

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1–262

Rajko Bratož, *Marcellinus von Dalmatien und die Frage der Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit* • Svit Komel, *Vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem* • Miha Zobec, *Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca* • Tomasz Jacek Lis, *Austrian-Croat relations in Habsburg Bosnia and Herzegovina* • Žarko Leković, *An overview of Political, Diplomatic and Social Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War* • Biljana Ristić, *Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki* • Oto Luthar, *Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih vprašanjih zgodovinopisja*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1-262

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 10. april 2024.

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2024: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokoјence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanjo Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2024

Naklada: 500 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 10, 2024.

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2024): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

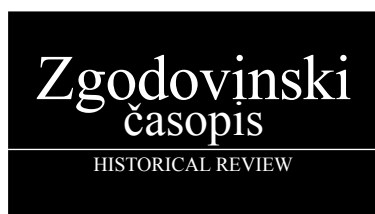
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2024

Print Run: 500 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Marcellinus von Dalmatien und die Frage der
Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit8–29
Marcelin iz Dalmacije in vprašanje osamosvojitve
Dalmacije v njegovem času
- Svit **Komel**, Vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške
odveze na Kranjskem30–99
Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys
on the execution of the land relief in Carniola
- Miha **Zobec**, Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891)
med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot
vaškega mogotca 100–119
Tomaj landowner and politician Anton Černe (1813-1891)
between Vienna and his community of origin:
a close-up look at the life of a village tycoon
- Tomasz **Jacek Lis**, Austrian-Croat relations in Habsburg
Bosnia and Herzegovina 120–147
Avstrijsko-hrvaški odnosi v habsburški Bosni in Hercegovini
- Žarko **Leković**, An overview of Political, Diplomatic and Social
Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War 148–166
Pregled političnih, diplomatskih in družbenih razmer
v Črni gori na predvečer prve svetovne vojne
- Biljana **Ristić**, Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki 168–190
The Field Hospitals and Military Cemetery in Škofja Loka
- Oto **Luthar**, Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih
vprašanjih zgodovinarstva 192–215
Summer with Thucydides. On Some Current
Questions of Historiography

Jubileji – Anniversaries

Osemdeset let prof. dr. Janka Prunka (Jure Perovšek)	218–221
Janko Prunk – An Octogenerian	
Salvator Žitko – osemdesetletnik (Dušan Mlacović)	222–224
Salvator Žiško – An Octogenerian	
Metod Benedik – osemdesetletnik (Bogdan Kolar)	225–228
Metod Benedik – An Octogenerian	

V spomin – In memoriam

Ana Benedetič (Tatjana Dekleva)	230–232
Miloš Fon (Rajko Bratož)	233

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia

Poletna šola Okoljska zgodovina in historična ekologija Dinarskega krasa (Ljubljana, 25.–30. september 2023) (Brina Kotar)	236–238
Summer School Environmental History and Historical Ecology of the Dinaric Karst	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Žarko Lazarevič, Marta Rendla, Janja Sedlaček, Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992) (Bojan Balkovec)	240–242
Ana Cergol Paradiž, »Bela kuga«: ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama (Irena Selišnik)	243–245
Daniel Siter, Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941–1945 (Tomaž Teropšič)	246–248
Robovi, stičišča in utopije prijateljstva. Spregledane kulturne izmenjave v senci politike (Žiga Smolič)	249–253
Julie Rak, False Summit: Gender in Mountaineering Nonfiction (Julija Šuligoj)	254–258

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	259–262
Instructions for Authors	

Razprave

Rajko Bratož

Marcellinus von Dalmatien und die Frage der Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit*

BRATOŽ, Rajko, Dr., Univ. Prof. Em., SI-1000 Ljubljana, Malgajeva 6, rajko.bratoz@guest.arnes.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5069-5830>

Marcellinus von Dalmatien und die Frage der Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit

Zgodovinski časopis (Historische Zeitschrift, Ljubljana 78/2024 (169), Nr. 1–2, S. 8–29, 54 Anm.

Language: (De. Sn., De., Sn.)

Der Aufsatz vermittelt einen Überblick über die Forschungen zu Marcellinus von Dalmatien in den letzten zwei Dezennien, ganz besonders aber seit der Monographie von Vladimir Posavec (2007). Dabei konzentriert er sich auf zwei Fragen. (1) Hinsichtlich der Chronologie Marcellins befürwortet er die These, dass sich Marcellinus schon nach dem Mord an Aëtius (454) in Dalmatien verselbständigt hat, und nicht erst nach dem Tod Maiorians (461). Darauf weisen seine Verbindungen mit den heidnischen intellektuellen Kreisen im Osten hin, die sehr wahrscheinlich vor 461 entstanden. (2) Dalmatien war zur Zeit Marcellins ein autonomes Staatsgebilde, das als bedeutende Militärmacht mit dem Ost- und Westreich kooperierte. Die konsequente Datierung nach den westlichen Konsuln auf den Inschriften weist darauf hin, dass sich Dalmatien seiner Identität nach als Teil des Westreiches bestimmte. Die westliche Orientierung herrschte auch in der Kirchenorganisation.

Schlüsselwörter: Marcellinus, Dalmatien, Sezession, Vandalen, Heidentum

BRATOŽ, Rajko, dr., akad., zasl. univ. prof., SI-1000 Ljubljana, Malgajeva 6, rajko.bratoz@guest.arnes.si

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5069-5830>

Marcelin iz Dalmacije in vprašanje osamosvojitve Dalmacije v njegovem času

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024 (169), št. 1–2, str. 8–29, cit. 54.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik (De. Sn., De., Sn.)

Članek vsebuje pregled raziskav o Marcelinu iz Dalmacije v zadnjih dveh desetletjih, še posebej po izidu monografije Vladimira Posavca (2007). Pri tem se osredotoča na dve vprašanji. (1) Vprašanje, povezano z Marcelinovo kronologijo, pri čemer zagovarja tezo, da se je Marcelin osamosvojil v Dalmaciji že po Aetijevem umoru (454), ne šele po umoru Majorijana (461). (2) V Marcelinovem času je bila Dalmacija avtonomna državna tvorba, ki je kot pomembna vojaška sila sodelovala tako z Vzhodno- kot z Zahodnorimskim cesarstvom. Dosledna datacija po zahodnih konzulih na napisih opozarja na to, da se je Dalmacija po svoji identiteti definirala kot del Zahodnorimskega cesarstva. Zahodna orientacija je vladala tudi v cerkveni organizaciji.

Ključne besede: Marcelin, Dalmacija, secesija,, Vandali, poganstvo

* Ich danke Kollegen Hartmut Leppin (Univ. Frankfurt) für die Berichtigung und kritische Lesung des Beitrags. Der Artikel basiert auf einem Vortrag, der auf dem internationalen Symposium zum hundertjährigen Geburtstagfeier von Mate Suić (1915-2002) gehalten wurde: *Antiquitatis sollemnia: Antidoron Mate Suić*.

Ausgehend von der bedeutenden kroatischen Studie (Vladimir Posavec, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota – Dalmatia in the Time of Marcellinus and Julius Nepos*, Split 2007), die eine erschöpfende Synthese der älteren Forschungen bringt (mit den bibliographischen Angaben bis um 2000), werden im vorliegenden Beitrag einige ausgewählte Fragen angesprochen, die von verschiedenen Autoren in den letzten fünfzehn Jahren thematisiert wurden.¹ Im Vordergrund stehen zwei Fragen: die Chronologie Marcellins und die Frage der Verselbständigung Dalmatiens zu seiner Zeit.

In der ungefähr fünf Jahrhunderte dauernder Epoche von Augustus bis zum Untergang des Weströmischen Reiches dokumentieren zahlreiche literarische, epigraphische und numismatische Quellen eine große Zahl von Staatsstreichern, Usurpationen und Versuchen der Abspaltung von einzelnen oder von Gruppen der Provinzen. Bis zum Ende der Regierung des Theodosius sind über 70 solche Versuche bekannt (die erste Usurpation überhaupt, Scribonians Aufstand im Jahre 42 n. Chr., erfolgte gerade in Dalmatien), im 5. Jh. bis 476 haben noch 15 stattgefunden. Dabei muss man berücksichtigen, dass in manchen Fällen aus den Quellen nicht ersichtlich ist, ob es sich um eine Usurpation handelt – Auftritt eines Usurpators oder Gegenkaisers, der in historiographischen Quellen üblicherweise als *tyrannus* bezeichnet wird – oder nur um einen Aufstand mit Sezession, ohne dass die Proklamation des neuen Kaisers erfolgte. Zu den recht seltenen Quellen, die einen Unterschied zwischen diesen zwei Arten von Aufständen machen, gehören *Historia Augusta*,² daneben Orosius, der die Usurpatoren (*manifesti tyranni*) von den aufständischen

¹ Ausgewählte Bibliographie für die Zeit nach 2000, mit Berücksichtigung einiger älteren Arbeiten, die in der Monographie von Posavec nicht oder nur teilweise berücksichtigt wurden: O'Flynn, *Generalissimos*, S. 116–118; Harries, *Sidonius Apollinaris* S. 83; 96; 142; Henning, *Periclitans res publica*, S. 277–284, 321; Kulikowski, *Marcelinus of Dalmatia*; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 15–67; Stickler, *Aetius, Gestaltungsspielräume*, S. 66, Anm. 397–398; 72; Demandt, *Die Spätantike*, S. 189–190; 207–209; Castritius, *Die Vandalen*, S. 117–118; Szidat, *Usurpator tanti nominis*, S. 26–27; 136–137; 213; 359; Anders, *Flavius Ricimer*, S. 467–480; Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja*, S. 132–137; Kuhoff, *Die Versuchung der Macht*, S. 73–74; Oppedisano, *L Impero, d'Occidente*, S. 263–267; Vössing, *Das Königreich der Vandalen* S. 61; 64 (mit Anm. 96 auf S. 167); S. 89, mit Anm. 79 auf S. 172; Roberto, *Politica, tradizione e strategie*, S. 165; 177; 187–188; Zecchini, *La politica dell Impero*, S. 313; Steinacher, *Die Vandalen*, S. 214–227; Steinacher, *Rom und die Barbaren*, S. 104; 123; Stein, *Geschichte des Spätromischen Reiches*, S. 518–584.

² *Tyranni triginta* 2, 2–4; Paschoud: *Vies des trente tyrants et de Claude*, S. 55–57.

Militärbefehlshabern (*inoboedientes duces*) klar trennte.³ Noch heutzutage wird in den historischen Forschungen manchmal keine klare Trennlinie zwischen diesen zwei Gruppen gezogen. Der Antritt der Militärbefehlshaber des höchsten Ranges (*magister militum/peditum* oder *magister utriusque militiae*) oder etwas niedrigen Ranges (*comes*), die absichtlich nicht den Kaisertitel angenommen haben und keinen Kandidaten dafür genannt haben, bedeutete eine Alternative zu den üblichen Usurpationen. Diese Militärbefehlshaber verzichteten auf die Usurpation wegen des hohen Risikos bzw. wegen kleiner Aussichten für den Erfolg. Sie gaben sich zufrieden als autonome Herrscher mit einem begrenzten Territorium, regelmäßig außerhalb Italiens, um nicht den Konflikt mit den Kaisern herauszufordern. Um die eigene Position zu legitimieren, verkehrten sie mit den Kaisern in Ravenna oder Konstantinopel und stellten ihnen militärische Unterstützung zur Verfügung, falls sie von ihnen beauftragt wurden. Falls die Kooperation erfolgreich war, bekamen sie von den Kaisern Prestigetitel wie *magister militum* oder sogar *patricius*.⁴

Zu dieser Gruppe gehörte auch Marcellinus aus Dalmatien. Als ein Teil des westlichen Illyricums, das im 5. Jh. als Durchgangsgebiet zwischen Ost und West eine bedeutende politische Rolle spielte,⁵ daneben jedoch noch immer über wichtige militärische Potentiale und wirtschaftlichen Ressourcen verfügte, ermöglichte Dalmatien eine solide Basis für die Entstehung eines autonomen politischen Gebildes⁶. Zu Marcellins persönlicher Karriere und ihrer Bedeutung wurden in den letzten zwei Dezennien neue Interpretationen geliefert, die im Vergleich zu den traditionellen oder vorherrschenden Vorstellungen einige neue Aspekte bringen.

(I) Zeit und Umstände des ersten Auftritts Marcellins

Nach der traditionellen und überwiegenden Auffassung fällt der Auftritt Marcellins in die Zeit

der dramatischen Ereignisse in Rom im Jahre 454, wie sie Prokop auf Grund der fragmentarisch erhaltenen Geschichte des Priscus übermittelt: Als Valentinian III. im September dieses Jahres Aëtius, den mächtigen und hochverdienten Heermeister mit großer Anhängerschaft in der Armee, umgebracht hatte, rebellierte Marcellinus, ein recht angesehener Anhänger des Aëtius aus Dalmatien, und bewegte die anderen Anhänger zum Abfall vom Kaiser. Er übernahm problemlos die Macht

³ Orosius, *Historiae adversus paganos* 7, 42, 15–17. In: Orosio, *Le storie contro i pagani*. S. 402.

⁴ Szidat, *Usurpator tanti nominis*, S. 213–219; Kuhoff, *Die Versuchung der Macht*.

⁵ Heather, *East and West*; Zecchini, *La politica dell'impero d'Oriente*.

⁶ Zu den wirtschaftlichen und militärischen Potentialen Dalmatiens Posavec, *Dalmacija u vreme Marcelina*, S. 70–88; Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, (Geschichte der Kroatischen Ländern in der Spätantike von Diokletian bis Justinian, Bd.2, S. 145–165 (beide mit erschöpfenden Literaturangaben); Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije – Die Wirtschaft der römischen Provinz Dalmatien*, S. 328–346 (Zusammenfassung); auch Henning, *Periclitans res publica*, S. 276–288; MacGeorge, *Late Roman Warlords*; S. 20–27; Anders, *Flavius Ricimer, Macht und Ohnmacht*, S. 467–468.

in Dalmatien, da es niemanden gab, der es gewagt hätte, ihm entgegenzutreten.⁷ Nach dieser Sezession (andere Abfälle von der Zentralmacht unmittelbar nach dem Tod des Aëtius sind, anders als Prokop (Priscus) suggerieren, nicht bekannt!) hat sich in den Quellen die Spur von Marcellinus bis zu der Zeit nach dem Fall des Kaisers Maiorianus im Juli 461 verloren. In der an die sieben Jahre andauernden Zwischenzeit konnte Marcellinus seine Macht in Dalmatien verstärken und im Einverständnis mit Konstantinopel (Leo I.) etablieren, gleichzeitig die Loyalität der lokalen Elite erwerben und die eigene militärische Macht mit Hilfe der Rekrutierung unter der Romanen Dalmatiens und unter den Überresten der römischen Einheiten in Pannonien verstärken. Diesem Zweck dienten auch seine Anwerbungen unter den Ostgoten und den Hunnen in den benachbarten pannonischen Provinzen. Seine militärische Macht befand sich im Aufstieg.⁸ Sein militärischer Rang bleibt wegen der unpräzisen Bezeichnungen in den Quellen unbekannt; allerdings erscheint er nach der Sezession als ein regionaler *comes* (*comes Dalmatiae / Dalmatiarum*); auf dem Höhepunkt seiner Macht dreizehn Jahre später (um 467) gilt er hingegen als der zweite *magister militum* und sogar der zweite *patricius* im Westen.⁹

Dieses Bild wurde von Michael Kulikowski im Jahre 2002 in Frage gestellt und gleichzeitig als falsch abgelehnt. Der Autor ging von der methodologischen Voraussetzung aus, dass Prokop zu den spätesten Quellen zu Marcellinus gehört und daher seine Beschreibung der Ereignisse des 5. Jahrhunderts unzuverlässig sei. Aus diesem Grund dürfte man seiner Meinung nach der Beschreibung Prokops nicht glauben, falls es keine Bestätigung in anderen, von ihm unabhängigen Quellen gibt.¹⁰ Prokops einzige Quelle soll Priscus gewesen sein, vielleicht sogar indirekt

⁷ Procopius, *Bellum Vandalicum* 1 (3), 6, 7 = Prisc. Frg. 53, 3 (Blockley, *The fragmentary Classicising historians*, S. 362) = Frg. 76 Carolla (*Excerpta et fragmenta*, S. 105); Demandt, *Magister militum. Supplement band 12: Magister militum*, Spalte 684–687; Martindale, *Prosopography*, S. 708–710 (Marcellinus 6) S. 1289; Lotter, *Völkerverschiebungen*, S. 16–24.

⁸ Priscus, *Fragmentum* 39, 1 (Blockley, *The Fragmentary Historians*, S. 342 = *Excerptum* 30 nach Carolla, S. 68); O'Flynn, *Generalissimos* S. 116; Henning, *Periclitans res publica*, S. 276–281. MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S.17–26; Anders, *Flavius Ricimer* S. 467–468.

⁹ Marcellinus wird einmal als *dux* apostrophiert (*Consularia Constantinopoliana*, a. 464, 3; Mommsen, S. 47), wobei der Kontext in betreffendem Passus (*Adversum Wandalos grandis exercitus cum Marcellino duce dirigitur*) eher auf die allgemeine Bedeutung des Wortes hinweist. Zur Stelle zuletzt Becker / Bleckmann/ Gross/ Nickbakht, 56, Zeilen 30; 156–158. Auch die Bezeichnung bei Damascius (Photius, *Bibliothekhe*, Cod. 242a, 91 = Henry, S. 27; Posavec, *Dalmatia*, S. 168 *Dalmatia: tês Dalmáton en chóras autodéspotos hegemon* (etwa *magister militum Dalmatiae*?) ist nicht klar. Demandt, *Magister militum*, Spalte 684, hat den Rang *comes Dalmatiae* vorgeschlagen, jedoch erst für spätere Zeit – unter Maiorianus oder wahrscheinlicher erst unter Anthemius – rechnete er mit dem Titel des zweiten *magister militum* im Westen (Demandt, *Die Spätantike*, S. 208). Zur ungelösten Frage der Laufbahn Marcellins vgl. Wilkes, *Dalmatia*, S. 420–421; Wozniak, *East Rome* S. 356–357; Martindale, *Prosopography*, S. 708–710 (Marcellinus 6: nach 454 *comes rei militaris in Dalmatia*, 461–468 *magister militum*); Henning, *Periclitans res publica*, S. 280–281; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 40; Lotter, *Völkerverschiebungen*, S.18: *comes Dalmatiarum*; Stickler, *Aetius: comes Dalmatiae*; Oppedisano, *L'Impero d' Occidente*, S. 266; Roberto, *Antemio. L'ultima difesa*, S. 165.

¹⁰ Kulikowski, *Marcelinus of Dalmatia*, S. 181–184.

über Eustathius von Epiphaneia im frühen 5. Jahrhundert.¹¹ Weil keine zeitnahe Quelle über den Bezug Marcellins zu Dalmatien berichtet, sondern dieser erst in der Mitte des 6. Jh. bei Prokop (551) und einige Dezennien früher bei Damascius hergestellt wurde,¹² äußerte Kulikowski große Zweifel hinsichtlich der Verbindung Marcellins zu dieser Provinz. Seiner Meinung nach geht es bei der angeblich dalmatinischen Herkunft Marcellins um eine ‘erzwungene’ Interpretation oder sogar um eine ‘Erfindung’ aus dem 6. Jh. Als ihr Hintergrund sollte die Tatsache dienen, dass Julius Nepos, der Neffe Marcellins und spätere Kaiser, den einmaligen, sonst nicht üblichen Titel des Heermeisters Dalmatiens (*magister militum Dalmatiae*) trug. Nach Kulikowski war Marcellinus ein hoher Offizier im Westen aus dem Kreis des Kaisers Maiorianus (457–461), auf dessen Auftrag er um 461 in Sizilien wirkte und sich erst nach seiner Hinrichtung, zwar als ein Abtrünniger von Ricimer, dem mächtigen Regenten in Italien, nach dem strategisch günstigen Dalmatien versetzt hätte. Kulikowskis Meinung nach begann Marcellins Verselbständigung nicht nach dem Tod des Aëtius, sondern sieben Jahre später, erst nach der Niederlage Maiorians im Krieg gegen die Vandalen und seiner Hinrichtung seitens Ricimer (am 7. August 461), vielleicht erst im Frühjahr 462, als der Vandalenkönig Geiserich einen Plünderungszug nach Sizilien unternommen hat. Die dalmatinischen Verbindungen Marcellins seien unbeweisbar. Die Geschichte des ‘dalmatinischen’ (immer mit Anführungszeichen!) Marcellins habe vielmehr erst mit seiner ersten Episode bei Priscus begonnen. Ricimer, damals der Heermeister im Westen und tatsächlicher Herrscher im Westreich (*magister utriusque militiae* und *patricius*), betrachtete Marcellinus, der nach dem Sieg über die Vandalen mit seinen Streitkräften in Sizilien weilte, als einen ernstzunehmenden Konkurrenten.¹³ Durch Bestechung warb er ihm seine ‘skythischen’ Abteilungen ab, weswegen Marcellinus mit dem ihm noch treuen Rest der Streitkräfte Sizilien verlassen und sich in Dalmatien etablieren musste.¹⁴

Die Annahme, dass die politische und militärische Karriere Marcellins um fast die Hälfte kürzer gewesen (statt 454–468 nur 461/2–468) und seine Verbindung mit Dalmatien bloß ein nachträgliches historiographisches Konstrukt gewesen sei, erscheint mir nicht glaubhaft. Der Schwachpunkt der Annahme war schon Kulikowski bekannt. Seiner Meinung nach ist es allerdings möglich, dass Priscus

¹¹ Euagrius Scholasticus, *Historia. Ecclesiastica*. 2, 15–16, in: Bidez – Parmentier, S. 303–307. Euagrius übermittelt eine gedrängte Skizze der Ereignisse in Dalmatien und Italien von der Ankunft des Anthemius (467) bis Odoaker (476), mit Berufung auf Eustathius von Epiphaneia und Priscus, wobei im historischen Kontext Marcellinus nicht erwähnt wird.

¹² Auf dieser Grundlage erhalten bei Photius in: Henry, S. 27 (= Posavec, *Dalmatia*, S. 168) und *Suidas* (Katsaros, S. 737, s.v. *Markellinos*; Posavec, *Dalmatia*, S. 149).

¹³ Zu Ricimer Castritius, Zur *Sozialgeschichte*; Kuhoff, *Die Versuchung der Macht*, S. 70–72; Anders, *Flavius Ricimer* (grundlegende Monographie).

¹⁴ Priscus, *Fragmentum* 38 (Blockley, *Fragmentary Historians*, S. 340) bzw. *Fragmentum* 29 (Carolla, S. 67). Zur Episode Anders, *Flavius Ricimer*, S. 472–474, mit einer Datierung der Abwerbung der ‘skythischen’ Einheiten Marcellins durch Ricimer in die Zeit zwischen August 461 und März 462. Vgl. auch Oppedisano, *L’impero* S. 263–266; Roberto, *Politica, tradizione e strategie*, S. 165.

Marcellins Verbindung mit Dalmatien an einer anderen Stelle erwähnt hat, die bei der Exzerpierung im 10. Jh. nicht in die Sammlung der historischen Exzerpte des Constantinus Porphyrogenitus aufgenommen wurde und damit verloren ging.¹⁵

Dass die Ermordung Aëtius eine tiefe politische Krise ausgelöst hat, zeigt schon die Tatsache, dass Valentinian III. nach der Tat Gesandte zu den Barbaren (*ad gentes*) schickte, mit denen Aëtius Verträge abgeschlossen hatte, mit der Mitteilung, dass sich die Politik des Reiches nicht ändern würde.¹⁶ Die Sezession Marcellins als eines abtrünnigen Lokalherrschers (gemäß der Terminologie bei Orosius als *inoboediens dux*) in Dalmatien erfolgte wahrscheinlich unmittelbar nach der Ermordung Aëtius, im September 454, ein paar Jahre vor dem Aufstieg Ricimers zum westlichen Heermeister (*magister utriusque militiae* 456) und *patricius* (457). Die bei den Ereignissen in Sizilien 461 erwähnten 'skythischen' Streitkräfte Marcellins weisen auf die Rekrutierung vor allem unter den pannonischen Ostgoten hin, eventuell auch bei den restlichen Hunnen nach der Schlacht bei Nedao (455).¹⁷ Die Ostgoten wurden auf Grund des Vertrags mit Marcianus 455/456 in Pannonien angesiedelt und grenzten damit an Dalmatien.¹⁸ Diese Umstände ermöglichten die Rekrutierung unter den Barbaren in der Nachbarschaft Dalmatiens, die Eingliederung der restlichen römischen Einheiten (die Reste der ehemaligen in Pannonien stationierten *comitatenses* und *limitanei*) und die zusätzliche Rekrutierung unter der einheimischen Bevölkerung der Bergregionen im kontinentalen Dalmatien. Die Ausrüstung der Armee und der Ausbau der Transport- und Kriegsschiffe waren möglich nur mit einer Erhöhung der Steuereinnahmen, bei einer soliden wirtschaftlichen Basis und besonders bei einer zuverlässigen Unterstützung von Seiten der lokalen Eliten.¹⁹

¹⁵ Kulikowski, *Marcellinus of Dalmatia*, S. 183.

¹⁶ Hydatius, *Chronica*, 160–161 (a. 454) in: Tranoy, *Sources Chrétiennes* 218, S. 149–150; 219; S. 96–97, mit Erwähnung der Gesandtschaft zu den Sueben (König Rechiarius) in Hispanien. Vgl. Schulz, *Die Entwicklung*, S. 183, Nr. 70 und 71 (Verträge mit den Westgoten); Steinacher, *Die Vandalen*, S. 194. Die Hinrichtung des Aëtius haben einige Autoren als einen katastrophalen Fehler bezeichnet. Nach Marcellinus Comes, *Chronicon* a. 454, 2 (Croke, S. 22; 93 (Kommentar) bedeutete die Tat den Untergang des Westreiches (... *cum ipso Hesperium cecidit regnum*); Gračanin, – Kuntić-Makvić, S. 116–117; 222. Vgl. Procopius, *Bellum Vandalicum*, 1, 4, 27–28 (die Bedeutung der Ermordung des Aëtius für das Westreich wird mit dem Spruch veranschaulicht, dass damit „die rechte Hand von der linken abgeschlagen wurde“).

¹⁷ Nach Priscus, frg. 37 (Blockley, *The fragmentary Historians*, S. 340 bzw. Carolla, *Excerptum* 28–29, S. 67, wurde der Ostgotenkönig Walamer als ein 'skythischer König' bezeichnet.

¹⁸ Iordanes, *Getica* 263; 270; Schulz, *Die Entwicklung*, S. 194, Nr. 74. Nach Steinacher, *Die Vandalen*, S. 194, könnte Marcellinus die Kontakte mit den Hunnen von seinem Patron Aëtius geerbt haben. Die Rekrutierung Marcellins unter den Goten, Gepiden und Hunnen im mittleren Donaauraum scheint mir viel wahrscheinlicher als die Rekrutierung unter den Resten der besiegten Armee Maiorians im Jahr 461. Vgl. Oppedisano, *L' impero d' Occidente*, S. 266.

¹⁹ Einen Einblick in die gesellschaftliche Elite Dalmatiens zur Zeit Marcellins ermöglichen vereinzelte datierbare Inschriften aus Salona aus der Zeit 454–468. Auf der fragmentarisch erhaltenen Inschrift aus dem Jahr 463 wird eine namentlich unbekannt *in(ustris) femina* belegt. Es geht um die verstorbene Frau eines Würdenträgers aus der höchsten senatorischen Elite (*comes* oder *magister*; vgl. Marin, *Salona IV*, Nr. 211). Aus dem Jahr 466 stammt die Inschrift eines ebenso namentlich unbekannt Würdenträgers mit dem Titel *togatus fori Dalmatici*. Der Mann

Eine solche Etablierung der Macht war nur in einer mehrjährigen Zeitspanne realisierbar.²⁰ Es ist schwer vorstellbar, dass ein westlicher Militär unbekannter Herkunft und unbekanntes Ranges,²¹ der unter Maiorianus in Sizilien operierte, in einer kurzen Zeit (von Sommer 461 bis Frühling 462) eine so große militärische und politische Macht auf sich hätte konzentrieren können, dass er in den fortgesetzten Kriegen des Ost- und Westreichs gegen die Vandalen als eigenständiger Machtfaktor aufzutreten vermochte. Verschiedene westliche und östliche Quellen berichten knapp über Marcellins erfolgreiche Seekriege gegen die Vandalen nicht nur entlang der Küsten Italiens und Hispaniens, sondern auch von Epirus und der Peloponnes²², die Siege in Sizilien in den Jahren 464/465²³ und danach im Jahre 468²⁴, ebenso berichten über seinen gewaltsamen Tod in Sizilien im Jahre 468²⁵.

war zur Zeit Marcellins wahrscheinlich ein Rechtsanwalt auf dem höchsten Gerichtshof mit dem Sitz in Salona, dem Rang nach wahrscheinlich ein *vir clarissimus* (vgl. Marin, *Salona IV*, Nr. 213, mit Kommentar auf S. 484). In die Zeit Marcellins gehören auch griechische Inschriften der in Sarkophagen beigesetzten Orientalen, die zu der vermögenden sozialen Schicht gehörten: Marin, *Salona IV*, Nr. 773 (a. 454/455), Nr. 774 (a. 459/460) und Nr. 775 (a. 460). Zu den Inschriften Dalmatiens aus dieser Zeit vgl. auch MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 42, Anm. 39.

²⁰ Anders, *Flavius Ricimer*, S. 469; Demandt, *Die Spätantike*, S. 208; Lotter, *Völkerverschiebungen*, S. 18–20.

²¹ Vgl. Anm. 8.

²² Victor Vitensis, *Historia persecutionis* I, 51 (Halm, S. 13), mit dem folgenden Katalog der betroffenen Länder: ... (in) ... *Hispania, Italia, Dalmatia, Campania, Calabria, Apulia, Sicilia, Sardinia, Britiis, Lucania, Epiro vetus vel Hellada*. Ähnlich Procopius, *Bellum Vandalicum* I (III), 5, 22–25 (jährliche Plünderungen in *Illyricum*, Peloponnes und in Griechenland mit den Nachbarinseln; als betroffene Länder wurden Sizilien, Italien, *Illyricum*, Peloponnes und Griechenland genannt). Dazu vgl. *The Oracle of Baalbek*, (ed. Alexander, Paul S. 17, Zeilen 128–135): *Kai anastēsetai apò Afrikēs tyrannos onómati Gizérichos kai aichmaloteusei tèn Rómen [...]. Dalmatia katapontisthēsetai pány, Kampania kai Kalabria aichmalotisthēsontai.*; von Africa kommt der Rebell mit dem Namen Geiserich und er wird Rom erobert (*vaticinium ex eventu*). Dalmatien wird sich in das Meer versinken, Kampanien und Kalabrien werden erobert...“ vgl. den Kommentar in Alexander, *The Oracle of Baalbek*, S. 26; S. 90–91; 106.

²³ Hydatius, *Chronica* 227 (a. 464), in: Tranoy 1974, *Sources Chrétiennes* 218, 170–171; 219, 121: *Vandali per Marcellinum in Sicilia caesi effugantur ex ea*. Zu den erneuerten Plünderungen in Sizilien und Italien Priscus Frg. 38, 1 (Blockley, *Fragmentary Historians*, S. 340) = Frg. 29 Carolla, *Excerpta et Fragmenta*, S. 67). Henning, *Periclitans res publica*, S. 280; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 50. Zur Frage der militärischen Auseinandersetzungen Marcellins mit Vandalen, besonders zur unklaren Chronologie, vgl. Henning, *periclitans res publica*, S. 281 Anm. 15; MacGeorge, *Late Roman Warlord*, S. 49–50; Kulikowski, *Marcellinus of Dalmatia*, S. 178–181; Posavec, *Dalmatia*, S. 36–37; 164; Anders, *Flavius Ricimer*: S. 475–476. Vössing, 2014, 67–70; Steinacher, *Die Wandalen*, S. 214–225.

²⁴ *Consularia Constantinopolitana*, a. 464,3 in: Th. Mommsen 1981, vol. I, 247 (=) *Consularia Constantinopolitana*. a. 468, Becker/Bleckmann/ Groß/ Nickbakht, S. 56, a. (468); S. 156–158); Alan Tranoy, Alan: Hydace, *Chronique* 234 (a. 467), *Sources Chrétiennes* 218, 172–173; 219, 122–123: die Expedition des Anthemius nach Italien *cum Marcellino aliisque comitibus uiris electis et cum ingenti multitudine exercitus*. A. Tranoy, Hydace, *Chronique* 247 (a. 468), *Sources Chrétiennes* 218, S. 176–177; 219, S. 126: die Teilnahme einer starken Armee Marcellins im großen Krieg gegen die Vandalen als eine Verstärkung der Armee des Anthemius (... *directo Marcellino pariter cum manu magna eidem per imperatorem Anthemium sociata*...).

²⁵ *Fasti Vindobonenses Priores* 601 (a. 468), in: Mommsen, 1981, vol. I, S., 305): *occisus est Marcellinus in Sicilia mense Aug.*; inhaltlich gleich *Paschale Campanum* (Mommsen

Etwas ausführlicher und mit neuen Informationen berichtet über ihn der in Konstantinopel schreibende gleichnamige Chronist Marcellinus (*vir clarissimus comes*, bis 534),²⁶ während Jordanes (551) ebenda zwei Dezennien später in seiner kurzen Kompilation der gotischen Geschichte Marcellinus nur eine gelegentliche Erwähnung anlässlich einer kurzen Vorstellung der Abstammung von Julius Nepos widmete.²⁷

Demgegenüber liefert der Neoplatoniker Damascius, der letzte Vorstand der Akademie von Athen, in seinem „Leben des Philosophen Isidorus“ (seines Lehrers), das „zur Zeit, als Theoderich das gesamte Italien regierte“ (493–526), in Athen verfasst wurde, einige zusätzliche, von den erwähnten Quellen unabhängige Angaben.²⁸ Ein ziemlich umfangreiches Exzerpt (312 Paragraphen) über die heidnischen Gegner des christlichen Glaubens von Julian Apostata bis zum späten 5. Jh. ist in Photius ‘Bibliothek’ (vor 886) erhalten. In dieser Schrift wird unter den zahlreichen Gegnern des Christentums auch Marcellinus aus Dalmatien vorgestellt, unter seinen Zeitgenossen und Freunden auch der Philosoph Sallustios und der spätere Kaiser Anthemius.²⁹ Die zusätzlichen mit Photius kongruenten Angaben zu Marcellinus bringt ein Exzerpt aus Photius bei Suidas.³⁰ Es ist nicht ersichtlich, nach welchen Kriterien Damascius den Katalog „der Männer, die gegen unseren heiligen und unzerstörbaren Glauben gewütet haben“, konzipiert hat. Neben Philosophen befinden sich auch die politischen Gegner der damaligen christlichen Kaiser auf hohen

1981, vol. I, S. 305; *Cassiodorus, Chronica* 1285, a. 468 (Mommsen, vol. II, S. 158). Posavec, *Dalmatia*, S. 168; Anders, *Flavius Ricimer* S. 477–478; Vössing, *Das Königreich der Vandalen* S., 68; 167 Anm. 96.

²⁶ Marcellinus Comes, *Chron.* a. 468 (Mommsen 1981, vol. II, 90: *Marcellinus Occidentis patricius idemque paganus dum Romanis contra Vandalos apud Carthaginem pugnantis opem auxiliumque fert, ab iisdem dolo confoditur, pro quibus palam venerat pugnaturus*). Croke, 5, 98 (a. 468); später (*Chron.* a. 474, 2) bezeichnete er Nepos als *Marcellini quondam patricii sororis filius* (91); Gračanin – Kuntić-Makvić, *Kronika* S. 122–123; 226–227 (Kommentar).

²⁷ Jordanes, *Getica*, cap. 239, in Mommsen, S. 119: *...quem anno vix expleto Nepus Marcellini quondam patricii sororis filius a regno deiciens in Porto Romano episcopum ordinavit*.

²⁸ Martindale, *Prosopography*, S. 342–343 (*Damascius* 2); S. 628–631 (*Isidorus* 5); von Haehling, *Damascius*.

²⁹ Das Epitome aus der *Vita philosophi Isidori* enthält die folgenden Angaben zu Marcellinus und seinen Mitarbeitern: § 89 eine kurze Vorstellung des kynischen Philosophen *Sallustios*, der Marcellins Freund und Berater war; § 90 die persönlichen Tugenden einer nicht genannten Person, möglicherweise gerade des in der Fortsetzung vorgestellten Marcellinus; § 91 die Vorstellung Marcellins als einen selbständigen Herrscher in Dalmatien und überzeugten Heiden; § 92 die prophetischen Fähigkeiten des *Sallustios* hinsichtlich des Lebensschicksals der Leute, mit denen er sich immer wieder getroffen hat (ihr gewaltsamer Tod), vielleicht mit Bezug auf den ähnlichen Tod Marcellins, der in einer Offiziersverschwörung umgebracht wurde. Vor Marcellinus werden in einem umfangreichen Paragraphen (§ 64) der westliche Kaiser und Marcellins Verbündeter *Anthemius* (467–472) mit seinem Unterstützer und religiös Gleichgesinnten *patricius Severus* als aktive Heiden vorgestellt. Photius, *Bibliothèque*, Tome VI, in: Henry, S. 21 (*Anthemius* und *Severus*); 27 (*Marcellinus* und *Sallustios*). Die *Vita philosophi Isidori* hat Damascius selbst in die Zeit der Regierung Theoderichs in Italien datiert (§ 64; Henry, S. 21). Martindale, *Prosopography*, S. 972–973 (*Sallustius* 7); 1005–1006 (*Severus* 19). MacGeorge, *Late Romans Warlords*, S. 43–44; Posavec, *Dalmatia*, S. 168.

³⁰ Suidas, s.v. *Markellinos* (*Katsaros*, S. 737). MacGeorge, *Late Romans Warlords*, S. 42–43; Posavec, *Dalmatia*, S. 149.

Stellen in der Armee und am Hof, die – wie z.B. Zenos *magister officiorum* und später *magister militum* Illus – durch Usurpation nach den Kaiserthron strebten.³¹

Die Einordnung des Marcellinus in den Katalog der Christenfeinde beweist, dass er ein heidnischer Intellektueller und gleichzeitig Staatsmann mit guten Verbindungen mit den intellektuellen Kreisen im Osten war. Er war der letzte Heide, für den herausragende Würden wie *magister militum* und *patricius* bezeugt sind. Die Bewertung Marcellins (guter Charakter, vorbildliche Ausbildung, Weisheit, Gerechtigkeit, Tapferkeit, die organisatorischen Fähigkeiten, die eigene Armee zu bewaffnen und gut für den Kampf vorzubereiten) bei Damascius weiß darauf hin, dass sich Marcellinus – wie auch Damascius selbst – von den Versuchen der Wiederherstellung des Heidentums distanziert hat.³²

Dabei verortet Damascius Marcellinus in Dalmatien (!).³³ Der syrische Autor bietet ein Bild Marcellins, das von seiner Vorstellung bei Priscus bzw. Prokop ziemlich entfernt ist. Marcellinus, der ‘über Dalmatien und über die Illyrer in Epirus’ (?) herrschte, war ein Aristokrat und Intellektueller heidnischer Bildung, ein großer Kenner der Wahrsagerei, zugleich ein unabhängiger, gerechter und kampferfahrener Herrscher. Sein Geselle (im Sinne eines Beraters?) war der kynische Philosoph und Wahrsager Sallustios von Emesa, der in Alexandria und Athen studierte und der fähig war, ‘mit dem Blick in die Augen seiner Gesprächspartner ihren gewaltsamen Tod vorherzusagen’.³⁴ Die *Vita Isidori* des Damascius/Photios und Priscus/Prokop) übermitteln nur zwei Angaben, die inhaltlich gleich oder zumindest ähnlich sind:

(1) Die politische Unabhängigkeit Marcellins sowohl von den römischen Kaisern als auch von den anderen (barbarischen) Herrschern, womit wahrscheinlich Ricimer als der tatsächliche Herrscher Italiens gemeint wird.

(2) Die bedeutenden militärischen Kräfte Marcellins, wobei bei Damascius seine Armee als ‘römisch’ dargestellt wird, bei Priscus jedoch zuerst als eine bestechliche Söldnerarmee, bestehend aus Barbaren, einige Jahre später (um 464 und 468) jedoch als eine treue und recht effektive Streitkraft. Die Hypothese, dass der Bezug Marcellins zu Dalmatien unbeweisbar ist, ist m. E. unannehmbar. Die merkwürdigen Verbindungen Marcellins mit den Kreisen der heidnischen Intellektuellen im Osten (Athen, Syrien, Konstantinopel) entstanden vor 461, allerdings nicht in der kurzen Zeit zwischen Sommer 461 und Frühling 462. Die Überlieferung der östlichen oppositionellen heidnischen Autoren des späten 5. Jh. ist unabhängig von Priscus und wurde mindestens ein Vierteljahrhundert vor Prokops Geschichte der Kriege (551) verfasst. In dieser Überlieferung figuriert Dalmatien als das Territorium fest unter Marcellins Herrschaft, die südlichen benachbarten Küstenregionen Illyricums bis einschließlich Epirus jedoch als das Gebiet unter seiner Kontrolle.³⁵

³¹ Damascius, *Vita Isidori*, § 290 (Henry S. 52–53): von Haehling, *Damascius und die heidnische Opposition* S. 83; 92–95.

³² von Haehling, *Damascius und die heidnische Opposition*, S. 95.

³³ Damascius, *Vita Isidori*, § 91 (Henry, S. 27); Suidas, s.v. Markellinos (Katsaros, S. 737); MacGeorge, *Late Roman Wordlords*, S. 30; 42–44.

³⁴ Damascius, *Vita Isidori*, § 92 Henry, S. 27). MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 44 Anm. 49.

³⁵ Vgl. MacGeorge, *Late Roman Wardlords*, S. 45 Anm. 54.

(3) Die Frage nach der Unabhängigkeit Dalmatiens zur Zeit Marcellins

Hinsichtlich der viel diskutierten Frage, ob Dalmatien zur Zeit Marcellins formell dem Ostreich oder dem Westreich gehörte, besonders unter Berücksichtigung der Abtretung von Teilen Illyricums an den Ostreich im Jahr 437³⁶, ist es heute klar, dass Dalmatien die ganze Zeit nach 437 ein Bestandteil des Westreichs war. Das beweisen zahlreiche Inschriften aus Dalmatien in der Zeitspanne von 437 bis 539 mit Datierungen nach den westlichen Konsuln³⁷. Explizit aus der Zeit Marcellins stammen sechs Inschriften aus Salona – zwei lateinische und vier griechische – daneben auch anderenorts in Dalmatien, die eine Datierung nach den westlichen Konsuln beinhalten³⁸. Dalmatien hat zur Zeit Marcellins offensichtlich – mit einer möglichen Ausnahme – keinen oströmischen Konsul anerkannt.³⁹ Falls der westliche Konsul aus politischen Gründen nicht annehmbar war (wie im Jahre 462, zur Zeit der Regierung des Libius Severus, der eine Kreatur Ricimers war), datierten in Dalmatien nicht nach dem östlichen Konsul (in diesem Jahr Leo Augustus II), sondern nach dem politisch annehmbaren westlichen Konsul des vorangehenden Jahres.⁴⁰

Obwohl aus der Zeit des heidnisch orientierten Marcellinus keine narrativen kirchlichen Quellen existieren, die einen zuverlässigen Einblick in die dalmatinische

³⁶ Bei der Heirat zwischen Valentinianus III. und Eudoxia (der Tochter des Theodosius II.) im Jahre 437 sollte Galla Placidia als eine Heiratsgabe die gesamte Diözese *Illyricum* (Westillyricum mit insgesamt sieben Provinzen) an das Ostreich abgetreten haben. Darüber berichten Cassiodorus, *Variae* 11, 1, 9 (*Placidiam ... nurum sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciis*) und Iordanes *Romana*, 329: (... *Valentinianus imperator Roma Constantinopolim ob suscipiendam in matrimonio Eudoxiam Theodosii principis filiam venit datamque pro munere soceri sui totam (!) Illyricum ...*). Tatsächlich wurden damals nur Sirmium und jene Teile der Provinz *Pannonia Secunda*, die nicht unter der Herrschaft der Hunnen waren, an den Osten abgetreten, während die umfangreichen Territorien in den pannonischen Provinzen (*Valeria, Pannonia I, Savia*) von 433 an als Siedlungsgebiet an die Hunnen abgetreten wurden. Der Ostalpenraum (*Noricum mediterraneum, Noricum ripense*) und *Dalmatia* gehörten noch weiter zum Westreich. Vgl. Lotter, *Völkerverschiebungen*, S. 17. Dass Dalmatien um 437 ein Teil des Ostreichs geworden ist, behauptete (in Auswahl) Wilkes, *Dalmatia*, S. 419; Ferluga, *L' amministrazione bizantina*, S. 63; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 34–38; 64; Posavec, *Dalmatia* S. 65; als Möglichkeit zuletzt auch Gračanin, *Južna Pannonia u kasnoj antici*, S. 72; (Südpannonien in der Spätantike); Idem, *Late Antique Dalmatia*, S. 63; *Late Antique Dalmatia and Pannonia*, S. 268. Vgl. den kritischen Überblick der Frage bei Marin, *Salona IV*, S. 105, Anm. 99–100.

³⁷ Grundlegend Marin, *Salona IV*, S. 104–107 (*datations consularies*); Verzeichnis der 104 Inschriften, S. 295–1297: Verzeichnis der insgesamt 104 Inschriften aus Salona mit Datierungen nach den Konsuln aus der Zeit 302–539.) (*Datations indictionnelles*, S. 108–109, 46 Inschriften). Vgl. Bagnall, *Consuls*, 408 (a. 437); 410 (a. 438); 412 (a. 439); 414 (a. 440); 418 (a. 442); 420 (a. 443); 434 (a. 450); 442 (a. 454).

³⁸ Bagnall, *Consuls*, 452 (a. 459; Marin, *Salona IV*, Nr. 774); 454 (a. 460; Marin, *Salona IV*, Nr. 775); 458 (a. 462; Diehl, *Inscriptiones*, 1970, Nr. 1174 (die Inschrift aus Slano bei Dubrovnik; die post-konsulare Datierung nach *Severinus vir clarissimus.*, Konsul im Jahr 461); 460 (a. 463; Marin, *Salona*, Nr. 213; die Verstorbene war eine *inlustris femina*); 464 (a. 465/466; Marin, *Salona IV*, Nr. 213, mit einer postkonsularen Datierung in 466). Vgl. auch I. Basić – Zeman, *In partibus Occidentis*, 18. Zur Datierung nach Indiktionen in Dalmatien Marin, *Salona IV*, S. 107–108.

³⁹ Die eventuelle Ausnahme in *Salona, IV* 106 (a. 466, Nr. 213, wobei es sich um eine konsulare oder postkonsulare Datierung handelt (vgl. Bagnall, *Consuls*, 464, a. 465).

⁴⁰ I 1987, 458 (a. 462): statt *Libius Severus Aug. I* die Datierung *post consulatum Severini. viri clarissimi.* (Konzul im Jahre 461). Vgl. Gaggero, *Il comes Marcellino*, S. 261–262.

Kirche ermöglichen, gilt für das gesamte 5. Jahrhundert die generelle Feststellung, dass diese Kirche organisatorisch gut entwickelt, war: Sie besaß ein bedeutendes Metropolitanbistum in Salona und eine Reihe von Suffraganbistümern in verschiedenen Städten Dalmatiens. Zumindest zeitweise (bes. im frühen und in dem ausgehenden 5. Jh.) pflegte sie intensive Beziehungen mit dem Hl. Stuhl. Ein apostolisches Vikariat, wie z.B. in Thessaloniki für Ostillyricum, wurde in Dalmatien nie gegründet.⁴¹

In der neueren Forschung wird immer wieder die Autonomie Dalmatiens zur Zeit Marcellins unterstrichen. Die Bedingungen für eine politische Verselbständigung waren günstig. Im Ostreich war Kaiser Leo I. (457–474) fast die gesamte Zeit seiner Regierung mit inneren Problemen beschäftigt (Unruhen in Konstantinopel, Thrakien und Kleinasien).⁴² In der Außenpolitik hat er nur gelegentlich in die komplizierten Verhältnisse im Westen eingegriffen, wo neben den schwachen Kaisern Avitus, Maiorianus und Libius Severus der Heermeister Ricimer als entscheidende Person auftrat. Bis zum Regierungsantritt des von Leo I. inthronisierten Kaisers Anthemius (467) hat Konstantinopel nach dem Tod Valentinians III. (455) keinen westlichen Kaiser anerkannt. Ihre Autorität und Macht waren auf Minimum reduziert. Der Heermeister Ricimer hat in dieser Zeit drei Kaiser inthronisiert (Avitus, Maiorianus, Libius Severus), wobei er den ersten abgesetzt und den zweiten hingerichtet hat. Maiorians Nachfolger Libius Severus (Nov. 461 – Nov. 464), eine Marionette Ricimers, starb eines natürlichen Todes, während Anthemius (467–472) nach einem mehrmonatigen Krieg gegen Ricimer in Rom (472) von Ricimers Verbündeten und späteren König der Burgunden Gundobad (474–516) festgenommen und hingerichtet wurde. Nach der halbjährigen Regierung des Olybrius (April–November 472), der letzten Marionette Ricimers, inthronisierte Gundobad den Kaiser Glycerius (473). Auf die katastrophalen Zustände im Westen weist auch die Tatsache hin, dass Avitus der letzte Kaiser war, der, soweit bekannt ist, Noricum und Pannonien besucht hat (456), sein Nachfolger Maiorianus war der letzte Kaiser, der in Hispanien weilte (460/461). Libius Severus, Olybrius und Glycerius, hatten keine reale Macht. Marcellins Dalmatien war für diese schwachen Kaiser nicht erreichbar, der erste Feldherr, der Dalmatien eroberte, war erst Odoaker (481).

Für die Unabhängigkeit Dalmatiens sowohl vom Osten als auch vom Westen sprechen alle politischen und militärischen Ereignisse, an denen Marcellinus teilgenommen hat.

Marcellinus, der als unabhängiger Herrscher den Kaiser Maiorianus im Krieg gegen die Vandalen unterstützte – gleichzeitig war sein Schwager Nepotianus Maiorians zweiter *magister militum*,⁴³ – befand sich nach der Kriegsniederlage und der Hinrichtung Maiorians mit seiner Söldnerarmee auf Sizilien in einer prekären

⁴¹ Musa, *Pitanje metropolitiskog (...) položaja*; Bratož, *Die kirchliche Organisation*, S. 220–224; S. 241–243.

⁴² Clauss, *Die Römischen Kaiser*, S. 406–411.

⁴³ Martindale, *Prosopography*, S. 778 (Nepotianus 2; er war mit der Schwester Marcellins verheiratet; 461 war er abgesetzt und starb um 464/465). Hydatius, *Chron.* 222 in: Tranoy, 1974, *Sources Chrétiennes* 218, S. 170. (*Nepotianus recedit e corpore*); 219, 112 und 116. Henning, *Periclitans res publica*, S. 280. Während Marcellinus ein Anhänger des Aëtius war, gehörte Maiorianus nach dem Fall des Aëtius zu dem Anhängerkreis Valentinians III.

Lage, woher er sich nach Dalmatien zurückziehen musste, da seine Einheiten zu Ricimer übergelaufen sind. Wie verschiedene Quellen berichten, bedrohten damals die vandalischen Plünderungen nicht nur Sizilien, Süditalien, Sardinien und die Balearen, sondern auch Dalmatien. Darüber berichtet explizit das Orakel von Baalbek mit der Prophezeiung über die Vernichtung Dalmatiens.⁴⁴ Marcellins präventiver erfolgreicher Krieg gegen die Vandalen in Sizilien konnte ihre Plünderungen in Dalmatien verhindern. Marcellins Priorität waren zuerst seine eigenen Interessen.

(2) Nach dem Zerfall seiner Söldnerarmee rekrutierte Marcellinus neue Streitkräfte und bereitete den Angriff auf Italien vor. Ricimers Marionette auf dem Kaiserthron Libius Severus hatte Angst vor der Invasion aus Dalmatien. Wie die Ereignisse um 464/465 zeigen, war Marcellins Armee recht stark und bereitete Ricimer große Sorgen. Deswegen kontaktierte er diplomatisch nicht Marcellinus als seinen ernst zu nehmender Konkurrent, sondern den Kaiser Leo I., mit der Absicht, den Krieg zwischen Marcellinus und Vandalen zu beenden und gleichzeitig die drohende Invasion Marcellins in Italien zu verhindern. Der Gesandte Leos I. Phylarchus konnte Marcellinus überreden, Italien nicht anzugreifen, war aber erfolglos bei den Vandalen, die ihre Plünderungen an den Küsten Italiens noch intensivierten.⁴⁵ Es ist weiterhin ungeklärt, ob eventuell ein Bündnis zwischen Marcellinus und dem *magister militum per Gallias* Aegidius entstand, da beide aus dem Kreis der Anhänger des Aëtius stammten und gleichzeitig beide mit Ricimer in Konflikt standen.⁴⁶ Annähernd in der gleichen Zeit, als Marcellinus in Sizilien einen großen Sieg über die Vandalen errang,⁴⁷ wurde Aegidius unter unklaren Umständen (Hinterhalt oder Vergiftung) umgebracht.⁴⁸

Die dalmatinische Autonomie überstand noch die schwierigste Probe, den letzten politischen Aufstieg Marcellins, dem sein Tod in politischen Kämpfen folgte. Wegen seiner Intervention Italiens anlässlich der Einsetzung des oströmischen Kandidaten Anthemius als Kaiser im Westen trat Marcellinus unter den begleitenden *comites* als der wichtigste Unterstützer bei der Inthronisierung des neuen Kaisers

⁴⁴ Über die Plünderungen der Vandalen in Dalmatien berichten folgende Quellen (1) Procopius, *Bellum Vandalicum* 1, 5, 22–25 (jährliche Plünderungen in Illyricum, Peloponnes und in Griechenland mit den Nachbarinseln); (2) Victor de Vita, *Historia persecutionis*, 1, 51; (3) Orakel von Baalbek aus dem frühen 6. Jh. (vgl. Anm. 22). Zu den erneuten Plünderungen in Sizilien und Italien Priscus 38, 1 (Blockley, *The Fragmentary Historians*, S. 340; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 50; Henning, *Periclitans res publica*, S. 280).

⁴⁵ Priscus, frg. 39, 1 (Blockley, *The Fragmentary Historians*, S. 342) = frg. 30 (Carolla, S. 68).

⁴⁶ Priscus, frg. 39, 1 (Blockley 342) = frg. 30, 2 (Carolla 68). Auch Aegidius beabsichtigte eine Invasion Italiens, die jedoch nicht realisiert wurde. Anders als Marcellinus suchte er mithilfe einer Gesandtschaft (464/465) über den Seewegen (*per Oceanum*) die Unterstützung bei den Vandalen (Hydatius, *Chronica* 224, in: Tranoy 1974, *Sources Chrétiennes* 218, S. 170; 219, S. 120. Aegidius, in: Martindale, *Prosopography*, S. 11–13; McGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 83–111.

⁴⁷ Hydatius, *Chronica* 227, in: Tranoy 1974, *Sources Chrétiennes* 218, S. 170, Kap. 227: *Vandali per Marcellinum in Sicilia caesi effugantur ex ea.*; 219, 119–121); Procopius, *Bellum Vandalicum.*, 1, 5.

⁴⁸ Hydatius, *Chronica* 228, in: A. Tranoy 1974, *Sources Chrétiennes* 218, 170; 219, 119–121.

im Westen hervor.⁴⁹ Dieser belohnte ihn mit den Prestigetiteln des Heermeisters (*magister utriusque militiae*) und des *patricius*. Damit wurde Marcellinus zumindest formal mit dem *magister utriusque militiae* und dem zuvor einzigen westlichen *patricius* Ricimer gleichgestellt.⁵⁰

Annähernd in diese Zeit (466/467) fällt der nur bei Jordanes belegte Raubzug der Donausueben unter dem *dux Hunimundus* aus dem westlichen pannonischen Raum in das benachbarte Dalmatien (*ad depraedandas Dalmatias*), den der Historiker im Kontext ihrer Auseinandersetzungen mit den Ostgoten behandelt. Allerdings könnte man die Schwächung von Marcellins Dalmatien durch Verwüstung (*vastatis Dalmatiis*) mit den Spannungen zwischen Marcellinus und Ricimer vor der Inthronisierung des Anthemius im Frühling 467 erklären.⁵¹

Im darauffolgenden großen Krieg gegen die Vandalen unter dem Oberbefehl von Leos I. Schwager Basiliscus betraute Leo I. Marcellinus mit dem Kommando der westlichen Armee⁵². Nach der Befreiung Sardinien landete dieser in Sizilien, wo er in einer Verschwörung von seinen in den Quellen nicht genannten Gegnern im August 468 ermordet wurde. Der Vermutung verschiedener Forschern zufolge stand im Hintergrund der Verschwörung sein Konkurrent Ricimer, jedoch übermitteln die Quellen dafür keinen Hinweis.⁵³ Dieser nahm am Zug gegen Vandalen im Sommer 468 nicht teil, übergab jedoch nach dem Tod Marcellins später (allerdings vor 17. April 471) die vakante Stelle des zweiten westlichen *magister militum* (nicht aber den Titel des *patricius*!) seinem Verwandten *Flavius Valila qui et Theodovius*.⁵⁴ Dalmatinische Einheiten auf Sizilien, die bei den gescheiterten militärischen Operationen der oströmischen Armee entlang der nordafrikanischen Küste nicht teilnahmen und daher keine Verluste hinnehmen mussten, kehrten nach dem Tod Marcellins nach Dalmatien zurück.

Der gewaltsame Tod Marcellins, dessen Folgen Damascius sogar mit dem Mord an Aëtius verglichen hat,⁵⁵ bedeutete jedoch nicht den Verfall der Autono-

⁴⁹ Hydatius, *Chronica* 234–235, in: Tranoy 1974, *Sources Chrétiennes* 218, 172; 219, 122–123.

⁵⁰ Zur komplizierten Frage vgl. Demandt, *Magister militum*, Sp. 685–687; Roberto, *Politica, tradizione*, S. 165.

⁵¹ Iordanes, *Getica* 273–274, in: Mommsen, S. 128–129.; Lotter, *Völkerverschiebungen*, S. 110. Andere Vorschläge: Wilkes 1969, *Dalmatia*, S. 421 Wozniak, *East Rome*, S. 362, datieren die Episode in die Zeit unmittelbar nach dem Tod Marcellins im Sommer 468; Martindale, *Prosopography*, S. 574 (Hunimundus 2) Henning, *Periclitans res publica*, S. 281, Anm. 18, in die Zeit um 465.

⁵² Brodka, *Priskos und der Feldzug des Basiliskos gegen Geiserich*,

⁵³ Zu dieser Ansicht neigen O’Flynn, *Generalissimos*, S. 117–118; Henning, *Periclitans res publica*, S. 255–256 281; Posavec, *Dalmatia*, S. 38; Kulikowski, *Marcellinus of Dalmatia*, S. 189 (mit Vorbehalt); Roberto, *Politica, tradizione*, S. 250. Zur Sichtweise, dass die Rolle Ricimers bei der Ermordung Marcellins unbeweisbar ist, vgl. Demandt, *Magister militum*, Sp. 685; MacGeorge, *Late Roman Warlords*, S. 59–60; Anders, *Flavius Ricimer*, S. 467–468.

⁵⁴ Martindale, *Prosopography*, S. 1147; Castritius, *Zur Sozialgeschichte*, S. 16; Henning *Periclitans res publica*, S. 255–256. Roberto, *Politica, tradizione, e strategie*. S. 165; 177; 187–188.

⁵⁵ Damascius *Vita Isidori* (Photius Cod. 242, 91, in Henry, S. 27: der Tod Marcellins gab dem Vandalenkönig Geiserich die Hoffnung auf den Sieg im Krieg gegen die Römer. Er bewertete den Tod Marcellins mit dem Spruch, dass „sich die Römer damit die rechte Hand mit

mie Dalmatiens, was noch zusätzlich von der Festigkeit der inneren staatlichen Strukturen Dalmatiens zeugt. Für die Überwindung der schwierigen Situation in Dalmatien nach dem Tod Marcellins war es wichtig, dass sein Neffe Julius Nepos, der Sohn Nepotians, des 465 verstorbenen *magister utriusque militiae* Maiorians, gleich nach Marcellins Tod seine Autorität durchsetzen konnte.

Quellen - und Literaturverzeichnis

Quellenverzeichnis

- Alexander, Paul: The Oracle of Baalbek. The Tiburtine Sibyl in Greek Dress, Dumbarton Oaks. Center for Byzantine Studies, District of Columbia, Trustees for Harvard University, Washington 1967.
- Bagnall, Roger S. – Cameron, Alan – Seth. R. Schwartz, S.R. – Klaas A. Worp, 1987. – Consuls of the Later Roman Empire, The American Philological Association, Atlanta 1987.
- Basić, Ivan; Zeman, Maja (edd.): In partibus Occidentis. Isaac's epitaph from Lopud and the question of sovereignty over Dalmatia in the 5th Century, Starohrvatska prosvijeta, vol. III, No. 44–45. 2018; Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću.
- Blockley, Roger C.: The Fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire Eupapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II. Text, Translation and Historiographical Notes, Liverpool 1983.
- Carolla, Pia (ed.): Priscus Panita, Excerpta et fragmenta, Walter de Gruyter MMVIII – New York 2008.
- Chronicon Marcellini viri clarissimi comitis. Prejasni muž komes Marcellin, Kronika. Biblioteka Latina&Graeca XXXVI. Uvodna studija, povijesni komentar i prilozi, Hrvoje Gračanin. Priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb MMVI.
- Consularia Constantinopolitana und verwandte Quellen. Ediert, übersetzt und kommentiert von: Becker, Maria; Bleckmann, Bruno; Jonathan, Groß, Jonathan; Mehran A. Nickbakht: Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike (G 1–4), Paderborn 2016.
- Damascius: Henry, Rene (ed.): Damascius, Vita Isidori, in Photius, Bibliothèque, Tome VI (codices 242–245). Les belles lettres, Paris 1971.
- Diehl, Carolus (ed.): Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, Weidmann, Dublin Zürich, 1970.
- Euagrius Scholasticus: Bidez, J; Parmentier, L. Euagrius Scholasticus: Évagre le Scholastique. Histoire ecclésiastique, livres I–III, Sources Chrétiennes 542, Paris 2011.
- Fasti Vindobonenses Priores, In: Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi 9: Chronica Minora, Volumen I. Ed. Theodorus Mommsen, S. 305; Pascale Campanum, *Ibidem*. Gračanin, Hrvoje, Kuntić-Makvić, Bruna: Prejasni muž comes Marcellin: Kronika, Zagreb. 2006 (Kroatische Ausgabe mit Kommentar).
- Historia Augusta: Paschoud, Françoise, Historia Augusta: Histoire Auguste. Tome IV, 3e partie. Vies des trente tyrans et de Claude. Les belles lettres, Paris 2011.
- Hydatius: Tranoy, Alain: Hydatius – Hydace, Chronique, Tome I–II, 1974, Sources Chrétiennes 218–219, Les Editions du Cerf, Paris 1974. (=): Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi 11.
- = Chronica minora, Volumen II München 1981, S. 1–36 Hydatii Lemici continuatio chronicorum Hieronymianorum, S. 1–36.

der Linken abgehakt haben.“. Ähnliche Worte hat Prokopius, *Bellum. Vandalicum*, 1, 4, 28 für den Mord Aëtius vierzehn Jahre vorher gebraucht (vgl. Anm. 16).

- Iordanes: *Romana et Getica* (ed. Th. Mommsen, Theodorus), *Monumenta Germaniae Historica* 5/1 München 1982.
- Katsaros, Basiles (ed.): *Byzantino Lexiko Suidas*, Thessalonike 2002.
- Marin, Emilio (et alii): *Salona IV. Natpisi starokršćanske Salone IV.-VII st. – Inscriptions de Salone chrétienne, I-II*, Split – Rim–Rome 2010.
- Marcellinus Comes, Chronicon: Croke, Brian: *The Chronicle of Marcellinus*, Byzantina Australiensia, University of Sidney 1995. (=): *Chronica Minora*, vol. II, ed. Theodorus Mommsen. Marcellini v. c. comitis chronicon ad a. DXLVIII continuatum ad DXXXIV, S. 37–108.
- Mommsen, Theodorus (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi, Chronica minora Saec. IV.V.VI. VII* (volumen II., München 1981, S. 1–36.
- Hydatius Lemicus, *continuatio chronicorum Hieronymianorum ad anum CCCCLXVIII*, In: *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* 468).
- Orosius, *Historiae adversus paganos: Le storie contro I pagani*, Volume II, a cura di Lippold, Adolf; Fondazione Lorenzo Valla, Testo e traduzione, Milanostampa S.p. A. 2001.
- Photius, *Bibliothèque: Tome VI, Codices 242-245*, Collection Byzantine, Les belles lettres, Paris 1971.
- Procopius: *Bellum Vandalicum: Procopius* (ed. H.B. Dewing), The Loeb Classical Library vol. II, London 1968, 1–207.
1. Victor de Vita: *Historia persecutionis Africanae provinciae* (ed. Carolus Halm), München 1993, In: *Monumenta Germaniae Historica, Auctores antiquissimi* 3, 1.
 2. Victor of Vita: *History of the Vandal Persecution. Translated Text for Historians*, Volume 10. Translated with notes and Introduction by John Moorhead, Liverpool University Press, 1992.

Literaturverzeichnis

- Anders, Friedrich: *Flavius Ricimer, Macht und Ohnmacht des weströmischen Heermeisters in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts*, Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, Bd.1077. Peter Lang, Internationaler Verlag, Frankfurt am Main, 2010.
- Bratož, Rajko: *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen*, in: Heinrich Tamáska, Orsolia: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätaniker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Wesf., S. 211–248.
- Brodka, Dariusz: *Eustathios von Epiphaneia und das Ende des Westeströmischen Reiches*, In: *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 56, 2006, S. 59–78.
- Brodka, Dariusz: *Priskos und der Feldzug des Basiliskos gegen Geiserich (468)* in: Bleckmann, Bruno; Stickler, Timo: *griechische Profanhistoriker des fünften nachchristlichen Jahrhunderts*, Stuttgart 2014, S. 103–120.
- Casritius, Helmut: *Wandalen: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 33, Herausgegeben von Heinrich Beck, Dieter Geuenich, Heiko Steuer. Walter de Gruyter Berlin, New York, 2006, S. 168–209.
- Casritius, Helmut: *Casritius, Helmut: Die Vandalen. Etappen einer Spurensuche*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2007.
- Casritius, Helmut: *Zur Sozialgeschichte der Heermeister des Westreiches. Einheitliches Rekrutierungsmuster und Rivalitäten im spätrömischen Militäradel*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 92, 1984, S.1–33.
- Clauss, Manfred, *Die Römischen Kaiser: 55 historische Portraits von Caesar bis Justinian*. Herausgegeben von Manfred Clauss: Ekkehard Wirbelauer. Leo I. 457–474, S. 406–411. Verlag C.H.Beck, 411, München 1997.

- Demandt, Alexander: *Magister militum*, Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft, Supplementband 12, Stuttgart 1970, Spalten 553–790.
- Demandt, Alexander: *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 2007.
- Ferluga, Jadran: *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.
- Gaggero, Gianfranco: *Il comes Marcellino e l'autonomia della Dalmazia*, *Rivista di studi bizantini e slavi* 2, 1982, S. 241–269.
- Gračanin, Hrvoje: *Late antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus Variae*, *Povjesni prilozi*, 49, 2015, S. 9–83.
- Gračanin, Hrvoje: *Late antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus Variae*, *Millenium*, 13, 2016, S. 211–273 (ergänzte Fassung des vorangehenden Beitrags).
- Haehling, Raban, von: *Damascius und die heidnische Opposition im 5. Jh. n. Chr. Betrachtungen zu einem Katalog heidnischer Widersacher in der Vita Isidori*, in: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 23, 1980, S. 82–95.
- Harries, Jill: *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome AD 407–485*. Clarendon Press Oxford, 1994.
- Heather, Peter J.: *East and West in the Fifth Century*, in: Roberto, Umberto, –
- Mecella, Laura: (edd.) *Governare e riformare l'Impero al momento della sua divisione: Oriente, Occidente, Illirico*. École française de Rome 2016, S. 199–224.
- Henning, Dirk: *Periclitans res publica. Kaisertum und Eliten in der Krise des Weströmischen Reiches 454/5–493 n. Chr.*, *Historia Einzelschriften*, Heft 133, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1999.
- Kuhoff, Wolfgang: *Die Versuchung der Macht. Spätromische Heermeister und ihr potentieller Griff nach dem Kaisertum*, in: Tschopp, Serena Silvia: – Wolfgang E.J. Weber *Macht und Kommunikation. Augsburger Studien zur europäischen Kulturgeschichte*, *Colloquia Augustana*, Augsburg 2012, S. 39–80.
- Kulikowski, Michael: *Marcellinus 'of Dalmatia' and the dissolution of the fifth-century Empire*, *Byzantion* 72, 2002, S. 177–191.
- Lotter, Friedrich, unter Mitarbeit von Bratož, Rajko; Castritius, Helmut: *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*, Walter de Gruyter Berlin, New York 2003.
- MacGeorge, Penny: *Late Roman Warlords*, Oxford – New York 2002.
- Martindale, John Robert: *The Prosopography of the Later Roman Empire II A.D. 395–527*, Cambridge 1980.
- Mathisen, R.W., *Studies in History, Literature and Society of Late Antiquity*, Amsterdam 1991.
- Matijašić, Robert: *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*. 2. svezak, Leykam International, Zagreb 2012.
- Musa, Ivica: *Pitanje metropolitanskog, vikarijskog i nad-biskupskog položaja Salonitanske crkve. Die Frage der Metropolitan-, Vikariats- und Erzdiözesan-Stellung der Kirche in Salona*. In: *Ecclesia Salonitana-Spalatensis in primo millenio historiae Christianae*, Split 2008. S. 289–298. *Crkva u svijetu*. Splitsko-Makarska Nadbiskupija, Split, 2008.
- O'Flynn, John Michael: *Generalissimos of the Western Roman Empire*, Edmonton (University of Alberta Press) Edmonton, 1983.
- Oppedisano, Fabrizio: *L'Impero d'Occidente negli anni di Maioriano, L'erma di Bretschneider'* Roma 2013.
- Posavec, Vladimir: *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, *Književni krug*, Split 2007.
- Roberto, Umberto: *Strategie di integrazione e lotta politica a Roma alla fine dell'impero: la carriera di Fl. Valila tra Ricimero e Odoacre*. XENIA. Studi in onore di Lia Marino, Caltanissetta – Roma 2013, S. 247–261.

- Roberto, Umberto: *Politica, tradizione e strategie familiari: Antemio e l'ultima difesa dell'unità dell'impero (467–472)*, in: Roberto, Umberto; Mecella, Laura. (edd.), *Governare e riformare l'impero al momento della sua divisione: Oriente, Occidente, Illirico*, École française de Rome 2016, S. 163–195.
- Schulz, Raimund: *Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im vierten und fünften Jahrhundert n. Chr.* Franz Steiner Verlag, Hermes, Zeitschrift für Klassische Philologie Einzelschriften, Heft 61, Stuttgart 1993.
- Stein, Ernst: *Geschichte des spätrömischen Reiches – Histoire du Bas-Empire*. Neuausgabe, herausgegeben von Hartmut Leppin und Mischa Meier, Band I, *Vom römischen zum byzantinischen Staate (284 – 476 n.Chr.)*. Mit einem Vorwort von Hartmut Leppin. Philipp von Zabern, Darmstadt 2023.
- Steinacher, Roland: *Die Vandalen. Aufstieg und Fall eines Barbarenreichs*, Klett-Cotta Stuttgart 2016.
- Steinacher, Roland: *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen- und Donauraum (300-600)*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2017.
- Stickler, Timo: *Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*, Vestigia, Band 54, Verlag C.H. Beck, München 2002.
- Szidat, Joachim: *Usurpator tanti nominis. Kaiser und Usurpator in der Spätantike (337–476 n. Chr.)*. Historia Einzelschriften, Heft 210. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2010.
- Vössing, Konrad: *Das Königreich der Vandalen. Geiserichs Herrschaft und das Imperium Romanum*, Philipp von Zabern, Mainz 2014.
- Wilkes, J. J.: *History of the provinces of the Roman Empire: Dalmatia.*, Routledge Kegan Paul, London 1969.
- Wozniak, F. E.: *East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454–536 A.D.* Empire, Historia 30, 1981, S. 351–382.
- Zecchini, Giuseppe: *La politica dell'impero d'oriente nei Balcani dal 453 al 518*, in Roberto Mecella, Laura: (edd.), *Governare e riformare l'impero al momento della sua divisione: Oriente, Occidente, Illirico*, École française de Rome 2016, S. 309–324.

P O V Z E T E K

Marcelin iz Dalmacije in vprašanje osamosvojitve Dalmacije v njegovem času

Rajko Bratož

Izhajajoč iz rezultatov pomembne hrvaške študije (Vladimir Posavec, »Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota«, Split 2007), ki prinaša izčrpno sintezo starejših raziskav (z bibliografskimi podatki o Marcelinu do okrog leta 2000), so v prispevku izpostavljena izbrana vprašanja, ki so se jim posvetili različni avtorji v zadnjem dvajsetletnem obdobju. Posebna pozornost je posvečena dvema vprašanjem: (1) kronologija Marcelinovega vzpona in padca (2); politična in upravna pripadnost Dalmacije v njegovem času.

V približno petstoletni dobi od cesarja Avgusta (27 pr. Kr. – 14 po. Kr.) do propada Zahodnega rimskega cesarstva (476) dokumentirajo številni literarni, epigrafski in numizmatični viri veliko število državnih udarov, uzurpacij in poskusov odcepitve posameznih provinc ali skupine provinc. Do konca Teodozijeve vlade je poznanih več kot sedemdeset takih poskusov (prvi poznani poskus uzurpacije, Skribonijanov upor leta 42 po Kr., je izbruhnil prav v Dalmaciji!), v 5. stoletju do leta 476 pa je poznanih še petnajst poskusov. Pri tem je treba upoštevati, da v številnih primerih iz virov ni razvidno, ali gre za pravo uzurpacijo – nastop uzurpatorja ali proticesarja, ki se v historiografskih virih običajno označuje z izrazom *tyrannus* – ali pa gre le za upor z odcepitvijo, pri čemer ni prišlo do oklica novega cesarja. Med prav redke vire, ki razlikujejo ti dve obliki upora, spadata *Historia Augusta*, nato pa Orozij, ki je jasno razločeval uzurpatorje (*manifesti tyranni*) od uporniških vojskovodij (*inoboedientes duces*). Še danes v zgodovinopisju ni jasne ločnice med tema dvema skupinama. Nastop vojaških poveljnikov najvišjega ranga (*magister militum/peditum* ali *magister utriusque militiae*) ali nekoliko nižjega ranga (*comes*), ki namenoma niso prevzeli cesarskega naslova in tudi niso imenovali kandidata za tak naslov, pomeni alternativo k običajnim uzurpacijam. Ti vojaški poveljniki so se vzdržali uzurpacije zaradi velikega tveganja oziroma zaradi slabih izgledov za uspeh. Zadovoljili so se z vlogo samostojnih vladarjev na omejenem ozemlju, praviloma izven Italije, da ne bi izzivali spopadov s cesarji. Da bi legitimirali svoj položaj, so vzdrževali stike s cesarji v Raveni ali Konstantinoplu in jim nudili vojaško podporo, če so bili za to naprošeni. Če je bilo sodelovanje uspešno, so dobili od cesarjev prestižne naslove kot sta bila *magister militum* ali celo *patricius*.

V to skupino spada tudi Marcelin iz Dalmacije. Kot del Zahodnega Ilirika, ki je v 5. stoletju kot prehodno območje med Vzhodom in Zahodom imel pomembno strateško in politično vlogo, obenem pa je še vedno razpolagal s pomembnimi vojaškimi in gospodarskimi potenciali, je omogočala Dalmacija solidno podlago za nastanek avtonomne državne tvorbe. O Marcelinovi karieri in njenem pomenu so bile v zadnjih dveh desetletjih predložene nove razlage, ki v primerjavi s tradicionalnimi in nekdanj prevladujočimi predstavami prinašajo posamezne nove poglede.

(I.) Čas in okoliščine Marcelinovega nastopa

Po tradicionalni in večinski razlagi pade nastop Marcelina v čas dramatičnih dogodkov v Rimu leta 454, kot jih opisuje Prokopij na podlagi fragmentarno ohranjene zgodovine Priska iz Panijona (v Trakiji, okrog 420–475): ko je Valentinijan III. septembra tega leta usmrtil Aecija, mogočnega in zelo zaslužnega vojskovodjo, ki je imel veliko število privrženecv v vojski, se je Marcelin, Aecijev vpliven privrženec iz Dalmacije, uprl in spodbudil tudi druge k temu, da bi odpadli od cesarja. Brez težav je vzpostavil oblast v Dalmaciji, saj ni bilo nikogar, ki bi mu to lahko preprečil. Po tej secesiji (drugi primeri odpadov od centralne oblasti neposredno po smrti Aecija v nasprotju s poročilom Prokopija oziroma Priska niso poznani!) se v virih izgubijo vse sledi za Marcelinom vse do padca cesarja Majorijana v mesecu juliju 461. V okrog sedem let dolgem vmesnem obdobju je lahko Marcelin utrdil oblast v Dalmaciji in jo v soglasju z vzhodnim

cesarjem Leonom I. (457–474) okreplil, istočasno je lahko pridobil zase lokalno elito, zlasti pa okreplil svojo vojaško moč z rekrutiranjem med Romani v Dalmaciji in med preostankom rimskih enot v Panoniji. Temu namenu je služila tudi rekrutacija med Vzhodnimi Goti in Huni v sosednjih panonskih provincah. Njegova vojaška moč je bila okrog leta 460 v vzponu. Njegov vojaški rang zaradi nepreciznih oznak v virih ni poznan. Po secesiji je vsekakor postal regionalni *comes* (*comes Dalmatiae ali comes Dalmatiarum*), na višku svoje moči trinajst let pozneje (okrog 467) pa je postal drugi *magister militum* in celo drugi nosilec najbolj prestižnega naslova *patricius* v Zahodnem cesarstvu.

Opisano sliko Marcellinove kariere je ameriški zgodovinar Michael Kulikowski leta 2002 postavil pod vprašaj in obenem zavrnil kot zgrešeno. Pri tem je izhajal iz metodološke predpostavke, da spada Prokopij med najbolj pozne poročevalce o Marcellinu (551) in da je njegov opis dogodkov v 5. stoletju nezanesljiv. Zaradi tega po njegovem mnenju ne smemo verjeti opisu, ki ga prinaša Prokopij, če zanj ne dobimo potrditve v drugem, od njega neodvisnem viru. Prokopijev edini vir naj bi bil zgodovinar Priskos iz Paniona (tudi Priscus Panita), morda celo posredno prek Evstatija (Eustathios) iz Epifanije (umrl leta 502), rojaka cerkvenega zgodovinarja Euagrija Sholastika iz sirijske Epifanije zgodnjem 6. stoletju.

Ker o Marcellinovih povezavah z Dalmacijo ne poroča nobeden časovno bližji vir, pač pa se ta omenja šele sredi 6. stoletja pri Prokopiju in nekaj desetletij pred tem pri Damasciju, poganskem intelektualcu iz Sirije, ki je bil Marcellinov prijatelj, je Kulikowski s poudarkom izrazil dvom v Marcellinove povezave z Dalmacijo. Po njegovem mnenju naj bi šlo za ‚prisiljeno‘ interpretacijo oziroma za izmišljotino 6. stoletja. Kot njeno ozadje naj bi služila predstava, da je Julij Nepos, Marcellinov nečak in kasnejši cesar, nosil enkratni, tudi sicer nenavadni naslov ‚vojskovodje Dalmacije‘ (*magister militum Dalmatiae*). Po mnenju Kulikowskega je bil Marcellin visoki oficir na Zahodu iz kroga cesarja Majorijana (457–461), na čigar ukaz je okrog 461 vojaško deloval na Siciliji. Šele po usmrtitvi cesarja naj bi se kot odpadnik od Ricimerja, tedaj mogočnega regenta v Italiji, premaknil v strateško bolj prikladno Dalmacijo. Po mnenju Kulikowskega se Marcellinova osamosvojitev ni začela po usmrtitvi Aecija, temveč šele sedem let kasneje, po Majorijanovem porazu v vojni proti Vandalom in po njegovi usmrtitvi, ki jo je odredil Ricimer (7. avgusta 461), morda pa šele spomladi 462, ko se je vandalski kralj Geiserich odpravil na plenilni pohod proti Siciliji. Marcellinove povezave z Dalmacijo pred tem naj bi bile nedokazljive. Zgodovina Marcellina iz ‚Dalmacije‘ (pri avtorju vedno v narekovajih!) naj bi se pričela šele z njegovo prvo epizodo, ki jo prinaša Priskos iz Paniona. Ricimer, tedaj vrhovni vojskovodja in dejanski vladar v Zahodnem cesarstvu (prvi *magister utriusque militiae* in edini *patricius*) je videl v Marcellinu, ki se je po zmagi nad Vandali zadrževal s svojo vojsko na Siciliji, nevarnega tekmeča. S podkupovanjem je pridobil na svojo stran Marcellinove ‚skitske‘ enote, zaradi česar je moral Marcellin z ostankom vojske, ki mu je ostala zvesta, zapustiti Sicilijo in utrditi svoj položaj v Dalmaciji.

Domneva, da je bila politična in vojaška kariera Marcellina časovno skoraj polovico krajša (namesto 454–468 le 461/2–468) in da so njegove povezave z Dalmacijo le kasnejši historiografski konstrukt, se mi ne zdi verjetna. Njeno šibko točko je izpostavil že sam avtor. Po njegovem mnenju je vsekakor možno, da je Priscus Marcellinove povezave z Dalmacijo omenil na katerem drugem mestu, ki pri sestavljanju in urejanju odlomkov v desetem stoletju ni prišlo v zbirko zgodovinskih ekscerptov Konstantina Porfirogeneta in se je zaradi tega izgubilo.

Da je usmrtitev Aecija sprožila politično krizo, kaže dejstvo, da je Valentinijan. III. po njegovem umoru poslal poslanstva k ‚barbarom‘ (*ad gentes*), s katerimi je Aecij sklenil zavezniške pogodbe, s sporočilom, da se politika cesarstva ne bo nič spremenila. Do secesije Marcellina kot odpadniškega vojaškega poveljnika (po Orozijevi terminologiji *inoboediens dux*) v Dalmaciji je prišlo verjetno takoj po usmrtitvi Aecija, v septembru 454, nekaj let pred vzponom Ricimerja v vrhovnega vojaškega poveljnika (*magister utriusque militiae* leta 456) in patricija (*patricius*, leta 457). Marcellinove ‚skitske‘ vojaške sile, ki se omenjajo pri dogodkih na Siciliji leta 461, kažejo na njegovo novačenje vojske predvsem med Vzhodnimi Goti in ostanki Hunov po bitki pri reki Nedao (455). Vzhodni Goti so se na podlagi pogodbe s cesarjem Marcijanom (455/456) naselili v Panoniji in s tem postali sosedje Dalmacije. Vse te okoliščine so Marcellinu omogočale

rekrutiranje med barbari v sosedstvu Dalmacije, vključevanje preostalih rimskih enot (zlasti ostan- kov nekdanjih *comitatenses* in *limitanei* na območju panonskih provinc) ter dodatno rekrutiranje med domačim prebivalstvom na hribovitem območju kontinentalne Dalmacije. Oboroževanje armade in izgradnja transportnih ter vojaških ladij sta bila možna le ob povečanju davkov, ob solidni gospodarski podlagi in še zlasti ob zanesljivi podpori domače družbene elite.

Taka utrditev politične in vojaške moči je bila lahko uresničljiva le v večletnem časovnem obdobju. Težko si je predstavljati, da bi neki zahodni vojaški dostojanstvenik neznanega izvora in neznanega ranga, ki bi deloval na Siciliji v času Majorijana, lahko v kratkem času (od poletja 461 do pomladi 462) zbral tako veliko vojaško in politično moč, da bi lahko v sledečih vojnah Vzhodnega in Zahodnega cesarstva proti Vandalom nastopal kot enakovreden vojaški faktor. Različni zahodni in vzhodni viri poročajo kratko o Marcellinovih uspešnih pomorskih vojnah proti Vandalom ne le ob obalah Italije in Španije, temveč tudi ob obalah Epira in Peloponeza, omenjajo njegovo zmago na Siciliji v letih 464/465, nato ponovno leta 468, prav tako poročajo o njegovi nasilni smrti na Siciliji v letu 468. Nekoliko bolj podrobno in z novimi vsebinskimi poudarki poročata o njem njegov soimenjak kronist Marcellin, ki je ustvarjal v Konstantinoplu (kronika sega do 534), medtem ko je Jordanes (na podlagi Kasiodora leta 551, prav tako v Konstantinoplu v svoji kratki kompilaciji gotske zgodovine Marcellinu posvetil le eno priložnostno omembo ob prikazu porekla kasnejšega cesarja Julija Nepota.

Nasprotno pa posreduje filozof Damascius, pripadnik novega platonizma in zadnji pred- stojnik Akademije v Atenah, v svojem »Življenju filozofa Izidorja« (svojega učitelja), ki ga je napisal v Atenah »v času, ko je Teoderik vladal celotni Italiji« (493–526), nekatere dodatne, od omenjenih virov neodvisne podatke. V Fotijevi »Biblioteki« (pred 886) se je ohranil obsežen izvleček (312 paragrafov) o poganskih nasprotnikih krščanske vere od Julijana Odpadnika do poznega 5. stoletja. V tem spisu je med številnimi nasprotniki krščanstva predstavljen tudi Mar- celin iz Dalmacije, med njegovimi sodobniki in prijatelji pa tudi filozof Salustij in kasnejši cesar Antemij. Dodatne, s Fotijevega skladne podatke o Marcellinu, prinaša tudi ekscerpt iz Fotija pri Suidu iz 10. stoletja. Iz Damascijevega spisa ni razpoznavno, po kakšnih merilih je zasnoval seznam mož, ki naj bi se »srdito borili proti naši sveti in neuničljivi veri (poganstvu)«. Poleg filozofov nastopajo v spisu tudi politični nasprotniki tedanjih krščanskih cesarjev, ki so zasedali visoka mesta v vojski in na dvoru, in ki so, kot na primer Zenonov *magister officiorum* in kasneje *magister militum* Illus, poskušali z uzurpacijo zasesti cesarski prestol.

Uvrstitev Marcellina na seznam nasprotnikov krščanstva kaže, da je ta dalmatinski velikaš kot poganski filozof in obenem državnik vzdrževal dobre odnose s poganskimi intelektualnimi krogi na Vzhodu. Kot (verjetno skrivni) pogan je bil zadnji nosilec najvišjih dostojanstev, kot sta bili *magister militum* in *patricius*. Zelo pohvalna Damascijeva ocena (dober značaj, odlična izobrazba, modrost, pravičnost, pogum, organizacijske sposobnosti, s katerimi je primerno oborožil svojo vojsko in jo dobro pripravil za boj) kaže na to, da se je Marcellin, kot tudi sam Damascij, distanciral od poskusov ponovne vzpostavitve poganstva, ki bi bili v tistem času nujno obsojeni na neuspeh.

Pri tem je Damascij umestil Marcellina v Dalmacijo (!) Sirski avtor posreduje sliko Mar- celina, ki se precej razlikuje od tiste, ki jo posredujeta Priskos in na njegovi podlagi Prokopij. Marcellin, ki je »vladal nad Dalmacijo in nad Iliri v Epiru« (?), je bil aristokrat in intelektualec poganske izobrazbe, velik poznavalec prerokovanja, obenem pa neodvisen, pravičen in v vojnah izkušen poveljnik. Njegov družabnik (v pomenu svetovalca?) je bil kiniški filozof in napovedo- valec prihodnosti Salustij iz Emese, ki je študiral v Aleksandriji in v Atenah in ki je bil sposoben, da je »s pogledom v oči svojega sogovornika lahko napovedal, da ga bo doletela nasilna smrt«.

Damascijevo »Življenje filozofa Izidorja« in Prisk/Prokopij sporočata dva podatka, ki sta vsebinsko enaka ali vsaj precej podobna: (1) Marcellinova politična neodvisnost, tako od rimskih cesarjev kot tudi od drugih (barbarskih) vladarjev; oznaka se verjetno nanaša na Ricimerja kot dejanskega vladarja v Italiji; (2) Marcellinove velike vojaške sile, pri čemer Damascij njegovo vojsko označuje kot ‚rimsko‘, pri Prisku pa je prikazana kot podkupljiva najemniška vojska iz barbarov, nekaj let kasneje (okrog 464 in 468) pa zopet kot zvesta in učinkovita armada. Domneva, da se povezave Marcellina z Dalmacijo ne da dokazati, je po našem mnenju nesprejemljiva. Intenzivne

povezave Marcelina s krogi poganskih intelektualcev na Vzhodu (Atene, Sirija, Konstantinopel) so se izoblikovale zelo verjetno pred letom 461, vsekakor pa niso mogle nastati v kratkem času od poletja 461 do pomladi 462. Izročilo vzhodnih opozicijskih avtorjev iz poznega 5. stoletja je neodvisno od Priska in je bilo zapisano najmanj četr stoletja pred Prokopijem (551). V tem izročilu nastopa Dalmacija kot ozemlje pod Marcelinovo vlado, južna sosednja obalna območja Ilirika do vključno Epira pa so označena kot teritoriji pod Marcelinovo kontrolo.

(II.) Vprašanje osamosvojitve Dalmacije v Marcelinovem času

Glede dolgo časa spornega vprašanja, ali je Dalmacija v času Marcelina formalno pripadala Vzhodnemu ali Zahodnemu cesarstvu, zlasti ob upoštevanju odstopa delov Ilirika Vzhodnemu cesarstvu v letu 437, je danes jasno, da je bila Dalmacija ves čas po letu 437 sestavni del Zahodnega cesarstva. To dokazujejo številni napisi iz Dalmacije v razdobju od 437 do 539 (v celoti okrog 40) z datiranjem po zahodnih konzulih. Izrecno iz Marcelinove dobe izhaja šest napisov iz Salone – dva latinska in štirje grški – poleg tega še nekaj napisov iz drugih delov Dalmacije, ki prinašajo datiranje po zahodnih konzulih. Dalmacija v času Marcelina očitno – z eno samo izjemo – ni priznala niti enega (!) vzhodnorimskega konzula. V enem primeru, ko zahodni konzul iz političnih razlogov ni bil sprejemljiv (kot v letu 462, v času vlade Libija Severa, ki je bil marioneta Ricimerja), v Dalmaciji niso datirali po vzhodnem konzulu (v tem letu Leo Augustus II.), temveč po politično sprejemljivem zahodnem konzulu predhodnega leta.

Čeprav za obdobje pogansko usmerjenega Marcelina ne obstajajo cerkvenozgodovinski viri, ki bi omogočali zanesljiv vpogled v razvoj dalmatinske cerkve, velja za celotno 5. stoletje splošna ugotovitev, da je bila ta cerkev organizacijsko razvita: v Saloni je bil sedež metropolitne škofije, ob tem je obstajala vrsta škofijskih sedežev v različnih mestih Dalmacije. Vsaj občasno (zlasti v zgodnjem in v poznem 5. stoletju) je vzdrževala intenzivne stike s Sv. Sedežem. Apostolski vikariat, kakršen je bil ustanovljen v Solunu za Vzhodni Ilirik, v Dalmaciji ni bil nikdar ustanovljen.

V novejših raziskavah se vedno znova poudarja samostojnost Dalmacije v Marcelinovi dobi. Pogoji za politično osamosvojitve so bili ugodni. V Vzhodnem cesarstvu je bil cesar Leon I. (457–474) ves čas zaposlen z notranjimi problemi (nemiri v Konstantinoplu, Trakiji in v Mali Aziji). V zunanji politiki je le priložnostno posegel v zapletene razmere na Zahodu, kjer je v času šibkih cesarjev Avita, Majorijana in Libija Severa nastopal kot odločujoča oseba vojaški poveljnik Ricimer. Vse do nastopa cesarja Antemija, ki ga je ob Marcelinovi podpori ustoličil Leon I. v letu 467, Konstantinopel ni priznal nobenega zahodnega cesarja. Njihova avtoriteta in dejanska moč je bila skrčena na minimum. Vojskovodja Ricimer je v tem času ustoličil tri cesarje (Avita, Majorijana in Libija Severa), pri čemer je prvega odstavil, drugega pa dal usmrtiti. Majorijanov naslednik Libij Sever (november 461 – november 464), ki je bil Ricimerjeva marioneta, je umrl naravne smrti, medtem ko je Antemija v letu 472 po nekajmesečni vojni proti Ricimeru zajel Ricimerjev zaveznik in kasnejši burgundski kralj Gundobad (474–516) ter ga dal usmrtiti. Po polletni vladil Olibrija (april – november 472), zadnje Ricimerjeve marionete, je Gundobad ustoličil cesarja Glicerija (473). Na katastrofalne razmere na Zahodu kaže dejstvo, da je bil Avit zadnji cesar, ki se je verjetno mudil v Noriku in Panoniji, njegov naslednik Majorijan pa zadnji cesar, ki se je zadrževal v Španiji. Libij Sever, Olibrij in Glicerij niso imeli nikakršne realne moči. Marcelinova Dalmacija za te šibke cesarje ni bila dosegljiva. Prvi vojskovodja, ki je osvojil Dalmacijo, je bil šele Odoaker (481).

Za politično neodvisnost Dalmacije tako od Vzhodnega kot Zahodnega cesarstva govorijo vsi politični in vojaški dogodki, pri katerih je bil Marcelin udeležen. Marcelin, ki je kot neodvisni vladar podpiral Majorijana v vojni proti Vandalom – pod istim cesarjem je bil njegov svak Nepotijan drugi *magister militum* – se je nahajal po vojaškem porazu in Majorijanovi usmrtitvi s svojo najemniško armado v tveganem položaju, zaradi česar se je moral umakniti v Dalmacijo, saj so njegovi oddelki prehajali na Ricimerjevo stran. Kot poročajo različni viri, so vandalske plenitve zajele ne le Sicilijo, južno Italijo, Sardinijo in Baleare, temveč tudi Dalmacijo. O tem izrecno poroča prerokba iz Baalbeke z napovedjo uničenja Dalmacije. Marcelinova uspešna

preventivna vojna proti Vandalom na Siciliji bi lahko preprečila plenitve po Dalmaciji. Marcellinova prioriteta pri vojskovanju so bili njegovi lastni interesi.

Po propadu svoje najemniške vojske je Marcellin rekrutiral nove vojaške sile in pripravljaj napad na Italijo. Ricimerjeva marioneta na cesarskem prestolu Libij Sever se je bal invazije iz Dalmacije. Kot kažejo dogodki v letih 464/465, je bila Marcellinova vojska močna in je povzročala Ricimerju velike skrbi. Kot Marcellinov najresnejši tekmeč se po diplomatski poti ni obrnil neposredno na Marcellina, temveč na cesarja Leona I., z namenom, da bi zaključil vojno med Marcellinom in Vandali in istočasno preprečil Marcellinovo invazijo v Italijo. Leonov poslanec Filarh je pregovoril Marcellina, da ni napadel Italije, vendar pa je bil povsem neuspešen pri Vandalih, ki so še stopnjevali pustošenja italijanskih obal. Pri tem ostaja nejasno, ali je prišlo do povezave med Marcellinom in vojaškim poveljnikom v Galiji (*magister militum per Gallias*) Aegidijem. Oba sta namreč izhajala iz kroga Aecijevih privržencev in oba sta bila istočasno v sporu z Ricimerjem. Približno v istem času, kot je Marcellin izbojeval na Siciliji veliko zmago nad Vandali, je Aegidij v nepojasnjenih okoliščinah (zaseda ali zastupitev) izgubil življenje.

Samostojnost Dalmacije je prestala še najtežjo preizkušnjo: zadnji Marcellinov politični vzpon, ki mu je sledila smrt v političnih spopadih. Med posegom v Italijo pri umestitvi bizantinskega kandidata Antemija kot cesarja na Zahodu je nastopil Marcellin med navzočimi *comites* kot najpomembnejši sodelavec pri umestitvi novega cesarja na Zahodu. Ta ga je poplačal s prestižnima naslovoma (drugega) vojskovođe (*magister utriusque militiae*) in (drugega) patricija (*patricius*). S tem je postal Marcellin vsaj formalno izenačen z Ricimerjem, ki je bil prvi *magister utriusque militiae* in dotlej edini *patricius* na Zahodu.

Okvirno v ta čas (466/467) pade le pri Jordanesu kratko opisani plenilni pohod Svebov pod vodstvom Hunimunda iz zahodnega panonskega prostora v sosednjo Dalmacijo (*ad depraedandas Dalmatias*). Jordanes prikazuje dogodek v kontekstu svebskih spopadov z Vzhodnimi Goti. V ozadju napada na Marcellinovo Dalmacijo z namenom, da bi deželo opustošili in s tem oslabili (*vastatis Dalmatiis*), so bile morda napetosti med Marcellinom in Ricimerom pred ustoličenjem Antemija spomladi 467.

V veliki vojni proti Vandalom pod poveljstvom Basiliska, svaka cesarja Leona I., je cesar pooblastil Marcellina za poveljevanje zahodne armade. Po osvoboditvi Sardinije se je Marcellin premaknil na Sicilijo, kjer so ga v virih neimenovani nasprotniki v oficirski zaroti avgusta 468 usmrtili. Po večinski domnevi raziskovalcev naj bi bil v ozadju zarote njegov tekmeč Ricimer, vendar pa viri ne prinašajo za to nobenega namiga. Ta se pohoda proti Vandalom poleti 468 ni udeležil. Po Marcellinovi smrti je neznano kdaj (vsekakor pred 17. aprilom 471) za drugega vojskovođjo (*magister militum*) v Zahodnem cesarstvu imenoval svojega sorodnika Flavija Valila Teodovija (*Flavius Valila qui et Theodovius*), ne da bi mu dal najprestižnejši naslov *patricius*. Dalmatinske vojaške sile na Siciliji, ki pri katastrofalno vodenih vojaških operacijah vzdolž afriške obale niso sodelovale in zato niso imele izgub, so se po Marcellinovi smrti vrnil v Dalmacijo.

Svit Komel

Zemljemerska odveza: vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem

KOMEL, Svít, mladi raziskovalec, Pravna fakulteta Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, svit.komel@pf.uni-lj.si

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0873-1030>

Zemljemerska odveza: vpliv katastrskih popisov na izvedbo zemljiške odveze na Kranjskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024 (169), št. 1-2, str. 30-99, 292 cit

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava uvedbo enotne in izključne lastninske pravice na nepremičninah v Avstrijskem cesarstvu v 19. stoletju, izhajajoč iz primera dežele Kranjske. Osnovna teza članka je, da so na spremembe lastninskih razmerij ključno vplivali popisi. Z izrazom popis označujem poseben sistematičen način pridobivanja vednosti o lokalnih in relativno vsakdanjih pojavih, praksah in praktičnem znanju, kot so denimo popisi mer in uteži, kompilacije običajnega prava, katastrski popisi ipd. V članku to širše prisotno znanstveno-oblastno tehniko in njen pomen za spremembe prava ponazorim na primeru vpliva treh katastrskih popisov – terezijanskega, jožefinskega in zlasti franciscejskega – na izvedbo zemljiške odveze, s pomočjo katere je bil na območju današnje Slovenije uveljavljen sodoben institut enotne in izključne lastninske pravice. Na podlagi analize katastrskih del pokažem, da so popisovalci prek evidentiranja praktičnih znanj kmetov o lastnostih zemljišč, lastninskih in občinskih mejah, značilnih proizvodih, cenah itd. pripravili teren za kasnejšo preobrazbo zemljiških premoženjskih razmerij.

Ključne besede: popis, kataster, zemljiška odveza, lastninska pravica, zakonik

KOMEL, Svít, PhD student, Faculty of Law, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, svit.komel@pf.uni-lj.si

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0873-1030>

Land surveyor's relief: The influence of cadastral surveys on the execution of the land relief in Carniola

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024 (169), No. 1–2, pp 30-99, 292 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article discusses the implementation of unitary and exclusive property on real estate in the Austrian Empire in the nineteenth century, based on the example of Land Carniola. The main thesis of the article is that changes in property relations were crucially influenced by surveys. With the term survey, I refer to a distinct systematic manner of extracting knowledge about local and relatively commonplace phenomena, practices and practical knowledge, e.g., inventories of weights and measures, compilations of customary law, cadastral surveys, etc. The article illustrates this more broadly present scientific and governmental technique and its significance for the transformations of law by studying the impact of three cadastral surveys—the Theresian, Josephine and, especially, Franciscan—on the execution of the land relief (*Grundentlastung*), which established the modern institute of unitary and exclusive property in the territory of present-day Slovenia. Analysing the work involved in the making of the three cadastres, I show that cadastral surveyors prepared the ground for the later reform of land property relations by recording peasants' practical knowledge of land features, proprietary and municipal boundaries, typical products, prices, etc.

Keywords: survey, cadastre, land relief, *Grundentlastung*, property rights, code

1 Uvod

Čas med sredino 18. stoletja in zadnjo četrtino 19. stoletja je v pravnozgodovinski literaturi splošno znan kot obdobje buržoaznih zakonikov, obsežnih sistemov zakonskih pravil, s katerimi so novonastale nacionalne države nadomestile prejšnjo pluralnost pravnih virov.¹ Arhitekti te reforme naj bi bili učeni pravniki, ki naj bi po ustaljeni interpretaciji pod vplivom naravnopravnega racionalizma in razsvetljenske filozofije zasnovali logične sisteme splošnih in abstraktnih določb, ki so *a priori* in izčrpno uredili neko pravno področje. Materija, iz katere naj bi črpali pri snutju teh zakonikov, naj bi bilo predvsem recipirano rimsko pravo – dela učenih pravnikov prejšnjih stoletij, v katerih so poskušali sistematizirati ohranjene antične pravne odlomke in pojme, ki so se razvili na njihovi podlagi.² Proces kodificiranja v 18. in 19. stoletju je tako danes večinoma obravnavan kot teoretski prelom, ki je »stari režim« pluralističnih in lokalnih pravnih norm nadomestil z »moderno«, znanstveno utemeljeno obliko prava. Kot zapiše italijanski zgodovinar Paolo Grossi, »to je *ideja*, političnopravni *program*«, ki ga je pravno razsvetljenstvo jasno zasnovalo« in so ga prevzeli »nekateri suvereni, do vzeti za novo misel«. ³ Zakoniki v tem oziru predstavljajo podobno historiografsko zagonetko kot drugi sočasni veliki sistemi znanstvene revolucije, npr. metrični sistem, ki naj bi zahodno misel preobrazili iz sveta približnega in lokalnega v univerzum kvantitativnega in mehničnega.⁴

Kronski dosežek kodifikacijskega gibanja naj bi posebljali *civilni* zakoniki, saj naj bi v abstraktne zakonske forme uspeli uokviriti tudi medosebne odnose vsakdanjega življenja: pogodbeni, stvarni, dedni in družinski razmerja. Eden od temeljnih aksiomov, iz katerega naj bi se členila logična struktura civilnih zakonikov, je institut enotne in izključne lastninske pravice, ki načeloma predvideva, da z neko stvarjo razpolaga, jo poseduje, uporablja in uživa le ena posamezna oseba.⁵

¹ Canale, *The Many Faces*, str. 85–87; Grossi, *Pravna Evropa*, str. 122.

² V francoskem Code civil naj bi bila na primer kar četrtina členov »prepisana« iz del Robert Josepha Pothiera (Gojoso, *La genèse*, str. 151–152).

³ Grossi, *Pravna Evropa*, str. 123. Podobno Halpérin, *Five*, str. 36, ki moderne zakonike vidi kot pravno revolucijo, in Marcos (*Conceptual Aspects*, str. 79), ki zakonike označi za »epistemski proizvod« razsvetljenstva.

⁴ Koyré, *Du monde*. Na osnovi te vzporednice sem tudi sam prispeval k podobno problematičnemu pristopu k analizi zakonikov 19. stoletja (Komel, *La règle*).

⁵ Tu namenoma zanemarjam možnost prenosa posameznih upravičenj na druge osebe, npr. v obliki služnosti, ki predstavljajo zgolj priznano izjemo v sistemu civilnega prava, ki sloni na izključni in enotni lastnini.

Podobno kot zakoniki 19. stoletja nasploh je tudi pojem enotne lastnine, ki so ga uvedli, deležen predvsem idejno zgodovinske obravnave. Kot pri številnih drugih določbah zakonikov so tudi za institut enotne in izključne lastnine že kodifikatorji sami želeli ustvariti vtis, da je vzet neposredno iz rimskega prava in na ta način zakriti svoje delo konstrukcije za avtoriteto rimskih pravnikov in fikcijo kontinuitete.⁶ Nekateri kasnejši raziskovalci so to fikcijo povzdignili v zgodovinsko sodbo. Posebej nazoren primer je teza škotskega pravnega zgodovinarja Alana Watsona o pravnih presadkih, po kateri naj bi »večina zasebnega prava modernih pravnih sistemov [...] bolj ali manj neposredno izhajala iz rimskega prava«. ⁷ Vsaj del zgodovinopisja je izpostavil, da se ubeseditvev lastninske pravice, kakršno jo uvedejo zakoniki 19. stoletja, pojavi šele v delih nekaterih šolanih pravnikov 16. stoletja.⁸ Vseeno pa tudi te razprave proces kodificiranja v 19. stoletju reducirajo na miselno konstrukcijo učenih pravnikov, kot so Jean-Étienne-Marie Portalis, Karl Anton von Martini ali Franz von Zeiller, ki se jim v pravnem zgodovinopisju pripisuje vloga pionirjev, podobno kot Galileju ali Newtonu v zgodovini znanosti. Tako kot Watson tudi ti zgodovinarji izhajajo iz predpostavke, da je pravne pojme in njihovo spreminjanje možno osamiti od družbenih odnosov, v katerih so nastali in se uveljavili. Značilna problematičnost tovrstnega »internalističnega« pristopa, ki se osredotoča le na notranji razvoj pravnih idej, je, da se zadovolji z opazko, da se bolj ali manj enake ubeseditve abstraktnih stavkov pojavljajo v različnih dobah, polemiko pa zameji na vprašanje, ali se ta enakost pojavi že v antični dobi ali šele v 16. stoletju. Vendar golo prepoznanje te enakosti ne pojasni, kako ali zakaj se je idejna abstrakcija, ki se je denimo od 16. stoletja naprej pojavljala le v delih nekaterih učenih pravnikov, lahko med 19. stoletjem utrdila v praksi različnih izvajalcev prava in v določeni meri tudi laikov kot splošno uporabljana norma in način pravnega presojanja lastninskih odnosov.

Ta članek je namenjen osvetlitvi načina uvedbe enotne in izključne lastninske pravice na nepremičninah v Avstrijskem cesarstvu v 19. stoletju, izhajajoč iz primera dežele Kranjske. Čeprav je 1. januarja 1812 za to deželo kot del Ilirskih provinc začel veljati Napoleonov civilni zakonik iz leta 1804, je bilo ozemlje ponovno priključeno Avstrijskemu cesarstvu, preden bi Francozom uspelo izvesti odpravo zemljiških bremen in s tem implementirati novo pojmovanje lastnine.⁹ Obči državljanski zakonik, civilni zakonik, ki je v Avstrijskem cesarstvu stopil v veljavo leta 1812, za nekdanje ilirske dežele pa šele po priključitvi leta 1814, po drugi strani ni uvedel enotne lastnine, temveč je prevzel institut *deljene lastnine*, ki so ga v prejšnjih obdobjih prav tako oblikovali učeni pravniki. Ta institut je temeljil na razliki med vrhovnim (*Obereigentümer*) in užitnim lastnikom (*Nutzungseigentümer*).¹⁰ S tema

⁶ Gl. npr. spremno študijo, ki jo je k Code civil napisal eden izmed članov kodifikacijske komisije Jacques Maleville, *Analyse*, str. 35, v kateri navaja odlomek iz Justinijanovega kodeksa kot vir, iz katerega so snovalci Code civil vzeli svojo definicijo lastninske pravice, čeprav kodeks takšne opredelitve sploh ne vsebuje.

⁷ Watson, *Legal transplants*, str. 22.

⁸ Arnaud, *Origines*, str. 181–182; Herman, *Uses and Abuses*, str. 679.

⁹ Šumrada, *Poskus*.

¹⁰ Občni državljanski zakonik (v nadaljevanju: ODZ), § 357 in 359.

pojmomoma so učeni pravniki v občeppravne pojme lastništva poskušali ukalupiti tako (stvarnega) podložnika ali drugo osebo, ki ji je bila neka zemlja prepuščena v uživanje ali »hasnovanje« na podlagi določene oblike zajma (*Leihe*), kot tudi zemljiškega gospoda, ki si je na zemlji pridržal nekatera upravičenja, kar je pravna doktrina interpretirala kot vrhovno lastnino.¹¹ Dokončna odprava stvarnega podložništva in uvedba buržoaznega pojmovanja lastnine je bila posledično na Kranjskem in v preostanku Avstrijskega cesarstva odložena do zemljiške odveze, ki se je začela v letu 1848. Delo komisij za izvedbo zemljiške odveze je na Kranjskem potekalo vse do 1853. Tistega leta so bile s cesarskim patentom vzpostavljene tudi ločene komisije za odkup in uravnavo zemljiških bremen, ki so bile zadolžene za preobrazbo kmečkih lesnih, pašnih in drugih običajnopravnih pravic v nove kategorije stvarnega prava, kar se je zavleklo vse do razpada Avstro-Ogrske.¹² V kontekstu Avstrijskega cesarstva nas torej že površinski pregled aktov in delovanja upravnih teles za njihovo izvršitev opozarja, da je praktična vpeljava novih stvarnopravnih institutov temeljila na več(deset)letnem koordiniranem delu pravnikov, prava neukih uradnikov, gozdarskih in ekonomskih izvedencev in pisarniškega osebja, ki so sestavljali omenjene komisije. Glede na razsežnost izpostavljenega obdobja in fasciklov arhivskega gradiva, ki so ga te komisije ustvarile, se bom v nadaljevanju zamejil na obravnavo zemljiške odveze (*Grundentlastung*) v ožjem smislu, torej na proces »razbremenjevanja zemlje«, s katerim so bila med 1848 in 1853 odpravljena urbarialna, desetinska in druga »odrajtvila« (*Leistung*) oz. dajatve, ki so jih bili koristniki podložnih zemljišč dolžni izpolnjevati zemljiškim gospodom.

Osnovna teza članka je, da so na kodifikacijo civilnega prava in uvedbo enotne lastnine odločilno vplivali *popisi* (ang. *survey*, fr. *enquête*, nem. *Aufnahme* ali *Erhebung*, it. *censimento*).¹³ S tem izrazom označujem poseben sistematičen način pridobivanja vednosti o lokalnih in relativno vsakdanjih pojavih, praksah in z njimi spetimi znanji na različnih področjih delovanja, npr. evidentiranje lokalnih mer in uteži, kompiliranje običajnega prava, zbiranje informacij o lokalnih cenah in valutah, katastrski popisi, topografske, geološke in meteorološke raziskave, ankete

¹¹ Vilfan (*Pravna zgodovina*, str. 71): »Najširša označba za tako podelitev zemlje drugemu, pri kateri si podelitelj pridrži določene dele lastninske pravice, je zajem (*Leihe*), najširša označba za koristi, ki se podeljujejo prejemniku, pa uživanje ali hasnovanje.« Vilfan prav tako opozarja, da je nauk o deljeni lastnini mnogo starejši od ODZ in se pojavi že vsaj pri Akurziju v 13. stoletju. Akurzij je sicer razlikoval med neposredno in uživajočo lastnino (*dominium directum – dominium utile*). Akurzijev neposredni lastnik je sicer v večji meri primerljiv z vrhovnim lastnikom v ODZ; v 18. stoletju ju učeni pravniki uporabljajo kot sinonima (gl. DRW, geslo »Obereigentum«). Prim. o razhajanju med doktrinarnim pojmovanjem deljene lastnine in pravicami na zemlji, kakor so jih dojemali in uveljavljali kmetje pred patrimonialnim sodiščem gospostva Bled v 18. stoletju, Škrubej, *Courtroom*, str. 218ff.

¹² O poteku in zapletih pri izvedbi servitutne regulacije gl. Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 352–363. O osnovi servitutne regulacije Kačičnik Gaber, *To smemo*, str. 276ff.

¹³ Termin popis se pojavlja v samih virih. Gl. npr. »Poduzhenje sa kantonske gosposke, de v' letu 1824 navadno zeno perdelkov ino dela, k' storjenju tarife sa stanovito davkno mero, *popishejo*« v AS 748, fascikel 9, normalije V/8. V tem primeru beseda *popishejo* nastopa kot prevod za nemški *Erhebung*.

o kmetovanju in trgovini itn.¹⁴ Tovrstni popisi v 18. in 19. stoletju postanejo načrtna oblika zbiranja informacij, ki jo vodijo državni organi in pri kateri so zaposleni različni strokovnjaki (npr. zemljemerci, inženirji, matematiki, ekonomski, pravniki, gozdarji), uradniki, vojaško osebje, razni pomočniki in lokalni informatorji, ki zagotavljajo podatke s terena. V tem obdobju se popis ustalil kot specifična vrsta znanstvene metode, ki so jo prevzele in se okoli nje (pre)oblikovale različne discipline, npr. statistika, astronomija, zemljemerstvo, meroslovje, topografija, etnologija in ekonomija. Obenem pa popis v tem času nastopa tudi kot tehnika vladanja. Rezultat popisa je običajno sistematična zbirka podatkov o opazovanih pojavih, npr. tabela čistega donosa zemljišč, tabela o velikosti različnih mer in uteži, teoretski pregled običajnopравnih pravil v določeni regiji, zemljevid parcel, shema cen žita v nekem obdobju, seznam zemljišč in lastnikov. Izvajalci popisa torej nekaj, kar se je do tega trenutka razvijalo in živelo le v sklopu določenih geografsko zamejenih praks, zamrznejo in postrojijo v skladu z abstraktnimi kategorijami, ki jih popisovalcem običajno vnaprej predpišejo nadrejeni organi na čelu popisa. Na ta način predmet popisa ločijo od lokalnega konteksta njegovega nastanka in ga pretvorijo v tip, ki ga je mogoče klasificirati in pogosto tudi kvantificirati. Prek izpraševanja lokalnega prebivalstva o njihovih navadah kmetovanja denimo izluščijo podatek o letnem donosu zemljišč, izraženem v enotni denarni valuti, na podlagi katerega je možno izvesti primerjavo donosnosti zemlje v različnih administrativnih enotah Avstrijskega cesarstva. Prav zaradi te pretvorbe popisovanega objekta iz praktične v formalizirano obliko strokovnega sistema vednosti imajo popisovalske odprave obenem znanstveno in oblastno vlogo. Po eni strani je vednost, ki so jo ustvarjali popisovalci, nudila gradivo za splošnejše strokovne razprave in snovanje učenih sistemov, kot je civilni zakonik. Po drugi strani pa je državni administraciji služila kot informacijska podlaga za uvajanje reform, ki poskušajo posegati in se zasedati na ravni lokalnih odnosov, običajev in praks.

V članku ta širši znanstveno-oblastni fenomen popisa in njegov pomen za kodificiranje prava v 19. stoletju ponazorim na primeru vpliva treh katastrskih popisov – terezijanskega, jožefinskega in zlasti franciscejskega – na izvedbo zemljiške odveze. Moja glavna teza je, da so izvajalci katastrskih popisov prek evidentiranja kmetovalskih navad, praktičnih znanj kmetov in njihovega poznavanja krajevnih lastnosti zemljišč, lastninskih in občinskih mej, trgovskih poti in značilnih proizvodov pripravili teren za kasnejšo preobrazbo zemljiških lastninskih razmerij.

V izogib pristajanju na historično pojmovanje lastnine, ki se uveljavi v preučevanem obdobju, bom kot nadpomenko za proizvodne odnose v zvezi z zemljo in njihovo pravno pojmovanje uporabljal izraz *zemljiška premoženjska razmerja*. Termin *premoženjska razmerja* si izposojam od Sergija Vilfana, ki ga je uvedel prav z namenom poudarjanja razlike z modernim pojmovanjem, ki bremeni zvezo *last-*

¹⁴ Trenutno najboljše študija t. i. *survey sciences* je posebna izdaja zbornika *Notes and Records of the Royal Society*, ki pa je, z izjemo uvodne besede, posvečena predvsem preučevanju posameznih zgodovinskih primerov popisov (Naylor in Schaffer, *Survey sciences*). O popisih običajnega prava je pisala zlasti Echterhölter, *Shells and order*, a za dosti kasnejše obdobje (začetek 20. stoletja) in le v kontekstu nemških pacifiških kolonij.

ninska pravica.¹⁵ Z izbiro izraza *seveda* ne želim implicirati, da se drugačne oblike instituta lastnine in posledično različne rabe te besede niso pojavljale v zgodnejših obdobjih. Še v času zemljiške odveze so kmetje sami kot lastnino poimenovali prav tiste svoje običajnopravne pravice na zemlji, ki so jim status lastnine odrekala nova pojmovanja učenih pravnikov.¹⁶ Ob upoštevanju tega zadržka pa se s predlagano rešitvijo izognem zmešnjavi, ki bi jo povzročala raba izraza, vpetega v historične boje, ki jih želim analizirati.

V 2. poglavju bom najprej na splošno orisal potek terezijanske in franciscejske katastrske izmere, ki sta najpomembneje vplivali na zemljiško odvezo, nato pa se bom v 3. poglavju podrobneje osredotočil na štiri najpomembnejše prispevke treh katastrskih popisov z vidika izpeljave zemljiške odveze. V 4. poglavju bom predstavil strukturo in delo komisij za izvedbo zemljiške odveze. Po eni strani bom v tem segmentu izpostavil, kako so se zemljiškoodvezni organi opirali na vednost, ki je nastala s pomočjo katastrskih popisov. Po drugi strani pa bom pokazal, da je imela tudi sama zemljiška odveza obliko popisa, ki je bil namenjen evidentiranju odpravljalnih oz. odkupljivih podložniških bremen.

2 Katastrski popisi na Kranjskem

Podobno kot na večini preostalega habsburškega ozemlja so bili na Kranjskem v stoletju pred zemljiško odvezo za namen obdavčenja izvedeni trije katastrski popisi: terezijanski (od 1747), jožefinski (od 1785) in franciscejski (od 1817). Čeprav se načini nastajanja in vsebina katastrov delno razlikujejo, lahko v njih vidimo partikularne primere v razvoju popisa kot posebne zgodovinske znanstveno-administrativne prakse. V tem poglavju na splošno obnovim nastanek terezijanskega in franciscejskega katastra, pri čemer bom največ pozornosti posvetil slednjemu, saj je zaradi časovne bližine predstavljal glavno podlago za izvedbo zemljiške odveze. Jožefinski kataster je vseboval podobne sklope podatkov kot franciscejski, ki ga je nadomestil, zato je igral postransko vlogo v pomarčni preobrazbi zemljiških premoženjskih razmerij. Posledično ga bom obravnaval le v 3. poglavju, kolikor je potrebno za razumevanje širšega konteksta nastanka merilnih in cenilnih tehnik, ki so bile deloma prevzete, deloma spremenjene v franciscejskem popisu. Pomembnejši za zemljiško odvezo je terezijanski kataster, saj ni evidentiral le zemljiškega donosa, ampak predvsem podložniška bremena in druga premoženjska upravičenja, ki so jih imeli tako zemljiški gospodje kot kmetje in obrtniki. Ker kasnejša katastra teh informacij nista dokumentirala, so se napovedi, akti in zlasti rektificirani urbarji, sestavljeni v okviru terezijanskega katastrskega popisa, pogosto uporabljali za dokazovanje oz. izpodbijanje bremen, za katera so zemljiški gospodje med zemljiško odvezo uveljavljali odškodnino.

¹⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 71–72. V PZS Vilfan sicer še uporablja pridevnik *imovinska*, ki ga kasneje opusti.

¹⁶ Gl. npr. AS 31, f. 49, škatla 58, reg. f. 10/3, kolektivni protest kmetov iz več gorenjskih občin z dne 29. januarja 1850, v katerem kmetje neupravičene rubeže in sečnjo lesa s strani gozdarskega mojstra Hieronima Ullricha obsodijo kot poseg v njihovo »gozdno lastnino« (*Waldeigentum*).

2.1 Terezijanska davčna rektifikacija (1747–1756)

Terezijanski kataster je bil izdelan za potrebe vpeljave novega davčnega sistema, ki je prvič uvedel redno obdavčitev glede na zemljiški donos za vse sloje prebivalstva (četudi po različnih davčnih stopnjah). Za namen obdavčenja je bila s patentom 12. 8. 1747 za Kranjsko odrejena izdelava katastra.¹⁷ Njegovo bistvo je bilo, kot je izpostavil že Vilfan, popisati in fiksirati različne kategorije zemljiških bremen ter na ta način ustvariti podlago za izračun davka.¹⁸ S terezijanskim katastrom so cesarski organi dobili izčrpnější vpogled v podložniška bremena in različne pravice na srenjski in zemljiškosposki zemlji. Poleg tega pa so bili s katastrom podatki o zemljiških premoženjskih razmerjih zbrani v državno nadzorovane evidence.

Za pripravo terezijanskega katastra je bila vzpostavljena posebna deželna cenilna komisija (*Landes-Bereitungs Kommission*), katere člani so bili stanovski odborniki in višji državni uradniki.¹⁹ Pridobivanje informacij za rektifikacijo je prvenstveno temeljilo na samoizpovedi oseb s premoženjskimi pravicami na obdavčenih zemljiščih. V ta namen je dvorna pisarna na Dunaju aprila 1748 predpisala standarden ustroj »napovednih tabel« (*Bekanntnuss Tabellen*) in navodil za njihovo izpolnjevanje.²⁰ Zavezanci so morali v obrazce vnesti napovedi dohodkov od različnih tipov zemljišč in upravičenj. Ker se je terezijanski kataster sestavljal za vsako deželo posebej, obstajajo med oddanimi napovedmi določene razlike. Prav tako prihaja do odstopanj med posameznimi gospostvi znotraj iste dežele, poleg tega pa so nekatera gospostva oddajala izpolnjene tiskane obrazce, medtem ko so pri drugih tabele pisane na roko.²¹ Ob upoštevanju izpostavljenih zadržkov so imele napovedne tabele ali fasije na Kranjskem načeloma naslednjo strukturo. Razdeljene so bile na dva sklopa – dominikalne in rustikalne. Prve so obsegale štiri tipe obrazcev, ki so bili označenimi s črkami od A do D. V obrazcu A so bili popisani njive, vrtovi, travniki, pašniki in gozdovi, katerih razsežnost je bila izražena v določenem značilnem proizvodu. Dominiji so morali v tem obrazcu navesti tudi količine lesa, stelje in pašne pravice, ki so jih uživali kmetje na njihovi posesti. V obrazcu B so bili napovedani donosi vinogradov, obrazec C je vseboval podatke o dominikalnih mlinih, drugih obratih na vodni pogon in ribnikih, D pa je združeval napovedi dohodkov gospostva z naslova podložniških dajatev. Rustikalna fasija je bila sestavljena iz obrazcev od E do F. Tabela E je po vsebini ustrezala dominikalnemu obrazcu A, saj je vsebovala podatke o rustikalnih zemljiščih, njihovih obdelovalcih, napoved dohodkov od njiv, vrtov, travnikov, gozdov ter pravicah na

¹⁷ AS 1079, patent 12. 8. 1747.

¹⁸ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 341.

¹⁹ Britovšek, *Razkroj*, str. 150.

²⁰ Čeprav je v literaturi (Ribnikar, *Zemljiški*, str. 333; Golec, *Zemljiški katastri 1*, str. 288–289) uveljavljen prevod *napoved*, je *Bekanntnis* v tem obdobju, podobno kot latinski *fateor*, iz katerega je izpeljana *fasija*, pomenilo tudi izpoved, priznanje, izjavo priče (Hackl, *Theresianische*, str. 178, opomba 66; DRW, geslo »Bekanntnis«).

²¹ Golec, *Zemljiški katastri 1*, str. 285.

srenjskih in zemljiškogospodskih gozdovih in pašnikih.²² Obrazec F je napovedoval dohodke od kmečkih obratov na vodni pogon, tabela G pa desetinske dajatve, bire in odvetščine.²³

Kot rok za oddajo napovedi je dvorna komisija določila 15. junij 1748, torej slaba dva meseca po izdaji navodil. Dominikalne in rustikalne tabele so se izpolnjevale posebej. Obe seriji obrazcev se je grupiralo po zemljiških gospodstvih, znotraj njih pa se je vrstni red tabel praviloma ravnal glede na soseske oziroma vasi (*Dorf*), ki so jih členili na posamezne upravičence nepremičnin. Kriterij za razvrščanje katastrskih podatkov torej na primarni ravni ni bila in še ni mogla biti teritorialna upravna enota, kot npr. katastrska občina pri kasnejšem jožefinskem in franciscejskem popisu, temveč so bili v zaporedje postavljeni vsi geografsko razkropljeni podložniki istega zemljiškega gospodarstva. Podatke o pripadnosti gospodarstvu so komisarji razbrali iz obstoječih evidenc, npr. urbarjev in štift registrov. Šele nato so komisije oddane tabele uredile po posameznih četrtih (*Viertel*) – Notranjska, Gorenjska in Dolenjska (*Inner, Ober* in *Unter Krain*) – pri čemer so za potrebe razvrstitve katastrskega gradiva Notranjsko prištevale k postojnski, Gorenjsko k ljubljanski in Dolenjsko k novomeški kresiji.²⁴

Vir informacij oz. oseba, ki je oddala napoved, je precej variirala. Bernhard Hackl za Štajersko navaja, da so bile v izdelavo rustikalnih fasij vključene celotne vasi. Pod tabelo so se morali podpisati župan (*Richter*), prisežniki (*Geschworenen*), uradnik zemljiškega gospodarstva in večina podložnikov v kraju.²⁵ Za Kranjsko bi bile za podobno ugotovitev potrebne podrobnejše raziskave. Vsaj v nekaterih primerih je na rustikalnih tabelah ohranjen le podpis upravnika gospodarstva oz. gospoda, brez kakršnekoli omembe o sodelovanju vaščanov ali njihovih predstavnikov.²⁶ Dolžnost izpovedovanja o dohodkih zemljiškega gospodarstva so prevzeli predvsem oskrbniki in upravniki gospodarstev. Med problemi, ki jih je deželna komisija izpostavila dvorni komisiji v zvezi z dohajanjem rokov za oddajo tabel, je navedla tudi nepismenost in slabo poznavanje nemščine med graščinskimi uradniki. Nadaljnjo težavo je predstavljalo dejstvo, da večina gospodarstev ni vzdrževala sistematičnih pisnih zabeležb dohodkov. Tudi kranjske imenjske knjige so pri posameznih gospodarstvih navajale le skupno število hub, ne da bi nudile pregled podložnih zemljišč po vaseh, zato so morali te informacije

²² Gl. npr. AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch (Graščina Strane), tabela št. 5 za »Jacoba Valenziza«, ki na dnu navaja njegove pašne in gozdne pravice. Podobno AS 174, škatla 18, Signoria di Duino, tabela E pri več koristnikih rustikalnih zemljišč omenja nabiralske pravice na gozdovih zemljiškega gospodarstva.

²³ Britovšek, *Razkroj*, str. 28–31; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322–324; Golec, *Zemljiški katastri I*, str. 285; Drobesh, *Bodenerfassung*, str. 166.

²⁴ Britovšek, *Razkroj*, str. 33; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 333; Hackl, *Theresianische*, str. 178–180.

²⁵ Hackl, *Theresianische*, str. 178. V času terezijanskega katastra *Richter* še vedno označuje župana kot predstavnika vasi, in ne rihtarja, ki v jožefinski dobi postane upravni organ, gl. podglavje 3.3.

²⁶ Npr. AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch.

šele popisati.²⁷ Ponekod so zemljiški gospodje v odpor proti rektifikaciji oddajali neuporabne fasije, da bi ovirali dovršitev katastrskega popisa.²⁸

Rok za oddajo tabel ni bil spoštovan in je bil večkrat podaljšan. Ko so bile napovedi oddane, so jih preverile revizijske komisije, ki so v ta namen izvajale lokalne vizitacije, zaslišanja in ustne poizvedbe, poleg tega pa so prejete tabele primerjale z obstoječimi listinami, npr. urbarji, štift registri, vnosi v imenjsko knjigo iz leta 1618, računi, kupnimi pismi ipd. Skupaj s popravki se je zbiranje podatkov zavleklo vse do leta 1755, ko so začeli izdelovati kalkulacijske tabele, v katerih so bili popisani dohodki preračunani v denarne zneske. Nov davčni sistem je stopil v veljavo šele leta 1757.²⁹

Terezijanski kataster je bil po vsebini pravzaprav nadrobna anketa o zemljiških premoženjskih razmerjih. S pomočjo standardnih obrazcev in navodil za njihovo izpolnjevanje so izvajalci katastra predpisali miselne kategorije, v katere so morali anketiranci – zemljiški gospodje in podložniki – uokviriti svoje poznavanje lokalnih razmer kmetovanja in premoženjskih razmerij. Katastrski popis je na ta način gospodarsko in pravno vednost, speto s praktičnimi načini delovanja, kakršni so se postopoma razvijali v nekem kraju, zbral in pretvoril v bolj ali manj poenoteno, pisno in abstraktno obliko. S tem ko je dokumentiral in beležil, je popis obenem pojave, ki jih je evidentiral, tudi preobražal v jasno definirane, postrojene predmete uradniškega spoznanja. Na to dinamiko opozarja že sama oznaka *rektifikacija*, ki namiguje na proces, ki popravi, poravnava, postavi v ravno, pravilno držo. V rektifikaciji lahko prepoznamo ključno značilnost popisov, ki praks in praktičnih znanj nikoli ne samo opisujejo, temveč jih tudi popravljajo, reformirajo in prilagajajo novim pojmovnim kategorijam, na katerih temelji popis. Ta učinek rektifikacije je lepo razviden že na primeru osnovne pojmovne distinkcije, okoli katere je bila organizirana celotna terezijanska rektifikacija – razlike med dominikalno in rustikalno zemljo. Čeprav sta bila oba pojma v praktični pravni rabi že precej pred dobo Marije Terezije, je bila izrazu *dominikalno zemljišče* šele za potrebe katastrskega popisa predpisana enoznačna definicija, ki je zarisala strogo mejo med obema tipoma posesti.³⁰ Z rektifikacijskim patentom za Kranjsko je bilo določeno, da se kot dominikalna lahko obravnavajo samo tista zemljišča, ki so kot taka kategorizirana v imenjski knjigi iz leta 1618. Vse druge posesti, ki so jih dominiji po tem letu pretvorili v pridvorne, so morali popisati in registrirati po posebnem postopku, sicer so se obdavčile kot rustikalna zemljišča.³¹ Nova kategorija dominikalne posesti je tako nastopala kot prizma, skozi katero so bila evidentirana in prečiščena zemljiška premoženjska razmerja sredine 18. stoletja. Katastrski popisovalci so torej ob in s

²⁷ Britovšek, *Razkroj*, str. 28. Imenjska knjiga (*Landbuch* oz. kasneje *Gültbuch*) je bila davčna evidenca, ki je vsebovala napovedi vseh dohodkov nekega zemljiškega gospostva od njegovih podložnikov. Za Kranjsko so imenjske knjige ohranjene od leta 1539 naprej. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 314–315.

²⁸ Hackl, *Theresianische*, str. 184.

²⁹ Britovšek, *Razkroj*, str. 32–33, 149; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322; Hackl, *Theresianische*, str. 203ff.

³⁰ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 340.

³¹ Britovšek, *Razkroj*, str. 149; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 322.

tem, ko so zbirali informacije o obstoječih zemljiških premoženjskih odnosih, to stvarnost hkrati interpretirali in klasificirali v skladu z novo predpisano kategorijo dominikalne posesti. Na osnovi katastrske preopredelitve pridvornih zemljišč je bila nato za posamezne dežele izdelana tudi rektificirana imenjska knjiga.³²

Podoben učinek rektifikacije je mogoče ugotoviti tudi za posamezne donose in upravičenja, ki so bili zabeleženi v katastru. Gozdne in pašne pravice, ki so jih imeli podložniki na zemljiškogospodskih gozdovih, so bile v tabelah načeloma konsistentno opredeljene kot služnostne pravice, ki so jih označevali kot *jus lignandi et jus pascendi*.³³ V praksi so kmetje na več delih Kranjske tovrstne pravice še vsaj do sredine 19. stoletja dojemali in branili kot svojo lastnino.³⁴ Kataster je torej popisana premoženjska razmerja v zvezi z gozdovi in pašniki, ki so bili predmet sporov med kmeti in zemljiškimi gospodi, poskušal razčistiti in razvrstiti v jasno definirane kategorije učenih pravnikov, po katerih naj bi bil zemljiški gospod edini lastnik gozdnega oz. pašnega zemljišča, medtem ko naj bi imeli kmetje zgolj omejene pravice na tuji stvari.³⁵

Državni organi so s katastrskim popisom dobili inventar stanja zemljiških premoženjskih razmerij, kar jim je omogočilo nadzor nad podložniškimi bremenami in poseganje vanje. Tega niso dosegli le z rektifikacijo predmetov popisa, kakor sem izpostavil v prejšnjem odstavku, ampak tudi z vzpostavitvijo nadzora nad vodenjem evidenc o podložniških bremenih. Rektifikacijske komisije so v sklopu preverjanja oddanih napovedi izdelale prepise in izvlečke iz urbarjev, ki so večinoma nastali v letih 1754–1755 in so priloženi rektificiranim dominikalnim aktom.³⁶ Izvlečki so izseki iz urbarjev, ki so jih pripravili revizijski komisarji. V njih je prikazan bodisi seznam dajatev posameznega podložnika (»individualni izvleček«) bodisi seštevek podložniških dajatev za celotne vasi (»sumarni izvleček«). Na osnovi revidiranih izvlečkov so nastali tako imenovani rektificirani urbarji, ki jih je pregledalo in potrdilo rektifikacijsko knjigovodstvo.³⁷ S patentom 15. februarja 1749 so bili rektificirani urbarji razglašeni za javno listino in privilegirani dokaz o (ne)obstoju urbarialnih dajatev pred sodišči.³⁸ Terezijanski popis je tako zemljiškogospodske evidence pretvoril v registre podložniških dajatev, s katerimi so upravljale državne oblasti. Tako zbrani in predelani izvlečki iz urbarjev in rektificirani urbarji so bili tudi v zemljiškoodveznih postopkih stoletje pozneje osrednje sredstvo za dokazovanje obstoja, vsebine in višine odpravljenih dajatev.

³² Britovšek, *Razkroj*, str. 362, opomba 17; Hackl, *Theresianische*, str. 184.

³³ Britovšek, *Razkroj*, str. 30.

³⁴ Gl. citat v opombi 16.

³⁵ Terezijanski kataster v tem oziru nadaljuje trend, ki se pojavi že v 16. stoletju s poskusi, da bi se upravičenja zemljiškega gospostva in podložnikov na gozdovih opredelilo v skladu s pojmi recipiranega rimskega prava in na ta način zamejilo podložniško izkoriščanje zemljiškogospodskih gozdnih posesti. Britovšek, *Razkroj*, str. 8–9, 79ff.

³⁶ Npr. AS 174, škatla 40, št. 152, Guett Slapp, »Individual Urbars-Extract und respve Summarium«.

³⁷ Žnidaršič Golec, *O tretjem*, str. 8–10. Gl. npr. AS 174, škatla 41, »Nuovo Urbario della Signoria di Duino d'anno 1756, nell Cragno interiore«.

³⁸ Horvat, *Urbarji*, str. 150–152; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 340.

2.2 Franciscejski kataster (1817–1843)

Dan pred božičnim večerom 1817 je cesar Franc I. kot darilo prebivalcem monarhije izdal patent o izvedbi nove izmere zemljišč, ki naj bi odpravila pomanjkljivosti davčnega sistema in nadoknadila neuspehe jožefinskega katastra. Obljubljeni rezultat, franciscejski kataster, je že patent poskušal prikazati kot plod najnaprednejše znanosti svoje dobe. Osmi paragraf patenta je napovedal, da bodo izmero izvajali »znanstveno izobraženi in praktično izurjeni zemljemerci« (*wissenschaftlich gebildete, und practisch geübte Feldmesser*).³⁹ Z oznanjanjem strokovnosti so snovalci reforme želeli poudariti zlasti razliko med novim katastrom in jožefinsko izmero, ki so jo v glavnem izvedli kmetje sami. Prav laičnost in nestrokovnost meritev so uspešno izkoristili zemljiški gospodje kot argument za preklic jožefinske davčne regulacije, s katero bi bile znatno omejene podložniške dajatve.⁴⁰ Znanstvenost franciscejskega katastra so nemudoma hvalili že nekateri komentatorji tistega časa. Johann Kreutz, ki je neposredno po izdaji Francovega patenta napisal poljudno in s poskusi humorja začinjeno razlago novega akta, ki jo je naslovil na »običajnega deželnega državljana« (*gemein Landbürger*), je tako ob citiranem 8. paragrafu pripomnil:

Vse bo izmerjeno oziroma merjeno z merskimi mizicami in obrtniškimi inštrumenti. – Podeželani s tem pomembnim delom ne bodo obremenjeni kot pri jožefinski regulaciji. Ta ukaz je izvrsten za preprečevanje napak in kozlarij, ki so se takrat pogosto dogajale, saj se je slabo poučene kmečke merilce neredko našlo dopoldan žejne in popoldan pijane.⁴¹

K slovesu franciscejskega katastra kot vrhunca znanstvene natančnosti je prispevala tudi odločitev cesarja, da privoli v predlog dvorne komisije za regulacijo zemljiškega davka (*Grundsteuerregulierungs-Hofkommission*) in celotno izmero zasnuje na predhodni vojaški triangulaciji – tehniki, ki je v 19. stoletju postala zlati standard zemljemerstva. Avstrijskega zgodovinarja Roberta Messnerja je prav izvedba triangulacije spodbudila k sklepu, da je bila franciscejska izmera zgrajena »na znanstvenih temeljih«.⁴² Znanstvenost franciscejskega katastra hvali tudi več drugih sodobnih zgodovinarjev.⁴³ Splošen historiografski odnos do dosežkov franciscejske izmere je morda najlepše povzel Peter Ribnikar, ko je zapisal, da je »nekdanji ročni sistem merjenja zemljišč nadomestilo merjenje z merilnimi inštrumenti«, ki so ga »opravili šolani zemljemerci«.⁴⁴

Izpostavljeni komentarji znanstvenost franciscejskega katastra razumejo kot prehod od približnega, ročnega k mehanični natančnosti, ki naj bi nastopil kot bolj ali manj avtomatična posledica novih spoznanj in tehnik; kot da bi ozemlje

³⁹ AS 1079, patent 23. 12. 1817.

⁴⁰ Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 347.

⁴¹ Kreutz, *Wahre*, str. 43–44.

⁴² Messner, *Franziseische II*, str. 95, 139.

⁴³ Golec, *Zemljiški katastri 2*, str. 366; Bauer, *Die Schätzungsoperate*, str. 221.

⁴⁴ Ribnikar, *Zemljiški*, str. 327.

Avstrijskega cesarstva zgolj čakalo, da ga osvobodijo pijanih kmetov z merskimi verigami ter nanj postavijo kompleksnejše inštrumente in matematično izurjene zemljemerce, ki bodo zajeli zvestejšo reprezentacijo njegovih od vedno danih naravnih dimenzij. Takšna predstava je močno idealizirana in zanemarljivo dejansko delo zemljemercev in zlasti vso pomoč kmetov in sosesk, ki so denimo vzdrževale merske oznake in merilcem zagotavljale informacije o lokalnih razmerah ter drugo potrebno infrastrukturo (npr. vozove za prevoz inštrumentov, nosače, nastanitvev, palice za oznake itd.).⁴⁵ Šele na podlagi tega dela lahko razumemo, kako je bil popisan prostor postrojen v triangulacijske mreže, zemljevide in operate, ki navdušujejo še danes.⁴⁶ Ko bom govoril o franciscejskem katastru kot znanstvenem popisu, s tem izrazom ne bom hvalil njegove natančnosti, ampak s tem mislim, da je v popisu mogoče prepoznati značilno obliko znanstvene prakse oz. značilen način proizvajanja znanstvene vednosti, ki se uveljavi v 19. stoletju v več evropskih državah.⁴⁷ Rezultati franciscejske izmere niso bili posledica nadomestitve rok s stroji, temveč strogega discipliniranja drže in gibov merilcev, ki so inštrumente upravljali. Mejne črte parcel in katastrskih občin niso bile »bolj ravne« zgolj, ker bi jih avtomatično izmeril inštrument, ampak ker so bila zemljemercem predpisana natančna navodila, kako jih na terenu fizično izravnati. Zemljemerci in cenilni komisarji niso bili manj nagnjeni k pijači kot kmetje, ker bi bili bolj omikani, ampak ker je bilo »nemoralno vedenje« vseskozi strogo nadzirano in sankcionirano. V nadaljevanju se bom tako osredotočil na konkretno znanstveno delo in operacije, ki so postale skrite za končnimi katastrskimi operati, na katere se večinoma osredotoča današnje zgodovinopisje, a so bile neobhodno potrebne za ustvarjanje jasnih mej, zakoličevanje zemljišč v merljive ploskve in pridobivanje tabel kvantitativnih podatkov. Kot bomo videli, kmetje nikakor niso bili izločeni iz izmere, temveč je bil osrednji cilj katastra popisati praktično znanje kmetovalcev in ga urediti v znanstven sistem vednosti.

Celoten franciscejski popis se je delil na dva sklopa del: meritvena in cenitvena. Za vsako od njih so bila izdana ločena navodila in vzpostavljena posebna hierarhija organov, na vrhu katere je bila do leta 1827 dvorna komisija za regulacijo zemljiškega davka, od 1827 do 1848 pa združena dvorna pisarna (*Vereinigte Hofkanzley*). Trigonometrično triangulacijo so vodila posebna upravna telesa, ki jim je načeloval tako imenovani *Triangulierungs- und Kalkülbüro*, katerega predstojnik je bil vojaški polkovnik.⁴⁸

Za meritvena dela je bilo zaposleno deloma vojaško deloma civilno osebje, pri čemer so poveljniki različnih činov obvladovali vse višje položaje v meritveni

⁴⁵ AS 748, fascikel 9, normalije V/8, »Allgemeine Kundmachung« 11. april 1822, razdelek II.

⁴⁶ *Operat* je zemljemerski termin, ki je v kontekstu Avstrijskega cesarstva označeval posamezen samostojen tip dokumenta, ki se od preostalega katastrskega gradiva loči po svoji posebej predpisani obliki in vsebini. Precej hitro je prešel v splošen uradniški žargon. V kontekstu zemljiške odveze besedni zvezi *odvezni operat* (*Entlastungsoperat*) in *prijavni operat* (*Anmeldungsoperat*) označujeta spisovno gradivo, nabrano v posameznem zemljiškoodveznem postopku.

⁴⁷ O drugih popisih v Avstrijskem cesarstvu gl. npr. Klemun, *Spaces*; Török, *The ethnicity of knowledge*.

⁴⁸ Lego, *Geschichte*, str. 25–28, Messner, *Franzsiszeische II*, str. 118–119.

administraciji. Na ravni dežele je bila za izvedbo izmere pristojna deželna komisija za regulacijo zemljiškega davka (*Grundsteuer-Regulierungs-Provinzial-Commission*), pod katero so na Kranjskem delovale tri okrožne komisije. Okrožno komisijo je vodil okrožni glavar, njeni člani pa so bili okrožni komisar, ki je bil zadolžen za politične posle, poddirektor za mapiranje (*Mappirungs-Unter-Director*), ki je nadzoroval meritvena dela v okrožju, in ekonomski inšpektor, ki je bil pristojen za cenitev.⁴⁹ Poddirektorju za mapiranje, ki ga je postavila dvorna komisija, so bile podrejene tri kategorije delavcev: inšpektor za mapiranje, ki je bdel nad detajlno izmero v določenem okraju, grafični triangulator in »izredno zanesljiv« geometer za popis občinskih mej, imenovan s strani deželne komisije.⁵⁰ Poddirektor za mapiranje in inšpektorji so bili na Kranjskem izbrani izključno iz vojaških vrst.⁵¹ Še nižje v verigi strokovnih delavcev je bil geometer, ki je izvajal »detajlni popis« ali »ekonomsko izmero« (*Detail-Aufnahme, ökonomische Vermessung*), tj. mapiranje vseh parcel, njihovih mej, površin, lastnikov in katastrskih kultur v dodeljeni občini. Ti geometri so za razliko od drugih odgovarjali inšpektorjem za mapiranje. Vsakemu od njih je bil dodeljen po en adjunkt oz. en merilni pomočnik ali figurant.⁵² Na Kranjskem je za detajlno izmero deželna komisija imenovala 31 civilnih geometrov in 35 adjunktov, 14 vojaških geometrov in 6 vojaških adjunktov pa dvorna komisija ob soglasju dvornega vojaškega sveta.⁵³ Na mesto geometra je lahko praviloma zaposlila le »adjunkte, ki so svoje znanje in spretnosti že dodobra preizkusili s samostojnim vodenjem mize«. Izjemoma je lahko bil za geometra imenovan tudi nekdo, ki še ni služil pri katastrskem merjenju, če je »prinesel izvrstna dokazila« (*Behelfe*) in je uspešno opravil »enomesečno, neplačano preizkusno dobo«.⁵⁴ Vsak civilni geometer ali adjunkt, ki je hotel sodelovati pri detajlni izmeri, je moral predložiti dokaze o svoji moralni neoporočenosti, računskih veščinah, znanju praktične geometrije, obvladanju merske mize in deželne govorice.⁵⁵ Deželna komisija je morala pri izmeri zaposliti vsaj polovico razpoložljivih adjunktov v deželi, vsakega za najmanj eno leto. Katastrski popis je bil tako izkoriščen tudi kot prilika za praktično urjenje nove generacije zemljemercev. Za razliko od adjunktov, za katere se je pričakovalo, da bodo skozi pridobljene izkušnje vzgojeni v geometre, so bili merilni pomočniki le branja, pisanja in računanja večši posamezniki, ki jih je deželna komisija lahko zaposlila v primeru pomanjkanja primernih adjunktov. Dvorna komisija je v inštrukciji za katastrsko izmero kot možen vir pomočnikov

⁴⁹ *Katastral-Vermessungs-Instruktion* (v nadaljevanju: Inštrukcija 1820), § 7; *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters ... angeordneten Landes-Vermessung* (v nadaljevanju: Inštrukcija 1824), § 7, 13; Messner, *Franzsiszeische II*, str. 120; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 328.

⁵⁰ Inštrukcija 1820, Erster Theil, 5. Abschnitt, b–e; Inštrukcija 1824, Erster Theil, 5. Abschnitt, b–e; Lego, *Geschichte*, str. 29.

⁵¹ *Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths*, 1825, str. 147–152.

⁵² Inštrukcija 1820, Erster Theil, 5. Abschnitt, e–g; Inštrukcija 1824, Erster Theil, 5. Abschnitt, f–h.

⁵³ *Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths*, 1825, str. 147–152; Inštrukcija 1824, § 7 d).

⁵⁴ Inštrukcija 1824, § 80.

⁵⁵ Kurrende ilirskega gubernija s 5. maja 1818 v AS 748, fascikel 9, normalije V/8.

priporočala predvsem podoficirje in navadne vojake. V primeru, da so se izkazali, so bili lahko povišani v adjunkte.⁵⁶

Na dnu verige so bili ročni pomagači (*Handlanger*), ki so bili rekrutirani izključno iz vojaških vrst. Vsakemu geometru so bili dodeljeni trije. Njihova naloga je bila popravljati oznake, »nositi inštrumente iz enega kraja popisa na drugega« in na splošno merilcem zagotavljati »mehanično pomoč« (*mechanischen Hilfe*).⁵⁷ Pomagači so tipičen primer nevidnega tehničnega osebja, »dečkov za vse«, ki so običajno spregledani v zgodovinskih zgodbah o napredku znanstvene natančnosti, čeprav predstavljajo značilno delovno silo v popisih 19. stoletja.⁵⁸ Sodobniki so jih, enako kot v citiranem odlomku iz inštrukcije za franciscejsko izmero, pogosto upodabljali kot avtomate, ki naj bi bili bolj podobni merskim inštrumentom kot pa mislečim ljudem, ki jih upravljajo. Zadosten bazen teh »strojev« je najpogosteje ponujala prav vojska, ki je zagotavljala osebe z discipliniranim gibom in dovoljšno kondicijo, da so lahko izvajali težko, a občutljivo fizično delo prilagajanja terena, ki ga je bilo treba izmeriti.⁵⁹ K razvoju geometra v specializirano obliko umskega delavca z dovolj »mirmo roko« za izvajanje natančnih meritev razdalj in risanja točnih zemljevidov je v veliki meri prispevalo prav to, da se ga je razbremenilo prenašanja inštrumentov, zakoličevanja zemljišč in vseh drugih telesnih naporov, s tem ko se jih je preneslo na posebno kategorijo delavcev, ki so sodelovali v izmeri. Poleg tega so bili pomagači zadolženi tudi za zaščito terenske odprave. Na podlagi izkušenj prvih izmer v Avstrijskem primorju in v Bukovini je predsednik dvorne komisije, Christian Wurmser, 6. februarja 1819 dvornemu vojaškemu svetu napisal noto, v kateri je prosil za oborožitev pomagačev, da bi lahko geometre in adjunkte branili pred roparskimi napadi, ki so jim bili izpostavljeni, ko so med terenskim delom taborili na prostem.⁶⁰ Za razliko od vseh drugih merilcev pomagači niso mogli napredovati v geodetski hierarhiji in so bili po koncu izmere vrnjeni v vojaško službo.⁶¹

Detajlna izmera se je začela neposredno po zaključku trigonometrične in grafične triangulacije z obhodom občinskih meja. Na Kranjskem je v večini občin potekala med 1822 in 1827. Začetek cenitve, ki je zajemala popisovanje povprečnega letnega donosa različnih katastrskih kultur in razredov zemljišč, povprečnih cen in preračun letnega donosa v denar, pa je ilirski guverner Jožef Schmidburg odredil z dekretom 14. oktobra 1830 za november istega leta.⁶² Drugače kot pri izmeri, za cenitev ni bila

⁵⁶ Inštrukcija 1824, § 92–94.

⁵⁷ Inštrukcija 1824, § 98–99; Inštrukcija 1820, § 73–78.

⁵⁸ Na podoben način so Angleži v viktorijanski dobi v Indiji rekrutirali lokalne delavce za prenašanje in zaščito inštrumentov, potrebnih za astronomska opazovanja sončnih mrkov. Gl. Pang, *Empire*, str. 142.

⁵⁹ Podobno je William Petty v okviru popisa Irske, ki ga je vodil med leti 1655 in 1659, nekdanje Cromwellove pehotne vojake, ki jih je zaposlil kot zemljemerce, imenoval »moji inštrumenti« (Komel, *Petty's instruments*).

⁶⁰ Messner, *Franzische II*, str. 100.

⁶¹ Inštrukcija 1820, § 78; Inštrukcija 1824, § 103.

⁶² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

ustanovljena ločena hierarhija upravnih teles, temveč je bilo vodstvo cenilnih del v deželi poverjeno splošnemu deželnemu oblastvu tistega časa, ilirskemu guberniju. Za tehničnega svetovalca gubernija v zvezi s katastrsko cenitvijo je bil imenovan Johann Rautner, sicer član Kranjske, Štajerske in Koroške kmetijske družbe, ki je obenem zasedal tudi funkcijo katastrskega cenilnega inšpektorja v ljubljanskem okrožju.⁶³ Od njihove ustanovitve v 18. stoletju je bilo v jedru programa kmetijskih družb popisovanje kmetijskih ekonomskih razmer v deželi, ki bi nudilo podlago za sprejemanje gospodarskih politik. Od njenih začetkov so bili člani Kranjske kmetijske družbe razsvetljenski zgodovinarji narave, zdravniki, zemljiški gospodje in podjetniki, kot npr. Balthasar Hacquet, njegov nadrejeni v idrijskem rudniku, zdravnik Janez Anton Scopoli, in Žiga Zois.⁶⁴ Vzporedno članstvo v kmetijskih družbah in katastrski cenitveni upravi kaže na kontinuitete v razvoju popisa kot oblike znanstvenega dela in njegovega pomena za evidentiranje in spreminjanje kmetijskih proizvodnih odnosov. Neposredno odgovorni guberniju so bili ekonomski oz. cenilni inšpektorji (*Schätzungsinспекtor*), člani okrožnih komisij za regulacijo zemljiškega davka, ki so bili zadolženi za nadzor cenitev v vsakem od treh kranjskih okrožij. Okrožja so bila nadalje razdeljena na cenilne okraje (*Schätzungsdistrikt*), teritorialne enote, vzpostavljene izključno za namen katastrske cenitve, ki so zajemale več upravnih okrajev in katastrskih občin, dodeljene pa so bile cenilnim komisarjem (*Schätzungskommissär*) in adjunktom.⁶⁵ Iz šematizma za Kraljestvo Ilirija za leto 1833 je razvidno, da je na Kranjskem delovalo vse skupaj 11 cenilnih komisarjev in adjunktov, iz česar lahko sklepamo, da je bilo takšno tudi število cenilnih okrajev. Po drugi strani je bilo na Kranjskem v predmarčni dobi skupaj 49 upravnih okrajev.⁶⁶ Donos gozdov so za več cenilnih okrajev skupaj ocenili posebni komisarji za cenitev gozda.⁶⁷

Cenilni komisarji naj bi bili po 10. paragrafu patenta 23. decembra 1817 osebe, ki so »natančno seznanjene z lokalnimi in ekonomskimi razmerami v okraju« in »poučene o praktičnem kmetijstvu«. Eden izmed komisarjev ljubljanskega okrožja je bil na primer Vincenz Högl, član Dunajske in Kranjske kmetijske družbe, novomeški cenilni komisar Franz Kuhn pa je bil obenem član Štajerske kmetijske družbe.⁶⁸ Priporočilo patenta, naj bodo komisarji seznanjeni z lokalnimi razmerami, ni nujno pomenilo, da morajo cenilci prihajati iz okoliša, ki jim je bil dodeljen; vsaj del jih je prihajal iz širšega nabora že preizkušenih avstrijskih uradnikov. Anton Schlendrich, ljubljanski cenilni komisar, je denimo isto funkcijo opravljal že leta 1827 v Spodnji Avstriji.⁶⁹

Tako orisani strukturi merilcev in cenilcev sta imeli skupen namen, za kate-rega je bil zasnovan celoten kataster: sistematično popisati praktično znanje, ki ga

⁶³ *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth*, 1833, str. 37.

⁶⁴ Umek, *Kranjska kmetijska družba*.

⁶⁵ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters ... angeordneten Grund-Ertrags-Schätzung* (v nadaljevanju: Instrukcija 1830), § 3; Lego, *Geschichte*, str. 41; Messner, *Franziszeische II*, str. 136; Bauer, *Die Schätzungsoperate*, str. 218.

⁶⁶ Žontar, *Struktura*, str. 228–229.

⁶⁷ Instrukcija 1830, § 11, 42.

⁶⁸ *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth* (1833), str. 37.

⁶⁹ *Schematismus von Oesterreich ob der Enns und Salzburg* (1827), str. 61.

posedujejo lokalni prebivalci o mejah zemljišč in občin, lastništvu, navadah kmetovanja, običajnih cenah proizvodov in stroških, skratka o kmetijskih ekonomskih in pravnih odnosih. Naloga zemljemercev in komisarjev je bila to *lokalno znanje* (»*Local-Kenntnisse*«), kakor predmet popisa konsistentno poimenujejo same inštrukcije in drugi katastrski obrazci, zbrati, preveriti in uokviriti v enotne pojmovne kategorije in ga na ta način postrojiti v pregledno, sistematično obliko (npr. seznam zemljiških parcel, občinski zemljevid, seznam lastnikov, cenovno tarifo, cenilni elaborat). Pri vseh meritvenih in cenitvenih operacijah so zato sodelovale ekipe lokalnih informatorjev, ki so katastrskim delavcem pojasnjevali lastne kmetovalske prakse. Z geometri so po terenu hodili tako imenovani *indikatorji*, »z vsemi lokalnimi razmerami dodobra seznanjeni možje« (mit *allen Local-Verhältnissen wohl bekannte Männer*), ki so jih izvolili prebivalci vsake katastrske občine. Indikatorji oziroma, če prevedem dobesedno, *kazalci* so morali v občini posedovati zemljo.⁷⁰ Za funkcijo so bili načeloma imenovani gruntarji, izjemoma pa lahko tudi kajzarji.⁷¹ Občina je morala izvoliti več indikatorjev, a pri konkretni operaciji z geometrom je hkrati prisostvoval le eden. Njihova naloga je bila geometru podajati »pojasnila (*Aufschlüsse*) o mejah katastrske občine, posameznih zemljišč, imenih lastnikov, o katastrskih kulturah (*Kulturgattung*) in podobno«.⁷² Za različne korake detajlne izmere so geometri poleg indikatorjev k sodelovanju pritegnili tudi druge osebe, za katere se je sklepalo, da razpolagajo s specifičnimi znanji, potrebnimi za izvedbo konkretne operacije.

Za izvajanje cenilnih preddel (*Vorarbeiten*) je bil v vsaki katastrski občini izvoljen odbor (*Ausschuß*), sestavljen iz predstojnika občine ali rihtarja in šestih odbornikov (*Ausschußmänner*). Ti možje so morali uživati zaupanje občine in biti »natančno seznanjeni z lokalnimi razmerami in v občini običajnim načinom gospodarjenja (*gemeindeüblichen Bewirthschaftsart*)«.⁷³ Rihtar in dva odbornika so bili načeloma vzeti iz splošne občinske uprave, ki je bila na Kranjskem vzpostavljena od leta 1814. Po tej ureditvi je rihtarja imenovala okrajna gosposka, medtem ko je vsaka katastrska občina sama izvolila dva občinska odbornika, ki nista bila javna uslužbenca v pravem pomenu, ampak predstavnik, ki sta lahko govorila in bila zaslišana v imenu občine.⁷⁴ Preostali štirje odborniki so bili izvoljeni posebej za namen katastrske cenitve. Občinskemu odboru je bilo pod vodstvom uradnika okrajne gosposke, pod katero je spadala občina, zaupano relativno samostojno izvajanje vseh cenilnih del, »za katera je posebej potrebno lokalno znanje«, komisarji pa so nato njihova pričevanja preverili, popravili in postavili v končno obliko.⁷⁵ Občinski

⁷⁰ Inštrukcija 1824, § 106, 109; Inštrukcija 1820, § 68–72. Funkcijo kazalcev mej, zlasti v primeru sporov glede njihovega poteka, so sicer od naselitve Slovanov v Vzhodnih Alpah opravljali župani kot predstavniki vasi, gl. Škrubej, *Courtroom*, str. 222.

⁷¹ Blaznik, *Bitenj*, str. 84.

⁷² Inštrukcija 1824, § 105–107; Inštrukcija 1820, § 68.

⁷³ *Belehrung für die Steuer-Bezirksobrigkeiten und Gemeinden zur Vornahme der Vorarbeiten der Grundertrags-Schätzungen für den mit dem allerhöchsten Patente vom 23. Dezember 1817 angeordneten stabilen Cataster* (v nadaljevanju: *Belehrung* 22. april 1826), § 6.

⁷⁴ Žontar, *Struktura*, str. 236.

⁷⁵ *Belehrung* 22. april 1826, § 13.

odbor je moral izpolniti standardiziran nemško-slovenski ekonomski vprašalnik (*ökonomische Vorfragen*) s petdesetimi stranmi vprašanj, ki so zahtevala splošne informacije o kmetijskem gospodarjenju z različnimi tipi zemlje, poleg tega pa je komisar odbor zaslišal glede primerne razvrstitve zemljišč v katastrske kulture in kakovostne razrede. Kot opozarja tudi navodilo na zadnji tiskani strani anketnih vprašalnikov, to »preddelo zahteva mnogo natančnosti in obširno lokalno znanje (*große Local-Kenntnisse*)«, ki ga lahko izvedejo le »najpravičnejši in najbolj večji« (*Rechtlichsten und Fähigsten*)«. ⁷⁶ Pri vsaki cenilni operaciji so morali biti hkrati prisotni trije odborniki. ⁷⁷ Poleg njih so cenilni komisarji lahko zaslišali tudi druge »zanesljive« in »najizkušenejše« kmetovalce v občini. ⁷⁸

Geometri in cenilni komisarji so lokalne kmetovalske prakse in vanje vpeta znanja predelali v spoznavne oblike drugačnega načina védenja. *Kenntnisse*, torej skupek večšin, spoznanj, navad in praktičnih znanj, so rektificirali v vednost, ki je *wissenschaftlich gebildet*, v dvojnem smislu znanstveno oblikovanega in znanstveno izobraženega načina spoznavanja sveta. Ustna pričevanja indikatorjev o mejah in lastnikih so recimo zakoličili v grafični prikaz zemljišča, ki so mu določili individualno oznako in izračunali površino. Razprave z občinskimi odbori in izkušenimi kmeti so strnili v uradni zapisnik, ki je podal taksonomijo katastrskih kultur in njihovih razredov. Iz izkušenj, spretnosti, običajev in pojmovanj, ki so se razvijala skozi konkretne odnose na določenem kraju, so ustvarili abstraktno taksonomijo različnih vrst in razredov zemlje in zbirko podatkov o njihovih katastrsko relevantnih značilnostih. Katastrski popisovalci niso zgolj zbrali pričevanj lokalnih predstavnikov, temveč je bilo njihovo ključno opravilo prav rektificiranje lokalnih znanj. Vseskozi so morali popisovalci prakse in praktično vednost, ki so jih kmetje opisovali z lastnimi besedami in pojmi, prekvalificirati v kategorije, ki so jih predpisovale katastrske inštrukcije, ter pri tem selekcionirati in preverjati relevantna dejstva v navedbah informatorjev. ⁷⁹ Zemljiščem, ki so jih kmetje prepoznavali z ledinskimi imeni, so denimo pripisali nove oznake v obliki kombinacije parcelne številke in katastrske občine; premoženjska razmerja, ki so jih izpričali informatorji, pa so na primer razvrstili v skladu z lastniškimi kategorijami, ki jih je v inštrukciji predpisala dvorna komisija (gl. podpoglavje 3.1). Prek tega procesa abstrahiranja in rektificiranja so popisovalci pridelali vednost, odmaknjeno od krajevnih razmer in konkretnih oseb, ki so katastrskim popisovalcem podajali svoje videnje lokalnih odnosov. Rektificirano praktično znanje izključno moških zemljiških posestnikov, za katere se je predpostavilo, da govorijo v imenu občine, se je pretvorilo v vednost o občinskem teritoriju kot takem. V končnih katastrskih dokumentih ni bilo več zapisano na primer »rihtar Johann Rupnig iz Zgornje Idrije

⁷⁶ Gl. str. 98 v ekonomskih vprašalnikih, ki se za posamezne občine nahajajo v serijah cenilnih operatov.

⁷⁷ Belehrung 22. april 1826, § 7.

⁷⁸ Belehrung 22. april 1826, § 28. Podobno tudi standardno uvodno besedilo v zapisniku o klasifikaciji zemljišč (*Classification-Protokoll*), ki je pri vsaki občini priložen k cenilnemu elaboratu.

⁷⁹ Zlasti cenilci so ponekod nadomestili navedbe kmetov, ki so jih prepoznali kot nezanesljive, z lastnimi ocenami donosa, gl. AS 176, k.o. Idrija, cenilni elaborat, poglavje »Angabe der Behelfex; Blaznik, *Bitenj*, str. 87, 90.

trdi, da so v občini naslednje vrste zemljišč«, temveč: »Glede na priložena zapisnika o določitvi kultur in klasifikaciji, *se kulture, ki obstajajo* v tej občini, *delijo* v naslednje razrede.«⁸⁰ Popisovalci so na ta način pričevanja predstavnikov skupaj s svojimi popravki predelali v abstraktne in na videz splošno veljavne trditve o tem, kakšna so zemljišča in donosi na popisanem teritoriju.

Na tem primarnem delu ekstrahiranja in rektificiranja lokalnih znanj je bil zgrajen celoten katastrski popis. Da bi bili rezultati katastrskega dela z različnih občin primerljivi in združljivi v tabele podatkov za širša območja, je bilo treba poenotiti način, po katerem je več deset različnih geometrov in cenilcev popisovalo kmečke prakse in lokalna znanja. K temu so v prvi vrsti prispevale različne inštrukcije dvorne komisije, ki je predpisala enotne pojmovne kategorije in tehnične postopke, po katerih so morali katastrski delavci izvajati popis. Inštrukcijam so bili priloženi tudi standardizirani obrazci, ki so silili k zbiranju terenskih podatkov v enotni obliki. Za usklajevanje delovnih postopkov je gubernij z dekretom 14. oktobra 1830 naročil, naj se pred začetkom popisovanja cen vsi komisarji znotraj posameznega inšpektorata zberejo na določen dan, da od inšpektorja ustno prejmejo dodatne napotke.⁸¹ Komisarji so morali nato pred začetkom cenilnih predel obiskati vse občinske odbornike in uradnike okrajnih gospod v svojem cenilnem okraju ter jim skozi »praktične primere« ponazoriti način izvajanja del, ki se od njih pričakuje, in razrešiti morebitne pomisleke.⁸²

Ko so bili vsi delavci dodobra umerjeni na enake pojmovne kategorije in delovne tehnike, je bilo treba še vedno nadzorovati njihovo spoštovanje navodil v vsakodnevni popisovalski praksi. Temu je služila hierarhična organiziranost popisa. Inšpektorji so preizkušali operate geometrov in komisarjev ter preverjali, ali so se pri delu držali navodil.⁸³ Geometri, komisarji in cenilni adjunkti so morali o svojem delu sproti voditi dnevnik (*Tagebuch*), ki so ga periodično pošiljali v pregled inšpektorjem.⁸⁴ Poleg tega so morali nadrejeni izvajati občasna »revizijska potovanja« (*Revisions-Reise*). Poddirektor za mapiranje je moral vsaj enkrat na mesec obiskati vsak inšpektorat ter »revidirati vsako mizo vsaj trikrat med terenskim delom«.⁸⁵ Tudi inšpektor je moral vsakega geometra revidirati vsaj štirikrat mesečno in pri tem preveriti njegove merilne inštrumente. Tako poddirektor kot inšpektor sta morala o revizijskih potovanjih pripraviti poročila in jih poslati instanci nad njima.⁸⁶ Nadrejeni so na osnovi preizkusov ukrepali z različnimi spodbudami in sankcijami, s katerimi so uveljavljali »strogo upoštevanje discipline« in »moralno vedenje«.⁸⁷

⁸⁰ Poglavlje »§ 1 Klassen-Eintheilung« v cenilnem elaboratu, AS 176, k.o. Zgornja Idrija (moj poudarek).

⁸¹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁸² Belehrung 22. april 1826, § 15.

⁸³ Inštrukcija 1824, § 489; Inštrukcija 1830, § 257.

⁸⁴ Inštrukcija 1824, § 379–387; Inštrukcija 1830, § 7–8.

⁸⁵ Inštrukcija 1824, § 36–39.

⁸⁶ Inštrukcija 1824, § 47–49.

⁸⁷ Inštrukcija 1824, §7, g).

Medtem ko so »pridne« (*Fleiß*) lahko nagradili, npr. s povišanjem ali javno pohvalo, so geometrom in komisarjem za malomarnost lahko zaračunali stroške popravljanja napak, jih degradirali na nižji položaj ali jih v skrajnem primeru suspendirali.⁸⁸ Ilirski gubernij je denimo 1. septembra 1832 postojnskemu cenilnemu inšpektoratu poslal dekret, v katerem je komisarju Rudolphu Regensdorferju izrečen opomin za neposlušnost do nadrejenega inšpektorja, obenem pa mu je zagroženo, da se bo v primeru nadaljnjega »hranjenja škodljivega duha nepokorščine« zahtevalo njegovo odstranitev z delovnega mesta.⁸⁹ Glede na to, da je Regensdorfer še vedno naveden v šematizmih za leti 1833 in 1834 ter podpisan pod cenilnimi elaborati, je pri opominu očitno tudi ostalo.⁹⁰

Discipliniranje katastrskih delavcev je bilo namenjeno zmanjševanju odklon-skega vedenja tako v znanstvenem kot moralnem smislu. Med njima se pravzaprav ni ločevalo: zanesljivo védenje lahko proizvaja le delavec spodobnega vedênja. Ena najtrdovratnejših razvad, ki jih je bilo treba izkoreniniti, da bi se strokovnost franciscejskih popisovalcev lahko ločila od vulgarnosti jožefinskih katastrskih merilcev, je bilo pijančevanje. V gubernialnem dekretu z 10. marca 1832 je denimo obravnavana medsebojna obtožba cenilnega komisarja Vincenza Högla in adjunkta Wenzla Steinerja, ki sta bila očitno strah in trepet nočnega življenja v postojnskem okrožju.⁹¹ Dekret sicer neposredno govori le o adjunktovi »nagnjenosti k pijači in zadolževanju«, ki »nasprotuje zahtevam spodobnega vedenja, h kateremu je treba nenehno priganjati, da se ohrani splošno spoštovanje do agentov katastrske cenitve in da ustrezno napreduje sama dejavnost«. Adjunkt Steinerju se je zato priporočilo »urejen in brzdan način življenja« (*geregeltten und mäßigen Lebenswandel*), v primeru podobnih pritožb zoper njega pa mu je gubernij zagrožil, da ga bodo odstranili z delovnega mesta. Iz dekreta je zgolj posredno razvidno, da je svoje prispeval tudi komisar Högl, saj je gubernij odredil, da Steinerja premestijo v novomeško okrožje, kjer upa, da ga bo »komisar, ki je odličen tako v službi kot v svojem obnašanju«, vodil na »prava pota«. Iz šematizma za leto 1833 je razvidno, da je bil Steiner dodeljen komisarju Friedrichu Bieleku v novomeškem okrožju.⁹²

3 Štirje vplivi katastrskih popisov na zemljiško odvezo

V nadaljevanju bom podrobneje analiziral štiri rezultate katastrov, ki so odločilneje vplivali na izvedbo zemljiške odveze: (1) uvedba enotnega pojma lastnika

⁸⁸ Za javno objavo imen odlikovanih cenilcev gl. Circulare ljubljanskega okrožnega urada z 29. marca 1831 v AS 748, fascikel 9, normalije V/8.

⁸⁹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁹⁰ Gl. npr. cenilni elaborat v AS 176, k.o. Zg. Idrija.

⁹¹ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

⁹² *Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien*, 1833, str. 38.

v praksi jožefinskih in zlasti franciscejskih katastrskih popisovalcev; (2) zakoličevanje in parceliranje sveta, s čimer so zemljemerci ustvarili zemljiške parcele kot zaokrožene in individualno določene ploskve, ki od uvedbe franciscejskega katastra predstavljajo temeljno pojavno obliko, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnopravnih pravic; (3) prispevek katastrskih popisovalcev h konstrukciji občin, ki so se s tem, ko so služile kot popisne enote – kot enote vednosti –postopoma uveljavljale kot upravno-politične enote; (4) ustvarjanje povprečnih katastrskih cen dela in kmetijskih proizvodov, ki so bile kasneje vzete kot osnova za izračun odškodnin v zemljiški odvezi. Pri vsaki točki se bom podrobneje osredotočil na franciscejski popis, ker se je na operate tega katastra opirala tudi zemljiška odveza. Peti vpliv – fiksiranje podložniških bremen in evidenc o njihovi vsebini – sem obravnaval le v podpoglavju o terezijanski rektifikaciji, saj druga dva katastra podložniških dajatev nista popisovala.

3.1 Poenotenje pojma lastnika

Kot sem izpostavil v oddelku 2.1, je terezijanski kataster fiksiral pravno delitev na dominikalna in rustikalna zemljišča ter na njeni osnovi klasificiral popisano zemljo. Upravičenca do rustikalne zemlje poimenuje na več različnih načinov: kot »gospodarja« (*Würthe*), »podložnika« (*Vnterthan*) in »posestnika« (*Possessoris*), pri čemer latinski izraz za posestnika najverjetneje nakazuje, da je bil prevzet iz občepravne doktrine, torej razprav šolanih pravnikov. Nemška oznaka za posest se uporablja le v glagolski obliki, ko tabele opisujejo, kakšno hubo oz. manjši obseg zemlje poseduje (*besizen*) določena oseba.⁹³ Jožefinski kataster je odstopil od dvodelbe dominikalno-rustikalno in mnogoterih izrazov za upravičenca do zemlje, s tem ko je vpeljal zvezo *zemljiški posestnik* (*Grundbesitzer*) za označevanje davčno zavezanega koristnika popisanega zemljišča ne glede na njegov stan. Vseeno je bila v nekaterih katastrskih občinah delitev na pridvorno in kmečko posest še vedno vzeta kot klasifikacijsko načelo. V katastrski občini Šmartno so denimo v tabelah pripravili posebne izračune donosa za dominikalne in rustikalne nepremičnine (*Realitäten*).⁹⁴ Franciscejski kataster je sicer podatke o dominikalnosti oz. rustikalnosti še vedno beležil v seznamih zemljiških parcel in jih povzema v 12. paragrafu uvoda cenilnih elaboratov, a ta pojma nista imela bistvene vloge pri razvrščanju zemljišč ali organiziranju katastrskih operatov. Na postransko vlogo teh dveh kategorij kažejo tudi glavne katastrske inštrukcije za izmero in cenitev, ki ne dajejo nobenih navodil, kako naj ju geometri in komisariji razumejo ali pridobijo ta podatek. Z meritveno inštrukcijo je dvorna komisija na Dunaju kot osrednjo stvarnopravno kategorijo in edino poimenovanje za koristnika zemlje uvedla izraz *lastnik* (*Eigenthümer*), ki mu je predpisala posebno definicijo. S tem je odstopila tudi od instituta deljene lastnine, ki ga je določal ODZ, in za

⁹³ AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch, tabela št. 5 za »Jacoba Valenziza«, podobno tudi pri ostalih kmetih.

⁹⁴ AS 175, škatla 53, občina Šmartno, vezana knjiga »Sumarische Wiederholung des vorstehenden Individuel Besitzstandes der Gemeinde St. Martin bey Groskallenberg«.

potrebe izvedbe katastrskega popisa že predpostavila pojem enotnega in izključnega lastništva.

Splošno navodilo dvorne komisije je bilo, da se v katastrskih operatih kot lastnika zemljiške ali stavbne parcele zabeleži tistega, ki »ima *de facto* posest« in lahko »po svoji presoji« uživa in izkorišča zemljišče.⁹⁵ K temu je dodala, da se v zapisnikih o katastrski izmeri »izraz ‘lastnik’ ne uporablja v skladu z dejanskimi pravnimi pojmi« in zato nima vpliva na obstoječe pravice.⁹⁶ Iz teh načel se na prvi pogled zdi, da so franciscejski katastrski delavci zgolj popisali faktično posestno stanje, neodvisno od pojmov civilnega prava. A če pogledamo preostale določbe inštrukcije, postane očitno, da se je katastrski pojem lastnika – čeprav naj ne bi imel pravnih posledic – tesno navezoval na pojme meščanskega stvarnega prava, kakršne poznamo še danes, in je vanje poskušal prevesti različne oblike zajmov. Inštrukcija v tej maniri razrešuje nekaj najpogostejših pravnih položajev:

- [...] b) pri zemljiških parcelah in stavbah, obremenjenih z vezmi podložništva, se kot lastnika vpiše podložnega posestnika in ne zemljiškega gospodarstva.
- c) pri zemljiških parcelah in stavbah, ki so bile izvorno dominikalne, a so bile nepreklicno prenesene v uživalno lastnino (*nutzbare Eigentum*) podložnega posestnika, se kot lastnika zabeleži slednjega in ne dominija.
- d) pri zemljiških parcelah in stavbah, ki so za nedoločen čas v dednem zakupu (*Erzbins oder Erbpacht*), se kot lastnika ne navaja dednozakupnega gospoda, temveč dednega zakupnika. [...] ⁹⁷

Naštetim primerom pravnih podelitev zemljišča je skupno, da prejemniku omogočajo podobno trajno, intenzivno in prosto izkoriščanje zemlje, *kot če bi bil* enotni in izključni lastnik. Na to skupno lastnost nakazuje tudi nasprotno pravilo v naslednjem odstavku inštrukcije, ki zapoveduje, da se v primerih, ko oseba zgolj začasno prepusti zemljišče v zakup, kot lastnika »ne navaja začasnega uživalca (*Nutznießer*), temveč lastnika substance«.

Zakupniki (*Pächter*) zemljiških parcel in tako imenovani koloni [...] zato ne nastopajo kot lastniki. Ravno tako kot takšni ne nastopajo osebe, na katere je prenesena zgolj uprava, kot so: višji uradniki (*Oberbeamte*), kuratorji, varuhi (*Vormünder*), sekvestri, administratorji ipd.⁹⁸

Ustvarjalci franciscejskega katastra so torej popisano realnost želeli klasificirati v skladu z neke vrste *potencialnim* civilnim pravom – civilnim pravom, kakršno bi bilo, če bi ODZ ne pristal na kompromis in bi uvedel enake stvarnopravne pojme, kakor denimo francoski Code civil. Intenzivnejše in trajnejše koristnike zemlje, kot

⁹⁵ Inštrukcija 1824, § 211.

⁹⁶ Inštrukcija 1820, § 385; Inštrukcija 1824, § 420.

⁹⁷ Inštrukcija 1820, § 385; Inštrukcija 1824, § 420.

⁹⁸ Inštrukcija 1820, § 386; Inštrukcija 1824, § 420. Zakup v citiranem odlomku ne označuje zakupnih oz. mitnih zemljišč, ki so predstavljala vrsto podložne zemlje (za katero se uporablja izraz *Mietgrund* in ne *Pacht*), temveč oblike oddajanja zemlje v začasni najem, ki so bližje sodobnemu civilnemu pravu.

sta »podložni posestnik« in »dedni zakupnik«, je beležil, *kot da bi bila* lastnika. Kot bomo videli, so podložniki v procesu zemljiške odveze dobri dve desetletji kasneje tudi pravno gledano postali izključni in enotni lastniki. Franciscejski merilci so na ta način obstoječa zemljiška premoženjska razmerja razvrščali in reinterpreterali skozi kategorije buržoaznega stvarnega prava, mimo prava, ki je bilo tedaj v veljavi v Avstrijskem cesarstvu.

Ambicija katastrskih popisovalcev, da postrojijo obstoječe premoženjske odnose v nove stvarnopravne kategorije, je poleg pravil za določanje lastnika jasno razvidna iz razdelka inštrukcije, ki ureja klasificiranje solastnine.⁹⁹ Celoten razdelek je namenjen ločevanju oblik skupnega izkoriščanja zemlje, ki se lahko štejejo za solastnino (npr. skupno izkoriščanje, kjer so deleži določeni v sorazmerni količini plodov), od drugih pravnih razmerij, kot so recimo služnosti. Posebej pomembna je določba, ki zapoveduje, da mejni primer gozdnih in pašnih pravic ne spada pod kategorijo solastnine:

Če ima nekdo pravico, da na lastniškem zemljišču tretjega izvršuje služnost (*Dienstbarkeit*), kot na primer nabiranje lesa (*Holz zu klaben*), ne more nastopati kot solastnik (*Miteigenthümer*); ali če jih več vzdržuje govedo na srenjskem pašniku (*Gemeindeweide*), sam pašnik pa pripada občini, se zaradi tega ne smejo pojavljati kot solastniki pašnika, saj je slednjega treba v skladu z določbo § 430 določiti kot občinsko last.¹⁰⁰

Citirano pravilo je poskušalo tedanja premoženjska razmerja prekategorizirati v doktrinarno razliko med lastninskimi in služnostnimi upravičenji, na kar smo naleteli že v zvezi s terezijanskim katastrom. Poleg tega pa napotuje tudi na novo, »moderno« reinterpreteracijo skupne zemlje kot lastnine občine v smislu pravne osebe, ki je obravnavana podobno kot državna lastnina, lastnina samostanov, javnih skladov ipd.¹⁰¹ S katastrom se v tem oziru ni uveljavljalo zgolj drugačno pravno pojmovanje pravic na skupnem svetu, temveč tudi katastrska občina kot nova teritorialna enota in oseba, ki naj bi nastopala kot nosilec pravic na skupnem premoženju namesto starejših vaških skupnosti oz. soseske.

Čeprav kataster ni imel pravnih posledic, so izdelovalci katastra pojme stvarnega prava, kakršne so se v 19. stoletju uveljavili med učenimi pravniki v več evropskih državah, privzeli kot kategorije, v katere so razvrščali popisana zemljiška premoženjska razmerja. Ta vidik franciscejskega katastra je toliko zanimivejši, če upoštevamo, da izvajalci popisa, ki so morali v inštrukciji predpisane definicije lastnika in solastnine udejanjiti na terenu, niso bili šolani pravniki, temveč zemljemerji. Uspeh prekvalificiranja popisanih zemljiških premoženjskih razmerij v nove kategorije stvarnega prava je bil torej odvisen od tega, v kolikšni meri so geometri zapovedane kriterije pravnega razvrščanja ponotranjili v svoji popisovalski praksi kot samodejen način percipiranja stvarnosti.

⁹⁹ Inštrukcija 1820, Fünfter Theil, IV.–V. Abschnitt; Inštrukcija 1824, Fünfter Theil, IV. Abschnitt.

¹⁰⁰ Inštrukcija 1820, § 409; Inštrukcija 1824, § 442.

¹⁰¹ Inštrukcija 1820, § 395–397; Inštrukcija 1824, § 429–431.

Podatke o tako razumljenem lastništvu so geometri, ki so izpolnjevali sezname parcel, dobili iz dveh virov. Na eni strani so morale davčne okrajne gosposke skupaj z občinskimi predstavniki za vsako občino v svojem okraju pripraviti poseben abecedni seznam zemljiških in stavbnih lastnikov. Po drugi strani je geometra o lastništvu zemljišč na terenu poučeval indikator.¹⁰² Geometer je zbrane podatke organiziral v poseben formular, »Abecedni seznam lastnikov«, ki predstavlja enega od operatov v spisovnem delu franciscejskega katastra.¹⁰³ Spore glede lastništva je moral zaznamovati v opombi k vnosu za posamezno parcelo, zemljišča brez lastnika pa zbrati v ločen seznam, ki ga je moral potrditi rihtar.¹⁰⁴ Če je geometer naletel na razhajanje med informacijami okrajne gosposke in indikatorja, je moral sam »raziskati resnico«.¹⁰⁵ Katastrski akti sicer ne naštevajo dokaznih sredstev, s katerimi naj bi geometer preveril pravilnost navedb o lastniku. Predvideno je bilo le, da se na dan, ko ne poteka terensko delo, sestane z indikatorji in občinskim predstavništvom (*Ortsvorstande*), tj. rihtarjem in dvema odbornikoma, in skupaj z njimi pregleda informacije v zapisniku.¹⁰⁶ Instrukcija je torej geometra napotila, naj se opira le na ustna pričevanja lokalnih predstavnikov in ni sploh omenjala pisnih dokazov, kot je bila npr. v tem obdobju zlasti deželna deska za podložniške posesti. Privilegiranja živih virov pred listinami tudi ni mogoče pojasniti z željo po iskanju soglasja občanov, saj instrukcija poudarja, da je »pravi« – ne pa nesporen – podatek o lastniku »največjega pomena« in zato zasluži vso pozornost tako geometra kot inšpektorja.¹⁰⁷

3.2 Zamejevanje zemlje v predmet lastninske pravice

Druga plat uvajanja instituta enotne lastninske pravice je bilo preobražanje njenega objekta – nepremičnine. Danes veljavni slovenski stvarnopravni zakonik nepremičnino opredeljuje kot »prostorsko odmerjen del zemeljske površine«.¹⁰⁸ Iz te definicije je razvidno, da je nepremičnina po sodobnem pojmovanju ploskev z določenimi mejami in izmerjeno velikostjo v površinski merski enoti. Paradigmatska podzvrst nepremičnine je zemljiška parcela, ki je danes v zakonu o katastru nepremičnin opredeljena kot »prostorsko odmerjeno zemljišče, ki leži v eni katastrski občini in je v katastru nepremičnin vpisana z mejo ter označena s parcelno številko«.¹⁰⁹ Zemljiška parcela je z drugimi besedami nepremičnina, ki ima v katastru prikazano mejo in dodeljeno individualno številko. Že sodobne definicije torej nakazujejo, da se zemljiška parcela in, širše, nepremičnina, kakor ju poznamo, pojavita kot poseben pravni objekt šele v 19. stoletju z vzpostavitvijo

¹⁰² Instrukcija 1820, § 387–388; Instrukcija 1824, § 421–422.

¹⁰³ Instrukcija 1820, § 389; Instrukcija 1824, § 423.

¹⁰⁴ Instrukcija 1820, § 410; Instrukcija 1824, § 444.

¹⁰⁵ Instrukcija 1820, § 392; Instrukcija 1824, § 426.

¹⁰⁶ Instrukcija 1820, § 415; Instrukcija 1824, § 449.

¹⁰⁷ Instrukcija 1820, § 419; Instrukcija 1824, § 454, podobno § 426.

¹⁰⁸ Stvarnopravni zakonik (SPZ), Uradni list RS, št. 87/02 in 91/13, 18. člen.

¹⁰⁹ Zakon o katastru nepremičnin (ZKN), Uradni list RS, št. 54/21, 3. člen, 21. točka. Drugi dve vrsti nepremičnin sta stavba in posamezni del stavbe, na kateri je oblikovana etažna lastnina.

katastrskih evidenc zemlje.¹¹⁰ V tem podpoglavju bom pokazal, kako so katastrski popisovalci fizično posegli v svet, ki so ga popisovali, in ga zakoličili v ploskovne geometrijske oblike, upodobljene na zemljevidu. Šele ko so katastrski merilci svet predelali na ta način in ga naredili zamisljivega kot kos površine, kot dvodimenzionalen lik, je namreč dobil primerno obliko, da nastopi kot pravni predmet enotne in izključne lastninske pravice.¹¹¹

Ne ploskovna geometrijska oblika ne obseg, določen v površinski merski enoti, nista samoumevni lastnosti zemlje kot objekta lastnine. Vse do zemljiške odveze je bila tipična pravna oblika posedovanja, podeljevanja in dedovanja sveta huba.¹¹² Huba je prvotno označevala kmetijski obrat, ki ga je mogla obdelati in se z njim preživljati običajna kmečka družina. Navadno je ob gospodarskih poslopih obsegala njive, travnike, sadovnjake, poleg tega pa tudi deleže na skupnem svetu, zlasti gozdovih in pašnikih.¹¹³ Tako v pogodbenih odnosih kot pri dedovanju se je huba načeloma lahko prenesla le v celoti, ne pa le posamezen travnik, njiva ali poslopje. Tudi ko je prišlo do delitev hub, npr. pri razdelitvi med več dedičev, praviloma niso izločili posameznega polja, temveč so celoten svet, ki ga je obsegala huba, razdelili na pol ali pa so ga prejemniki, med katere se je huba razdelila, izkoriščali izmenično, kar je bil predvsem običaj pri travnikih. Huba torej ni bila le gospodarska enota, temveč je predstavljala temeljni premoženjskopravni predmet in tudi enoto, od katere so se odmerjale podložniške dajatve in davki.¹¹⁴ Velikost hube sicer ni bila poenotena, temveč je variirala od kraja do kraja glede na rodovitnost zemlje, lego, količino dajatev, ki jih je bil podložnik dolžan izpolnjevati zemljiškemu gospodu, in druge dejavnike. Hube so bile skozi zgodovino razkosane v manjše dele, zaradi česar v obdobju, obravnavanem v tej nalogi, na Kranjskem poznamo tričetrtinske, polovične, četrtrinske in še manjše dele hube.¹¹⁵ Vseeno pa je bil tudi v primeru delitve načeloma predmet lastnine, pravnih poslov in obdavčenja alikvotni del hube oz. manjše posestvo (npr. kajža), ne pa posamezna enota, kot npr. njiva ali travnik, ki bi danes tvorila samostojno parcelo in objekt lastninske pravice. Za določanje velikosti sveta, ki ga je obsegala huba, se je v praksi oblikovalo več različnih standardov, npr. prostorninske oz. votle mere, ki so velikost sveta izražale v količini žitnega donosa, mere po času, ki je bil potreben za obdelavo določenega sveta, itn.¹¹⁶ Ob tem je treba poudariti, da so se skozi celoten

¹¹⁰ Izraz *parcela* se sicer uporablja že v srednjem veku (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 120), vendar parcele še ne predstavljajo temeljne oblike, v kateri zemlja nastopa kot pravni predmet.

¹¹¹ Izraz *svet* uporabljam namesto sodobnejših terminov, kot sta *zemljišče* in *parcela*, saj za razliko od njiju ne predpostavlja dvodimenzionalne percepcije, temveč implicira dojemanje zemlje kot prostora, kraja, okoliša.

¹¹² Obstajale so seveda izjeme, npr. *Überland*, zakup vinogradov po gorskem pravu, kolonat na Primorskem in v Istri itn. Gl. Blaznik, *Enote*, str. 164–168; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 295.

¹¹³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 75–76, 120.

¹¹⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 76, 259–260; Blaznik, *Poljska razdelitev*, str. 196.

¹¹⁵ Gl. podobno za Koroško Bäck, *Grundentlastung*, str. 96–100.

¹¹⁶ V nekaterih novoreformiranih urbarjih deželno knežjih gospodstev s konca 16. in začetka 17. stoletja je velikost hub izražena v dneh, potrebnih za obdelavo polja in košnjo. Umek, *Reformirani*, str. 314; Juričić Čargo, *Reformirani*, str. 81.

dolgi srednji vek ploskovne mere razvijale neodvisno od dolžinskih mer. Šele v 18. stoletju se jih začne fiksirati v vzajemno aritmetično razmerje, s čimer površinske mere postanejo kvadrat dolžinskih, kakor smo navajeni danes.¹¹⁷

S katastrskimi popisi je hubo kot temeljno nepremičninsko pravno obliko postopoma začela nadomeščati parcela. Katastrski popisovalci so sicer načeloma pri konstrukciji parcel izhajali iz zemljiških razdelitev (njiv, travnikov itd.), ki so se skozi zgodovino ustalile kot posledica določenih načinov kmetovanja.¹¹⁸ Vendar so bile te zemljiške razdelitve pred katastrskimi popisi praviloma le gospodarske enote, ki niso mogle nastopati kot pravni predmet ločeno od hube, ki so ji pripadale. Šele s katastrskimi popisi te razdelitve v obliki parcele postanejo samostojna stvar v pravnem smislu.¹¹⁹

V terezijanskem katastru so še vedno ohranjeni načini pravnega pojmovanja in merjenja zemlje iz prejšnjih obdobij, obenem pa je v njem mogoče videti začetke poenotenja. Temeljne pravne oblike posedovanja podložne zemlje v rustikalnih tabelah so huba, njen alikvotni del oz. manjše podelitve zemlje (npr. kajža). Tako dominikalna kot rustikalna posestva so razčlenjena v posamezne tipe zemljiških enot, ki so jih obsegala – njive, vrtove, travnike, pašnike, gozdove itd. Terezijanski kataster ni določil, kaj šele mapiral mej teh enot, vsebuje pa podatek o njihovi velikosti, ki je za vsak tip zemlje izražena v različni merski enoti, pri čemer nobena od njih ni površinska. Velikost njiv in vrtove je bila ocenjena v raženih mernikih ozimne rži, obseg travnikov v eno ali dvovprežnih vozovih (*Fueder*) sena in otave, razsežnost gozdov pa je bila določena s količino dnevnega dela v gozdu in kvadratnimi klaftrami pridobljenega lesa. Pri vseh kulturah se je načeloma velikost izrazilo v meri, ki je veljala v deželnem glavnem mestu. Ozimna rž se je na Kranjskem izražala v ljubljanskem merniku, na Štajerskem v graškem bokalu (*Viertel*) itn. K pestrosti mer dodaja dominikalni obrazec D, ki prikazuje urbarialne dajatve. Dajatve v žitu so povečini izražene v ljubljanskih mernikih, dajatve v predivu pa so določene v funtih.¹²⁰ Najbližje ploskovnim meram so občasne navedbe pri gozdovih in pašnikih. Vlado Valenčič recimo omenja, da je pri nekaterih gozdovih zabeležena informacija, koliko »streljajev ali lučajev kamna« so dolgi, Marjan Britovšek pa izpostavlja, da je mestoma v katastru obseg gozdov ali pašnikov izražen v času, ki ga je nekdo potreboval, da jih je obhodil.¹²¹ Terezijanski kataster je torej načeloma poskušal za vsako predvideno katastrsko kulturo izbrati značilen pridelek in kot enotni standard uvesti mero, ki je bila za ta proizvod običajna v deželnem glavnem

¹¹⁷ Vilfan, *Prispevki*, str. 67; Blaznik, *Enote*, str. 162–163.

¹¹⁸ Blaznik, *Poljska razdelitev*, str. 185ff.

¹¹⁹ Do prvih premikov v smeri parcelacije hub pride že z zasebnimi zemljemerskimi izmerami, ki so jih organizirala zemljiška gospostva. Gl. Zadravec, *Urbarji*, str. 59 o urbarju komende Velika Nedelja iz 1723, ki pri hubah navaja posamezne enote, ki jih obsegajo, njihove velikosti in meje, priložen pa mu je tudi zemljevid; Zwitter, *Agrarna*, str. 207, omenja primerljivo podroben popis pri koroškem gospostvu Dobrla vas iz let 1664–65.

¹²⁰ AS 174, škatla 17, št. 153, Guett Streinnoch; AS 174, škatla 18, Signoria di Duino, tabela E; Hackl, *Theresianische*, str. 179; Britovšek, *Razkroj*, str. 29–30; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 321–322;

¹²¹ Valenčič, *Posestne razmere*, str. 133; Britovšek, *Razkroj*, str. 30.

mestu. Ambicija lokalne standardizacije, ki ni bila povsem dosledno uresničena, je sicer do neke mere fiksirala in poenotila obstoječe načine merjenja ter podrobneje ocenila velikosti posameznih tipičnih enot, ki so jih obsegale hube in druge podeljive zemlje. Vseeno pa je še vedno močno oddaljena od pojmovanja nepremičnine, kakršna se uveljavi kasneje.

Jožefinski kataster je prvi ločil površino zemlje kot samostojno lastnost, ki je bila izmerjena ločeno od donosa te zemlje. Temeljni predmet popisa ni bila več huba, ki bi obsegala več zemljiških enot, ampak posamezno zemljišče oz., dobesedno, kos zemlje (*Grundstück*). Vsakemu zemljišču ne glede na vrsto je bila izmerjena površina, izražena v spodnjeavstrijskih johih in kvadratnih klaftah. Joseph Liesganig, geodet in meroslovec, ki je v imenu dvorne komisije pripravil splošno navodilo za praktično izvedbo izmere, je sprva zahteval, da se za izmero pri površinskih enotah vzpostavi desetiški sistem, po katerem bi en joh znašal 1000 kvadratnih klafter, a je bil predlog zavrnjen.¹²² Namesto tega je predlagal razmerje 1 : 1600, ki je bilo sprejeto in se je obdržalo tudi pri franciscejski izmeri.¹²³ Za potrebe jožefinskega katastra je bil tako trajneje fiksiran odnos med tema dvema površinskima enotama, posredno pa tudi s klaftro kot dolžinsko enoto, zaradi česar se za joh, ki obsega 1600 kvadratnih klafter, pojavlja tudi ime »avstrijski katastrski joh« (*österreichische Katastraljoch*), ki je znašal približno 5.575 kvadratnih metrov.¹²⁴ Med izmero so bile popisane meje občin in posameznih parcel, vsakemu zemljišču pa je bila dodeljena enoznačna topografska številka. Z jožefinskim katastrom so tako zemljišča dobila obliko z zemljemerskimi tehnikami zamejenih, izmerjenih in individualno določenih ploskev, katerih površina je bila izražena v standardni dunajski meri. Vseeno je imel kataster nekaj ključnih nedoslednosti pri parceliranju zemlje. Najbolj očitna je, da zemljišča niso grafično prikazana, saj pri jožefinskem popisu za Kranjsko niso izdelali zemljevidov. Čeprav so bile meje gotovo označene na terenu, niso bile abstrahirane v kartografsko reprezentacijo. Nadalje je jožefinski kataster parceliral le donosno zemljo, ne pa celotnega občinskega ozemlja. Nazadnje pa so bili vsi tipi zemlje, ki niso spadali v eno izmed štirih kultur, predvidenih v katastrskih obrazcih (njive, travniki, vinogradi in gozdovi), npr. ribniki, ne glede na njihovo velikost prišteti sosednjim zemljiščem.¹²⁵ Posledično niso bili individualizirani v ločeno nepremičnino, ki bi lahko predstavljala samostojen pravni predmet.

Izpostavljene pomanjkljivosti so bile odpravljene s franciscejskim katastrom, s katerim je bilo načeloma celotno ozemlje katastrskih občin razdeljeno na parcele, ki so bile zamejene po podrobnih kriterijih in upodobljene na zemljevidih. Za razliko od jožefinskega katastra, kjer so izmero izvajali sami kmetje iz občine, so morali franciscejski geometri za popis zemljišč najprej dobiti vpogled v lokalno znanje

¹²² Liesganig je znan po več inženirskih, meroslovnih in kartografskih projektih. Med drugim je določil dolžino sekundnega nihala na Dunaju, da bi v razmerju do nje standardiziral velikost dunajske klaftre. Lego, *Abbe Joseph Liesganig*, str. 59–62; Lego, *Geschichte*, str. 17.

¹²³ Lego, *Geschichte*, str. 14; Messner, *Franziszische I*, str. 94.

¹²⁴ Izraz npr. uporablja Beyse, *Handbuch*, str. 138, 169.

¹²⁵ Lego, *Geschichte*, str. 17–18; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 324–325; Messner, *Franziszische I*, str. 89, 95. V popisu so bile sicer zajete tudi stavbe, Golec, *Zemljiški katastri 2*, str. 340–360.

o posestnih mejah. Prakse postavljanja mejnikov, kolektivno vzdrževan spomin o njihovi legi in verovanja, vezana na njihov pomen, predstavljajo eno izmed starejših običajnih prav.¹²⁶ Z več delov današnjega ozemlja Slovenije so ohranjene različne oblike mejnikov, kot so kamni in kupi kamnov, naložena zemlja, koli, jarki, ograje, znaki, zarežani v mejna drevesa ali skale, in načini ohranjanja spomina o legi teh mejnikov in poteku mej, npr. periodični obhodi mej, zgodbe o prikaznih na mejnih krajih ipd.¹²⁷ Kataster torej ni izumil posestnih mej niti skrbi za njihovo jasnost. Franciscejski geometri niso uvajali mej iz nič; njihova naloga je bila dokumentirati in rektificirati praktično znanje in spomin kmetov o poteku mej ter materialna znamenja, v katerih so bile popredmetene običajnopravne prakse zamejevanja in lastninjenja. Zemljemerci so na ta način običajnopravne prakse in znanja predelali v zapisan in kartografsko prikazan sistem vednosti o lastninski razdelitvi zemlje.

Prvo dejanje popisa zemljišč je bil zato poziv kmetom, da v skladu z lastnim poznavanjem razmer razjasnijo in označijo meje. Okrožni komisar je eno leto pred začetkom detajlne izmere od vseh katastrskih občin zahteval, naj poravnajo in popravijo lastninske meje (*Eigentumsgränzen*) in do začetka izmere razrešijo vse morebitne spore. Štirinajst dni pred izmero je okrožna komisija občinam posebej naročila, naj na meje postavijo primerna znamenja. To demarkacijo (*Abmarkung*) je izvedel vsak lastnik za svoje zemljišče s »koli, kamni ali drugimi preprostimi znaki«, če zemljišče ni bilo zaznamovano že z naravnimi mejami. Zamejitev parcel so morali lastniki sosednjih zemljišč izvesti skupaj »tako, da je od znaka do znaka meja tvorila ravno črto oziroma črto, za katero se zaradi nepomembnih zavojev domneva, da je ravna«. ¹²⁸ Že v prvi fazi so torej kmetje dobili navodilo, da svoje znanje o mejah zaznamujejo v ravnih črtah in ga na ta način popredmetijo v obliko, ki je najbolj priročna za zemljemersko opazovanje in meritev. Iz tega navodila je lepo razvidno, kako popis ne samo beleži lokalnih razmer in znanj, ampak jih obenem tudi rektificira: četudi meje potencialno niso bile povsem ravne, se jih bo pri merjenju obravnavalo kot take. Vijugasto realnost, ki so jo oblikovala stoletja lokalnih kmetijskih praks, se je na ta način fizično preuredilo v prečiščen in obvladljiv znanstveni objekt.

Na podlagi uvodnega izravnavanja mej je katastrski popis zakoličil in ekstrahiriral osnovni obod abstraktne geometrijske reprezentacije zemljiških parcel. A kmetje so zaznamovali le meje svoje in soseskine zemlje, s čimer so »dali vedeti«, do kam seže njihova lastnina. Poleg tega so bile njihove označbe vzete le kot indic poteka mej. Končno zakoličenje (*Auspflockung*) vseh parcel je izvedla zemljemerska odprava pod vodstvom geometra pred začetkom merjenja zemljišč. Na izjemen pomen tega dejanja za celotno katastrsko izmero opozarja sama inštrukcija: »Geometer se ne sme zanašati na delo adjunktov ali merilnih pomočnikov, temveč se mora sam prepričati o pravilnosti zakoličenja, saj brez pravilnega zakoličenja ni mogoč noben pravilen popis parcel.«¹²⁹ To seveda ni pomenilo, da je geometer

¹²⁶ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 91.

¹²⁷ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 133–135.

¹²⁸ Inštrukcija 1820, § 177; Inštrukcija 1824, § 204–208.

¹²⁹ Inštrukcija 1820, § 261; Inštrukcija 1824, § 289.

lastnoročno prenašal in zabijal kole, le da je moral natančno preveriti fizično delo svojih pomagačev. Večja kot je bila pričakovana donosnost zemlje, večja je morala biti natančnost zakoličenja: »Ker so obdelovana zemljišča za kataster visoke vrednosti, se mora pri njih zakoličenje izvesti veliko bolj natančno kot pri resavah (*Heiden*) ali drugih manj donosnih zemljah, kjer zadošča določitev glavnih krivin (*Hauptkrümmungen*), razen če sosednja polja (*Ackerland*) ne zahtevajo popolnoma natančnega zakoličenja.«¹³⁰ Pri zakoličevanju je moral biti stalno prisoten indikator, ki je merilce vodil po terenu in jim sproti dajal pojasnila glede meja, lastnikov zakoličenih zemljišč, v katero katastrsko kulturo meni, da sodijo zemljišča ipd. Poleg indikatorja je moral geometer občasno na teren povabiti tudi osebe, ki so jih za potrebe katastra šteli za lastnike zemljišč, da so potrdile pravilnost indikatorjevih informacij.¹³¹ O tem delu je adjunkt vodil terenski osnutek (*Feld-Brouillon*), v katerem je zaznamoval količino, številke in lego uporabljenih kolov ter podatke o zakoličenih zemljiščih, ki so jih bodisi podali indikator in lastniki bodisi so jih merilci zbrali sami med terenskim ogledom.¹³²

Zakoličevanje je bilo osrednje delo, ki so ga morale zemljemerske odprave izvesti na terenu, in predpogoj za merjenje zemljišč. Ključno vprašanje, ki je pogojevalo to delo, je, kaj naj se zakoliči? Kateri predel se lahko šteje za samostojno parcelo? Od standardiziranja kriterijev za prepoznavanje prostorov, ki jih je treba zamejiti v ločene parcele, je bila odvisna enotnost temeljnega predmeta katastrskega popisa. Dvorna komisija je v inštrukciji poenotenju osnovne celice katastrskega sistema namenila več kot 40 paragrafov, v katerih je naštel vzorčne situacije, kako naj geometri v konkretnih primerih razločijo, ali neki prostor lahko tvori samostojno zemljiško ali stavbno parcelo, in če ne, h kateri parceli naj ga priključijo. V nasprotju s tem, kar trdita Ribnikar in Messner, inštrukcija ni predpisala splošne definicije parcele, kakršno jo denimo poznamo danes, ampak le serijo hevrističnih napotkov, kako naj geometri parcele ustvarjajo.¹³³ Splošni pravili sta bili, da prostori, ki pripadajo različnim lastnikom ali sodijo v različno katastrsko kulturo (njiva, travnik itd.), tvorijo posebne parcele.¹³⁴ V ločene parcele so zakoličili tudi prostore, ki so pripadali istemu lastniku in isti katastrski kulturi, če so jih razdeljevale »reke, potoki, javne poti in druge naravne ali umetne, obstojne meje«, ne pa, če so jih ločevali zgolj »spremenljivi kolovozi (*veränderliche Fahrwege*), pešpoti, vodni žlebovi (*Wasserrinnen*) in zemeljske razpoke (*Erdrisse*)« – takšen prostor so zakoličili v eno samo parcelo.¹³⁵ Inštrukcija je tudi predpisovala, kako ločevati postavljene mejnike od drugih zloženih kamnitih figur. Če je bila neka zemlja obdana z deskami, opekami ali ograjo, jo je bilo treba šteti kot posebno parcelo, medtem ko »[z]loženi kamni, ki ne zamejujejo niti lastnine niti katastrske kulture in so naloženi zgolj zavoljo odstranjevanja kamnov, ki ležijo na polju, ne

¹³⁰ Inštrukcija 1820, § 264; Inštrukcija 1824, § 292.

¹³¹ Inštrukcija 1820, § 265–267; Inštrukcija 1824, § 293–295.

¹³² Inštrukcija 1820, § 268–269; Inštrukcija 1824, § 296–297.

¹³³ Ribnikar, *Zemljiški*, str. 329; Messner, *Franzsiszeische II*, str. 126.

¹³⁴ Inštrukcija 1820, § 206–207, 210; Inštrukcija 1824, § 236–237, 240.

¹³⁵ Inštrukcija 1820, § 211–212; Inštrukcija 1824, § 241–242.

tvorijo lastne parcele.¹³⁶ Vrtove ob hišah, ki so merili več kot 25 kvadratnih klafter (89,9 kvadratnega metra), so šteli kot samostojne parcele, sicer so jih prišteli k sosednji stavbni parceli.¹³⁷ Prav tako so geometri »gole pasove« (*unbelaubte Strecken*), ki so ležali med zemljišči, npr. »majhna grmičevja« (*kleine Gebüsche*) in drevorede vzdolž polj, priključili sosednjim parcelam, če niso znašali več kot 25 kvadratnih klafter.¹³⁸ Tudi vse druge prostore, ki so bili premajhni, da bi jih prikazali na občinskem zemljevidu v predpisanem merilu, so prišteli sosednjim parcelam.¹³⁹ Za razdeljevanje in zamejevanje gozdov v parcele je bil predviden ločen sklop pravil, poleg geometra pa je moral biti na terenu prisoten še gozdni izvedenec (*Forstverständiger*). Večje gozdove sta geometer in izvedenec morala razdeliti na podparcele, v posebne parcele pa sta morala oddeliti vse znotraj gozda ležeče nedonosne pasove, večje od 100 kvadratnih klafter.¹⁴⁰ Za razliko od jožefinskega katastra je franciscejski kataster popisal tudi vse neproduktivne prostore, za katere je inštrukcija dajala posebne napotke. Javne poti, reke, dostavni kanali, bajerji, jezera, potoki, »neuporabljena in neuporabna zemlja« so bili označeni kot posebne parcele. Prav tako so bili načeloma parcelirani kamnolomi, rudniki ilovice in peska ter šotna barja.¹⁴¹ Obrežni pasovi vodnih površin so bili prišteti k vodnim parcelam, če niso bili v uporabi, sicer so bili zakoličeni v posebne parcele.¹⁴² Otoki so bili parcelirani samo, če so presegali 25 kvadratnih klafter.¹⁴³ Če je kljub inštrukciji ostajal dvom, ali je treba neko »prog« (*Strecke*) ali stavbo obravnavati kot samostojno parcelo, se je o tem obvestilo deželno komisijo, ki je morala zadevo predložiti v odločanje dvorni komisiji na Dunaju.¹⁴⁴ Poenotenje elementarnega predmeta katastrskega popisa se je torej štelo za tako pomembno, da je končno odločitev o spornih primerih parcelacije lahko sprejel le najvišji organ v meritveni hierarhiji. Stabilnost in »resničnost« zemljiške parcele kot spoznavnega objekta tako nista bila več odvisni le od instrumentov in spretnosti posameznega geometra, ampak je zanjo jamčila celotna hierarhija meritvene uprave.

Z operacijami zakoličenja so zemljemerci iz popisanege prostora ekstrahirali jasno zamejene parcele, ki so imele bolj ali manj pravilno geometrijsko obliko, obenem pa so bile primerno velike, da jih je bilo mogoče upodobiti na občinskih zemljevidih standardnih dimenzij. Tako oblikovane ploskve so nato vzeli za predmet merjenja in jim na ta način določili osnovne značilnosti. Inšpektor je zatem na terenu preveril, ali se zakoličene točke, ki jih je geometer povezal v sklenjeno parcelo, ujemajo, in še enkrat izmeril izbrane linije. Odstopanje med njegovo in geometrovo meritvijo pri

¹³⁶ Inštrukcija 1820, § 214–215; Inštrukcija 1824, § 244–245.

¹³⁷ Inštrukcija 1820, § 216; Inštrukcija 1824, § 246. Podatek o velikosti dunajske kvadratne klaftre je vzet iz Vilfan, *Prispevki*, str. 80.

¹³⁸ Inštrukcija 1820, § 218; Inštrukcija 1824, § 248.

¹³⁹ Inštrukcija 1820, § 220–221; Inštrukcija 1824, § 250–251. Zemljevidi so imeli načeloma merilo 1 palec (*Zoll*) proti 40 klafter.

¹⁴⁰ Inštrukcija 1820, § 224–231; Inštrukcija 1824, § 254–261.

¹⁴¹ Inštrukcija 1820, § 232, 234, 238, 240–241; Inštrukcija 1824, § 262, 264, 268, 270–271.

¹⁴² Inštrukcija 1820, § 235–236; Inštrukcija 1824, § 265–266.

¹⁴³ Inštrukcija 1820, § 237; Inštrukcija 1824, § 267.

¹⁴⁴ Inštrukcija 1820, § 244 in 252; Inštrukcija 1824, § 273 in 281.

obdelovanih zemljiščih ni smelo presegati 1/200 izmerjene dolžine, pri »pasovih, ki se uporabljajo malo ali sploh ne«, pa 1/100 izmerjene dolžine.¹⁴⁵ Standard, kaj velja za zadostno enako meritev oz. kakšen kvantitativni odstop ne predstavlja napake, temveč se še vedno lahko interpretira kot ujemajoč rezultat, je bil torej strožji, če je bilo zemljišče ekonomsko uporabljivo. Podoben dvojni standard je bil predpisan tudi za preverjanje izračunov površine.¹⁴⁶ V zimskem času je zemljemerska ekipa izdelala abstraktne reprezentacije predmetov, ki jih je zakoličila in izmerila na terenu. Adjunkt ali merilni pomočnik sta terenski osnutek prerisala v indikacijsko skico (*Indication-Skizze*), na kateri sta pri vsaki parceli zaznamovala osnovne sklope podatkov, ki so jih zahtevali katastrski obrazci.¹⁴⁷ Po dokončanju skice za posamezno katastrsko občino so zemljemerci skupaj z uradnikom okrajne gosposke, rihtarjem in dvema odbornikoma ter tremi prebivalci občine, ki so bili »najbolje seznanjeni s posestnim stanjem« (*mit dem Besitze am meisten bekannten*), izvedli obhod (*Reambulirung*) celotne katastrske občine od parcele do parcele. Če prisotni na skici niso opazili pomanjkljivosti, so jo podpisali in s tem potrdili parcelacijo, ki so jo proizvedli geometri.¹⁴⁸

Geometri so nato oštevilčili parcele. Adjunkti so na podlagi skice »z jasno, lepo berljivo pisavo« izdelali zapisnike zemljiških in stavbnih parcel (t. i. *Grund- in Bau-Parzellen-Protocoll*) – dva izmed končnih operatov, ki so jih geometri morali oddati ob zaključku svojega dela.¹⁴⁹ Zapisniki so zvezki tabel, v katerih so parcele navedene po vrstnem redu njihovih števil. Pri vsaki parceli so vnesli številko mapega lista, na katerem se nahaja, podatke o lastniku, uvrstitvi v katastrsko kulturo in površini.¹⁵⁰ Mapa in z njo povezana zapisnika o parcelah kot končna proizvoda meritvenih del popisan prostor prikazujeta v najbolj prečiščeni in abstrahirani obliki. V teh dokumentih ne najdemo več sledu o vijugastem in zgrbančenem terenu, ki so ga morali zakoličiti in rektificirati zemljemerci, da so prostor naredili spoznaven in merljiv kot serijo zaokroženih geometričnih ploskev. V mapah in seznamih se popisana zemlja pojavlja le še v spoznavni obliki parcele, torej kot površina z izravnanimi in na zemljevidu upodobljenimi mejami, kvantitativno določenim obsegom in tipičnimi značilnostmi, po katerih so povpraševala katastrska navodila. Tako zamejen in rektificiran zemljemerski objekt je nastopal kot predpostavljeno pojmovanje zemlje v popisovalski praksi vseh preostalih katastrskih delavcev, zlasti cenilnih komisarjev. Predmet ekonomske ceditve so bile izključno parcele, poenoteni in medsebojno primerljivi predmeti, ne pa krivuljasti pasovi, ki so jih morale prečistiti zemljemerske ekipe. Cenilni komisarji so skozi svoje delo te odmerjene kose zemeljske površine razvrstili v taksonomijo kakovostnih razredov ter jim pripisali podatke o njihovih tipičnih letnih proizvodih in količini donosa.

¹⁴⁵ Instrukcija 1820, § 296; Instrukcija 1824, § 322.

¹⁴⁶ Instrukcija 1820, § 369; Instrukcija 1824, § 404.

¹⁴⁷ Instrukcija 1824, § 345–349.

¹⁴⁸ Instrukcija 1824, § 352–353.

¹⁴⁹ Instrukcija 1820, § 326 in 340; Instrukcija 1824, § 488. Podoben dokument »Protocoll sämmtlicher Grund- und Bau-Parzellen«, ki se v Arhivu Slovenije nahaja v serijah cenilnih operatov, je podrobnejša, konsolidirana različica zapisnikov o zemljiških in stavbnih parcelah, ki je bila pripravljena šele po zaključku ceditve in pritožbenih postopkov.

¹⁵⁰ Instrukcija 1820, § 321–344; Instrukcija 1824, §355–378.

Rezultat franciscejskega katastrskega popisa je bila torej zemljiška parcela kot poseben način dejanske in pojmovne razdelitve prostora, ki so ga oblikovali znanstveno oblikovani (*wissenschaftlich gebildet*) zemljemerci. Ta zemljemerska abstrakcija ni ostala omejena na področje geodezije, temveč se je po nastanku franciscejskega katastra uveljavila tudi za opredeljevanje zemlje kot stvari v pravnem smislu, tj. kot predmeta stvarnopravnih pravic. Formalno se je prehod zemljiške parcele iz stvaritve katastrskega popisa v pojem stvarnega prava dokončno zaključil s povezavo katastra kot evidence zemljišč z zemljiško knjigo kot evidenco pravic na nepremičninah v sedemdesetih letih 19. stoletja, ko je izvod katastrske mape postal del zemljiške knjige.¹⁵¹ Toda parcela se je uveljavila kot paradigmatična pojavnost oblika, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnopravnih pravic, že precej pred tem, skoraj nemudoma po razglasitvi franciscejskega katastra za Kranjsko leta 1843. V dokumentih, povezanih z zemljiško odvezo, je denimo zemlja, na kateri so se odpravljala bremena, že pojmovana kot parcela, na katero se je referiralo z navajanjem katastrske občine in parcelne številke.¹⁵²

S katastrom je tako zemljiška parcela postopoma postala izključna oblika, v kateri si je bilo mogoče lastiti zemljo. Na ta način je kataster ponudil tehnični objekt, s katerim je bilo možno reformirati in razrešiti sporna zemljiška premoženjska razmerja v prid uvedbi enotne in izključne lastninske pravice. Če namreč zemlja v stvarnopravnih razmerjih nastopa le v pojavnosti obliki geometrijske ploskve, je predmet lastninske pravice načeloma lahko le površina kot taka, skupaj z vsem, kar leži na njej; ne pa denimo les, strelja ali drugi viri gozdnega in pašnega sveta, na katerih so kmetje še med servitutno regulacijo zatrjevali in želeli ohraniti svojo lastnino. Katastrski popisi so torej s parcelacijo svet sploh šele naredili primeren za dosledno uveljavitev občepne načela *superficies solo cedit*, po katerem na ničemer, kar je trajno spojeno s parcelo, ni mogoče imeti samostojne stvarne pravice. S tem pa so tudi pospešili odpravo kmečkih premoženjskih pravic na gozdovih in pašnikih, ki niso bile v skladu z novim parcelnim pojmovanjem zemljiške lastnine, med pomarčnimi zemljiškimi reformami.

3.3 Nastanek občin: kataster kot statistično-teritorialni popis

Medtem ko sta jožefinski in franciscejski kataster kot osnovno obliko, v kateri zemlja lahko nastopa kot predmet stvarnih pravic, vzpostavila parcelo, sta kot temeljno upravno teritorialno enoto ustvarila katastrsko občino. Kot je znano, so bile katastrske občine kot nove ozemeljske razdelitve načrtane prav za namen katastrskih izmer. Podobno kot parcele, ki so obenem nastopale kot predmet zemljemerske in pravne vednosti, imajo tudi katastrske občine dvojni značaj. Po eni strani predstavljajo enote vednosti, teritorije, ki služijo kot geografski okvir in objekt katastrskih popisov. Na podlagi popisov so te umetno ustvarjene ozemeljske razdelitve postale otipljivi predmeti, napolnjeni s podatki o njihovih naravnih in

¹⁵¹ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 413.

¹⁵² Gl. podpoglavje 4.3.

politično-ekonomskih značilnostih. Po drugi strani so bile tako popisane katastrske občine v pomarčni dobi vzete kot stabilna osnova za oblikovanje občin kot politično-upravnih entitet na najnižji stopnji upravljanja oz., natančneje, lokalne samouprave.¹⁵³ V nadaljevanju bom podrobneje obravnaval dvojno vlogo občin kot popisnih in političnih enot, ki je ključna za razumevanje prispevka katastra k reorganiziranju državne administracije. Čeprav občine niso neposredno povezane z uvajanjem novega pojmovanja lastninske pravice, je bilo oblikovanje prvostopenjske uprave – občin in okrajev – pogoj za uspešno izvedbo zemljiške odveze, saj je sprememba starih zemljiških premoženjskih odnosov predvidevala tudi ukinitvev gospostev kot lokalnih upravnosodnih organov v obliki patrimonialnega sodstva.

Za razliko od terezijanskega katastra, ki je popis organiziral po zemljiških gospostvih, so bile za namene jožefinske izmere novembra 1784 dežele razdeljene na katastrske ali davčne občine. Občine so sestavili iz enega ali več *števnih oddelkov* – območja okoli 40–50 hiš, ki so jih oštevilčili za potrebe štetja prebivalstva leta 1771. Tako pri oblikovanju števnih oddelkov kot na njih osnovanih katastrskih občin so se na Kranjskem ravnali po ozemlju župnij. Katastrska dela v okviru občin so načeloma nadzorovala gospostva, ki jim je bilo od leta 1780 na Kranjskem poverjeno vodstvo nabornih okrajev. Komisar naborno okrajne gosposke je za izvedbo jožefinskega katastra vsaki katastrski občini postavil rihtarja, za kar so bodisi uporabili že obstoječe rihtarje števnih oddelkov bodisi je odbor šest do osmih vaščanov, ki jih je sklical komisar, izvolil novega rihtarja. Z jožefinskim katastrom so bile torej ustanovljene posebne ozemeljske enote, ki so se deloma prekrivale s starimi soseskami, a so jim vsaj na Kranjskem načelovali ločeni lokalni predstavniki, ki jim je bil zaupan popis teh novoustanovljenih entitet. Meje katastrskih občin so bile med izmero tudi obhrojene in opisane, a zapisniki pri več občinah niso ohranjeni.¹⁵⁴ Patent 18. septembra 1789 je predvideval, da bi se z uvedbo jožefinskega davčnega sistema izvedle tudi volitve rihtarjev kot posebnih davčno-upravnih organov na ravni katastrske občine, vendar zaradi preklica reforme načrt ni bil izveden. Vse do francoske zasedbe je zato v veljavi ostal le sistem naborno okrajnih komisariatov, ki so za svoje pomočnike v posameznih števnih oddelkih postavili rihtarja in dve krajevni starešini (*Ortsälteste*).¹⁵⁵

V času Ilirskih provinc je bilo na Kranjskem patrimonialno sodstvo odpravljeno in nadomeščeno z ločenimi organi za izvajanje uprave in sodstva. Najnižjo administrativno enoto so predstavljali 13. oktobra 1811 potrjeni *komuni* oz. *mêrije*, ki so jih sestavili iz več jožefinskih občin. Katastrske občine so ponujale priročne sestavne dele za oblikovanje upravno-političnih entitet, saj so Francozi vpeljali sistem obdavčenja zemlje na osnovi podatkov iz jožefinskega katastra. Na čelu

¹⁵³ Povezavo med katastrskimi in političnimi občinami je vzpostavil Provizorični Zakon o občini z dne 17. marca 1849, gl. *Kaiserliches Patent vom 17. März 1849*, § 1.

¹⁵⁴ Za ohranjena primera gl. AS 175, naborno okrajno gospostvo Loka, tehnična enota 91, občini Jama, Koprivnik.

¹⁵⁵ Žontar, *Struktura*, str. 122, 131, 133–136; Žontar, *Začetki občin*, str. 66–68; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 376–377; Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 211–212; Drobesh, *Bodenerfassung*, str. 167–168.

komunov z več kot 2.400 prebivalci je bil *mêr*, pri manjših pa *sindik*. Predstojnike komunov je načeloma imenoval generalni guverner Ilirskih provinc, razen *mêrov* v nekaterih glavnih mestih, ki jih je postavil neposredno francoski cesar. Za predstojnike novih upravnih teles so bili načeloma izbrani nekdanji okrajni komisarji. Rihtarji so bili sicer ohranjeni kot njihovi pomočniki, a niso nastopali kot vodje uprave na zaključenem ozemlju.¹⁵⁶

Med restavracijo so bili z organizacijsko uredbo provizoričnega gubernija za Ilirijo 23. junija 1814 komuni pretvorjeni v tako imenovane glavne občine (*Haupt-gemeinde*), ki so jih razdelili na več podobčin (*Untergemeinde*). Poleg tega je ta uredba obnovila okraje, ki pa jih je po novem začrtala glede na ozemlje komunov. Za razliko od jožefinskih nabornih okrajev, ki so sledili nezaokroženim ozemljem župnij, so bili tako predmarčni upravni okraji sestavljeni iz več katastrskih občin in so posledično obsegali večje in sklenjene teritorije. Vodstvo uprave v okraju kot tudi civilno in del kazenskega sodstva na prvi stopnji so prenesli na nekatera obnovljena zemljiška gospostva. Ta sistem okrajnih oz. delegiranih gosposk je tako *de facto* obnovil patrimonialno sodstvo, čeprav pod spremenjenim imenom in na drugačni pravni podlagi. Z dekretom provizoričnega gubernija za Ilirijo 27. novembra 1814 je bilo okrajnim gosposkam naročeno, naj pripravijo predlog razdelitve glavnih občin na podobčine, saj »v zvezi s tem posedujejo najboljše lokalno znanje (*Localkenntniß*)«. Pri tem so morale načeloma vsako jožefinsko občino šteti za samostojno podobčino, kolikor ni obsegala manj kot 50 hiš. Če posamezna jožefinska občina ni izpolnjevala kriterijev iz dekreta, so gosposke morale podobčine oblikovati tako, da so zložile skupaj več celih jožefinskih občin. Okrajne gosposke so podale več predlogov za spremembo meja glavnih občin, a jih je dvorna organizacijska komisija zavrnila oz. odložila, saj je bil provizorični sistem zemljiškega davka, ki je bil uveden z restavracijo, tako kot francoski davčni sistem zasnovan na jožefinskem katastru. Katastrske občine, ki so bile ustvarjene z jožefinskim popisom, so torej v začetku predmarčne dobe še vedno predstavljale elementarno teritorialno enoto, s pomočjo katere se je sestavljalo ozemlja občin in okrajev. Ko so okrožni uradi potrdili predlagano razdelitev glavnih občin, so okrajne gosposke imenovalе višje rihtarje oz. rihtarje, ki so vodili upravo na ravni glavnih občin oz. podobčin. Poleg rihtarjev je vsaka občina izmed svojih članov izvolila dva odbornika, ki sta lahko govorila oz. bila zaslišana v imenu občine.¹⁵⁷

Na ta način razdeljeno ozemlje in imenovani predstavniki občine so nudili izhodišče za izvedbo franciscejskega katastra. V konstrukciji občin je tako prišlo do zanimivega krožnega procesa. S pomočjo predstavnikov, ki so jih v jožefinski dobi imenovali za izvedbo meritev in podajanje informacij o lokalnih mejah in

¹⁵⁶ Polec, *Uvedba občin*, str. 687–691; Žontar, *Struktura*, str. 200–202; Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 212.

¹⁵⁷ *Organisations-Verordnung des k. k. prov. illirischen General-Gouvernements vom 23. Juni 1814*, § 1–3, 16; *Decret des k. k. prov. General-Guberniums vom 27. November 1814*, str. 297; Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 135ff.; Polec, *Uvedba občin*, str. 688; Žontar, *Struktura*, str. 227–236; Žontar, *Začetki občin*, str. 69, 71–72; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 380; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 374.

kmetijskih praksah, so nastale katastrske občine. Te so bile iz enot katastrskega proučevanja v nadaljnjem razvoju preobražene v upravne enote, za katere so bili v predmarčni dobi imenovani oz. izvoljeni novi občinski zastopniki. Rihtarji in odborniki kot novi predstavniki podobčin in glavnih občin pa so nato služili kot glavni vir lokalnega znanja za izvedbo franciscejske katastrske izmere. Podobno kot so katastrske občine izmenično nastopale kot objekt znanstvenega popisa in upravno ozemlje, so tudi občinski predstavniki zaporedoma igrali vlogo organa v upravni strukturi in vira reprezentativnega znanja za popisovanje in vzpostavljanje novih državnih teritorialnih enot.

Predpostavka, na podlagi katere se je franciscejska izmera lotila popisa občin, je bilo načelo, da vsaka predmarčna podobčina tvori lastno katastrsko oz. davčno občino.¹⁵⁸ Opis občinskih mej je vodila posebna kategorija »izredno zanesljivih« geometrov neposredno po zaključku grafične triangulacije, eno leto pred detajlno izmero.¹⁵⁹ Ob geometru so pri popisu mej sodelovali še okrožni komisar, rihtar in odbornika popisovane in sosednjih občin ter vsaj »dva pravična, z mejami seznanjena« člana popisovane občine.¹⁶⁰ Tako sestavljena komisija je morala obhoditi celotno mejo občine, najverjetneje peš, saj je inštrukcija geometru za popis občinskih mej izrecno prepovedovala najem konj ali vozov.¹⁶¹ Okrožni komisar je o obhodu meje vodil zapisnik o »začasnem opisu meje« v »deželni govorici« (*Landessprache*), ga ob zaključku prebral prisotnim občinskim predstavnikom in dopisal njihove morebitne pripombe ali popravke.¹⁶²

Obhod mej je bil med drugim priložnost, da komisija za opis občinskih mej predlaga spremembe poteka mej. Inštrukcija je dopuščala, da se obseg katastrske občine spremeni zlasti v treh primerih:

- 1) če neka davčna občina nima več kot 500 spodnjeavstrijskih johov površine;
- 2) če neka davčna občina tvori brezoblični lik (*unförmliche Figur*) in se bodisi vleče kot ozek trak (*schmaler Streif*) ob drugi [občini] bodisi jo povsem ali v veliki meri ograjuje območje druge [občine];
- 3) če zemljišča iz dveh ali več občin, katerih naselja so sicer ločena, ležijo med seboj premešana, tako da zemljišče ene občine vseskozi zamejujejo zemljišča drugih občin.¹⁶³

Franciscejski popis je torej dopuščal prilagoditve jožefinskih občin zaradi uskladitve občinskih mej z mejami parcel ali zaradi zaokroževanja občinskih teritorijev v pravilne, »oblične« ploskve primerljivega obsega. Komisija za opis meje je imela za izravnavo občinskega obličja na voljo predvsem dve tehniki: koncen-

¹⁵⁸ Inštrukcija 1820, § 120–121; Inštrukcija 1824, § 154–155.

¹⁵⁹ Inštrukcija 1820, § 131; Inštrukcija 1824, § 65, 167.

¹⁶⁰ Inštrukcija 1824, § 174; Inštrukcija 1820, § 140–142; Lego, *Geschichte*, str. 38; Messner, *Franziszeische II*, str. 126; Ribnikar, *Zemljiški*, str. 328–329.

¹⁶¹ Inštrukcija 1824, § 67, 175; Inštrukcija 1820, § 142.

¹⁶² Inštrukcija 1820, § 144–1850; Inštrukcija 1824, § 177–183. Začasni opisi meje so hranjeni v spisovnem gradivu. V njih so navedena imena in funkcije sodelujočih pri obhodu meje. Iz ohranjenih primerkov je razvidno, da se pravilo o vodenju zapisnika v deželni govorici večkrat ni upoštevalo. Gl. npr. AS 176, k.o. Zgornja Idrija, A61, škatla 24.

¹⁶³ Inštrukcija 1824, § 156. Podobno že Inštrukcija 1820, § 122.

triranje in arondiranje. Združevanje občin je inštrukcija priporočala predvsem ob srečanju s premajhnimi občinami. V primeru ozkih ali zaprtih občinskih ozemelj, kakršna so v zgornjem citatu opisana pod točko dve, je morala komisija ustvariti lepo zaokrožene teritorije, bodisi tako da je sosednji občini združila bodisi da je del občine, ki je štrlel iz preostalega ozemlja, priključila sosednji.¹⁶⁴ Občinske meje je komisija lahko prilagajala le znotraj območja glavne občine in okraja, v katerega so spadale podobčine.¹⁶⁵ Na ta način je bilo med katastrsko izmero poskrbljeno, da se upravna hierarhija odraža v oblikovanju teritorija, tako da je višja enota upravljanja zaobjemala ozemlja v pristojnosti vseh nižjih upravnih nivojev. Po merski inštrukciji iz leta 1824 je morala vse predloge sprememb občinskih mej zaradi njihovega administrativnega pomena potrditi deželna komisija za regulacijo zemljiškega davka.¹⁶⁶ Vseeno pa so leta 1825, ko je gubernij okrožjem naročil, naj izdelajo posodobljene preglednice o razvrstitvi naselij po podobčinah, ki bi prikazale spremembe, do katerih je prišlo med katastrsko izmero, ugotovili, da so se prilagoditve izvajale brez odobritve deželne komisije.¹⁶⁷

Po potrditvi predlaganih sprememb obsega občin, razrešitvi morebitnih sporov o poteku občinskih meja in dokončanju detajlne izmere so bili postavljeni mejni kamni (*Gränzsteine*).¹⁶⁸ Nato je geometer pod vodstvom inšpektorja izvedel natančnejši popis meje. V njem je moral drugače kot pri začasnem opisu, ki je večinoma vseboval splošno deskripcijo meje, navesti kvantitativne podatke o razdaljah med mejnimi kamni in kotih, pod katerimi so potekali zavoji mejne črte.¹⁶⁹ Rezultat tega dela je bil zapisnik o dokončnem opisu meje (*definitive Gränzbeschreibung*).

Podobno kot parcele so tudi občine s franciscejskim katastrom dobile geometrijsko obliko, katere meje so bile grafično upodobljene na zemljevidu, njena površina pa izmerjena in navedena v pripadajočih operatih. Natančnejše opredeljene katastrske občine so v preostanku popisa nastopale kot regionalni okvir, v katerem so cenilni komisarji zbirali topografske in ekonomske podatke. Katastrska občina je bila na ta način vzeta kot enota teritorialno-statističnega popisa. Ambicija zbiranja splošnih informacij o občinskem teritoriju je razvidna zlasti iz dveh operatov: ekonomskega vprašalnika (*ökonomische Vorfragen*) in cenilnega elaborata. Ekonomski vprašalniki so bili razdeljeni med občinske odbore z namenom, da bi komisarji pridobili osnovni pregled stanja v katastrski občini pred začetkom cenilnih operacij. Rihtar in vsaj trije odborniki so morali odgovoriti na serijo standardiziranih vprašanj o pridelkih, ki jih gojijo na posameznih tipih zemljišč, stroških, povezanih s kmetovanjem, sejmi in trgih, na katere vozijo svoje proizvode, običajnih cenah dnevni delavcev in vprege, materialih, ki jih uporabljajo za gnojenje, postopkih kolobarjenja, pravicah na pašnikih in gozdovih itd. Na ta način so komisarji dobili uvodni inventar povprečnih, za občino »običajnih« pojavov.

¹⁶⁴ Inštrukcija 1820, § 123; Inštrukcija 1824, § 157.

¹⁶⁵ Inštrukcija 1820, § 126ff.; Inštrukcija 1824, § 158.

¹⁶⁶ Inštrukcija 1824, § 166. Inštrukcija iz 1820 ne vsebuje tega pravila.

¹⁶⁷ Žontar, *Začetki občin*, str. 73.

¹⁶⁸ Inštrukcija 1820, § 151ff.; Inštrukcija 1824, § 186ff.

¹⁶⁹ Inštrukcija 1820, § 166; Inštrukcija 1824, § 195.

Medtem ko so bili ekonomski vprašalniki večinoma zamejeni na gospodarske in pravne razmere kmetovanja, so morali cenilni komisarji v uvodu vsakega cenilnega elaborata pripraviti kratko »topografijo in statistiko« občine.¹⁷⁰ Cenilna inštrukcija dvorne komisije iz leta 1830 je imela priložen vzorec takšnega uvoda s standardnimi rubrikami in sklopi informacij, ki jih je moral vsebovati. Rubrike so bile med drugim namenjene opisu topografije, prebivalstva, rek, potokov, bajerjev, jezer, močvirij, cest in poti, tržišč, hiš, industrijske obrti, navedbi sumarnih podatkov o površini obdelovanih, neuporabljenih in neuporabnih zemljišč v občini itd.¹⁷¹ Na osnovi informacij o katastrskih občinah, zbranih v uvodih cenilnih elaboratov, so bili nato sestavljeni statistični opisi širših upravnih enot. Z gubernialnim dekretom 26. februarja 1831, naslovljenim na postojnski cenilni inšpektorat, je gubernij inšpektoratu posredoval osnovna navodila glede izdelave statističnega pregleda za celotna okrožja, ki jih je 1. februarja istega leta sprejela *Vereinigte Hofkanzlei*. V nadaljevanju transkribiram in prevajam celotno jedro pisma zaradi njegovega pomena za razumevanje katastra kot teritorialnega statističnega popisa:

Sledeč določbam inštrukcije o katastrski cenitvi je v cenilnem elaboratu za vsako občino predviden topografsko-statističen uvod, v katerega je treba vključiti vse zabeležebe, ki so jih v zvezi s tem zbrali komisarji med pripravami na poizvedbe. Za katastrsko operacijo in njene sklepe, kot tudi za vse administrativne namene (*alle administrativen Zwecke*) je nadvse zaželeno, da se ti posamični podatki (*vereinzelten Daten*) zberejo v sistematičen red po okrožjih in deželah in da se v evidence, ki se jih lahko z določeno zanesljivostjo vzpostavi zgolj med izvedbo katastra, razvrsti vse ostale razmere, ki imajo vpliv na produkcijo in konsumpcijo, na oživitvev kmetijske in industrijske obrti itd., katere naj se, kolikor je le možno, izrazi v številkah, ki jih je po občinah zbralo cenilno osebje. Zato je bilo inšpektoratu z uredbo visoke dvorne pisarne (*Hofkanzlei*) s 1. februarja tega leta št. 2850 naloženo, da sestavi te preglede za okrožje in da mu komisarji posameznih [cenilnih] okrajev dostavijo potrebne podatke. Da bi med deželami pri tem vzdrževali usklajeno formo prikaza, se inšpektoratu dostavi skico, po kateri je bil ta pregled izdelan v Spodnji Avstriji, skupaj z navodilom, naj komisarji zberejo in združijo podatke za cenilne okraje okrožja, ne da bi spreminjali vrstni red posameznih predmetov, saj deželne razmere ne bodo zahtevale bistvenih sprememb.

Inšpektoratu je sicer naročeno, da se pri opisu okrožja drži le večjih okrajev, ki se bistveno razlikujejo tako v topografskem smislu kot po obdelovalnih razmerah (*Kultur-sverhältniße*), in ne upošteva majhnih razlik, če nimajo povsem posebnih lastnosti.¹⁷²

Podatke iz topografsko-statističnih uvodov cenilnih elaboratov so torej morali komisarji in inšpektorji po enotnih navodilih in vzorcu združiti v širše statistične preglede za posamezne cenilne okraje in nato za celotno okrožje. Kot se je v pismu izrazil ilirski guverner Schmidburg, je možno iz informacij, ki jih je priskrbel ka-

¹⁷⁰ Inštrukcija 1830, § 161.

¹⁷¹ Inštrukcija 1830, priloga L.

¹⁷² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

tastrski popis, sestaviti sistematično in po možnosti kvantitativno zbirko podatkov, ki ne bi služila zgolj obdavčenju, temveč upravljanju nekega teritorija na splošno. Projekt je bil vsaj deloma izveden, saj so za vsa tri kranjska okrožja ohranjeni statistični pregledi, ki sledijo posameznim postavkam topografsko-statističnega uvoda cenilnih elaboratov (površina, prebivalci, stanje obrti, podatki o živini itd.).¹⁷³ Občine, okrožja in druge umetno ustvarjene ozemeljske enote so katastrski delavci tako napolnili z vsebino: gozdove, gore, rudnike, kmetijsko in obrtniško aktivnost, ki so jih zabeležili na ozemlju občine, so popisali kot naravne in družbene pojave, ki so *značilni za občino* oz. širšo administrativno enoto. Prek ustvarjanja statistične vednosti o upravnih entitetah so te politične teritorialne zamejitve pretvorili v otipljiva, celo »naravna« ozemlja, ki jih ne določajo le poljubne meje, temveč tipične, običajne, »povprečne« lastnosti.

Po marčni revoluciji so bile katastrske občine, kakor so jih popisali franciscejski katastrski delavci, vzete kot trdna jedra za oblikovanje političnih oz. krajevnih občin.¹⁷⁴ Iz franciscejskih katastrskih občin kot popisnih enot oz. enot vednosti so bila tako oblikovana nova ozemlja upravljanja. V pripravljanih razpravah in poročilih glede ustanovitve novih entitet je zabeleženo prepričanje, da se za razliko od denimo župnij, katerih meje so plod zgodovinskih naključij, katastrske občine ravna po geografskih lastnostih ozemlja.¹⁷⁵ Te poglede lahko obravnavamo kot znak uspeha katastrskega projekta, da upravne entitete popiše in prikaže kot geografsko zaokrožene teritorije, ki jih ne ločujejo le arbitrarne meje, ampak tudi edinstvena kombinacija družbenih in naravnih značilnosti.

3.4 Ustvarjanje cenovnih tarif

Zadnji pomembnejši vpliv katastra na izvedbo zemljiške odveze je standardizacija cen dela in najpogostejših kmetijskih pridelkov. Cenovne tarife, ki so predstavljale enega od katastrskih rezultatov, so bile v zemljiškoodveznih postopkih uporabljene za izračunavanje vrednosti odpravljenih podložniških dajatev v delu in naravi. V nadaljevanju bom prikazal prakse in strategije cenilnih komisarjev, ki se skrivajo za tabelami katastrskih cen. Cilj podpoglavja je pokazati, kako je cenilno osebje prek zasliševanja občinskih predstavnikov in zbiranja razkropljenih pisnih zaznamkov o cenah ustvarilo »povprečne cene« in enotno cenovno tarifo za celotno deželo. Vse tri katastrske izmere na Kranjskem so sicer zbirale informacije o lokalnih cenah, saj so jih potrebovale za preračun naravnega proizvoda popisanih posesti v letni denarni donos, od katerega je bil odmerjen davek. Tu se bom omejil le na delo franciscejskih cenilnih komisarjev, saj se je zemljiška odveza načeloma opirala izključno na franciscejske katastrske cene, tako zaradi časovne oddaljenosti drugih dveh katastrov kot zaradi tega, ker so franciscejske cenovne tarife vključevale več kategorij proizvodov. Prav tako so franciscejski cenilni komisarji informacije

¹⁷³ AS 25, III/30, Statistischen tabellen des Laibacher Kreises; AS 25, III/31, Statistischen tabellen Neustädter Kreis; AS 25, III/32, Statistischen tabellen Adelsberger Kreis.

¹⁷⁴ Gl. provizorični Zakon o občini, citiran v opombi 153.

¹⁷⁵ Polec, *Uvedba občin*, str. 709–710.

za svoje delo zbirali neposredno na terenu in se, razen za cene lesa, niso opirali na podatke iz zgodnejših katastrof.¹⁷⁶

Dvorna komisija je leta 1825 kot izhodiščno pravilo za določitev cen proizvodov in dela predpisala, da se kot meritorne štejejo povprečne cene tistega leta, ki so bile v časovnem obdobju od 1774 do 1824 najnižje. Na podlagi predhodnih poizvedb in poskusnih cenitev v Spodnji Avstriji je dvorna komisija sprejela predpostavko, da so bili proizvodi vseh katastrskih kultur, razen gozdov in lok, najcenejši v letu 1824, ki ga je označila za »normalno leto«. Pri cenah lesa je bilo prepuščeno komisarjem, da za vsako občino v svojem cenilnem okraju ugotovijo najugodnejše leto v zadnjem petdesetletju, a večinoma je bilo tudi za ceno lesa kot »normalno leto« izbrano 1824.¹⁷⁷

Delo cenilnih komisarjev katastrski akti konsistentno opisujejo kot »uravnavanje« oz. »popravljanje« cen (*Preisberichtigung*). Izraz *Berichtigung* v tem kontekstu pomeni enako kot rektifikacija. Naloga komisarjev namreč ni bila zgolj zbrati posamezne podatke o cenah v letu 1824 in izračunati njihovo povprečje. Za takšno aritmetiko ni bilo niti ohranjenih dovolj računov oz. drugih dokazov, da bi rezultati lahko zanesljivo odražali gibanje cen v katastrski občini. Komisarjem je bilo zato naročeno, naj zbrane podatke popravijo in izravnajo tako, da bodo cene ustrezale lokalnim razmeram in da med posameznimi občinami ne bo prihajalo do prevelikih razlik. Bolj kot k matematičnemu povprečju so torej morali stremeti k ustvarjanju »običajnih« cen, ki bodo odražale ustaljene kmetijske in trgovinske navade in razmerja v katastrski občini.

Rektifikacija cen se je začela s popisom tržnih cen. Pouk 24. julija 1825, ki ga je izdala dvorna komisija, je okrajne gosposke naprosil, naj v tržnih krajih zberejo podatke o cenah za glavne žitne vrste in na njihovi podlagi izračunajo »srednje« oz. povprečne tržne cene. Med drugim je Pouk gosposkam priporočil, naj na določen dan zberejo »župana« in »imenitnejše gospodarje« v občini, ki naj s sabo prinesejo račune in druga podobna dokazila.¹⁷⁸ Prikaze tržnih cen v katastrskih občinah so nato gosposke posredovale pristojnemu cenilnemu komisarju.¹⁷⁹ Komisarji so morali neodvisno od okrajnih gosposk opraviti lastno raziskavo tržnih cen. Inštrukcija za katastrsko cenitev je vsakemu komisarju priporočila, naj obišče občine in zbere »oznake tržnih cen (*Marktpreiszettel*) glavnih vrst žit«, »izvlečke iz gospodarskih računov (*Wirtschaftsrechnungen*), desetinskih registrov«, »zapiske lastnih opažanj o pridelkih, kolobarjenju, načinu gospodarjenja, pogojih zakupa«, če je le možno, pa naj svoje izkustvo tudi izboljša tako, da »pridobi zaupanje« in »izjave izkušenejših in preverjenih kmetov«. ¹⁸⁰ Poleg tega je bilo predvideno, da se komisarji oprejo na znanje občinskega odbora, ki

¹⁷⁶ Tudi v zvezi s ceno lesa je priporočen le jožefinski kataster, gl. Inštrukcija 1830, § 65.

¹⁷⁷ *Belehrung für die Bezirks-Herrschaften zur Erhebung der im Jahre 1824 bestandenen Produkten- und Arbeitspreise, zum Behufe der Bildung der Preis-Tariffe für den stabilen Kataster* (v nadaljevanju: *Belehrung* 24. julij 1825), § 13; Inštrukcija 1830, § 47; Lego, *Geschichte*, str. 41; Bauer, *Die Schätzungsoperat*e, str. 218–219.

¹⁷⁸ *Belehrung* 24. julij 1825, § 5.

¹⁷⁹ Linden, *Grundsteuerverfassung*, str. 321; Inštrukcija 1830, § 56.

¹⁸⁰ Inštrukcija 1830, § 45, 48.

je sodeloval pri katastrski cenitvi, in na »zemljiške posestnike v občini, ki so po presoji krajevne gosposke in občinskega predstavništva že več let posebej poučeni o cenovnih razmerjih«. ¹⁸¹

Arhivski dokumenti o ugotavljanju cen v cenilnih okrajih novomeškega okrožja, ki se nahajajo v fondu deželne komisije za regulacijo zemljiškega davka, nam dajo podrobnejšo sliko o tem, kako se je zbiranje podatkov o tržnih cenah dejansko odvijalo. ¹⁸² Eden izmed virov, na katerega so se oprli komisarji, je bil denimo izvleček iz novomeške trške knjige (*Marktbuch*), ki v obliki tabele navaja cene za nekatere pridelke in podatke o dnevni mezdi (*Taglohn*) za obdobje 1815–1834. Za težavnejše se je ponekod izkazalo zbiranje računov, na katere je stavila inštrukcija. Ohranjenih je več potrdil (*Certificat*) iz januarja 1832, v katerih različna gospostva izjavljajo, da ne morejo posredovati podatkov o cenah vina, saj o njih niso vodila računov. Gospostvo Mirna (Neudegg) je na primer v enem takšnem certifikatu izjavilo, da »naj bo gospodu Kuhnu, c. k. katastrskemu cenilnemu komisarju, potrjeno, da je bil pri tem gospostvu zaradi popisa cene vina od leta [1]819 do [1]828, vendar teh cen tu ni mogel zbrati iz razloga, da o nepomembni prodaji vina iz prejšnjih let ne obstajajo nobeni računi in se tudi trenutno ne vodijo«.

V isti škatli se nahaja tudi prepis zapisnika o razpravi, ki sta jo 10. junija 1833 v Brežicah izvedla štajerski cenilni komisar Johann Uberley in njegov adjunkt z brežiškim mestnim sindikom (*Stadtssindikes*), tremi mestnimi svetniki (*Magistratsrath*), uradnikom okrajne gosposke (*bezirksobrigkeitliche Beamte*) in občinskim odbornikom (*Gemeinde Ausschuss*). Čeprav so Brežice spadale pod Štajersko, lahko sklepamo, da so novomeški komisarji zapisnik pridobili, ker so bile Brežice mejno tržno središče. Cene, ki so jih popisali štajerski komisarji, so zato morali primerjati in uskladiti z lastnimi ugotovitvami za sosednje občine, ki so spadale v novomeško okrožje Kranjske. Razprava v Brežicah je bila namenjena razrešitvi spora o višini cen nekaterih žit, za katerega je iz zapisnika možno razbrati, da je potekal med okrajno gosposko in občino. Na obravnavi je bil občinski odbornik pozvan, da se izjavi glede podatkov o »povprečnih« tržnih cenah za leto 1824, ki jih je na podlagi poizvedb okrajne gosposke izračunalo štajersko deželno knjigovodstvo (*Steyermärkischen Provinzial Staatsbuchhaltung*). Zapisnik je zanimiv, ker izrecno pove, na podlagi kakšnih virov je bil lahko pridobljen na videz trden kvantitativen podatek o tržnih cenah: »[P]ovprečne cene (*Durchschnittspreise*) [...] temeljijo deloma na posameznih prodajah trgovca z žitom Kuglerja iz Brežic, deloma na prodajah gospostva Brežice, nazadnje pa na cenitvah naturalij iz zapuščin«. Citat nakazuje, kako naključno odbran in ozek je lahko bil nabor dokazov in podatkov, ki so jih uspele izbrskati okrajne gosposke in kako vprašljive so posledično lahko bile »izračunane« povprečne cene. Cenilni komisar je v konkretnem primeru pozval občinskega odbornika, ki mu je bilo najverjetneje ime Franc Zorčič, naj pove, ali bi

¹⁸¹ Inštrukcija 1830, § 52.

¹⁸² AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

bile ugotovljene cene primerne za uporabo glede na »lokalne razmere«. ¹⁸³ Zorčič je izpostavil, da oznake tržnih cen niso vedno natančne, hkrati pa je menil, da so cene, ki sta jih izračunali okrajna gosposka in knjigovodstvo, v »očitnem neso-razmerju z običajnimi in splošno znanimi vrednostnimi razmerji« (*gewöhnlichen, und allgemein bekannten Werthsverhältnisse*). Zato je predlagal drugačne cene za posamezna žita, ki so bile vsaj 30 krajcarjev nižje od rezultatov knjigovodstva in okrajne gosposke. ¹⁸⁴ V zaključku svoje izjave je naštel tudi nekaj sosednjih občin na Kranjskem in Štajerskem, v katerih bi se zaradi »analognih razmer« lahko uporabljale enake cene. ¹⁸⁵

Iz navedenega primera je razvidno, da komisarji niso zbirali le kvantitativnih podatkov o tržnih cenah, ampak tudi mnenja občinskih predstavnikov o primerni vrednosti proizvodov. V cenovnih tarifah so torej želeli kodificirati tudi intuicije ljudi, udeleženih v lokalno menjavo, o tem, kaj predstavlja »pravično« ceno. Tem prepričanjem sicer niso verjeli na besedo, ampak so jih preverjali z lastnimi opa-žanji glede krajevnih okoliščin, ki so lajšale ali oteževale kmetovanje in trgovanje, recimo oddaljenost trgov ali pa prehodne okoliščine, kot npr. »tuj uvoz«. ¹⁸⁶

Komisar je moral po opravljenih obiskih in poizvedbah posebej opredeliti ceno »glavnih vrst žit« (*Hauptkörnergattungen*) in vseh preostalih proizvodov. Med glavna žita so spadali pšenica, koruza, ječmen in oves. Zanje je moral komisar določiti lokalnim okoliščinam primerno ceno, ki pa ni smela presegati najnižje ali najvišje dokazane tržne cene. ¹⁸⁷ Znotraj te omejitve je bila opredelitev cene prepuščena prosti presoji komisarja na podlagi vtisa, ki si ga je ustvaril med svojimi obhodi po občinah. Preostali proizvodi so se členili na štiri kategorije pridelkov: (1) stranske plodove (*Nebenfrüchten*) njiv in vrtov, kot so bili recimo krompir, proso, zelje, fižol, (2) seno in otava, (3) vino in (4) les. Za stranske plodove, seno in otavo komisarji sploh niso iskali podatkov o tržnih cenah, temveč so morali najti »v občini znano razmerje« med vrednostjo teh proizvodov in glavnih žit. Instrukcija dvorne komisije je komisarjem izrecno naročala, naj v zvezi s tem izvedejo »zaslišanje (*Einvernehmung*) občinskega odbora«. ¹⁸⁸ V brežiškem primeru je tako denimo Zorčič naštel po svojem mnenju primerne cene stranskih plodov, kot sta proso in krompir. Čeprav podatek o ceni stranskih plodov, ki ga je navedel predstavnik občine, morda ni bil sprejet, je komisar iz njega lahko razbral, kaj v občinske razmere vpeta oseba razume kot pravo razmerje med cenami glavnih in preostalih žit. S pomočjo tako ugotovljenega razmerja in cene glavnih žit je nato komisar

¹⁸³ Na prvi strani zapisnika je njegovo ime zapisano kot »Franz Sortschischitsch«, medtem ko je na koncu zapisnika podkrižan kot »Franz Sortschitsch«.

¹⁸⁴ Glede na to, da so se izračunane cene za mernik posameznih žit gibale med 1 in 2,5 goldinarja, ki je znašal 60 krajcarjev, je torej Zorčič predlagal za približno četrtino nižje cene.

¹⁸⁵ AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

¹⁸⁶ Instrukcija 1830, § 57–59.

¹⁸⁷ Instrukcija 1830, § 59.

¹⁸⁸ Instrukcija 1830, § 61.

določil ceno stranskih proizvodov.¹⁸⁹ Pri vinu so bili komisarji sicer napoteni k ugotavljanju tržnih cen; dvorna komisija je celo predvidevala, da s tem ne bo večjih težav, »saj je v večini občin, ki se ukvarjajo s pridelavo vina, možno najti zapiske o prodajah tega proizvoda«. ¹⁹⁰ Kot nakazujejo zgornji primeri certifikatov, pisne evidence o cenah vina v resnici velikokrat niso obstajale. Inštrukcija je komisarju naročala, naj v takšnih situacijah uporabi cene iz sosednjih občin, upoštevajoč lokalne odnose. Pri popisu vrednosti lesa se po drugi strani zaradi petdesetletnega obdobja, za katero se je ugotavljalo cene, sploh ni pričakovalo, da bo izveden po občinah, temveč je bilo cenilnemu komisarju za gozd naročeno, naj opravi enotno proizvodbo za celoten okraj, češ da »[okrajne] gosposke tako ali tako posedujejo večji del gozda« v njem.¹⁹¹

Komisarji so nato pod nadzorom inšpektorja sestavili preglede povprečnih cen v letu 1824 za celotne cenilne okraje. Pri tem so morali zlasti popraviti občutne razlike med občinami, tako da cene med njimi niso pretirane odstopale. Podatke za glavna žita in stranske proizvode so vnesli v ločeni, vnaprej standardizirani tabeli.¹⁹² S tem so lokalne menjalne odnose, navade in znanja predelali v shemo rektificiranih kvantitativnih vrednostnih razmerij. Komisarji so tabele povprečnih cen posredovali deželni oblasti, ki jo je na Kranjskem izvrševal ilirski gubernij. Gubernij je komisarske sheme še dodatno popravil, medsebojno uskladi in za vse popisane proizvode sestavil deželno cenovno tarifo (*Provinzial Preis-Tariff*). V ta namen je gubernij, izhajajoč iz podatkov za vse občine na Kranjskem, za vsak proizvod določil enotne cenovne stopnje (*Abstufungen*) za celotno deželo. Število stopenj je moral v skladu z inštrukcijo zasnovati tako, da je vsaka od njih izražala relativno bistveno cenovno razliko. V osnutku deželne cenovne tarife za Kranjsko iz 23. novembra 1833 denimo za pšenico obstajajo štiri cenovne stopnje. Prva stopnja naj bi zajemala regije, v katerih cena spodnjeavstrijskega mernika pšenice znaša približno 2 goldinarja in 5 krajcarjev, druga tiste, v katerih se giblje okoli 2 gld. 15 kr. itn.¹⁹³ Gubernij je na ta način komisarske cenovne tabele za posamezne občine in okraje predelal v še bolj abstraktno lestvico cenovnih razredov. V drugem koraku je nato občine razvrstil v posamezne stopnje, pri čemer je v primeru dvoma uporabil nižjo stopnjo. Lokalne odnose, iz katerih so cenilci sploh izluščili informacije za izdelavo deželne cenovne taksonomije, je gubernij tako podvrgel novim, rektificiranim cenovnim kategorijam. Sistem cenovnih stopenj, ki je bil končni rezultat popisa, je po dokončanju katastra obveljal kot predpostavljeno splošno merilo za bodoče ocenjevanje vrednosti naravnih proizvodov.

¹⁸⁹ Inštrukcija 1830, § 61–63.

¹⁹⁰ Inštrukcija 1830, § 64.

¹⁹¹ Inštrukcija 1830, § 66.

¹⁹² Inštrukcija 1830, § 67, 68, 72, 76.

¹⁹³ Osnutek večinoma sledi zgledu iz inštrukcije, ki je priporočal, naj se stopnje med seboj razlikujejo za 10 krajcarjev. Inštrukcija 1830, § 77; AS 25, Sezname pregledov cen posameznih kultur v novomeški kresiji za ugotavljanje rasti cen 1822–1830. Direktive za poslovanje cenilnih komisarjev, 1824–1841. Začasna oznaka gradiva, ker je v urejanju.

4 Zemljiška odveza (1848–1853)

Zemljiška odveza ni bila deležna obsežne historiografske pozornosti, zlasti ne kot pravnozgodovinski proces, s katerim so bila stara zemljiška premoženjska razmerja prevedena v novo pojmovanje lastnine.¹⁹⁴ Povečini je zgolj omenjana kot prelomen trenutek dokončne odprave fevdalizma, ki razmejuje različna obdobja v gospodarski oz. agrarni zgodovini Avstrijskega cesarstva.¹⁹⁵ Za poudarjanje te plati odveze se je v literaturi ob izrazu *Grundentlastung*, ki ga najdemo v virih, uveljavilo tudi poimenovanje *Bauernbefreiung*, osvoboditev kmetov, ki se ga včasih poskuša poosebiti v Hansu Kudlichu, mladem češkem poslancu in predlagatelju zakona o zemljiški odvezi, ki se mu nadeva titula *Bauernbefreier*.¹⁹⁶ Termin *Bauernbefreiung* je lahko zavajajoč sinonim za zemljiško odvezo, saj jo prikazuje kot teleološki in idealiziran zgodovinski proces, ki je kmeta osvobodil že s tem, ko ga je rešil spon starega režima. A če ga razumemo manj romantično, dobro zajame cinično protislovje zemljiške odveze, ki je z uvedbo novega pojmovanja lastninske pravice sprožila masovno proletarizacijo kmetov v Avstrijskem cesarstvu: isto dejanje, ki je kmeta povzdignilo v abstraktnega pravnega subjekta, enakega med enakimi, ki si svobodno lasti svojo zemljo, ga je tudi eventualno osvobodilo vseh sredstev lastnega preživljanja in ga na ta način preobrazilo v mezdnega delavca.¹⁹⁷

Glavna pomanjkljivost izraza, ki ga je uveljavilo agrarno zgodovinopisje, je, da slabo odraža, čigavo svobodo so dejansko zasledovali izvajalci zemljiške odveze. Če zanemarimo visokoletne govore na sejah dunajskega državnega zbora, v vseh temeljnih aktih, kot so patenti in inštrukcije za izvedbo zemljiške odveze, glavne vloge subjekta osvoboditve ne igrajo kmetje, temveč zemljišča. Kot se nazorno izrazi inštrukcija za okrajne komisije, ki so izvajale odvezo na Kranjskem: »vaša naloga« je »vzpostaviti svobodo zemlje«. ¹⁹⁸ Podobno se tudi uvod cesarskega patenta o zemljiški odvezi s 4. marca 1849 zavzema za »enakopravnost in razbremenitev vse zemljiške posesti«. ¹⁹⁹ Namen zemljiške odveze je bil torej zemljo razbremeniti

¹⁹⁴ Obstoječe raziskave za Notranjo Avstrijo so Krošl, *Zemljiška odveza*; Lütge, *Grundentlastung*; Bäck, *Grundentlastung*.

¹⁹⁵ Drobesh, *Grundherrschaft*; Vilfan, *Zemljiška gospostva*; Bruckmüller, *Kein Robot*; Grafenauer, *Slovenski kmet*.

¹⁹⁶ Grünberg, *Bauernbefreiung*; gl. geslo »Bauernbefreiung« v slovarju iz leta 1891, pod katerim več avtorjev, med drugim Grünberg, Jellinek in Knapp, opisuje proces osvobajanja kmetov v različnih državah po svetu in na ta način utrjujejo izraz *Bauernbefreiung* kot enotno oznako za globalni zgodovinski dogodek (Conrad idr., *Handwörterbuch*, str. 182–258); Jellinek, *Allgemeine*, str. 124; Knapp, *Bauernbefreiung*; Mell, *Anfänge*; Bäck, *Grundentlastung*, str. 9; Lütge, *Grundentlastung*; o Kudlichu gl. Bruckmüller, *Kudlich-Legende*.

¹⁹⁷ O posledicah zemljiške odveze gl. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, str. 32; Lazarevič, *Kmečki dolgovi*. O vzpostavitvi abstraktnega pravnega subjekta z zakoniki 19. stoletja prim. Grossi, *Pravna Evropa*, str. 95, 118.

¹⁹⁸ *Instruction für die zur Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain aufgestellten Districts-Commissionen*, § 5 (v nadaljevanju: Inštrukcija za okrajne komisije 1850).

¹⁹⁹ *Kaiserliches Patent vom 4. März 1849* (v nadaljevanju: Patent 4. marca 1849), moj poudarek. Podobno že uvod cesarskega patenta 7. septembra 1848, s katerim je bila razglašena zemljiška odveza. *Allerhöchstes Patent vom 7. September 1848* (v nadaljevanju: Patent 7. septembra 1848).

različnih pravic in dajatev, ki so si jih na njej lastili zemljiški gospodarji, in tako omogočiti vpeljavo novega pojma enotne in izključne lastninske pravice. Razbremenitev kmeta je bila nujna le, kolikor je bilo za osvoboditev zemljišč potrebno oblikovati tudi abstraktne subjekte, ki jih bo pravno mogoče obravnavati kot nosilce nove lastninske pravice. Ob tem, ko se je zemljiško parcelo spreminjalo v stvar, podvrženo enotni lastninski pravici, se je moral uveljaviti tudi domnevno svoboden pravni subjekt, ki bo s temi stvarmi lahko nastopal in razpolagal v civilnopравниh razmerjih. Da je bil prvenstveni cilj zemljiške odveze osvoboditi zemljišča, se morda najočitneje kaže v tem, da kmetje odveze niso mogli zavrniti – *moral*i so postati svobodni lastniki. Kmete, ki se niso želeli udeleževati zemljiškoodveznih postopkov, so tako njihovi izvoljeni predstavniki v deželni komisiji za zemljiško odvezo opominjali, naj se vedejo svoji novi vlogi primerno: »Naj vam ne bo ta poslednja pot za oprosteno svojega zemljiša tako grenka; storite jo radovoljno in pokažite, da ste vredni in zavedni postati svobodni državljani!«²⁰⁰ Kmetje so torej služili kot vzvod, naprava za dviganje bremen. V njih se je morala (začasno) konkretizirati abstrakcija lastnika, da bi se lahko na splošno vzpostavilo novo pojmovanje lastninske pravice.

Zadnje poglavje bo posvečeno poslednji poti »oprostena zemljišč«, kakor so *Grundentlastung* prevajali v času njene izvedbe. V podpoglavju 4.1 na kratko obnovim idejna izhodišča in vsebino temeljnih patentov o zemljiški odvezi, v 4.2 orišem sestavo organov, ki so jo izvajali na terenu, v zadnjem podpoglavju 4.3 pa bom skozi obravnavo delovanja okrajnih komisij pokazal, da so rezultati katastrskih popisov, katerih nastanek sem analiziral v 3. poglavju, v zemljiškoodveznih postopkih nastopali kot predpostavljena dejstva, na katera so se zemljiškoodvezni organi oprli pri ugotavljanju obstoja odpravljenih dajatev in izračunavanju odškodnine zanje.

4.1 Prevajanje lastnin v enotno lastninsko pravico

V revolucionarnem marcu 1848 so po več delih Avstrijskega cesarstva izbruhnili kmečki upori. Kranjski pohod na Versailles se je zgodil 21. marca 1848, ko je okoli tristo ižanskih kmetov napadlo grad Sonnegg turjaškega grofa, kjer so v znak upora proti podložniškim bremenom zažgali zemljiške knjige in urbarje. Poročila o podobnih akcijah, ki so jih oblasti poskušale zatreti z vojsko, so prihajala tudi z drugih krajev današnje Slovenije. Skupna zahteva uporov je bila odprava podložniških bremen, ki so jih kmetje v tem obdobju na nekaterih območjih protestno že nehali izpolnjevati.²⁰¹

Po neuspešnih posvetovanjih v deželnih zborih je vprašanje ukinitve podložniških bremen postalo glavna točka dnevnega reda državnega zbora na Dunaju, ki se je prvič sestel 22. julija 1848.²⁰² Razprave o odpravi podložništva so potekale

²⁰⁰ Ambrož, Matavšek, Lukanič, *Prijazen svet*, str. 77. Enako besedilo je bilo objavljeno tudi v Kmetijskih in rokodelskih novicah, letnik 8, številka 23, 5. 6. 1850, str. 93.

²⁰¹ Granda, *Udriga*; Granda, *Servitutenfrage*; Apih, *Slovenci*, str. 60–63; Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 231–232.

²⁰² Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 27/1–27/13.

celo poletje. Kot je razvidno iz zapisnikov sej, so se poslanci z nasprotnih polov političnega spektra strinjali le glede osnovnega gesla: »Sveta je lastnina! *Heilig ist das Eigentum!*«²⁰³ Donenje te liberalne krilatice po prostorih parlamenta pa so sinkopirali govori posameznih poslancev, iz katerih so zvenela precej različna razumevanja, kaj lastnina je. Prisluhnimo recimo poslancu iz Linza, odvetniku Karlu Wiserju, ki ga vsaj del zgodovinopisja prišteva med radikalnejše poslance v parlamentu: »[P]ravim, kot je pred menoj že dejal častitljivi gospod govornik: sveta naj bo lastnina in sveta naj tudi ostane. Zdaj postavljam vprašanje: mar dajatve (*Giebigkeiten*), o katerih se razpravlja, mar so one lastnina? Glede tega moram odločno in trdno izjaviti, da po mojem prepričanju so lastnina.«²⁰⁴ Tudi večina preostalih članov zbora je, podobno kot Wiser, poudarjala potrebo po zaščiti tako premoženjskih pravic nekdanjih podložnikov kot zemljiških gospodov. Kot je povzel galicijski poslanec Kapuszcak: »Tu med seboj kolidirata dve načeli, in sicer prvič: tlaka kot dolžnost mora biti odpravljena, in drugič: tlaka je lastnina. Če sta ti dve načeli resnični, menim, da morata biti zmožni soobstajati drugo ob drugem, in da bi lahko obstajali, sledi, da se mora tlaka umakniti, toda mora biti odškodovana.«²⁰⁵ Čeprav so bila stara bremena obravnavana kot nezdržljiva z novim pojmovanjem lastnine in liberalnimi svetovnimi nazori, so jih politični arhitekti zemljiške odveze še vedno priznavali kot neke vrste lastnino, ki bi jo bilo po njihovem mnenju nepravilno preprosto ukiniti kot relikv zaostale dobe. Hkratno priznavanje in nepriznavanje podložniških bremen kot lastnine je poskušal kasneje racionalizirati Jožef Orel, pravnik in član ljubljanske okrajne komisije za zemljiško odvezo, ki je v Bleiweisovih Novicah kmetom želel predstaviti zemljiškoodvezno postavo v poneumljenih prisposodobah, za katere je sklepal, da jih bodo razumeli:

Vladarstvo je postavljeno, da nas krivice varje, ne pa de bi nam samo krivico delalo, nas ropalo ali pokradlo. Kdor danes sosedoviga premoženja ne spoštuje, se zna jutri mojiga lotiti. – Kam bi potem takim mi vsi prišli? – Ljubi bratje! Če čmo vkup živet, moramo vedno poglavitni nauk pred očmi imeti, ki pravi: ‚Kar tebi ne dopade, drugimu ne stori.‘ Če se vi tega nauka ne bote deržali, če vi ptujiga premoženja ne bote spoštovali, se bodo kmalo ljudje najdli, ktere bo po vašim premoženju lakalo. Pomislite! ali ne bo to jama, ktero ste si sami kopali? Ne bo to zvesto posnemanje vašiga slabo prevdarjeniga izgleda?²⁰⁶

Podobno kot dunajski poslanci je tudi Orel podložniška bremena reinterpretiral v skladu z novim pojmovanjem lastninske pravice. Nekdanje podložnike in zemljiške gospode je upodabljal kot enakopravne subjekte – »sosed« – z eno in isto lastninsko pravico, katere namen je zaščititi premoženje nasploh, brez razlike med tistimi, ki zemljo uporabljajo kot sredstvo lastnega preživljanja, in tistimi, za katere predstavlja vir rente v obliki dela, denarja ali pridelkov.

²⁰³ *Verhandlungen des österreichischen Reichstages*, str. 566, 590.

²⁰⁴ *Verhandlungen*, str. 566; Straßmayr, *Bürgermeister*, str. 236; Wurzbach, *Biographisches*, str. 59–61.

²⁰⁵ *Verhandlungen*, str. 591.

²⁰⁶ Orel, *Dobrovoljna*, str. 106.

Tej racionalizaciji in iz nje izhajajočemu kompromisu je sledil tudi zakon o zemljiški odvezi, ki so ga poslanci sprejeli na seji 6. septembra 1848, cesar pa ga je s patentom potrdil naslednji dan. Za odpravo podložniških bremen, ki se jih je priznalo kot lastnino dotedanjih »vrhovnih lastnikov«, so morali kmetje kot novi izključni lastniki načeloma plačati »ugodno« oz. »milostno« odškodnino.²⁰⁷ Če se je torej z zemljiško odvezo na eni strani zasledovalo osvoboditev zemljišč in uvedbo enotne lastninske pravice, se je po drugi strani z njo poskušalo osvoboditi tudi vrednost, prizemljeno v podložniških bremenih, tako da se jih je prek odškodnin pretvorilo v kapital. Bremana niso bila izničena, temveč zgolj dokončno umaknjena iz zemlje in predstavljena v pojavno obliko denarja.²⁰⁸

Patent 7. septembra 1848 je vseboval le 11 členov. Za nadrobnejšo ureditev zemljiške odveze je bil znotraj državnega zbora ustanovljen poseben odškodninski odbor. Na podlagi njegovih predlogov je bil 4. marca 1849 – istega dne, kot je bil razpuščen državni zbor – izdan drugi, obsežnejši patent o zemljiški odvezi. Za vsako deželo je bil poleg tega sprejet še ločen ukaz (*Verordnung*) notranjega ministrstva, s katerim so bile predpisane posebne določbe, prilagojene deželnim razmeram. Ukaz za Kranjsko je bil izdan 12. septembra 1849.²⁰⁹

Patenta in ukaz so odpravljena podložniška bremena, ki so še obstajala 7. septembra 1848, razvrstila v tri kategorije: odrajtvila (*Leistung*), odpravljena brez odškodnine, odrajtvila, odpravljena proti odškodnini, in odkupljiva odrajtvila.²¹⁰ Iz zemljiške odveze so bile po drugi strani že s prvim patentom 7. septembra izključene gozdne, pašne in druge »servitutne« pravice, uravnavanje katerih je potekalo ločeno po patentu 5. julija 1853.²¹¹

Brez odškodnine so bila odpravljena vsa odrajtvila, ki so izhajala iz osebne podrejenosti zemljiškemu gospodu. Sem so spadale dajatve, povezane z deželskim in patrimonialnim sodstvom, kolikor niso bile že odpravljene v času francoske

²⁰⁷ Za uporabo zveze *billige Entschädigung* gl. npr. Patent 7. septembra 1848, točka 6; Patent 4. marca 1849, uvod. Prevod »milostno odškodovanje« uporablja Orel, *Dobrovoljna*, str. 106.

²⁰⁸ Deloma so bila podložniška bremena, ki so se izvorno izpolnjevala v naravi ali delu, v tem obdobju že pretvorjena v denarno obliko. O tako imenovani »reluiciji« tlake, Maček, *Relucija*; Vilfan, *Agrarsozialpolitik*, str. 344.

²⁰⁹ Patent 7. septembra 1848, 8. odstavek; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 21/11–12; Patent 4. marca 1849; *Verordnung des Ministeriums des Innern* (v nadaljevanju: Ukaz 12. septembra 1849).

²¹⁰ V nemških zemljiškoodveznih predpisih se *Leistung* pojavlja kot krovni termin za vse tipe zemljiških bremen, ki so bili obravnavani v zemljiški odvezi. V virih se kot slovenska ustreznica uporablja *odrajtvilo*, prevzema ga tudi Krošl, *Zemljiška odveza*. Zemljiškoodvezni predpisi sicer ne vzpostavljajo stroge razlike s sorodnimi izrazi, kot so *Abgabe* (»davščina«), *Giebigkeit* (»dajatev«, »davščina«) in *Lastung* (»breme«). Izraze odrajtvilo, breme in dajatev zato uporabljam sinonimno. Druga nadpomenka, ki označuje iste dajatve, le z vidika upravičenca, je *Bezug* (mn. *Bezüge*), ki se v slovenskih verzijah predpisov prevaja kot »prejemšina« oz., sodobnejše, prejemek.

²¹¹ Patent 7. septembra 1848, 7. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 4; Ukaz 12. septembra 1849, § 8. O ribolovnih pravicah (*Fischereirechte*) gl. tudi dopis notranjega ministrstva z 31. januarja 1852, AS 43, reg. fascikel 1 (normalije): »Ribolovne pravice naj se ne odpravijo in morajo potemtakem ostati v statusu quo leta 1847.«

zasedbe, odrajtvila, vezana na varovalno gospodstvo in odvetništvo (*Vogteiherrlichkeit*), mrtvaščine, nekatere oblike lovskih pravic, kot tudi tlaka gostačev in kajzarjev, ki je bila v Ilirskih provincah načeloma že odpravljena, saj se je štelo, da izvira iz osebnega podložništva. Prav tako so bile brez odškodnine odpravljene vse obveznosti gospostev, namenjene podpori nekdanjih podložnikov, npr. posojanje semen, zdravljenje bolnih in prispevki ob izbruhih epidemij.²¹²

Proti odškodnini so bila odpravljena vsa odrajtvila, ki jih je morala oseba plačevati zemljiškemu gospodu zaradi posedovanja zemljišča. Konkretno so zemljiškoodvezni predpisi priznavali štiri glavne kategorije dajatev, za odpravo (*Aufhebung*) katerih so morali kmetje plačati odškodnino: (1) »urbarialna odrajtvila«, torej v urbarjih zaznamovane dajatve zemljiškemu gospodstvu, ki so zajemale določeno količino kmetijskih pridelkov, dni tlake ali nespremenljivo denarno dajatev; (2) desetina, ki je bila opredeljena kot stalna dajatev v obliki deleža od določenega pridelka, npr. vina, žita ali rejne živali; (3) »primščine«, »premenščine« ali »deseti denar« (*Veränderungsgebühren*) – denarne dajatve, ki so se morale plačevati gospostvu ob prenosih podložne posesti, npr. lavdemij in bratovščina;²¹³ (4) zaostanki za leto 1848, tj. vsa bremena, ki so jih bili kmetje dolžni izpolnjevati v zadnjem gospodarskem letu (na Kranjskem med 1. novembrom 1847 in 7. septembrom 1848), a jih niso zaradi uporov. Zaostanke se je plačevalo le za tipe bremen, ki so bila po pravilih zemljiške odveze odpravljena proti odškodnini.²¹⁴

Odkupljiva odrajtvila so se od odpravljenih razlikovala po tem, da se je ukinitelj dajatev izvedla le na zahtevo zavezanca. Poleg tega je moral tisti, ki je odkup (*Ablösung*) zahteval, sam plačati celotno ocenjeno vrednost ukinjene obveznosti, medtem ko je pri odpravi zavezanec načeloma moral poravnati le tretjino izračunane odškodnine. Odkupljiva sta bila dva tipa dajatev. V prvi vrsti so sem sodile vse »pogodbe o delitvi lastnine«, zlasti emfitevza. Sledeč ODZ so zemljiškoodvezni predpisi te odnose prištevali med pogodbe zasebnopravne narave, ki naj ne bi ustanovljale stvarnega podložništva, čeprav so po vsebini lahko močno spominjale na zajme. Poleg tega so bila odkupljiva tudi odrajtvila v obliki deleža zemljiških plodov, ki so jih kmetje plačevali šolam, župnijam in cerkvam, npr. bira (*Kollektur*).²¹⁵

Odškodnina za odpravljene dajatve se je načeloma izračunala tako, da se je od ocenjenega zneska odštela tretjina kot pavšalni davek državi, tretjina so prevzele posamezne dežele, tretjina pa je bremenila nekdanje podložnike. Izjema so bili za-

²¹² Patent 7. septembra 1848, 5. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 1; Ukaz 12. septembra 1849, § 1, 3, 5–7; Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, str. 233.

²¹³ Izraz *primščina* uporabljata Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 20) in Vilfan (*Pravna zgodovina*, str. 181, 82, 285, 385–386). Hudelja (*Nemško-slovenski*, str. 945) predlaga ustreznico *premenščina*, v virih pa se pojavlja prevod *deseti denar*, gl. AS 31, škatla 57, f. 48, reg. f. 10/1, *Poduk kakó se je za dohodke oglasiti, ki so po postavah od 7. septembra 1848 in 4. marca 1849 z odškodovanjem odpravljani* (v nadaljevanju: Poduk 1850), § 48.

²¹⁴ Patent 7. septembra 1848, 6. odstavek; Patent 4. marca 1849, § 9–12; Ukaz 12. septembra 1849, § 17, 42, 49.

²¹⁵ ODZ, § 359; Patent 4. marca 1849, § 5–7, 19; Ukaz 12. septembra 1849, § 11–12. Za pregled odpravljenih in odkupljivih, Grünberg, *Grundentlastung*, str. 52–54; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 25–35. Za splošen zgodovinski prikaz podložniških bremen, Blaznik, *Podložniške obveznosti*.

ostanki za leto 1848, od katerih se je odštela le ena šestina, sicer pa so jih morali v celoti plačati kmetje. Prav tako se je pri primščinah izračunala tridesetletna povprečna vrednost, od katere se je odštelo le 20-odstotni pavšal, preostanek odškodnine pa so morali poravnati podložniki sami.²¹⁶ Skupni znesek vseh odpravljenih upravičenj nekdanjega zemljiškega gospoda, od katerega so bili odšteti navedeni pavšali, je predstavljal tako imenovano *letno odškodninsko rento*, ki so jo pomnožili z 20 in na ta način določili *odškodninski kapital*. Odškodninski kapital je bil zavarovan s hipotekami na odvezanih zemljiščih. Za vplačevanje in nakazovanje odškodnine je bilo na deželni ravni vzpostavljeno posebno telo, sprva državna blagajna za zemljiško odvezo v Ljubljani, od leta 1851 pa direkcija zemljiškoodveznega fonda. Fond je v korist prejemnikov odškodninskega kapitala leta 1856 izdal tudi prenosne obveznice, ki so se obrestovale po 5-odstotni meri.²¹⁷ V tem oziru je zemljiška odveza prispevala k razvoju finančnih trgov v Avstrijskem cesarstvu.

4.2 Struktura zemljiškoodveznih organov

Izvedbo zemljiške odveze v vsaki deželi so vodile deželne komisije. Ukaz 12. septembra 1849 je vzpostavil deželno komisijo na Kranjskem. Za predsednika je bil imenovan Karel Ulepič, poslanec v dunajskem državnem zboru, ki je v pomarčnem obdobju zasedal več višjih upravnih funkcij, obenem pa je bil med leti 1843 in 1850 tajnik Historičnega društva za Kranjsko.²¹⁸ Ob njem so komisijo sestavljali še dva inšpektorja, ki sta bila oba hkrati zaposlena kot substituta na novoustanovljenem državnem pravdništvu oz. tožilstvu, tajnik, pet članov komisije, ki jih je imenovalo notranje ministrstvo, in po trije voljeni predstavniki upravičencev in zavezancev, en za vsako nekdanjo kresijo.²¹⁹ Voljeni člani so se od imenovanih razlikovali tudi po dekorju. Zaradi vzdrževanja videza, da delajo za svoje volivce, in ne za državo, voljenim članom namreč ni bilo dovoljeno nositi uniform, čeprav je za dovoljenje, da nosi »uradno obleko«, prosil eden izmed predstavnikov zavezancev, Emanuel Matavšek.²²⁰ Poleg članov z volilno pravico so bili pri komisiji zaposleni še pisarniški delavci in dnevničarji, za katere je notranji minister Bach Ulepiču svetoval, naj jih vzame »iz presežnega pisarniškega in manipulacijskega osebja« pri drugih uradih.²²¹

²¹⁶ Patent 4. marca 1849, § 16–19, 26; Ukaz 12. septembra 1849, § 14, 47, 49; Poduk 1850, § 47.

²¹⁷ Patent 4. marca 1849, § 22; Ukaz 12. septembra 1849, § 57–58; Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 234; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 35–36.

²¹⁸ Janša-Zorn, *Delovanje zgodovinskih društev*, str. 65.

²¹⁹ Poimenski sestav deželne komisije je naveden v več virih. AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3 vsebuje seznam skoraj vsega zaposlenega osebja v deželni in okrajnih komisijah na Kranjskem konec julija 1850 (gl. tabelo s 3. avgusta 1850 z naslovom »Personal- und Gebühren-Stand«, priložena Ulepičevi noti z istega dne); Kmetijske in rokodelske novice, 7, 47, 21. 11. 1849, str. 203. Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 42–46) prav tako povzema sestavo deželne komisije, a za razliko od Novic našteva le 4 imenovane člane. O načinu imenovanja in predvideni sestavi Ukaz 12. septembra 1849, § 69–72. O poklicu inšpektorjev gl. Ljubljanski časnik, 2, 44, 3. 6. 1851, str. 173.

²²⁰ AS 43, reg. fascikel 1 (normalije), dopis notranjega ministrstva 21. septembra 1850.

²²¹ Instruction für den zur Durchführung von Grundentlastung im Herzogthum Krain

Deželna komisija je Kranjsko razdelila v deset okrajev, ki so se ravnali po novih pomarčnih sodnih okrajih, in za vsakega od njih imenovala posebno komisijo. Medtem ko je bila deželna komisija pristojna za izdajanje navodil in splošni nadzor nad potekom del, so okrajne komisije vodile konkretne postopke, preverjale prijave upravičencev za odškodnino, zbirale dokaze, izvajale obravnave z upravičenci in zavezanci ter izdajale odločbe v zadevah. Prvega marca 1850 je deželna komisija izdala enotno inštrukcijo za delo okrajnih komisij na Kranjskem. V prvi polovici leta 1850 je sledilo oblikovanje posameznih komisij. Zadnji sta bili junija konstituirani komisiji v kočevskem in črnomeljskem okraju.²²² Vse okrajne komisije so imele enako tričlansko sestavo. Za vodenje poslov je skrbel »vodilni komisar«, ki ga je deželna komisija izbrala iz vrst političnih uradnikov. Za pravna vprašanja in zaslišanje prič, »pametnikov« (*Gedenkmänner*) in izvedencev je bil zadolžen »pravoznanec« (*Rechtskundige*).²²³ Zadnji član komisije je bil ekonom, izkušen v podložniških zadevah in vodenju računov. Kot deželna komisija so tudi okrajne komisije vse vsebinske odločitve sprejemale z absolutno večino glasov. Poleg treh članov so bili pri vsaki okrajni komisiji zaposleni še aktuar in približno dva manipulanta, ki pa niso imeli pravice glasovanja.²²⁴

Za vsaj sedem od desetih pravoznancev pri okrajnih komisijah lahko z gotovostjo trdimo, da so bili zaposleni bodisi kot namestniki državnega pravnika bodisi kot okrajni sodniki.²²⁵ Pri tem je treba paziti, da pod oznako okrajni sodnik načeloma niso mišljeni pomarčni okrajni sodniki, ki so začeli delovati šele 1. julija 1850, temveč izvajalci prvostopenjskega sodstva v predmarčnih okrajnih gosposkah oz. komisariatih.²²⁶ Že »predmarčni« okrajni sodniki pa so morali imeti opravljen vsaj pravniški izpit, kar je preverjalo apelacijsko sodišče v Celovcu.²²⁷ Vodje komisij so bili načeloma izbrani izmed nekdanjih okrajnih komisarjev oz. novoimenovanih okrajnih glavarjev, a tudi med njimi najdemo sodne uslužbence. Predstojnika kamniške in kočevske komisije sta bila denimo oba okrajna sodnika, slednji pa je bil, tako kot vodja okrajne komisije v Kranju, povrh še svetnik deželnega sodišča (*Landesgerichtsrath*).²²⁸ Pravosodni uslužbenci so tudi v drugih avstrijskih deželah

bestellten Herrn Ministerial-Commissair (24. september 1849), AS 43, reg. f. 1, normalije (v nadaljevanju: Inštrukcija Ulepiču 24. september 1849). Transkript inštrukcije se nahaja v Krošl, *Zemljiška odveza*, priloga 4.

²²² Ljubljanski časnik, 1, 21, 11. 6. 1850 in 1, 22, 14. 6. 1850.

²²³ Prevod pravoznanec uporablja Ulepič v več okrožnicah v Ljubljanskem časniku, 1, 2, uradni list, 10. 5. 1850, in 1, 12, 10. 5. 1850. O pametnikih gl. v nadaljevanju.

²²⁴ Instrukcija za okrajne komisije, 1850, § 4–7; Ukaz 12. septembra 1849, § 74–78, 81.

²²⁵ AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3, dopisa Dominika Brandstetterja, imenovanega člana deželne komisije, z 29. in 30. januarja 1850, naslovljena na grofa Chorinskega, namestnika na Kranjskem, v zvezi z imenovanjem članov nekaterih okrajnih komisij, kot tudi v opombi 220 citirano tabelo zaposlenih v okrajnih komisijah; Ljubljanski časnik, 1, 16, 24. 5. 1850; Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 50–51.

²²⁶ Tak primer je bil denimo vodja kamniške okrajne komisije Florian Konsenseg, kar je razvidno iz Brandstetterjevega dopisa 30. januarja 1850 v AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3.

²²⁷ Žontar, *Struktura*, str. 229.

²²⁸ Gl. tabelo v opombi 220, AS 31, f. 49, šk. 58, reg. f. 10/3; Ljubljanski časnik, 1, 12, 10. 5. 1850, str. 45.

igrali ključno vlogo pri izvedbi zemljiške odveze. Koroško deželno komisijo je denimo vodil Joseph Rack, svetnik apelacijskega sodišča.²²⁹ Za deželo Salzburg pa je bilo celo postavljeno splošno pravilo, da vodstvo okrajnih komisij prevzamejo okrajni sodniki.²³⁰ Za vodenje konkretnih zemljiškoodveznih postopkov so bili torej rekrutirani prava večji posamezniki, ki so imeli praktične izkušnje z opravljanjem pravosodne funkcije. Takšen kader je že ponotranjil ustrezna znanja in dispozicije, da podrobne zemljiškoodvezne pravne določbe razume pravno, kar je prispevalo k večji usklajenosti postopanja. Obenem pa je zaposlovanje sodnikov prispevalo k juridikalizaciji zemljiške odveze in ustvarjanju vtisa, da okrajne komisije izvajajo nevtralen postopek, ki strogo sledi pravni logiki, in ne politične reforme zemljiških premoženjskih razmerij.

Praksa okrajnih komisij je bila relativno izčrpno kodificirana z ukazom notranjega ministrstva in inštrukcijo deželne komisije za okrajne komisije. Vseeno pa splošni akti niso mogli predvideti vseh situacij, na katere so komisije naletele pri svojem delu. Če okrajni organi niso bili prepričani, v katero kategorijo spada določena dajatev ali kako pravilno voditi postopek, so za nasvet prosili deželno komisijo. Ta je na prošnjo okrajnih komisij nato običajno sprejela splošno pravilo, po katerem so morali v prihodnje postopati uslužbenci v vseh okrajih. Tako je denimo 15. aprila 1850 »zaradi posebnega primera« deželna komisija odločila, da odškodnina za odpravo »tlake vojnih invalidov« (*Patentalrobot*) ne sme presegati zakonsko predpisane višine. V isti odločbi je tudi pojasnila, da so »naravne dajatve od mlajev« ali »majskih dreves« (*Maibäumen*) nedopustne in morajo zato biti odpravljene brez odškodnine.²³¹ Izrek deželne komisije po eni strani ponazarja, kako raznolika in specifična so lahko bila bremena, ki so jih morale okrajne komisije zvesti na enotno denarno vrednost. Po drugi strani pa nakazuje, kako je deželna komisija v odziv na kompleksne in mejne primere razvijala zemljiškoodvezna pravila in na ta način sproti standardizirala delovanje okrajnih komisij.

Poleg dela na samih zemljiškoodveznih postopkih so imele deželna in okrajne komisije tudi nalogo, da razjasnjujejo zmotna razumevanja zemljiškoodveznih predpisov, ki so krožila v javnosti, in »vse stranke prepričajo o blagodejnosti«, ki jo bo prinesla zemljiška odveza.²³² S sodobnejšimi besedami – morale so vršiti propagando in preganjati »lažne novice«. Iz obdobja med 1850 in 1852 je ohranjenih več poročil o »veriznih pismih« in demagoških župnikih, ki so kmete prepričevali, da jim po zakonu v resnici ni treba plačati odškodnine za odpravljena bremena.²³³ Med kmeti so se zlasti naglo širile tiskane kopije besedila, ki naj bi predstavljalo pristni cesarski patent, ki ga komisarji prikrivajo, ker v njem piše, da so vsa bremena

²²⁹ Bäck, *Grundentlastung*, str. 116–117.

²³⁰ *Erlaß des Oberlandesgerichts in Linz vom 13. Juni 1850*, str. 589–590.

²³¹ AS 43, reg. f. 1 (normalije), dopis deželne komisije vsem okrajnim komisijam z dne 15. maja 1850. Mesec in pol kasneje, 1. junija 1850, je deželna komisija zaradi drugega primera, do katerega je prišlo pred eno od okrajnih komisij, zapovedala, kako je treba razlagati paragrafe ministrskega ukaza, ki urejajo vodenje zapisnika glede poskusa sklenitve poravnave med odškodninskim upravičencem in zavezancem.

²³² Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²³³ Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 92.

ukinjena brez odškodnine.²³⁴ V tovrstnih sicer lažnih obljubah so kmetje, razočarani nad izplenom debat v dunajskem državnem zboru, našli dobrodošlo interpretacijo in oporo za svoje neuslišane zahteve. Celoten potek zemljiške odveze so namreč spremljali organizirani kmečki upori. Povečini so potekali tiho, tako da se kmetje niso udeležili zemljiškoodveznih obravnav ali pa se niso hoteli podkrižati oz. podpisati pod akte, ki so jih izdajale komisije. Da je bil ta pojav relativno množičen, lahko sklepamo iz pogostih objav v časopisih, ki so kmete vedno znova prepričevale, naj vendarle konstruktivno sodelujejo v postopkih.²³⁵ V nekaterih krajih so potekali tudi aktivnejši protesti zoper delo okrajnih komisij.²³⁶ Kmetje so se prav tako vmešavali v zaprisege novoizvoljenih županov zaradi besedila prisežnega obrazca, po katerem so župani obljubili, da bodo izpolnjevali ne le občinske, temveč tudi deželne in državne zakone, v čemer so mnogi kmetje videli zavezo k plačevanju in izterjevanju odškodnine za zemljiško odvezo. V več občinah so v cerkev, kjer se je prisega odvijala, vdrli možje, ki so zagrozili, da bodo župniku in županu strgali obleko s telesa, če ne prekinejo prisega.²³⁷

Notranji minister je Ulepiču že leta 1849 predlagal, da proti teorijam zarote in uporom, ki jih te utegnejo podžgati, izkoristi javna občila – uradne objave, krožnice, brošure.²³⁸ Namestništvo na Kranjskem je za širjenje »objav v javnem interesu« sklenilo pogodbo z Jožefom Blaznikom, izdajateljem Ljubljanskega časnika, ki je z aprilom 1850 začel izhajati dvakrat tedensko.²³⁹ Drug osrednji kanal propagande so bile Kmetijske in rokodelske novice, ki so že 26. aprila 1848 na isti strani kot Prešernovo Zdravljico objavile pesem duhovnika Jožefa Hašnika z naslovom Svobodni Lenart, v kateri kmete karikira s podobo pijanega lenuha, ki ga zanima le, kako se bo rešil starih davkov.²⁴⁰ Tako v Novicah kot v Ljubljanskem časniku je bilo objavljenih več prispevkov, v katerih so uslužbenci zemljiškoodveznih komisij kmete na Kranjskem prepričevali, da se jim godi bolje kot v drugih deželah, kjer naj bi bile odškodnine še višje, in »da gospodje [okrajnih komisij], katerim je to delo izročeno, niso — kakor nekteri mislijo — najemniki grajšinskih gospok; ampak [...] služabniki Cesarja.«²⁴¹ Kmetom so tudi dajali zgledne primere, kako si lahko izboljšajo svoj položaj, če komisijam prinesejo lastne dokaze o višini odpravljenih bremen, in jih svarili, da bodo sicer komisije same sprejele odločitev o odškodnini, zoper katero ne bodo imeli možnosti pritožbe.²⁴² Ena od

²³⁴ Ljubljanski časnik, 1, 78, 27. 12. 1850, str. 309; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 27, 3. 7. 1850, str. 112 opomba.

²³⁵ Ljubljanski časnik, 1, 27, 2. 7. 1850, str. 105; Ljubljanski časnik, 1, 78, 27. 12. 1850, str. 310; Ljubljanski časnik, 1, 20, 7. 6. 1850, str. 77; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 23, 5. 6. 1850, str. 93; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 3. 7. 1850, str. 112.

²³⁶ Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 92.

²³⁷ Polec, *Uvedba občin*, str. 713–715.

²³⁸ Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²³⁹ AS 43, reg. f. I (normalije), note grofa Chorinskega z 28. marca 1850, 18. decembra 1850 in 12. julija 1852.

²⁴⁰ Kmetijske in rokodelske novice, 6, 17, 26. 4. 1848.

²⁴¹ Ljubljanski časnik, 1, 20, 7. 6. 1850, str. 77; Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 26. 6. 1850, str. 105–106 in 8, 27, 3. 7. 1850, str. 112; Ljubljanski časnik, 1, 27, 2. 7. 1850, str. 105.

²⁴² Kmetijske in rokodelske novice, 8, 27, 3. julij 1850, str. 112.

objav, ki jo je najverjetneje spisal Ernst von Lehmann, inšpektor pri deželni komisiji, je celo izrecno naslovila prikriti pristni cesarski patent, na katerega so se sklicevali kmetje. Če zaupamo Lehmannu, besedilo, ki je krožilo med kmeti, ni bilo neposredno izmišljeno, ampak je vsebovalo zapis cesarja, ki ga je razposlal 19. oktobra 1848, da bi pomiril kmečke upore. V njem naj bi zagotovil, da bo odveza izvedena. »Zmota« kmetov je bila torej le v tem, da so razumeli, da bo izvedena na način, kakršnega so zahtevali oni.²⁴³

Bojkoti in upori niso bistveno vplivali na potek zemljiške odveze, kot je razvidno iz dvomesečnih poročil, ki jih je Ulepič objavljaval v Ljubljanskem časniku. Do 10. januarja 1851, torej manj kot pol leta od oblikovanja vseh okrajnih komisij, naj bi se že končali postopki za 444 zemljiških in desetinskih gospostev, ki jim je bilo dosojenih vsega skupaj 1.448.740 goldinarjev odškodninskega kapitala za odpravljena bremena.²⁴⁴ Seveda moramo ta poročila jemati z določeno skepso, saj so poskušala odvezo prikazati kot neizogiben in pravičen proces, ki ga ovira le nekaj »slabo podučeni in podšuntani kmetov«, kot se je izrazil zgoraj omenjeni Jožef Orel.²⁴⁵ V enem izmed prvih tovrstnih poročil je Ulepič sebe in sodelujoče pohvalil, da v kranjskem okraju, »pod vodstvom umniga« sodnika Franca Kromerja, ne »pri opravičenih ne pri podložnih ni bilo pritožbe«. Na podlagi tega je zaključil: »Pri tej priložnosti se je vnovič pokazalo, kako ljudstvo na deželi pravico čisla.«²⁴⁶

4.3 Zemljiška odveza kot popis

Številke nam ne morejo povedati, kako so nastale oziroma kako so okrajne komisije ocenjevale vrednost posameznih odpravljenih dajatev in od bremena do bremena popisale zneske odškodnin. V nadaljevanju bom opisal potek zemljiškoodveznega postopka pred okrajnimi komisijami. Podobno kot katastrske izmere je imel tudi zemljiškoodvezni postopek obliko popisa, le da njegov cilj ni bil kodificirati lokalno kmetovalsko znanje v sistematično vednost o površini, mejah in donosnosti zemljišč. Namen zemljiške odveze kot popisa je bil evidentirati različna bremena, ki so obstajala v vsaki deželi, jih razvrstiti v skladu s klasifikacijo odrajtivil, ki sem jo obnovil v podpoglavju 4.1, in na ta način ekstrahirati kvantitativne podatke o njihovi vrednosti. Vzporednica med katastrom in zemljiško odvezo kot dvema primeroma popisov se nazorno kaže tudi v tem, da je deželna komisija podatke, ki so jih proizvedle okrajne komisije, organizirala v pregleden register, imenovan »zemljiškoodvezni« ali »odškodninski *kataster*«. ²⁴⁷ V teh knjigah, ki jih je po nalogu notranjega ministra vodil predstojnik deželne komisije, so bili v standardnih tabelah po abecednem vrstnem redu našteti načeloma vsi odškodninski upravičenci in pri

²⁴³ »Posledna beseda o starim letu zavoljo zemljišniga oprostjenja« v Ljubljanski časnik 1, 78, 27. 12. 1850, str. 309–310.

²⁴⁴ Ljubljanski časnik, 2, 4, 10. 1. 1851, str. 13.

²⁴⁵ Kmetijske in rokodelske novice, 8, 26, 3. 7. 1850, str. 112.

²⁴⁶ Ljubljanski časnik, 1, 12, 10. 5. 1850, str. 45.

²⁴⁷ AS 43, delovodniki, katastri, protokoli, Grundentlastungs-Cataster der Berechtigten; Instrukcija Ulepiču 24. september 1849; Ukaz 12. septembra 1849, § 141; Patent 4. marca 1849, § 32.

vsakem naveden sumarni znesek odškodninskega kapitala za vse glavne kategorije odvezanih dajatev – urbarialna odrajtvila, desetino, primščine, zaostanke za leto 1848 in odkupljene dajatve. Poimenovanje *kataster* ni naključno, temveč nakazuje na to, da so zemljiškoodvezne komisije ustvarjale enak tip vednosti o odvezanih bremenih kot katastrski merilci in komisarji o zemljiščih in njihovih proizvodih, čeprav je v prvem primeru tako ustvarjena vednost nato služila preobrazbi premoženjskih razmerij, v drugem pa obdavčenju. Ambicija tega podpoglavja je tako dvojna. Po eni strani bom orisal, kako so okrajne komisije izdelale inventar podložniških bremen. Po drugi strani pa bom na podlagi obravnave postopkov in virov, s pomočjo katerih so komisije ustvarjale vednost o odvezanih bremenih, pokazal, da informacij velikokrat niso ustvarjale na novo, npr. s pomočjo terenskih ogledov, zasliševanja in drugih metod ekstrakcije lokalnih znanj, temveč so se neposredno opirale na rezultate katastrskih popisov. Videli bomo torej, kako so katastrski podatki, katerih okoliščine nastanka sem predstavil v 2. in 3. poglavju, v zemljiški odvezi nastopali kot predpostavljena, dana dejstva. Prav v možnosti opiranja na rezultate katastrskih popisov lahko najdemo enega od glavnih vzrokov za hiter in v večji meri neoviran potek zemljiške odveze.

Izhodišče celotnega zemljiškoodveznega postopka so bile »prijave« oz. »oglasitve« (*Anmeldung*) upravičencev, v katerih so morali navesti odpravljena bremena, za katera so uveljavljali odškodnino, in osnovne podatke in dokazila za njihov obračun, zlasti v kateri katastrski občini in pod katero parcelno številko se nahaja podložno posestvo, kakšna je njegova površina, ime zavezanca, stvar oz. aktivnost, v kateri se dajatev izpolnjuje, obseg bremena, v kakšni meri ali teži je odmerjeno, obstoj morebitnih protidajatev, poleg tega pa so morali upravičenci že izračunati in v tabelah navesti podatek o ocenjeni denarni vrednosti dajatve.²⁴⁸ Deželna komisija je upravičencem naročila, naj v rubriki »opombe« navedejo tudi morebitne spore ali dvome glede obstoja ali vrste odpravljenih dajatev.²⁴⁹ Prijave so morali upravičenci izpolniti posebej za vsak svoj dominij in vsako glavno kategorijo dajatve ter jih poslati na sedež deželne komisije, ki se je nahajal v prvem nadstropju ljubljanskega lontožja.²⁵⁰ Za prijavo urbarialnih dajatev je bil določen datum 1. maj 1850, za primščine 1. junij in za desetino 1. avgust, a je bilo že s pismom notranjega ministra decembra 1849 predvideno, da se rok lahko podaljša. Tudi če upravičenci prijave niso oddali, njihovi prejemki niso ugasnili, temveč so prijavne tabele na stroške upravičenca na podlagi razpoložljivih informacij izpolnile okrajne komisije same.²⁵¹ Podobno kot terezijanska rektifikacija je torej tudi zemljiškoodvezni popis temeljil na izpovedi oziroma samopopisu zemljiških gospodstev. Da bi poenotili način zbiranja podatkov o bremenih, so že ministrski ukazi za posamezne dežele

²⁴⁸ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 19.

²⁴⁹ Poduk 1850, § 5; Ukaz 12. septembra 1849, § 93.

²⁵⁰ Dominij (*Dominium*) se v okviru zemljiške odveze uporablja kot nadpomenka za zemljiška gospodstva različnih razsežnosti: grofovina (*Grafschaft*), gospostvo (*Herrschaft*), graščina (*Gut*), grajščinica (*Gült*), dvorec (*Hof*). Krošl (*Zemljiška odveza*, str. 63) *Dominium* prevaja kot »imenje«, vendar njegova odločitev ni optimalna, saj se imenje v virih pojavlja kot slovenska ustreznica za *Gült*, kot opozarja Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 235.

²⁵¹ AS 43, reg. f. 1 (normalije), dopisa notranjega ministra z 8. in 17. decembra 1849.

predpisali standardne obrazce, v katere so morali upravičenci ukalupiti svojo prijavo. Ti obrazci so bili za Kranjsko, Koroško, Štajersko, Goriško in Gradiščansko, Trst in Istro enaki.²⁵² Notranji minister Bach je dal navodilo predstojnikom deželnih komisij, naj obrazce poenostavijo, če se jim zdi primerno.²⁵³ Deželna komisija za Kranjsko je 1. januarja 1850 izdala poseben razglas, h kateremu so bili priloženi dvojezični slovensko-nemški formularji za prijavo dajatev in »Poduk«, v katerem je deželna komisija razložila posamezne rubrike priloženih tabel in kako jih pravilno izpolniti.²⁵⁴ Kot je zapisal Ulepič v Ljubljanskem časniku, je bil namen Poduka, da se prijave »kar je mogoče v pripravnim redu in enakolično naredi«.²⁵⁵ Tabelarni obrazci in navodila za njihovo izpolnjevanje so vsilili enotno formo, ki je zagotovila, da so podatki in dokazila, ki so jih v svojih prijavah zbirali upravičenci, pred deželno komisijo prispeli v že urejeni, standardni obliki. Prav tako so upravičence prisilili, da svoje zahteve izrazijo v uradni, poenoteni zemljiškoodvezni taksonomiji podložniških dajatev. Poduku so bili namreč priloženi štirje ločeni formularji za vsak temeljni razred dajatev oz. »glavno vrsto prijavnega predmeta« – desetino, urbarialne dajatve, primščine in zaostanke za leto 1848. V lontovž posledično niso prispeli proste izpovedi posameznih dominijev, pripravljene po različnih vzorcih, ki bi jih komisija šele morala organizirati v register podatkov, temveč je komisija v roke dobila že zgoščene skupke prečiščenih informacij, ki so bile za vsakega upravičenca predstavljene v enakih preglednih tabelah. Deželna komisija je tako na zainteresirano stranko prevalila delo primarnega popisa vseh osnovnih podatkov in dokumentov, potrebnih za izvedbo odveznega postopka.

Vloga okrajnih komisarjev je bila po drugi strani v glavnem zamejena na pregled in preizkus prijav, ki so jih oddali upravičenci. Deželna komisija je prispeli prijave sproti posredovala okrajnim komisijam, v pristojnost katerih so sodili posamezni dominiji.²⁵⁶ Okrajne komisije so prijavnne operate načeloma preizkušale v prisotnosti upravičencev oz. njihovih pooblaščenecv. Pri tem so morale zlasti preveriti, ali se uveljavljani prejemki skladajo s posameznimi listinami, npr. pogodbami, evidenca-mi, kot sta deželna deska in kataster, ter z zemljiškoodveznimi in drugimi pravnimi predpisi. Zlasti so morale paziti, ali so dajatve pravilno klasificirane, da upravičenci denimo niso odkupljivih bremen prijavi kot odpravljenih ali pa zahtevali odškodnine za dajatve, odpravljene brez nadomestila. Prav tako so morale biti pozorne, da prijavljeno breme ni nedopustno z vidika veljavnih zakonov, kot recimo tlaka, ki bi presegala maksimalno dovoljeno število dni po robotnem patentu, ali pa prej omenjene naravne dajatve od mlajev. Prepovedana so bila tudi vsa bremena, ki so

²⁵² Za Kranjsko, Koroško in Štajersko gl. ukaze v zbirki zakonov, v katerih se nahaja citirani Ukaz 12. septembra 1849. Ukaz za Goriško in Gradiščansko, Trst in Istro je ohranjen v AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁵³ Instrukcija Ulepiču 24. september 1849.

²⁵⁴ AS 31, f. 48, škatla 57, reg. f. 10/1, *Razglas c.k. deželne komisije za oprostenje zemljiš na Krajskim zastran oglasov za prejemšine, ktere se imajo ali primerno odškodovati ali odkupiti* (v nadaljevanju: Razglas 1850) in Poduk 1850. Za Goriško in Gradiščansko so bili formularji nemško-slovensko-italijanski. Ohranjeni so v AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁵⁵ Ljubljanski časnik, 1, 6, 19. 4. 1850, str. 22.

²⁵⁶ Ukaz 12. septembra 1849, § 99; Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 14.

obstajala v času terezijanske rektifikacije, a jih zemljiška gospodstva niso napovedala.²⁵⁷ V tej prepovedi se lepo odražata glavna učinka terezijanske rektifikacije – fiksiranje podložniških dajatev in preobrazba evidenc o bremenih v državno vodene registre –, hkrati pa je zaradi nje terezijanski kataster v zemljiškoodveznih postopkih nastopal kot ključno dokazno sredstvo. Okrajne komisije so popravke lahko načeloma vnesle neposredno v prijavnne tabele in bodisi izbrisale bodisi znižale prijavljeni prejemek, razen če je upravičenec temu ugovarjal ali če komisije same niso bile prepričane o razvrstitvi oz. dopustnosti prijavljene dajatve. V tem primeru so za odločitev prosile deželno komisijo, kot smo videli v zvezi s tlako vojnih invalidov in plodovi mlajev.²⁵⁸ Da bi komisije lahko preverjale zakonitost prijavljenih prejemkov, so morale imeti pregled nad preteklimi akti, ki so regulirali podložniška razmerja. Deželna komisija je »natančno znanje (*Kenntniß*) teh norm« celo označila za »poklicno dolžnost« okrajnih komisarjev.²⁵⁹ V ta namen so morale komisije šele zbrati relevantno pravo. Rezultat tega pravnozgodovinskega popisa je viden v današnjem arhivskem fondu, ki vsebuje serijo patentov, dekretov in ukazov od začetka vladavine Marije Terezije do konca predmarčne dobe.²⁶⁰ Nalogo evidentiranja prava je zagotovo olajšalo dejstvo, da je Ulepič že leta 1848 v okviru Historičnega društva za Kranjsko ustanovil in uredil zbirko normalij, ki naj bi obsegala več kot 3.000 pravnih aktov.²⁶¹ Poleg pridobivanja informacij glede vrste in obsega bremen ter njihovih pravnih naslovov je bil tako eden od objektov zemljiškoodveznega popisa tudi kompiliranje pravnih aktov, relevantnih za zemljiško odvezo, v urejeno zbirko »podložniškega prava«.

Okrajna komisija je po preizkusu prijav izračunala letno količino in denarno vrednost bremen za vsako podložno posest in povabila zavezanega posestnika pred komisijo, da ga obvesti o odškodnini, ki se uveljavlja zoper njega, in zasliši o njegovem videnju zadeve.²⁶² Šele na tej točki so torej v obravnavo vključili tudi zavezance, vendar se, kot je bilo izpostavljeno, na vabilo pogosto niso odzvali. Kmetje so lahko načeloma z lastnimi listinami, npr. prepisnimi pismi (*Schirmbriefe*) ali dajatvenimi knjižicami (*Gabenbücheln*), pričami in drugimi dokazi izpodbijali dejstveni obstoj dajatve, njen pravni naslov ali izračunano vrednostno oceno, lahko pa so dajatev tudi priznali ali se z upravičenci poravnali, kar so morale okrajne komisije posebej spodbujati.²⁶³ Po zaključku obravnave so okrajne komisije izdale »odvezni izrek« (*Entlastungsausspruch*), izpolnjen na tiskan formular, ki ga je predpisala deželna komisija. Ti »odvezni akti« (*Entlastungsurkunden*) so predstavljali odločbo v zadevi, zoper katero sta stranki lahko vložili pritožbo na deželno komisijo.²⁶⁴ Okrajne komisije so zneske iz odveznih aktov zbrale v tako imenovane

²⁵⁷ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 14, 17–18, 21–23; Ukaz 12. septembra 1849, § 105.

²⁵⁸ Ukaz 12. septembra 1849, § 108; Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 20.

²⁵⁹ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 22

²⁶⁰ Gl. AS 43, reg. f. 1 (normalije).

²⁶¹ Janša-Zorn, *Delovanje zgodovinskih društev*, str. 97.

²⁶² Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 36.

²⁶³ Ukaz 12. septembra 1849, § 107, 110.

²⁶⁴ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 40–50, prilogi 7 in 8; Ukaz 12. septembra 1849, § 118–121.

glavne izkaze (*Hauptausweis*), ki so vsebovali pregled vseh odškodnin, prisojenih posameznemu upravičencu.²⁶⁵ Ko je predstojnik deželne komisije po zaključku pritožbenih postopkov in ponovne preverbe izračunov potrdil odvezne akte in glavne izkaze, so dobili status listine, na podlagi katere je bilo mogoče zahtevati vpis v zemljiško knjigo, v kateri sta bili evidentirani lastninska pravica kmetov in hipoteka, s katero je bil zavarovan odškodninski kapital.²⁶⁶

V zemljiškoodveznem postopku so poleg dokazil, ki jih je k svoji prijavi priložil upravičenec, lahko okrajne komisije na zahtevo strank ali po lastni presoji zaslišale priče in »pametnike«, kakor je Janez Bleiweis prevedel nemški izraz *Gedenkmänner*, ki dobesedno pomeni »možje spomina«.²⁶⁷ Iz zemljiškoodveznih predpisov je možno razbrati, da so bili *Gedenkmänner* obravnavani kot posebna vrsta prič, za katere se je štelo, da posedujejo izrazito široko znanje oz. spomin glede lokalnih razmer. Inštrukcija je denimo predvidevala, da se jih zasliši o izvoru nekega bremena, ko okrajna komisija ni prepričana, ali ga je treba odpraviti brez odškodnine.²⁶⁸ V postopku je lahko izvid o spornih vprašanjih glede vrednosti odpravljenih dajatev podal tudi izvedenec oz. po Bleiweisu »umetnik« (*Sachverständige*) ali pa se je za sprejem odločitve o ugovoru zoper vrednost bremena oblikovalo razsodišče, v katero je vsaka stranka imenovala enega »razsodniga moža« (*Schiedsmann, Schiedsrichter*).²⁶⁹

Splošna pravila za izvedbo zemljiške odveze so torej še vedno predvidevala podobne vire informacij kot predhodni popisi, kar je zlasti razvidno iz napotila k zasliševanju izkušenih mož in kodificiranju »živega spomina«. Vseeno pa je o pričah, pametnikih, umetnikih in razsodnikih znanega bolj malo. Ukaz notranjega ministrstva in inštrukcija za okrajne komisije za razliko od denimo katastrskih aktov ne zapovedujeta, kakšen profil ali kompetence bi morale imeti te osebe. Na podlagi pregledanega arhivskega gradiva, v katerem je popredmeteno postopanje okrajnih komisij, lahko trdim, da je bilo sodelovanje teh oseb v postopkih redko. V operatih za gospostvo Haasberg, enem izmed največjih dominijev, za katerega je postojnska okrajna komisija izdala več kot 2.000 odveznih aktov, ni ohranjen niti en primer zaslišanja priče, pametnika, izvedenca ali ustanovitve razsodišča. Seveda je možno, da zapisniki o zaslišanju ponekod niso ohranjeni ali da so bila pri nekaterih gospostvih zaslišanja bolj pogosta. A že sam podatek, da je deset okrajnih komisij, sestavljenih iz pet do sedem zaposlenih, uspelo v približno treh letih in pol dokončati 161.844 postopkov glede desetine in 146.874 glede urbarialnih da-

²⁶⁵ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 52–53; Ukaz 12. septembra 1849, § 122.

²⁶⁶ Ukaz 12. septembra 1849, § 130. Vloge za vpis v deželno desko po zaključku zemljiškoodveznih postopkov so ohranjene denimo v AS 43, reg. fascikel 4 (gospostvo Haasberg). Prav tako so ohranjene v fondih okrajnih sodišč, gl. npr. AS 323, tehnični enoti 33 in 268.

²⁶⁷ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 32, priloga 5. Bleiweisa kot prevajalca omenja Ulepič v pismu notranjemu ministrstvu 19. 11. 1849, AT-OeStA/AVA, Mdl, Allgemeine Reihe, Akten (1. teil), 119, prot. 24561/628 ex 1849. Prim. Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 38, ki je menil, da je bil prevajalec Franc Miklošič.

²⁶⁸ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 25.

²⁶⁹ Patent 4. marca 1849, § 30; Ukaz 12. septembra 1849, § 83–84, 115; Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 11 c), 30, 33, priloga 6.

jatev, kaže, da so se zemljiškoodvezne obravnave v večini primerov najverjetneje zaključile brez obsežnejšega dokaznega postopka.²⁷⁰

Eden glavnih razlogov, zakaj so se okrajni komisarji lahko v večji meri izognili iskanju primernih informatorjev in zasliševanju živega spomina, je, da so se v postopkih opirali na že popisano in v sistematično obliko rektificirano lokalno znanje, vsebovano v treh katastrih. Že Poduk deželne komisije je upravičencem kot glavne vire, s pomočjo katerih naj izpolnijo prijavne obrazce, priporočil terezijanske, jožefinske in franciscejske katastrske operate.²⁷¹ Informacije iz katastra so bile uporabljene za razreševanje treh glavnih vprašanj v zemljiškoodveznih postopkih: (1) obstoj odpravljenih dajatve, (2) pravna podlaga in dopustnost odpravljenih dajatve in (3) izračun njene denarne vrednosti.

Kot sem že večkrat poudaril, je v zvezi s prvima dvema vprašanjema kot privilegirano dokazno sredstvo služil terezijanski kataster, saj drugi dve izmeri nista beležili podložniških bremen. Zaradi rektifikacijske norme, po kateri so zamolčani prejemki gospostev od podložnikov ugasnili, so terezijanski kataster in rektificirani urbarji od petdesetih let 18. stoletja postali osrednja evidenca podložniških bremen.²⁷² Kot je naročala inštrukcija za okrajne komisije: »Pri vseh tako imenovanih rustikalnih nepremičninah (*Rustical-Realitäten*) je treba vedno v zakup vzeti Rektifikatorij.«²⁷³ Druge listine, kot so pogodbe, kupna in prepisna pisma itd., so prišle v poštev predvsem za dokazovanje bremen, ki so nastala po izdelavi terezijanskega katastra. Na rektifikacijske dokumente se niso sklicevali le upravičenci, temveč tudi kmetje. Prebivalci občine Gornje Jezero v okraju Lož v postojnskem okrožju so se na primer 14. junija 1852 pritožili zoper odvezne akte, ki so gospostvu Haasberg priznali odškodnino za ukinjeno činžno žito (*Zinsgetreide*), češ da ta dajatev ni bila rektificirana in ni navedena v dajatvenih knjižicah. V pritožbi kmetje priznavajo, da se niso udeležili obravnave pred okrajno komisijo, a samo zato, ker je »nam preprostim kmečkim ljudem takrat manjkal ustrezen pouk«. Deželna komisija je pritožbo spoznala za »povsem neutemeljeno«.²⁷⁴ Podobno so se na nerektificiranost činžnega žita in posledično neupravičenost zaračunane odškodnine v svoji pritožbi 22. decembra 1852 sklicevali tudi predstavniki sosednjih občin Martinjak, Žerovnica in Grahovo, a enako neuspešno. V obeh primerih je deželna komisija ugotovila, da je obračunano činžno žito v skladu s katastrskimi operati in rektificiranimi urbarji.²⁷⁵ Kar je bistveno, je, da nobena stran ni izpodbijala verodostojnosti samega katastra. Čeprav so kmetje iz Gornjega Jezera zatrjevali, da činžnega žita »v najstarejših časih nikoli niso odrajtovali« (*in der ältesten Zeit niemahls geleistet haben*), niso podvomili o legitimnosti samih rektifikacijskih listin. Informacije o obstoju, vrsti in obsegu podložniških dajatev,

²⁷⁰ Za navedene podatke glede skupnega števila postopkov gl. Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 80–81.

²⁷¹ Poduk 1850, § 6.

²⁷² Krošl, *Zemljiška odveza*, str. 24; Blaznik, *Podložniške*, str. 268.

²⁷³ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 22. Podobno tudi Ukaz 12. septembra 1849, § 109.

²⁷⁴ AS 43, reg. f. 4 (gospostvo Haasberg).

²⁷⁵ AS 43, reg. f. 4 (gospostvo Haasberg).

ki jih je terezijanski kataster fiksiral na podlagi izpovedi upravnikov gospodstev in sosesk sredi 18. stoletja, so bile torej v teh zemljiškoodveznih postopkih privzete kot neprevpraševana dejstva. Stanja, popisane v katastru, se ni ponovno preverjalo tako, da bi se recimo zasliševalo osebe, v katerih se je obdržalo znanje in spomin o izpolnjevanju te sporne dajatve. Polemika je bila zamejena izključno na vprašanje, kaj zares piše v rektificiranem urbarju in dajatvenih knjižicah.

Franciscejski kataster je bil pomemben predvsem za identifikacijo odvezane zemljiške parcele ter oceno vrednosti odpravljenih dajatev in posledično določitev višine odškodnine. Vse dajatve, ki niso bile že izražene v denarju, zlasti urbarialna odrajtvila v naravi in delu ter desetina, so bile namreč preračunane v denar na osnovi katastrske cenovne tarife.²⁷⁶ V ta namen so davčni uradi pripravili sezname katastrskih cen za vsako občino, ki so bili posredovani pristojnim okrajnim komisijam. Upravičenci so lahko pri izpolnjevanju prijav preverili katastrske cene pri okrajni komisiji, davčnih uradih ali okrajnih glavarstvih. Prav tako so davčni uradi morali upravičencem v zameno za »primerno nadomestilo« izdati prepis katastrske mape ali izvleček iz katastrskih operatov, da so v prijavnih tabelah lahko ustrezno opredelili parcelno številko, katastrsko občino in površino zavezanega zemljišča.²⁷⁷

Za urbarialne naravne dajatve, ki so se izpolnjevale v obliki določene količine pridelka, je bil postopek izračuna vrednosti relativno preprost: upravičenci oz. okrajna komisija so s pomočjo katastra opredelili, v katero katastrsko občino spada podložna parcela, preverili, v katero cenovno stopnjo sodi občina, in nato glede na tarifo izračunali, koliko je vredna na primer masa pšenice, ki jo je moral nekdanji podložnik letno plačevati gospostvu.²⁷⁸ Če za določeno občino ni bilo katastrskega podatka o ceni posameznega pridelka, je ministrski ukaz za Kranjsko predpisoval, da se za osnovo vzame katastrska cena tiste sosednje občine, v kateri je bila cena žita najbolj primerljiva.²⁷⁹ Zemljiškoodvezni predpisi so tako širili uporabo katastrskih cen iz ene občine na drugo, podobno kot že katastrski cenilni komisarji, ko za neko občino niso mogli pridobiti informacij o cenah. Za malo pravdo (*Kleinrechte*) in druge manjše naravne dajatve, kot so kokoši, jajca, kostanji, maslo ipd., je deželna komisija v prilogi k inštrukciji za okrajne komisije uvedla posebno cenovno tarifo, saj je kataster popisal le cene glavnih kmetijskih izdelkov.²⁸⁰

Na primerljiv način je potekala cenitev tlake. Izhodiščno se je predpostavilo, da vrednost enega dneva ročne ali vprežne tlake znaša eno tretjino katastrske cene za dan svobodnega ročnega ali vprežnega dela. Pri vprežni tlaki se je to razmerje prilagajalo glede na velikost in vrsto vprege. V primeru, da za določeno občino ni obstajala katastrska cena dela, se je kot pri naravnih dajatvah upoštevala cena v sosednji občini z najbolj primerljivo ceno žita. Od seštete vrednosti se je enako odštelo protidajatve in enotretjinski pavšal. Ker je tlako pogosto izpolnjevala sose-

²⁷⁶ Patent 4. marca 1849, § 9–10.

²⁷⁷ Ukaz 12. septembra 1849, § 95–96; Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 30; Poduk 1850, § 6; Ljubljanski časnik, 1, 6, 19. 4. 1850, str. 22.

²⁷⁸ Ukaz 12. septembra 1849, § 20.

²⁷⁹ Ukaz 12. septembra 1849, § 21.

²⁸⁰ Inštrukcija za okrajne komisije 1850, § 30 in priloga 4.

ska kot celota, se je dobljen odškodninski znesek razdelil med posamezne občane v skladu z njihovo obveznostjo oz. velikostjo parcele.²⁸¹

Najkompleksnejši je bil izračun vrednosti desetine, saj je za razliko od urbanih naravnih dajatev terjal dodaten korak. Ker je bila desetina opredeljena kot delež (navadno deseti) od določenega plodu nekega zemljišča, so morali upravičenci oz. okrajna komisija iz katastra poleg cenovne tarife vzeti tudi podatek o tem, v kateri razred donosnosti spada konkretno podložno zemljišče. Od velikosti donosa je bil namreč odvisen letni obseg desetine in posledično njena denarna vrednost. Za ovrednotenje žitne in vinske desetine (*Getreidezehent*, *Weinmostzehent*) so bile načeloma na voljo katastrske cene, medtem ko so za malo oz. »krvno« desetino (*Blutzehent*), ki je zajemala delež v živalskih plodovih, upravičenci in okrajne komisije načeloma uporabili cenovno tarifo za malo pravdo, ki jo je predpisala deželna komisija, ali pa so si pomagali z drugimi evidencami, npr. desetinskimi registri. Dobljen letni znesek odškodnine za desetino se je preračunal na en spodnjeavstrijski joh. Na ta način se je nato določil sorazmerni delež desetine, ki je odpadel na konkretno podložno zemljišče v občini. Če se je na primer v neki občini nahajalo 1200 kvadratnih klafter njiv drugega kakovostnega razreda in je bila neka podložna parcela iz tega razreda velika 400 kvadratnih klafter, je na njenega lastnika odpadla tretjina izračunane odškodnine za desetino.²⁸² Problem pri tem izračunu je bil, da predpostavlja, da so z desetino obremenjena vsa zemljišča določenega kakovostnega razreda v katastrski občini, in da se meje katastrskih občin pogosto niso prekrivale z mejami desetinskih gospostev. Ljubljanska okrajna komisija je tako v Ljubljanskem časniku kmete pozvala, naj pridejo na obravnave in popravijo morebitne napake, saj se zna zgoditi, da desetinski gospodi »vse posestnike ene katastrske soseske ... v svojo desetino spišejo«, čeprav posamezni kmetje desetine niso dolžni njim, nato pa za ista zemljišča uveljavlja desetino še drugi, dejanski desetinski gospod.²⁸³

Cene, ki so jih slabi dve desetletji pred zemljiško odvezo zbrali in »popravlili« katastrski komisarji, so bile v zemljiški odvezi privzete kot abstraktno merilo za ovrednotenje odpravljenih dajatev. Z ukazom je ministrstvo celo določilo, da pritožba zoper znesek izračunane odškodnine ni možen, kadar je vrednostna ocena osnovana na katastrskih cenah.²⁸⁴ S tem je bila zanesljivost in pravilnost katastrskih rezultatov tudi pravno posvečena. Katastrske cene so tako načeloma izločile vse druge vire, na podlagi katerih bi se lahko ovrednotila bremena. Zgolj v primeru, da cena za določen proizvod ni bila navedena v katastru ali cenovni tarifi deželne komisije, da ni bila dosežena poravnava in da je zavezanec na obravnavi ugovarjal ceni, ki jo je v prijavi navedel upravičenec, se je za ugotovitev vrednosti postavilo izvedenca ali imenovalo razsodnike.²⁸⁵ Način uporabe katastrskih cen med zemljiško odvezo jasno pokaže učinek rektificiranja lokalnega znanja v sisteme

²⁸¹ Ukaz 12. septembra 1849, § 31–32; Poduk 1850, § 37–41.

²⁸² Poduk 1850, § 11–18; Ukaz 12. septembra 1849, § 24–29.

²⁸³ Ljubljanski časnik, 1, 59, 22. 10. 1850, str. 230.

²⁸⁴ Ukaz 12. septembra 1849, § 113.

²⁸⁵ Instrukcija za okrajne komisije 1850, § 30.

vednosti, kot je cenovna tarifa. V zemljiškoodveznih postopkih ni več sledu, da bi bila cenovna tarifa za Kranjsko kakorkoli pogojena s prodajnimi listki trgovca Kuglerja iz Brežič, računi nekaterih novomeških gospodov o prodanem vinu, občutki Franca Zorčiča, kaj so primerne cene pridelkov v Brežicah in sosednjih občinah, ali odločitvami in ocenami cenilnih komisarjev. Preglede cen, ki so jih na osnovi popisovanja tega lokalnega znanja ustvarili katastrski cenilni komisarji, so okrajne zemljiškoodvezne komisije privzele kot dana dejstva – kot abstrakten sistem, ki je neodvisen od krajevnih praks in prepričanij v tridesetih letih 19. stoletja in ki ga je možno uporabiti kot splošno mersko lestvico za ovrednotenje dajatev z različnih območij celotne dežele.

Katastrska cenovna tarifa je praktično avtomatizirala osrednjo in potencialno najbolj sporno operacijo, ki je pogojevala celotno zemljiško odvezo: »osvobajanje« zemljišč prek pretvarjanja podložniških bremen v denarni kapital. Zato cenovna tarifa predstavlja rezultat franciscejskega katastra, ki je najbolj očitno olajšal zemljiško odvezo in na katerega se zemljiškoodvezni predpisi tudi najbolj izrecno sklicujejo. Vseeno pa se s tem ne izčrpajo vplivi katastrskih popisov na zemljiško odvezo. Tiha predpostavka izračuna vrednosti dajatev je tudi obstoj katastrskih občin kot jasno zamejenih entitet, v okviru katerih naj bi veljale enake cene. Nadalje je bilo ključno, da so upravičenci in okrajne komisije lahko s pomočjo zemljevidov in katastrskih operatov razbrali, v katero občino sploh spadajo posamezne podložne parcele. Kot smo videli v podpoglavjih 3.2 in 3.3, je šele franciscejski katastrski popis zaokrožil in medsebojno uskladil meje parcel in občin, zaradi česar so izvajalci zemljiške odveze lahko brez večjih zapletov locirali ustrezno cenovno tarifo za konkretno podložno posest. Določitev odškodnine za odpravljen desetino in tlako, ki je odpadla na posameznega podložnika, je bila izrazito pogojena s katastrskimi podatki o površini parcel. Pred jožefinskim in franciscejskim katastrom zemljiškoodvezne komisije ne bi razpolagale s podatkom o površini kot enotnim merilom za razdelitev odškodnine za odpravljen tlako in desetino med posamezne kmete. Izračun odškodnine za desetino se je poleg tega opiral na uvrstitev zemljiške parcele v kakovostni razred. Taksonomija, po kateri naj bi bila zemljišča v občini razvrščena v katastrske kulture in, znotraj njih, različne kakovostne razrede, je bila prav tako sistem vednosti, ki so ga komisarji oblikovali na podlagi zaslišanj in obhodov zemljišč z občinskimi predstavniki. Nazadnje pa sem v podpoglavju 3.2 pokazal, da tudi parcela ni bila samoumevna pojavna oblika zemlje kot predmeta stvarnih pravic, preden so franciscejski geometri svet zakoličili in fizično postrojili v pravilno oblikovane ploskve. Že samo dejstvo, da se v prijavnih tabelah in drugih listinah osrednji objekt zemljiške odveze – podložno zemljišče – pojmuje kot parcela, na katero se referira s katastrsko občino in parcelno številko, predpostavlja izvedbo katastrske izmere. Na vseh teh točkah so katastrski delavci s tem, ko so popisali lokalno znanje indikatorjev, občinskih predstavnikov, lastnikov zemljišč in drugih izkušenih kmetov, dobesedno pripravili teren za zemljiškoodvezne komisije. Konkretno mejnike, kmetovalske prakse, izkušnje in zavest o poteku mej so popisovalci iz znanja, ki so ga posedovale osebe na določenem kraju v času katastrskih izmer, zbrali in rektificirali v splošno veljavne trditve, npr. »Parcela št.

1 v katastrski občini X je njiva v izmeri Y kvadratnih klafter, ki spada v 2. razred«, »Cena spodnjeavstrijskega mernika pšenice v občini X je Y goldinarjev«. Te abstrakcije, ki so bile zaključek več kot petnajstletnega dela katastrskih popisovalcev, so v zemljiški odvezi nastopale kot predpostavljena izhodišča za preobrazbo zemljiških premoženjskih razmerij.

Katastrski popisi niso le olajšali dela, ki bi ga tako ali tako lahko opravile okrajne komisije, temveč so pripomogli k izključevanju sporov, ki so spremljali spremembo zemljiških premoženjskih odnosov. Komisije so lahko izračunane zneske odškodnine namesto kot plod politične volje in posameznih akterjev predstavile kot rezultat objektivnega matematičnega miselnega postopka, oprtega na podatke, ki so jih »ugotovili« strokovnjaki, nepovezani z zemljiško odvezo. Tudi če ministrski ukaz ne bi prepovedal izpodbijanja vrednostnih ocen bremen, ki so temeljile na katastrskih cenah, bi kmetje težko zares prevprašali podatke iz franciscejskega katastra, saj bi morali ponovno odkopati postopek nastajanja preglednic števil in cenovnih razredov. Mnogo lažje je soočiti mnenje žive priče ali izvedenca v postopku ali pa izpodbijati zasebno listino, ki jo uveljavlja zemljiški gospodar, kot pa dokazati, da je geometer leta 1825 napačno izmeril površino zemljišča ali da so katastrske cene nezanesljive, ker so osnovane na premajhnem vzorcu ali ker sta jih izdelala zdaj potencialno že mrtva, a tedaj zgolj mrtvo pijana komisar in adjunkt. Katastrski popisi niso zgolj opravili zamudnega dela zbiranja dokazov, ampak so proizvedli vednost za pravilnost in reprezentativnost katere je jamčila celotna hierarhija znanstveno usposobljenega, vojaškega in uradniškega osebja, ki je vzpostavilo in vzdrževalo katastrsko evidenco. Na ta način so rezultati katastrskih del omejili, kaj je lahko predmet političnega spora v postopkih spreminjanja lastništva zemlje in njegovega pravnega pojmovanja.

5 Zaključek

V članku sem opisal pet rezultatov katastrskih popisov in njihovo vlogo pri pospeševanju izvedbe zemljiške odveze na Kranjskem: (1) popis podložniških bremen in podržavljenj evidenc o njihovi vrsti, obsegu in pravni podlagi; (2) uveljavljanje pojma enotnega lastnika v praksi jožefinskih in zlasti franciscejskih popisovalcev; (3) zakoličevanje sveta v pojavno obliko zemljiške parcele, pojmovane kot dvorazsežen geometrijski lik, ki postane temeljna oblika, v kateri zemlja od zaključka katastrskih popisov lahko nastopa kot predmet stvarnopravnih pravic; (4) ustvarjanje občin kot obenem popisnih in administrativnih enot, katerih realnost so katastrski popisovalci utrdili s tem, ko so naravne in politično-ekonomske pojave na teh teritorijih beležili kot značilne za občine; (5) sintetiziranje razkropljenih pričevanj in zabeležb o lokalnih cenah v enotno cenovno tarifo za celotno deželo, ki je v zemljiški odvezi služila kot splošno merilo za kapitaliziranje podložniških bremen.

V vseh teh petih katastrskih operacijah lahko prepoznamo enak način zbiranja, popravljanja in preobražanja – rektificiranja – lokalnih praktičnih znanj v strokovne sisteme vednosti, kot so knjige napovednih tabel, sezname lastnikov in parcel, občinski zemljevidi, topografsko-statistični pregledi občin, cenovna tarifa.

Kot sem že izpostavil zlasti v podpoglavjih 2.2 in 4.3, je značilna posledica te preobrazbe, da v sistemih abstrakcij, ki so rezultat popisa, postanejo zabrisani prav lokalni odnosi in viri informacij, iz katerih so popisovalci te abstrakcije prvotno ekstrahirali. Medtem ko so predmet popisa prakse in znanja, ki jih posedujejo konkretni akterji v specifičnih krajih, so proizvod popisa brezosebne trditve in podatki, ki naj bi izražali le lastnosti stvari, kakršne so, najpogosteje neodvisno od določenega kraja ali desetletja in še zlasti neodvisno od tega ali onega lokalnega informatorja. V tej dinamiki je zgoščeno znanstveno delo popisovalcev 18. in 19. stoletja: njihova naloga je zaslišati indikatorja, občinske predstavnike, lastnike zemljišč, a nato proizvesti splošno reprezentacijo o površini, mejah in donosnosti zemljiških parcel, ki ne velja le neodvisno od pričevanj teh oseb, ampak naj bi jih celo nadomestila kot bolj reprezentativna in zanesljiva vednost. V nadaljnjem koraku pa se miselni rezultat dela popisovalcev odtuji tudi od njihove lastne prakse. Dokumenti in rezultati, ki so jih proizvedli popisovalci, niso percipirani kot njihove stvaritve, temveč kot nadosebna vednost, katere nosilec je kar kataster sam. Rezultati, bi lahko rekli, govorijo sami zase. Nanje referiramo s poimenovanji, kot so *katastrski* operat, *katastrske* cene, cenilni elaborat za Zgornjo Idrijo, ne pa cenilni elaborat komisarja Regensdorferja za Zgornjo Idrijo ali tabele cen komisarja Högla.

Opisana predelava praktičnih znanj v znanstveno oblikovan način vedenja, katerega ustvarjalci in lokalni kontekst ustvarjanja so domnevno zanemarljivi, nima le epistemoloških posledic, temveč ponuja učinkovito tehniko preobražanja družbenih odnosov in z njimi spetih predstav in navad. V članku sem to vlogo popisov ponazoril na primeru transformacije zemljiških premoženjskih razmerij. Rezultati katastrskih popisov so bili v zemljiški odvezi lahko privzeti kot predpostavljena, neprevpraševana dejstva ravno zato, ker jih je bilo zaradi njihove brezosebne in abstraktne forme težko izpodbijati. Če so kmetje v zemljiškoodveznih postopkih želeli ugovarjati katastrsko podprtim odškodninam, bi morali najti luknje ne le v trditvah nasprotne stranke, temveč v več desetletjih delovanja zemljemerskega aparata, opremljenega z vsemi tehničnimi znanji, inštrumenti, znanstvenim žargonom in strokovnimi kredencami v njem sodelujočega osebja. Položaj kmetov je bil podoben temu, da bi si nekdo poskušal zagotoviti alibi tako, da bi pod vprašaj postavil zanesljivost meritev časa v državi. Na ta način je torej znanstvena vednost, ki so jo proizvedli katastrski popisovalci, funkcionirala kot sredstvo omejevanja in izključevanja možnih točk razrednega boja, ki se je sprožil okoli zemljiške odveze.²⁸⁶

Eden od osrednjih ciljev članka je bil izpostaviti prav zgodovinsko delo katastrskih popisovalcev, ki je bilo sicer nujno za ustvarjanje teh na videz trdnih sistemov vednosti, a je v njih obenem odmišljeno: kako so bile popisovalske odprave organizirane, kdo so bili ključni akterji v popisih poleg strokovnjakov, kakšne tehnične postopke, obrazce in inštrumente so uporabljali, kaj so bili viri podatkov, na katere so se popisovalci opirali itd. V članku sem zagovarjal tezo, da v delu katastrskih popisovalcev (kot tudi zemljiškoodveznih organov) lahko vidi-

²⁸⁶ Oziroma, natančneje, boja, skozi razplet katerega se je v Avstrijskem cesarstvu sploh zgodovinsko vzpostavila razredna delitev.

mo značilno znanstveno-oblastno tehniko, ki se ustali med 18. in 19. stoletjem v Evropi. Tako zastavljena trditev seveda poraja vprašanje obstoja sorodnih načinov pridobivanja informacij za potrebe vladanja v zgodnejših obdobjih. Najočitnejše so morda vzporednice med popisi in tako imenovano *objezdo* (*Bereitung*, obrajtanje), prakso, ki se vzpostavi od približno 1300, stalnejša pa postane v drugi polovici 15. stoletja. Objezda označuje lokalni obisk z namenom pregleda gospodarskega stanja gospostva, ki so ga načeloma na deželno knežjih gospostvih izvajali funkcionarji deželnega kneza. Podobno so postopali tudi nekateri zemljiški gospodje, katerih sedež je bil oddaljen od pregledovanega gospostva, denimo freisinški škof. Rezultati objezde so običajno bili tako imenovani reformirani urbarji, ki so poleg podatkov o dohodkih gospostva lahko vsebovali tudi navedbe o običajnem pravu in merah, ki so jih odposlanci pridobili zlasti s pomočjo izpovedi kmetov in županov kot predstavnikov soseske.²⁸⁷ Izrazje aktov, s katerimi je bila urejena izvedba terezijanske rektifikacije, najverjetneje nakazuje, da so bile objezde zgled, iz katerega so izhajali snovalci terezijanskega katastra. Patent 12. 8. 1747, s katerim je bila napovedana izdelava katastra za Kranjsko, namreč kot splošno poimenovanje za postopanje komisij konsistentno uporablja besedni zvezi *Landes-Bereitung oder General-Visitation* oziroma *Bereitung oder Local-Visitation*.²⁸⁸ Kljub uporabi nemškega izraza za objezdo pa menim, da so terezijanski katastrski delavci ob sklicevanju na stare zaslisevalske obhode uvajali novo prakso popisovanja, ki je predvidevala bistveno večje število osebja, kompleksnejšo delitev dela ter širši in izčrpnejši nabor podatkov, ki se ni več dotikal le posameznega gospostva, ampak načeloma vseh habsburških dednih dežel. Poleg tega je bil namen terezijanskega popisa izpovedi in obstoječe evidence bremen nadomestiti z državno vodenim registrom. Ta sicer nikoli povsem uspešna ambicija popisov 18. in 19. stoletja, da popisana praktična znanja odtujijo in izrinejo iz njihovega lokalnega konteksta tako, da jih integrirajo v strokovne sisteme vednosti, predstavlja bistveno razliko z objezdami v zgodnji moderni. Nazadnje pa objezde za razliko od kasnejših popisov ne predstavljajo »znanstvene« prakse, temveč – vsaj kolikor lahko sklepam na podlagi trenutnega omejenega stanja raziskav – potekajo ločeno od regionalnih naravno zgodovinskih odprav, ki v tem obdobju predstavljajo tipično obliko »znanstvenega« opisovanja teritorijev.²⁸⁹ V popisih 19. stoletja sta po drugi strani znanost in upravljanje docela združena.

Izpostavljene razlike so še toliko očitnejše, če popise 18. in 19. stoletja primerjamo z načinom uradovanja na več območjih srednjeveške Evrope, ki je v virih in literaturi imenovan *inquisitio* (mn. *inquisitiones*), kar Katja Škrubej prevaja z izrazom *poizvedba*.²⁹⁰ Na ozemlju današnje Slovenije tipičen primer poizvedbe predstavlja

²⁸⁷ Umek, *Reformirani urbarji*, str. 312–314; Mlinar, *Povednost srednjeveških urbarjev*, str. 37–39; Juričič Čargo, *Reformirani urbarji*, str. 72–83; Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 204.

²⁸⁸ AS 1079, patent 12. 8. 1747.

²⁸⁹ O teritorialni zgodovini narave kot tipični raziskovalni tradiciji zgodnje moderne gl. Komel, *Petty's instruments*.

²⁹⁰ Škrubej, *Uradovalna*, str. 370. Pri tem izhaja zlasti iz Esders in Scharff, *Untersuchung*. Podobno o *inquisitiones* v kontekstu današnje Francije, Revel, *Knowledge*, str. 135–138.

pojezda, ki je prvotno označevala slovesen prihod oblastnika in njegovega spremstva v neki kraj in zbor svobodnih lokalnih prebivalcev, ki se je pod predsedstvom oblastnika oblikoval v času obiska. Zbor je bil priložnost za pobiranje dajatev, obenem pa tudi obravnavo javnih zadev in seznanitev oblastnika z razmerami v obiskanem kraju.²⁹¹ Tovrstne poizvedbe so, podobno kot popisi, stremele k zbiranju informacij in znanj, ki jih načeloma lahko posedujejo le osebe, vpete v lokalne odnose, za potrebe vladanja. Vendar onkraj te splošne vzporednice menim, da se poizvedbe od kasnejših popisov razlikujejo tako z vidika načina zbiranja informacij kot oblike vladanja.²⁹² Provizorično bi torej za zgodovinski razvoj poizvedbenih in popisovalskih praks v prostoru, v katerega spada tudi območje današnje Slovenije, predlagal naslednjo okvirno periodizacijo: doba *poizvedb* (od zgodnjega srednjega veka do konca 15. stoletja), doba *vizitacij* in naravno zgodovinskih odprav (od konca 15. do sredine 18. stoletja) in doba *popisov* (od sredine 18. stoletja naprej). Podrobnejšo analizo obdobja pred 18. stoletjem in neizbežno odkrivanje izjem, ki so pred ali za tako zamejenim zgodovinskim časom, pa v stereotipni akademski maniri prepuščam morebitnim nadaljnjim raziskavam.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

- SI AS 25 Deželna komisija za davčno regulacijo v Ljubljani
 SI AS 31 Namestništvo v Ljubljani
 SI AS 43 Deželna komisija za zemljiško odvezo
 SI AS 174 Terezijanski kataster za Kranjsko
 SI AS 175 Jožefinski kataster za Kranjsko
 SI AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko
 SI AS 323 Okrajno sodišče Ljubljana
 SI AS 748 Gospostvo Krumperk, 1364–1891, fascikel 9, normalije V/8
 SI AS 1079 Zbirka normalij
 SI AS 1102 Generalna direkcija zemljiško-davčnega katastra
 AT OeStA/AVA Ministerium des Innern, Allgemeine Reihe, Akten (1. teil)

Objavljeni in digitalizirani viri

- Ambrož, Mihael, Matavšek, Emanuel in Lukanič, Miklavž, Prijazen svet v zadevah zemljišnega oprostena. *Ljubljanski časnik*, 1 (20), 1850, str. 77.
 Beyse, J, *Handbuch der gesammten Land- und Hauswirthschaft. I. Abtheilung: Die vollkommenste Landwirthschaft*. Dunaj: Hartleben, 1863.
 Decret des k. k. prov. General-Guberniums vom 27. November 1814. *Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum*

²⁹¹ Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 272–277. Gl. Škrubej, *Uradovalna*, str. 370, ki omenja tudi nekatere druge oblike poizvedb.

²⁹² Pojezdo kot poseben način uradovanja, ki bistveno bolj poudarja osebno udeležbo »vladanih« in ustno komunikacijo kot pa oblike vladanja, ki se začnejo na ozemlju Svetega rimskega cesarstva razvijati v 16. stoletju pod vplivom razvoja državne administracije in zaposlovanja učnih pravnikov, interpretira že Škrubej, *Uradovalna*, str. 369–370.

- Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschließlich des Jahres 1818 erlassen worden sind. (Ersten Theiles 3te Abtheilung, 1. August–December 1814).* Ljubljana, 1836, str. 297–300.
- Erlaß des Oberlandesgerichts in Linz vom 13. Juni 1850. *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Salzburg (XXII. Stück, 2. Juli 1850).* Salzburg, str. 589–590.
- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge des 8ten und 9ten Paragraphes des Allerhöchsten Patentes vom 23. December 1817 angeordneten Landes-Vermessung.* Dunaj: Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1824.
- Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters mit Allerhöchstem Patente vom 23. December 1817 angeordneten Grund-Ertrags-Schätzung.* Ljubljana: Eger, 1830.
- Instruction für die zur Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain aufgestellten Districts-Commissionen.* Ljubljana: Ignaz Alois von Kleinmayr, 1850.
- Katastral-Vermessungs-Instruktion.* Dunaj, 1820.
- Kaiserliches Patent vom 17. März 1849 womit ein provisorisches Gemeindegesetz erlassen wird. *Allgemeines Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849,* 170, Dunaj: Hof- und Staatsdruckerei, str. 204–222.
- Kmetijske in rokodelske novice.* (1843–1902). Ljubljana: Kranjska kmetijska družba.
- Kreutz, Johann, *Wahre und klare Ausdeutung über das allerhöchste Grund-und Gebäudesteuer-Patent vom 23. December 1817.* Dunaj: Felix Stöckholzer v. Hirschfeld, 1818.
- Linden, Joseph, *Die Grundsteuerverfassung in den deutschen und italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie (Erster Theil).* Dunaj: Friderich Volke's Buchhandlung, 1840.
- Ljubljanski časnik.* (1850–1851). Ljubljana: Jožef Blaznik.
- Maleville, Jacques, *Analyse rasonnée de la discussion du Code civil au Conseil d'État (Tome IIeme).* Pariz: Nève, Libraire de la Cour de cassation, 1822.
- Občni državljanski zakonik* (prev. B. Bežek in F. Regally). Tiskovna zadruga v Ljubljani, 1928.
- Orel, Jožef, Dobrovoljna beseda, kako naj se kmet pri odkupovavnih komisijah grašinskih davšin zaderži, kateri se želi škode varovati (1. del). *Kmetijske in rokodelske novice,* 8 (26), 1850, str. 105–106.
- Organisations-Verordnung des k. k. prov. illirischen General-Gouvernements vom 23. Juni 1814. *Ergänzungs-Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz-Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illirien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschließlich des Jahres 1818 erlassen worden sind (Ersten Theiles 2te Abtheilung 1. Juni–Juli 1814).* Ljubljana, 1836, str. 115–147.
- Allerhöchstes Patent vom 7. September 1848. Aufhebung des Unterthänigkeitsbandes und Entlastung des bäuerlichen Besitzes. *Sr. k.k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen (6. In 7. Band, 1. Januar–2. December 1848).* Dunaj, str. 285–288.
- Kaiserliches Patent vom 4. März 1849 wodurch die Durchführung der Aufhebung des Untertans-Verbandes und der Entlastung des Grund und Bodens angeordnet wird. *Allgemeines Reichs-Gesetz-und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. Jahrgang 1849,* 152, Dunaj, str. 167–173.
- Schematismus des Laibacher Gouvernement-Gebieths.* Ljubljana: Eger, 1825.
- Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebieth im Königreiche Illyrien.* Ljubljana: Eger, 1833.
- Schematismus von Oesterreich ob der Enns und Salzburg.* Linz: Johann Christoph Quandt, 1827.
- Verhandlungen des österreichischen Reichstages nach der stenographischen Aufnahme (Erster Band: 10. Juli 1848 – 22. August 1848).* Dunaj: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1848.

Verordnung des Ministeriums des Innern, betreffend die Durchführung der Grundentlastung im Kronlande Krain, 12. september 1849. *Sammlung der seit dem Regierungsantritte Sr. Majestät Kaiser Franz Joseph des Ersten bis zum Schlusse des Jahres 1855 erlassenen und noch in Kraft bestehenden Gesetze und Verordnungen in Justiz-Sache für das Kaiserthum Oesterreich (2. Band, 1. September-Ende December 1849)*, Dunaj, 1856, str. 75–121.

Literatura

- Apih, Josip, *Slovenci in 1848. leto*. Ljubljana: Matica slovenska, 1888.
- Arnaud, André-Jean, *Les origines doctrinales du Code civil français*. Pariz: Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1969.
- Bäck, Roland, *Die Grundentlastung von 1848/49 in Kärnten: Agrarreform, Industrialisierung und Reform der Sozialordnung*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2016.
- Bauer, Martin, Die Schätzungsoperante des Franziszeischen Katasters als agrarhistorische Quelle. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes*, 14, 2017, str. 216–250.
- Blaznik, Pavle, Enote individualne posesti. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 1970, str. 161–184.
- Blaznik, Pavle, Poljska razdelitev. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 1970, str. 185–196.
- Blaznik, Pavle, Bitenj in franciscejski kataster. *Loški razgledi*, 22, 1, 1975, str. 83–93.
- Blaznik, Pavle, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*, Ljubljana, 1980, str. 241–278.
- Britovšek, Marjan, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*. Ljubljana: Slovenska matica, 1964.
- Bruckmüller, Ernst, »Kein Robot! Kein Zehent mehr!«: Die Bauern, der Reichstag und die Grundentlastung. *1848 – Revolution in Österreich* (Schriften des Instituts für Österreichkunde 62). Dunaj, 1999, str. 89–127.
- Bruckmüller, Ernst, Die Kudlich-Legende. *Arhivistika-zgodovina-pravo: Vilfanov spominski zbornik*. Ljubljana, 2007, str. 321–343.
- Canale, Damiano, The Many Faces of the Codification of Law in Modern Continental Europe. *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, volume 9: A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World, 1600–1900*. Dordrecht in New York, 2009, str. 135–183.
- Conrad, Johannes idr. (ur.), *Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Zweiter Band: Baueuf-Dutot*. Jena: Gustav Fischer, 1891.
- Deutsches Rechtswörterbuch (DRW). Dostopno na: <https://drw-www.adw.uni-heidelberg.de/drw/info/>.
- Drobesch, Werner, *Grundherrschaft und Bauer auf dem Weg zur Grundentlastung: Die »Agrarrevolution« in den innerösterreichischen Ländern*. Celovec: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2003.
- Drobesch, Werner, Bodenerfassung und Bodenbewertung als Teil einer Staatsmodernisierung: Theresianische Steuerrektifikation, Josephinischer Kataster und Franziszeischer Kataster. *Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen*, 14, 2009, str. 165–183.
- Echterhölter, Anna, Shells and Order: Questionnaires on Indigenous Law in German New Guinea. *Journal for the History of Knowledge*, 1, 1, 2020, str. 1–19.
- Esders, Stefan in Scharff, Thomas, Die Untersuchung der Untersuchung. Methodische Überlegungen zum Studium rechtlicher Befragungs- und Weisungspraktiken in Mittelalter und früher Neuzeit. *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken im Mittelalter und früher Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1999, str. 11–48.

- Gojso, Eric, La genèse du Code civil. *Slovenian Law Review*, 3, 1-2, 2006, str. 143–153.
- Golec, Boris, Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi*, 32, 2, 2009, str. 283–338.
- Golec, Boris, Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 2. del. *Arhivi*, 33, 2, 2010, str. 339–396.
- Grafenauer, Bogo, Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis*, 2-3, 1948–1949, str. 7–68.
- Grande, Stane, Udriža, udriža, dons more use hin bit. *Krim odmev bo dal: zbornik občine Ig*. Ig, 2002, str. 31–52.
- Granda, Stane, Die Servitutenfrage und die Bäuerliche Revolte 1848/49 in Krain. *Die Bauern werden frei: Innerösterreichs Landwirtschaft zwischen Beharren und Modernisierung im frühen 19. Jahrhundert*. Celovec, 2007, str. 77–92.
- Grossi, Paolo, *Pravna Evropa*. Ljubljana: Založba /*cf, 2009.
- Grünberg, Karl, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung der gutsherrlich—bäuerlichen Verhältnisse in Böhmen, Mähren, und Schlesien*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1984 [1893].
- Grünberg, Kal, *Die Grundentlastung*. Whitefish, Montana: Kessinger Publishing, 2010 [1899].
- Hackl, Bernhard, Die Theresianische Steuerrektifikation in der Steiermark, 1748–1763: Das Ringen zwischen Landesfürst und Landständen um die Neuordnung des Gültsteuersystems. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 89–90, 1988–89, str. 165–225.
- Halpérin, Jean-Louis, *Five legal revolutions since the 17th century*. Heidelberg: Springer, 2014.
- Herman, Shael, The Uses and Abuses of Roman Law Texts. *The American Journal of Comparative Law*, 29, 4, 1981, str. 671–690.
- Horvat, Mojca, Urbarji in urbarialni registri v stoletju pred zemljiško odvezo. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 149–174.
- Hudelja, Niko, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Janša-Zorn, Olga, *Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju – Historično društvo za Kranjsko* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1988.
- Jellinek, Georg, *Allgemeine Staatslehre*. Berlin: O. Häring, 1914.
- Juričić Čargo, Danijela, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev (na ozemlju pod upravo kranjskega deželnega vicedoma). *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 71–90.
- Kačičnik Gabrič, Alenka, *To smemo že tako dolgo: kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Klemun, Marianne, Spaces and places: an historical overview of the development of geology in Austria (Habsburg Monarchy) in the eighteenth and nineteenth centuries. *Geological Society London Special Publications*, 442, 1, 2016, str. 263–270.
- Knapp, Georg Friedrich, Die Bauernbefreiung in Österreich und Preußen. *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 18, 1894, str. 409–431.
- Komel, Svit, La règle et la mesure: la codification comme révolution scientifique en droit. *Cahiers poitevins d'histoire du droit*, 12-13, 2021, str. 285–325.
- Komel, Svit, Petty's instruments: the Down Survey, territorial natural history and the birth of statistics. *The British Journal for the History of Science*, 2024, 1–22.
- Koyré, Alexandre, Du monde de l'à peu près à l'univers de la précision, *Critique*, 4, 28, 1948, str. 806–823.
- Kresal, France, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana, 1914.
- Krošl, Anton, *Zemljiška odveza na bivšem Kranjskem: Organizacija in delo zemljiškoodveznih organov 1849–1853* (doktorska disertacija). Ljubljana, 1941.

- Lazarević, Žarko, Kmečki dolgovi v avstrijski dobi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 33, 1-2, 1993, str. 3–15.
- Lego, Karl, Abbe Joseph Liesganig: zur 150. Wiederkehr seines Todestage. *Osterreichische Zeitschrift für Vermessungswesen*, 37, 1–3, 1949, str. 59–62.
- Lego, Karl, *Geschichte des österreichischen Grundkatasters*. Dunaj: Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, 1968.
- Lütge, Friedrich, Die Grundentlastung (Bauernbefreiung) in der Steiermark. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 16, 1968, str. 190–209.
- Maček, Jože, *Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1990.
- Marcos, Maximiliano Hernández, Conceptual Aspects of Legal Enlightenment in Europe. *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence, volume 9: A History of the Philosophy of Law in the Civil Law World, 1600–1900*. Dordrecht in New York, 2009, str. 68–134.
- Mell, Anton, *Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II.* Gradec: Styria, 1901.
- Messner, Robert, Der Franziszeische Grundsteuerkataster: Ein Überblick über seinen Werdegang und sein Wirken (I. Teil). *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 28, 1972, str. 62–105.
- Messner, Robert, Der Franziszeische Grundsteuerkataster: Ein Überblick über seinen Werdegang und sein Wirken (II. Teil). *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*, 29, 1973, str. 88–141.
- Mlinar, Janez, Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 35–53.
- Naylor, Simon in Schaffer, Simon, Nineteenth-century survey sciences: enterprises, expeditions and exhibitions. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 73, 2, 2019, str. 135–147.
- Pang, Alex Soojung-Kim, *Empire and the sun: Victorian solar eclipse expeditions*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Polec, Janko, *Kraljestvo Ilirija: prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah*. Ljubljana: Zvezna tiskarna in knjigarna, 1925.
- Polec, Janko, Uvedba občin na Kranjskem l. 1849/1850. *Zgodovinski časopis*, 6-7, 1952, str. 686–732.
- Revel, Jacques, Knowledge of the territory. *Science in Context*, 4, 1, 1991, str. 133–161.
- Ribnikar, Peter, Zemljiški kataster kot vir za zgodovino. *Zgodovinski časopis*, 36, 4, 1982, str. 321–337.
- Straßmayr, Eduard, Bürgermeister Dr. Karl Wiser (1800–1889). *Jahrbuch der Stadt Linz 1953*, 1954, str. 233–248.
- Škrubej, Katja, Courtroom Oaths and Patrimonial Court in 18th-century Carniola: Vestiges of ‘ius proprium’ and local autonomy (The Case of the Estate of Veldes/Bled). *Lex Localis*, 10, 3, 2012, str. 203–228.
- Škrubej, Katja, Uradovalna slovenika in proces terminologizacije med ustnostjo in pisnostjo od srednjega veka do moderne dobe. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Ljubljana, 2017, str. 367–375.
- Šumrada, Janez, Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana, 1996, str. 499–514.
- Török, Borbála Zsuzsanna, The ethnicity of knowledge: statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania. *Encountering Otherness*. Trst, 2011, str. 147–162.
- Umek, Ema, Reformirani urbarji deželnoknežjih gospostev na Kranjskem. *Zgodovinski časopis*, 36, 4, 1982, str. 311–320.

- Umek, Ema, Kranjska kmetijska družba 1767–1787. *Arhivi*, 29, 1, 2006, str. 1–34.
- Valenčič, Vlado, Posestne razmere na Veliki in Mali planini ob koncu fevdalne dobe. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*, 7–9, 1982, str. 127–158.
- Vilfan, Sergij, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma Stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij, Zemljiška gospostva. *Gospodarska in agrarna zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana, 1980, str. 75–239.
- Vilfan, Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Vilfan, Sergij, Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich. *Opera selecta*. Ljubljana, 2021, str. 331–378.
- Watson, Alan, *Legal transplants: An approach to comparative law*. Atene in London: The University of Georgia Press, 1993.
- Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich (56. Teil)*. Grädec. Universitätsbibliothek Graz, 1888.
- Zadravec, Dejan, Urbarji in urbarialni registri v zgodnjem novem veku. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana, 2016, str. 55–70.
- Zwitter, Žiga, Agrarna zgodovina podložnikov dveh gospostev med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine*. Ljubljana, 2014, str. 207–229.
- Žnidaršič Golec, Lilijana, O tretjem zvezku vodnika in terezijanskih urbarjih ljubljanske in novomeške kresije. *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije, 3. zvezek: Urbarji ljubljanske in novomeške kresije v fondu Terezijanski kataster za Kranjsko*. Ljubljana, 2013, str. 5–16.
- Žontar, Jože, *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem: od srede 18. stoletja do 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Žontar, Jože, Začetki občin na Kranjskem. *Arhivi*, 29, 1, 2006, str. 65–75.

SUMMARY

Land Surveyor's Relief: The Influence of Cadastral Surveys on the Execution of the Land Relief in Carniola

Svit Komel

The article discusses the implementation of unitary and exclusive property on real estate in the Austrian Empire in the nineteenth century, based on the example of province Carniola. The prevailing opinion in current historiography is that the new concept of property was the result of a theoretical break dictated by learned jurists who, in the course of the eighteenth and nineteenth centuries, designed the civil codes of various European countries—extensive systems of legal provisions intended to comprehensively regulate contractual, property and inheritance relations. The main thesis of the article is that changes in property relations were crucially influenced by surveys. With the expression survey I refer to a distinct manner of extracting knowledge about local and relatively commonplace phenomena, practices and practical knowledge, e.g., inventories of weights and measures, compilations of customary law, cadastral surveys, etc. In the eighteenth and nineteenth centuries these surveys evolved into a systematic manner of eliciting information, headed by state institutions and employing a mixture of experts (e.g., land surveyors, engineers, mathematicians, economists, lawyers), civil servants, military personnel, various categories of assistants, as well as local informants who provided on-the-ground intelligence. In this period the survey becomes established as a specific form of scientific method, which was adopted in various disciplines. Simultaneously, the survey also acts as a technique of governance, a way of intervening in local relations, customs and notions. In the article I illustrate this more broadly present scientific and governmental technique, and its significance for the historical transformations of law, by studying the impact of three cadastral surveys—the Theresian, Josephine and, especially, Franciscan—on the execution of the land relief (*Grundentlastung*), which established the modern institution of unitary and exclusive property on the territory of present-day Slovenia. Analysing the work involved in the making of the three cadastres, I show that cadastral surveyors prepared the ground for the later reform of land property relations by recording peasants' practical knowledge of land features, proprietary and municipal boundaries, typical products, prices, etc.

I address five fundamental impacts of the cadastres on the implementation of the land relief. In the section on the Theresian cadastre, I point out that this project was essentially an enquiry on property relations. By means of standard forms and instructions for responding to them, the Theresian cadastral surveyors prescribed mental categories in which manorial lords and peasants had to frame their knowledge of local circumstances. As they documented and recorded property relations, the surveyors were also adapting them and bringing them in line with the new definitions that were prescribed for the purposes of the cadastre. For example, forest and pasture rights, which were often claimed as property by peasants, were mostly recorded as easements, even though such a categorisation was controversial at the time. In addition the Theresian cadastre also gave state authorities control over records related to serf dues.

With regard to the Josephine and Franciscan cadastres, I focus on four main influences. First, for the purposes of the Franciscan survey the variety of terms in use for different land holders was replaced with a single term—'owner'. This expression was given a new definition by the court commission for the regulation of land tax in Vienna, independent of the civil law in force at the time. In its surveying instruction the court commission listed examples of land tenures where surveyors were to record the holders as if they were unitary and exclusive owners. Second, with the cadastral surveys, previous legal forms of holding and disposing of land—in particular the mansus (*Hube*)—were replaced by the parcel, i.e., a cadastrally demarcated and measured piece of land surface. The parcellation of land was partly carried out by the Josephine cadastre and completed with the Franciscan cadastre. Land surveyors were given detailed instructions as to which spaces could be constituted and bounded into an independent parcel. The

Franciscan cadastre thus created the land parcel as a technically defined object, which gradually also became the exclusive legal form in which land could act as the object of property rights. Parcellation had decisive consequences for the subsequent development of property relations in favour of unitary and exclusive property. Third, I highlight that Josephine and Franciscan cadastral surveyors contributed to the creation and establishment of municipalities as local administrative-political units by assuming them as units of territorial-statistical description. The introduction of a new first-level administration was a prerequisite for the successful implementation of the land relief, since the change in property relations also implied the abolition of the manor as a local administrative-judicial body. The fourth fundamental influence was the standardization of prices of labour and the most common agricultural products. Price tariffs, which constituted one of the cadastral results, were used in land relief proceedings to calculate the value of the abolished serf dues in labour and kind. In the article I analyse which sources of information the Franciscan assessors drew on to produce the cadastral price tables that were taken for granted in the land relief process as an abstract criterion for the valuation of the abolished serf dues.

In the last part of the article, I describe the work of the land relief authorities and show how the commissioners relied on the results of the cadastres in inventorying the abolished serf dues and calculating compensation for them. I emphasise that cadastral surveys not only facilitated the work that could have been done anyway by the land relief commissions, but also helped limit potential disputes over the transformation of land property relations. The land relief commissions were able to present the calculated amounts of compensation as the result of an objective mathematical procedure, based on data 'ascertained' by experts uninvolved in the land relief, rather than as the product of political will and individual commissioners. In this way the results of the cadastral work limited what could be the matter of political dispute in the process of reforming land ownership and its legal perception.

Miha Zobec

Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813–1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca

ZOBEC, Miha, dr., znanst. sodelavec/doc., Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, SI-1000 Ljubljana; Novi trg 2, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, SI-6000 Koper, Titov trg 5, miha.zobec@fhs.upr.si, miha.zobec@zrc-sazu.si
Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8655-4669>

Tomajski posestnik in politik Anton Černe (1813-1891) med Dunajem in izvorno skupnostjo: pogled na življenjsko pot vaškega mogotca

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 1-2, str. 100-119, cit. 82

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek prinaša vpogled v življenje Antona Černeta, tomajskega posestnika in poslanca v deželnem zboru v Gorici in državnem zboru na Dunaju. Glede na to, da je Černe preživel velik del 19. stoletja, podrobna raziskava njegovega življenja omogoča pregled ekonomskih in političnih dogajanj, ki so zaznamovala to obdobje na Slovenskem, zlasti pa procese, povezane z razvojem kapitalističnega gospodarjenja na podeželju in razmahom nacionalnega gibanja. S študijo primera, a ob vstavljanju v kontekst časa, si prispevek prizadeva razumeti odnose med vaško skupnostjo, elitami ter javnimi oblastmi.

Ključne besede: Anton Černe, Tomaj, Habsburška monarhija, vaške elite

ZOBEC, Miha, PhD, Research Associate/Assistant Professor, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Slovenian Migration Institute, SI-1000 Ljubljana, Nov trg 2; University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000 Koper Titov trg 5

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8655-4669>

The Tomaj Landowner and Politician Anton Černe (1813-1891) between Vienna and His Native Community: A Close-Up View of the Life of a Village Magnate

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 1–2, pp. 100-119, 82 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

This article provides an insight into the life of Anton Černe, a landowner from Tomaj and a member of the Provincial Diet in Gorizia and the Parliament in Vienna. Given that Černe witnessed a good deal of the nineteenth century, a study of his life provides an overview of the economic and political developments in Slovenia, and particularly the processes associated with the expansion of capitalist economy on the countryside, along with the rise of the national movement. By situating the case study into a temporal context, it seeks to understand the relations between the community, village elites and the public authorities.

Keywords: Anton Černe, Tomaj, the Habsburg Monarchy, village elites

Uvod¹

Tomajski politik Anton Černe se je v državni zbor na Dunaju zavihtel v samem začetku ustavne dobe, pred tem pa je opravljal vlogo vaškega župana. Svojo politično kariero je neslavno zaključil leta 1872, ko je doživel linč domačinov. Po poročanju časnikov tedanjega časa je bil srd posledica dejstva, da je Černe zatajil narodne interese, v državni zbor vstopil s podporo »Lahonov« in tam glasoval v nasprotju s pričakovanji narodno ozaveščenega tabora. Po napadu občanov v sežanski gostilni, torej pred domačim pragom, se ni nikoli več pobral. Sočasni tisk prikazuje Černetov poraz kot tipičen primer narodnega odpadništva. Pa je zgodba res tako preprosta? Kaj, če se je za narodno obarvanim nasprotovanjem Černetu skrival kompleksnejši preplet razmerij?

Anton Černe (1813–1891) je izhajal iz družine, ki je veljala za eno bolj imenitnih v vasi. V Tomaju so jih poznali pod imenom Fabjanji, saj naj bi začetnik gospodinjstva nosil ta priimek.² Družina je uživala skorajda pripisan status, kar je pomenilo, da so z obeh vej (Fabjanji in Černjevi – oboji so nosili v vasi pogost priimek Černe)³ izhajali vaški veljaki. Družina je torej, ne glede na nesrečne epizode posameznikov (npr. negospodarno poslovanje župana Ivana sredi 18. stoletja),⁴ v vasi ne le uživala ugled, temveč tudi razpolagala z družbeno močjo. Ta se je odražala v opravljanju oblastniških funkcij, prek katerih se je pozicionirala med vaško skupnost in fevdalne oz. kasneje javne oblasti.⁵ Že v 17. stoletju zasledimo, da je iz krogov družine izviral tomajski župan (konec stoletja, med 1696 in 1698, je to funkcijo opravljal Marko), položaj pa je družina zasedala tudi v 18. in seveda v 19. stoletju, ko sta vlogo opravljal (vsaj) Marko in njegov sin Anton Černe.⁶ Ni bila edina predstavnica vaške elite,

¹ Prispevek je nastal v okviru projekta »Slovenska zgodovina v malem: kontinuitete in spremembe v vaški skupnosti v dolgoročni perspektivi (Tomaj, 16.–20. stoletje)«, ki ga financira ARIS pod evidenčno številko J6-3143 (A).

² Kjuder, *Tomajske družine – zapisi Albina Kjudra*, str. 891.

³ Prav tam, 868. Kjuder meni, da tomajski priimek Černe izvira iz družine Černjevih, prinesel pa naj bi ga neki Poljak s priimkom Czerny, ki naj bi se na Kras priselil po tridesetletni vojni. Genealoški podatki Roberta Fonde (spetni portal <https://gw.geneanet.org/rfonda>) potrjujejo, da je bil začetnik rodu Joannes (Anshe) Czerny, rojen naj bi bil ok. 1605 (<https://gw.geneanet.org/rfonda?n=czerny&oc=0&p=joannes+anshe>, dostop 5. 6. 2023).

⁴ Glej: Panjek, Črna leta in rdeče številke, str. 60–87.

⁵ O vlogi župana na tržaškem podeželju prim. Kalc, *Tržaško podeželje in policijski red*, str. 271–288.

⁶ Za župane iz družine Černe v 18. stoletju glej: Panjek, Črna leta in rdeče številke; za

saj so župani, cerkveni starešine in drugi pomembneži izhajali še iz nekaterih drugih družbeno in ekonomsko izstopajočih družin. Te so se preko sorodstvenih zvez vzajemno podpirale, med njimi pa ni manjkalo niti antagonizmov.⁷ Prav družina Černe pa je v 19. stoletju, ko sta njena člana, Jakob in Anton Černe, stric in nečak, pridobila mesti tržaškega stolnega kanonika oz. državnega in deželnega poslanca na Dunaju in v Gorici, dodatno utrdila svoj položaj. Anton Černe je bil obenem človek starega in novega, modernega sveta, bil je zemljiški posestnik, ki je položaj vaškega imenitneža okrepil s političnim delovanjem. Kljub uveljavitvi izven domačega okolja je sadove svojega političnega delovanja še vedno uveljavljal v izvorni skupnosti. Ni se namreč toliko potegoval za funkcije in vlogo v »velikem svetu«, kolikor za širitev domačih posesti. Černetov »primer« nam zato lahko pomaga razumeti modernizacijske spremembe, ki so jih dežele nekdanje Notranje Avstrije, zlasti pa Goriška, doživele v 19. stoletju. Proces prehajanja iz predmoderne oz. starorežimske družbe k modernosti seveda ne smemo razumeti mehanično. Devetnajsto stoletje ni naenkrat privedlo do transformacije, tudi vaške elite so se že dolgo pred Antonom Černetom povezovale s svetom onkraj lokalne skupnosti. Prav tako je bila socialna diferenciacija podeželja ob drobljenju posesti v teku že stoletja. Dejstvo pa je, da je bilo prav rastoče denarno gospodarstvo tisto, ki je razslojevanje pospešilo.⁸

Pozorno opazovanje Černetove življenjske poti omogoča, da procese, ki smo jih navajeni gledati od daleč, preučujemo od blizu. Na ta način lahko pretresemo plasti preteklosti, ki se iz oddaljene perspektive zdijo jasne in linearne, ker jih sodimo na podlagi znanih rezultatov, ne pa po njihovem dejanskem poteku.⁹ S spremljanjem tomajškega poslanca lahko torej sledimo kompleksnim dinamikam spreminjanja kraškega podeželja, v povezavi z uveljavljanjem kapitalizma, nacionalizacijo prostora oz. krepitvijo nacionalnega gibanja in stopanjem ljudi v politično sfero. Izostritev Černetove življenjske poti pomeni tudi fokusiranje na razmerja, ki jih je tkal tako v izvorni skupnosti kot izven nje, kar pomaga razumeti tako odnose znotraj vaške skupnosti kot razmerja med skupnostjo in političnimi veljaki, kakršen je bil sam, ter javnimi oblastmi. Glede na to, da je bil Černe tako posestnik kot politik, nam analiza omogoča razbiranje povezav med ekonomskimi in političnimi vprašanji, ki jih običajno presojamo ločeno. Prispevek izhaja iz podmene, da je bil Černetov ekonomski vzpon povezan z njegovo politično dejavnostjo ter da je zgoraj omenjeni politični protest Kraševcev proti tomajskemu mogotcu koreninil

19. stoletje pa Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), zapuščina družine Černe, fond 939, šk. 1, »Motivi«, copia n. LX.

⁷ Podatki temeljijo na popisovanju duhovnika Albina Kjudra, ki je v času služenja med svetovnjima vojnoma vestno beležil podatke o preteklosti tomajskih družin in dogajanjih v vasi. Glede na to, da se je pri zapisovanju v glavnem opiral na spomin vaščanov, so njegove zabeleške v posameznih podrobnostih zgrešene, v glavnem pa držijo primerjavo z drugimi dokumenti. Glej: Kjuder, *Tomajske družine – zapisi Albina Kjudra*. Kjuder je vneto popisoval tudi govornice, ki so se širile med ljudmi, za te njegove zapise glej analizo: Jurij Hadalin, *Govorice in čenče*, str. 729–742.

⁸ Moritsch, *Das nahe triester Hinterland*, str. 78; o drobljenju posesti v novem veku glej Panjek, *Kulturna krajina Krasa*, str. 62.

⁹ Prim. Levi, *Nematerialna dediščina*, str. 12; glej tudi Brewer, *Microhistory and the Histories*, str. 8.

tudi v socialno-ekonomskih razmerjih, čeprav je nosil nacionalno obeležje. Da bi to ilustriral, prispevek namenja pozornost najprej ekonomski, nato pa tudi politični plati Černetovega delovanja. Medtem ko ekonomsko plat delovanja prikaže s pomočjo oporok, kupoprodajnih pogodb in zadolžnic, se pri podajanju politične poti poslužuje časnikov različnih nazorskih usmeritev v slovenskem (nacionalno-liberalna *Soča*, ki je bila Černetu nasprotna, ter do njega dobrohotni *Domovina* in *Novice*) in nemškem jeziku (nemško-liberalni dunajski *Neue Freie Presse*). Članek izmenjuje perspektive: s pomočjo študije Černetovega primera poskuša osvetliti odločitve, ki so se izrazile v širših razmerah (npr. Černetov politični preobrat), obenem pa osebno in lokalno dimenzijo kontekstualizira skozi širše procese, ki so prežemali tedaj južne dežele habsburške krone.

Černetova pot k uspehu: kako poslanec na Dunaju postane eden večjih posestnikov na Krasu

Anton Černe se je leta 1813 rodil očetu Marku Černetu, tomajskemu županu v času Ilirskih provinc in kasneje pod avstrijsko upravo med letoma 1826 in 1839. Komaj devetnajstleten se je Anton poročil z osem let starejšo Marijo Renčelj, hčerjo mačehe (torej Markove žene) Neže Renčelj.¹⁰ Za njegovo šolanje je po vsej verjetnosti poskrbel stric Jakob, ki si je kot tržaški stolni kanonik priboril zavidanja vredno premoženje in ga v prvi vrsti namenil štipendiranju sorodnikov in drugih vaščanov ter župljanov. Jakob je nečaku Antonu namenil pomembno vlogo, saj ga je v oporoki omenil kot (so)upravitelja štipendijskega sklada.¹¹ Indici o Antonovi izobraževalni poti kažejo na to, da je temeljito poznal nemščino in tudi italijanščino (znana naj bi mu bila tudi latinščina), medtem ko knjižne slovenščine ni bil več. To so mu kasneje politični nasprotniki tudi očitali, negodovali so namreč nad njegovo »ferdirbano kranjsko špraho«.¹² Antonu sta bila torej socialni in politični kapital položena v zibko, v dobršni meri pa je prek strica Jakoba vsrkal tudi kulturni kapital, ki mu je pomagal usvojiti potrebna znanja za vzpon v avstrijsko izbrano družbo. Družina je nudila odlično izhodišče za karierni vzpon tudi preostalim članom: v Trstu so se znašli Jožef, sin Antonove tete, ki je postal kirurg, brat Franc, ki je stopal po Jakobovih stopinjah in torej ravno tako postal stolni kanonik, sestra Uršula, ki se je v Trst poročila, brat Jožef pa je postal uradnik na sežanskem okrajnem glavarstvu.¹³

Da bi utrdil svoj položaj in se dvignil tudi v krogih izven lokalnega okolja, pa je Anton Černe potreboval še ekonomsko moč. Očitno je, da premoženja ni podedoval, saj očetova oporoka ni bila posebej razkošna in je za glavnega (»univerzalnega«) dediča določila prvorojenca Janeza, ki se je poročil v drugo »konkurenčno« uglied-

¹⁰ Marušič, ur., *Državni in deželni poslanec*, str. 10.

¹¹ Glej oporoko Jakoba Černeta: PANG, 939, šk. 4, Testament, 18. 12. 1856.

¹² O Černetovem znanju jezikov glej: Cencič, *Tomaj, Krasa raj*, str. 65; za Černetove izreke v latinščini: »Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t. l.«, *Novice*, 28. 5. 1862, str. 173–174; o »ferdirbani kranjski šprahi« glej: »Černetov manifest«, *Soča*, 6. 4. 1872, str. 1.

¹³ Župnijski arhiv Tomaj (ŽAT), Matija Sila, »Rodovnik rodbine Marka Černe v Tomaju«, nedatirano, najbrž 1913.

no družino (z domačim imenom Učerinovi). Videti je torej, da je oče stremel k utrjevanju zavezništev v izvorni vasi. Bolj kot na posesti je njegova moč slonela na sposobnosti tkanja vezi znotraj skupnosti.¹⁴ Kljub vsemu pa je oče pred smrtjo prav Antona imenoval za svojega zastopnika v vseh zadevah.¹⁵

Anton je bil tisti, ki se mu je uspelo povzpeti na zavidljivo gmotno raven, najbrž tudi zahvaljujoč funkcijam, ki jih je opravljal. Čeprav nimamo neposrednih dokazov, je bila Černetova politična pot tako dolga, da lahko utemeljeno sklepamo, da mu je nudila odskočno desko pri oplajanju premoženja. Začela se je leta 1839, ko je prvič postal župan, zaključila pa 1876, ko je prenehal s funkcijo deželnega poslanca. Poleg tega je segala v pomembna mesta avstrijske politike, torej v državni in deželni zbor, kar mu je nudilo odlična izhodišča za krepitev svojega položaja, tudi ekonomsko. Dokazov o zvezah med politično dejavnostjo in ekonomskim vzponom najbrž nikoli ne bomo mogli pridobiti, tudi s pregledom parlamentarnih zapisnikov ne, saj so se mnoge kupčije sklepale v zakulisju. Zaradi tega se bomo morali opreti na govorice in indice, ki pričajo o bohotenju Antonovega premoženja v času opravljanja funkcij. V tem času naj bi ogrska vlada Černetu plačala 60.000 goldinarjev v zameno za lobiranje k zmanjšanju ogrskega prispevka v skupni vojaški proračun.¹⁶ Govorice, ki jih je po spominu zabeležil Albin Kjuder, sicer tomajski župnik v času med vojnami – zabeležil je, da naj bi se Černe z omenjeno vsoto celo hvalil nekemu vaščanu –, so seveda nepreverjene. Dejstvo pa je, da je bil Černe član desetčlanske avstrijske parlamentarne delegacije za reševanje vprašanj dualizma, tako da ni neverjetno, da je bil za »zasluge« pri reševanju kako poplačan. Poleg tega se je že v začetku šestdesetih let v parlamentu seznanil z Lovrom Tomanom, za katerega je znano, da se je okoristil pri gradnji gorenjske železnice.¹⁷

Tudi če pustimo govorice ob strani, se lahko o Černetovem ekonomskem statusu prepričamo na podlagi kopice kupoprodajnih pogodb, ki jih hrani njegova zapuščina. Černe v njih skorajda brez izjeme nastopa kot kupec. O položaju govori tudi dejstvo, da je zlasti po dopolnjenem šestdesetem letu nastopal kot posojevalec denarja. Ne nazadnje pa o Antonovi imovitosti in družbenem statusu najzgovorneje pričajo oporoka, kjer lahko zasledimo, kako bogato dediščino je namenil svojim štirim hčeram (kraški poslanec ni imel moškega potomca), ter poročne pogodbe hčera, ki beležijo izjemno bogate dote.¹⁸

¹⁴ PANG, 939, šk. 2, Testament, 3. 3. 1850.

¹⁵ PANG, 939, šk. 5, Vollmacht, Marko Černe (Zherne), 21. 3. 1838.

¹⁶ O tem glej: Kjuder, *Zgodovinski mozaik Primorske*, str. 150; Hadalin, *Govorice in čenče*, str. 735.

¹⁷ Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 683.

¹⁸ Vsaki od hčera je Anton v oporoki namenil celotno ali polovico hiše: Jožefi, poročeni s posestnikom Andrejem Kocjanom iz Žirij, je namenil hišo v Sežani, Luizi (Alojziji), poročeni z Mihaelom Dellesom, tržaškim trgovcem, polovico hiše v Trstu, Amaliji, poročeni s stotnikom Francem Černetom iz Tomaja, domačo posest in polovice (druge) hiše v Trstu, Vincenci pa je namenil kar pet hiš v Trstu, nazadnje je hišo v Trstu namenil tudi vnuku Emilu Arturu. Ob poroki je Vincenci dodelil doto v vrednosti 6000 goldinarjev, enak znesek je namenil Alojziji, Jožefi pa je namenil 2500 goldinarjev. Glej: PANG, 939, šk. 4, Testament, 26. 9. 1889; prav tam, pogodba (convenzione) med Antonom Černe in Vincenco Sclamba pri notarju Quarantotto v Trstu, 1. 6. 1882; Ehepact, pogodba med Alojzijo Černe in Mihaelom Dellesom pri notarju Petru Kozlerju

Spoznali smo, da je bilo Antonu že od malih nog dobro postlano in da se je lahko oprl tako na očetovo politično dediščino kot na stričev »kulturni« kapital. Že kot otrok je vsrkaval obrt upravljanja vaške skupnosti, v kateri se je mojstril oče, leta 1839 pa je od njega prevzel žezlo. Domnevamo lahko, da mu večšine, ki jih je osvojil kot prvi mož skupnosti, niso pomagale zgolj pri poti na Dunaj in v Gorico, ampak so pripomogle tudi k njegovim trgovskim in pogajalskim sposobnostim. Navkljub premoženju, ki mu ga je uspelo akumulirati – ali pa prav zaradi njega –, se vendarle zdi, da je Anton na stara leta postajal vse bolj odtujen od stvarnosti, v kateri je prebival. Pripetilo se je namreč, da ga je politični oportunističen stal simpatije vaščanov in Kraševcev nasploh.

Da bi razumeli, kako in zakaj je izgubil naklonjenost Kraševcev, se moramo približe seznaniti s postopki kopičenja njegove zemljiške posesti, ki so potekali v času gospodarske krize in posledično nemalokrat minili v znamenju siromašenja kmetov. Kmetje zaradi neugodnih razmer Černetu velikokrat niso utegnili vrniti izposojenega denarja, kar se je zaključilo z rubežem zadolženih posesti.

Černe investira v posest in posoja denar: socialne posledice političnega delovanja

Posojanja denarja se je Černe lotil že v svoji mladosti (med 1840 in 1849), ko je opravljal funkcijo župana.¹⁹ Tedaj je šlo za posamezne primere, in ne za posojila močno zadolženim strankam, ki se pojavijo kasneje. Že leta 1866 je terjatev več, v Antonovi tabeli, kjer je zabeležil dolgove posameznikov, tedaj lahko naštejemo 69 oseb, od teh kar 21 (oz. pribl. 30 %) domačinov (Tomajcev). Leta 1887 je bilo dolžnikov že 93, med njimi 28 Tomajcev. Celokupni dolg domačinov se je z 2.262 goldinarjev leta 1866 povzpел na 3.619 goldinarjev leta 1887.²⁰ Dolg po posameznem gospodinjstvu se je v primeru Tomaja gibal (navajam najvišje številke) od 215 goldinarjev v letu 1866 do 415 v letu 1887.

Podatki o zadolžitvi pričajo torej o trendu rastočega zadolževanja, kar se ujema z opažanji Josipa Vošnjaka in ravno tako razširjeno tezo v zgodovinopisju o siromašenju slovenskega podeželja in krepitvi večjih posestnikov na račun in imetnikov kapitala na račun male, fragmentirane zemljiške posesti.²¹ Ob avstrijski zakonodaji, ki je podeželje visoko obdavčila, je težavo predstavljal tudi zakon o dedovanju, ki je predvideval delitev v enakih deležih med dediče. Starši so morali plačevati za dote, ob naraščajočih stroških pa sta jim industrializacija in modernizacija odtegnili dotedanje vire dohodkov.²² V začetku 1870-ih let so slabše letine

v Sežani, 12. 11. 1862; Heiratsvertrag, pogodba med Jožefo Černe in Andrejem Kocjanom pri notarju Kozlerju v Sežani, 29. 1. 1857.

¹⁹ Glej PANG, 939, š. 5, Tabela terjatev med 1840 in 1849,

²⁰ Glej prav tam, knjižici »Tirjatve Antona Černe-ta z Tomaja konc leta 1887« in »Tirjanje obresti za leto 1866«.

²¹ Vošnjak, *Socialni problem*, str. 18–19.

²² Po poročanju Josipa Vošnjaka so davek na posesti določale posebne komisije, ki naj bi često precenile zemljiški donos, kmetje so nato morali v državni blagajno plačati 23 % od ocenjenega donosa, za nameček pa so morali deželam in okrajem plačati še druge, posredne doklade. Glej: prav tam, str. 24–26.

in gospodarska kriza, ki jo je naznanil prodor poceni ruskega in ameriškega žita na evropske trge, položaj še otežili. Zadolženi kmetje so bili primorani poleg dolga plačati tudi obresti, kar je predstavljalo dodaten, za številne nepredstavljen strošek. Če dolžnik ni zmožni poravnati obveznosti, je sledila izvršba, upnik je imel pravice do hipoteke in je torej lahko zasegel posesti, ki jih je dolžnik zastavil.²³

Po teh načelih je ravnal tudi Černe s svojimi dolžniki. Sam prikaz rastočega zadolževanja, ki ga lahko razberemo na podlagi omenjenih knjižic terjatev, še ne more spregovoriti o odnosih v skupnosti, saj bi lahko domnevali, da so dolgovi, podobno kot v preteklih obdobjih, nastali tudi kot posledica kmečkega trgovanja.²⁴ Vpogled v ohranjene dokumente pa priča, da ni šlo zgolj za preproste transakcije, ampak za primere, ki so se velikokrat zaključili s sodnimi izterjavami oz. rubeži zadolženih posesti, kar je zanesljivo vplivalo na odnose v skupnosti.

Da bi lahko prikazali, kako so bili odnosi videti v praksi in kak »sloves« si je kot upnik pridobil Anton Černe, se moramo ozreti proti pogodbam, ki jih je sklepal s svojimi strankami. Eden tistih, ki se večkrat pojavljajo v Černetovih zabeležkah terjatev,²⁵ je Valentin Raubar iz Verhovelj. Na podlagi notarske pogodbe, ki jo je 14. junija 1862 sklenil s Černetom, je Raubar slednjemu dolgoval 187 goldinarjev, ki naj bi jih povrnil še isto leto (do novembra), skupaj s 6% obrestmi.²⁶ Ker Valentin dolga ni vrnil v dogovorjenem roku, je Černe sprožil sodni postopek, na podlagi katerega je sodišče odredilo, da mora Černetu plačati dolg z obrestmi ter stroške sodne izvršbe.²⁷ Tudi to je bilo zaman, zato je Černe nadaljeval s procesom na sodišču in zahteval izvedbo izvršbe in zemljišče, vknjiženo v občini Veliki Repen, do katerega je imel zastavno pravico.²⁸ Podobno se je zgodilo z Andrejem Slavcem (najbrž je prihajal iz gospodinjstva, poznanega kot »pri Lojzi Mešanovi«, a ni gotovo), Černetovim sovaščanom. Tako kot z Raubarjem je tudi s Slavcem Černe pri notarju sklenil pogodbo, na podlagi katere mu je omenjeni dolgoval 140 goldinarjev, pri čemer naj bi mu dolg poplačal v dveh obrokih po 70 goldinarjev letno, skupaj z 8% obrestmi. Izposojno je Slavec zavaroval z zastavitvijo dveh svojih parcel, njiv, tako da je Černe pridobil pravico do vknjižbe teh posesti v primeru, da denar ne bi bil vrnjen.²⁹ Slavec izposojenega zneska očitno ni vrnil ne v predvidenem roku ne kasneje. Da bi pridobil posojeni denar, je Černe prek sodišča decembra 1881 poslal plačilni zahtevek s štirinajstdnevni rok za plačila, ker pa Slavec nanj ni

²³ Prav tam, str. 21–22. O kmečkem zadolževanju na Slovenskem glej tudi: Lazarevič, *Kmečki dolgovi na Slovenskem*.

²⁴ O tem na primeru Benečije glej: Beguš, *Gostišče podjetne vaške skupnosti*, str. 219–247.

²⁵ V Černetovih knjižicah dolžnikov se določena imena in priimki ponavljajo. Kljub temu težko sodimo o ponavljanju (prekrivanju) dolžnikov, saj je v vasi (Tomaju) veliko oseb nosilo isti priimek, čeprav so pripadali različnim gospodinjstvom. Prav tako so bile izbire glede imen omejene, tako da se je velikokrat zgodilo, da v vasi srečamo več oseb z istim imenom in priimkom.

²⁶ PANG, 939, šk. 5, Dolžno pismo, sklenjeno med Valentinom Raubarjem in Antonom Černetom pri notarju Petru Kozlerju v Sežani, 14. 6. 1862.

²⁷ Prav tam, pismo Antona Černeta okrajnemu sodišču v Sežani, Tomaj, 14. 3. 1866.

²⁸ Prav tam, pismo Černeta okrajnemu sodišču v Sežani, 26. 10. 1886.

²⁹ PANG, 939, šk. 4, Dolžno pismo, sklenjeno med Andrejem Slavcem in Antonom Černetom pri notarju Francetu Pitamitzu v Sežani, 21. 1. 1874.

odgovoril, je upnik sprožil sodni spor.³⁰ Nazadnje je Černe prosil okrajno sodišče, da se ocenijo Slavčeve posesti in se izvede rubež v protivrednosti izposojenega denarja.³¹ Na tak način se je pri Černetu zadolžil tudi sovaščan Luka Petelin (ni znano iz katere hiše), ki je Černetu na podlagi notarske pogodbe, sklenjene leta 1879, dolgoval 323 goldinarjev s 7% letnimi obrestmi, vsoto pa bi moral poravnati v šestih letih, sicer bi mu lahko Černe odtegnil hišo s hlevom ter dvoriščem in več posesti.³² Kot je razumeti iz Černetovih obračunov, dolg ni bil izplačan, nadaljeval se je prek Lukovega sina Antona, nazadnje pa so bile posesti družine prodane na dražbi, pri čemer je del premoženja prevzel Černe. Kot Petelin se je pri Černetu zadolžil tudi soimenjak Anton Černe (iz hiše Filakovcev), za katerega je v knjižici iz 1887 zabeleženo, da je Černetu – Fabjanju dolgoval 206 goldinarjev. Štiri leta zatem je s Fabjanjem sklenil kupoprodajno pogodbo, v kateri mu je prodal posesti za kupnino podobne vrednosti, kot je znašal dolg – 218 goldinarjev, s tem so se tudi izničile Fabjanjeve terjatve do Filakovca in izbrisale zastavne pravice.³³ Med dolžniki pa so se očitno znašle tudi premožnejše družine, ki so se zaradi slabega gospodarjenja ali drugih okoliščin znašle v nezavidljivem položaju. Tu lahko omenimo usodo posestnika, ki se v dokumentih omenja kot Mathias Oru (najbrž Matija Orel), katerega oče je bil posestnik, gostilničar in župan v Skopem in se je že zadolžil pri Černetu za 350 goldinarjev s 5% obrestmi.³⁴ Matija se je nato pri Černetu zadolžil za zajetno vsoto 1.200 goldinarjev, ki jo je zavaroval tako, da je upniku v 30-letni užitek nudil številne posesti v svoji vasi.³⁵ Očitno je Matija postal plačilno nesposoben, saj med dokumenti zasledimo poročilo okrajnega sodišča v Sežani, da je Anton Černe postal upravitelj Matijeve stečajne mase za leti 1869 in 1870 (skozi preverbo pri pooblaščenca Adolfu Švari).³⁶

Videti je torej, da je Černe znal socialno-ekonomske razmere, ki jih je porajalo kapitalistično gospodarjenje, zasukati v svoj prid. Pri oplajanju posesti mu ni pomagala zgolj debela denarnica, temveč tudi premetena strategija in dokaj neizprosen odnos do dolžnikov. Omenimo lahko primer Antona Lazarja, po rodu iz Gropade pri Bazovici, ki je po inventarju sodeč razpolagal s številnimi posestmi tako v Gropadi kot tudi v Ospu in Boljuncu, a ni imel otrok. S tem ko je Černe prepričal oz. ponudil denar zakonitim dedičem, je sčasoma pridobil večji del

³⁰ Prav tam, plačilni nalog, 15. 12. 1881; pismo Černeta okrajnemu sodišču v Sežani, Tomaj, 27. 2. 1882.

³¹ Prav tam, pismo Černeta okrajnemu sodišču v Sežani, 24. junij 1889.

³² Prav tam, zadolžnica, sklenjena med Luko Petelinom in Antonom Černetom pri notarju Francetu Pitamitzu v Sežani, 11. 9. 1879.

³³ Prav tam, šk. 3, kupoprodajna pogodba, sklenjena med Antonom Černetom (Filakovec) in Antonom Černetom (Fabjanji) 17. 3. 1891 pri notarju Joahimu Zencovichu v Sežani.

³⁴ O družini Oru glej družinsko drevo na spletnem portalu Robert Fonda Genealogy – <https://gw.geneanet.org/rfonda?lang=en&p=matthaus+josephus&n=oru> (dostop 5. 6. 2023); v zvezi z dolgom Antona Oru glej prav tam, šk. 4, pogodba o izposoji (Darlehenscontract), sklenjena med Antonom Černetom in Antonom Oru, sklenjena 4. 4. 1853 v Sežani.

³⁵ Prav tam, zadolžnica, sklenjena med Matijo Oru in Antonom Černetom pri notarju Petru Kozlerju 9. 10. 1862 v Sežani.

³⁶ Prav tam, poročilo okrajnega sodišča v Sežani o upravljanju stečajne mase po Matiji Oru, 12. 11. 1871.

Lazarjevih posesti.³⁷ Svoj »teritorij« je tomajski mogotec nazadnje raztegnil do te mere, da so vaščani namigovali o lasti ozemlja, ki se razprostira med njegovim vrtom in Brjami pri Koprivi.³⁸

Skleпали bi lahko, da je prikazana socialna diferenciacija zaznamovala razmerja v lokalni skupnosti, s tem pa je odmevala tudi v širših političnih konfliktih. Čeprav so ti z začetki ustavnosti temeljili na bojih med različnimi stališči v odnosu do narodnostnega in jezikovnega vprašanja v monarhiji, lahko domnevamo, da so za njimi stale tudi socialne napetosti. Spomniti moramo, da se je Anton Černe, za razliko od svojega očeta Marka, z opravljanjem političnih funkcij vse bolj ločeval od kraškega sveta, čeprav z njim ni prekinil odnosov. Resda je fokus svojega delovanja usmerjal proti Gorici, Dunaju in Trstu, a je obenem doma pridobival posesti, velikokrat na račun manj premožnih, od katerih je zahteval poplačilo dolgov z obrestmi. Tako je njegova podoba med Kraševci začela bledeti. Ne sme nas torej čuditi, če pri kronistih časa preberemo, da so govorice, ki so krožile med Kraševci, Černeteta prikazovale v kaj nehvaležni podobi. Četudi velikokrat niso bile resnične – zlasti tiste, ki so se dotikale njegovega političnega delovanja, – govorice vendarle predstavljajo indikator položaja posameznika v skupnosti. Neprijetne govorice lahko kažejo, da je bil nekdo ob čast in dobro ime.³⁹ Poleg namigovanj o astronomski vsoti denarja, ki naj bi jo prejel od ogrske vlade, se je med Kraševci širilo prepričanje, da naj bi Černe na Dunaju prikazoval razmere na Krasu v čisto drugačni luči, kot so dejansko bile. Tako naj bi v parlamentu govoril, da je Kras rodovitna pokrajina in da trte izjemno obrodijo, kar naj bi odločevalce pripravilo k temu, da so deželo višje obdavčili. Govorica ne ustreza resničnosti, saj je Černe v državnem zboru Kras prikazal kot skalnato in puščobno deželo, v kateri morajo kmetje veliko energije vložiti v to, da ob naravnih razmerah lahko sploh obdelujejo zemljo.⁴⁰ Kljub temu da čenča o Černetovem delovanju na Dunaju ni bila resnična, pa priča o sumničavosti Tomajcev do svojega sovaščana. Tovrstna nejevolja je bila, tako duhovnik Kjuder, prisotna še v njegovem času (Kjuder je deloval v Tomaju od 1924 do svoje smrti leta 1967, op. M. Z.).⁴¹

Čas je, da se ozremo k Černetovemu političnemu delovanju in preverimo, ali je bilo njegovo gibanje v političnem prostoru povezano s socialno umeščenostjo in osebnimi ter družinskimi okoliščinami. Obenem pa se lahko seznanimo tudi s tem, kako je njegovo celokupno delovanje povratno vplivalo na preoblikovanje položaja, ki ga je zasedal v izvorni skupnosti.

³⁷ Glej dokumente, s katerim Anton Živic, eden od dedičev, svoj del preda Antonu Černetu – PANG, 939, šk. 1, *Contratto e rispettiva cessione*, Trst, 3. 2. 1846; predaja deležev drugih dedičev Černetu je navedena v – šk. 1, »Vollmacht«, Tomaj, 1. 2. 1846 in šk. 3. »Inclita Pretura«, nedatirano.

³⁸ Glej: Kjuder, *Zgodovinski mozaik Primorske*, str. 150; v zemljiški knjigi najdemo v zvezi z Antonom Černetom 71 vnosov posesti, PANG, 939, šk. 4.

³⁹ O opravljanju, obrekovanju in govoricah glej: Ramšak, *Žrtvovanje resnice*.

⁴⁰ »Državni zbor. Govor državnega poslanca g. A. Černe-ta o soli.«, *Domovina*, 29. 5. 1868, str. 86–87.

⁴¹ Knjiga *Zgodovinski mozaik Primorske* je sicer izšla 1960, zgodbe je zbral in sestavil med letoma 1955 in 1960.

Politični vzpon in padec kraškega posestnika

Anton Černe⁴² je bil v državni zbor prvič izvoljen leta 1848, ko so v Avstriji volilno pravico na podlagičasne ustave imeli vsi »samostojni moški« (torej tisti, ki niso bili v služecem razmerju), tako da so lahko volili predstavniki vseh slojev. Černe je bil med dvanajstimi poslanci Avstrijskega primorja in med dvajsetimi, izvoljenimi v deželah, kjer so prebivali Slovenci.⁴³ Seveda ni bil edini, ki je izhajal iz vrst kmečkih posestnikov: podeželski buržoaziji je tedaj pripadala kar četrtina poslancev.⁴⁴ Samo iz Goriške sta bila poleg Černeta pravnik Josip Doljak iz Grgarja in Anton Gorjup s Kanalskega Vrha. Kljub temu da se je tedaj tako kot večina slovenskih in slovanskih poslancev Černe pridružil parlamentarni desnici, se je zavzemal za odpravo podložništva brez odškodnin in si z govori prislužil sloves enega najbolj prepoznavnih slovenskih politikov.⁴⁵ Z uvedbo kurialnega volilnega sistema na podlagi februarskega patenta je bil leta 1861 skupaj s sežanskim sodnikom Alojzom Polleyem⁴⁶ izvoljen v goriški deželni zbor v kuriji (vele)posestnikov. Prek deželnega zbora – tako kot je velevala tedanja volilna zakonodaja –, se je zopet zavihtel v državni zbor, kjer je bil zaradi zavzemanja za pravice do javne rabe slovenščine deležen pohval, tudi iz Goriške.⁴⁷ Goriški (po rodu iz Kobarida) zgodovinar in kasnejši politični aktivist (na Dunaju se je ukvarjal z vprašanji beguncev in emigrantov iz Julijske krajine) Andrej Gabršček je zato zapisal, da je Černe sicer bil preprost kmet, a je imel imeniten govor v državnem zboru, kjer je zahteval javno rabo slovenščine in zato na Goriškem in širše prejel veliko pohval – med drugim tudi od kasnejših političnih nasprotnikov.⁴⁸ Politični parket si je tedaj delil s slovenskim poslancem Lovrom Tomanom (čeprav je ta pripadal opoziciji, Černe pa vladni večini), romantično navdahnjenim pesnikom in narodnjakom, pri katerem je našel oporo v zagovoru maternega jezika.⁴⁹ Černetov sloves se je v tem času zdel neomajen, tako da so ob deželnih volitvah 1867 v goriškem časopisu *Domovina* zapisali: »Vi Kraševci! Vam nimamo kaj svetovati, ker že sami veste kaj storiti. [...] Vam gre slava, da ste nam že unkrat možaka poslali, kateri zdaj po vsi Avstriji slovi, in vam in vsem Slovencem čast dela. Pošljite nam zopet vrlega

⁴² Za celovit prikaz Černetove politične poti glej: Marušič, *Državni in deželni poslanec; Melik, Slovenci 1848–1918*; Gabršček, *Goriški Slovenci*.

⁴³ Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 283; Marušič, *Državni in deželni poslanec*, str. 10–11.

⁴⁴ Judson, *Habsburški imperij*, str. 204–206.

⁴⁵ Marušič, *Državni in deželni poslanec*, str. 14.

⁴⁶ S Polleyem sta sodelovala v nemški čitalnici (Leseverein) v Sežani. Glej: Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 24. Ironično, v čitalnici je deloval tudi Karel Lavrič, kasnejši Černetov nasprotnik.

⁴⁷ »Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t. l.«, *Novice*, 28. 5. 1862, str. 172–177.

⁴⁸ Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 56–57.

⁴⁹ »Iz Gorice«, *Novice*, 17. 7. 1861, str. 238; Gabršček Tomana označuje Černetovega so-bojevnika. Glej: Gabršček, *Goriški Slovenci*, str. 144. Tudi Karel Lavrič, sicer kasnejši nasprotnik, je Černeta v tem času hvalil kot enega od tvorcev slovenskega/južnoslovenskega jezikovnega preroda. Glej: Marušič, *Doktor Karel Lavrič*, str. 35.

Črmeta [...]».⁵⁰ Poveličevalnim besedam navkljub se je ponovna izvolitev vendarle izkazala za zenit Černetove politične kariere, ki je v sebi že skrival kal neslavnega padca. Čeprav je Černe večkrat glasoval proti vladnim odločitvam, se je nazadnje pridružil krogu vladnih podpornikov, t. i. ustavovercev, in se v razkolu med mladostovenci in starostovenci zblížal s taborom slednjih, torej s privrženci »politike majhnih korakov«.⁵¹ Deloval pa je predvsem v znamenju avstrijskega ali, bolje rečeno, vladnega patriotizma. Černe je nazadnje postal brezbrizen do političnega slovenstva in nikoli ni posvojil ideje Zedinjene Slovenije, nacionalno-političnega ideala angažiranih povečini liberalnih »prvakov« tistega časa, niti se ni aktivno udeleževal taborov v Primorju.⁵² Nasprotno, kot je zatrjeval politični nasprotnik Viktor Dolenc,⁵³ je Černe Zedinjeno Slovenijo označil za »prazno slamo«, ki naj je vlada ne bi dovolila, po njej pa naj tudi ne bi bilo »nobene potrebe.«⁵⁴ V goriški *Soči* narodnih aktivistov Viktorja Dolenca in Karla Lavriča⁵⁵ so zato Črmeta, ki je v govorih uporabljal nemščino ali italijanščino, označili za »nemškutarskega Lahona«, kateremu ni šlo za nič drugega kot to, da si »s svojim poslanstvom žepe napolni.«⁵⁶

Do dokončnega obračuna s Černetom je prišlo leta 1872, ko se je na Dunaju odločil podpreti zakon o neposrednih volitvah v državni zbor, čeprav naj bi še v goriškem deželnem zboru izjavil, da neposrednih volitev ne bo podprl. Njegov glas za zakon je bil domnevno povezan z glasovanjem za predilsko železnico, s čimer bi pripomogel k modernizaciji Goriške. Liberalni Slovenci so njegovi potezi kljub temu nasprotovali, zatrjevali so namreč, da bi se lahko Primorci za železnico zavzeli brez »žrtvovanja svetih narodnih pravic.«⁵⁷ Kraški volivci so se zato zbrali v sežanski gostilni in mu izrekli nezaupnico, v kateri so zapisali, da je Černe zapustil svoje stare politične prijatelje in prestopil »naravnost v tabor naših političnih sovražnikov.«⁵⁸ V državni zbor naj bi bil namreč izvoljen po zaslugi italijanskih deželnih poslancev. Nezaupnico so najprej podpisovali prisotni v gostilni, nato pa so jo razširili po kraških vaseh, tako da jo je skupno podprlo 51 volivcev. Černe je

⁵⁰ »Deželne zadeve«, *Domovina*, 19. 1. 1867, str. 41. Časopis *Domovina* je bil konservativne usmeritve, narodno-liberalni prvaki so mu kasneje očitali, da predstavlja vladno linijo, saj urednik Andrej Marušič ni posvojil Zedinjene Slovenije.

⁵¹ Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*, str. 54.

⁵² Prim. Melik, *Slovenci 1848–1918*, str. 68.

⁵³ Viktor Dolenc (1841–1887) je izhajal iz premožne družine Dolencev (njegov ded Matija je bil poštni mojster), kalil se je v političnih, slovensko-nacionalnih vodah in postal odbornik političnega društva *Soča* ter urednik istoimenskega glasila, kasneje (1884) pa je postal urednik tržaške *Edinosti*. Več o Dolencu glej: »Viktor Dolenc«, *Slovan*, 5. 10. 1887, str. 290–291 (v treh nadaljevanjih).

⁵⁴ »Dopisi. Iz Goriškega, 23. feb.«, *Slovenski narod*, 27. 2. 1872, str. 1.

⁵⁵ Lavrič je bil primorski odvetnik, rojen na Premu v imenitni družini, služboval je v Sežani, Tolminu in Ajdovščini, Gorici in nazadnje Trstu. Čeprav je že v Tolminu začel z delom v imenu naroda – bil je pobudnik čitalništva – pa se je z narodnim aktivizmom najbolj uveljavil v Gorici, kjer se je izkazal kot ključni dejavnik *Soče*. Znan je bil kot nadarjen govornik, ki si je sloves ustvaril na taborih. Več o Lavriču glej: Marušič, *Doktor Karel Lavrič*; posebna številka časopisa *Soča*, posvečena Lavriču, *Soča*, 1. 11. 1906.

⁵⁶ »S Krasa«, *Soča*, 9. 3. 1872, str. 1.

⁵⁷ »Vrli Kraševci«, *Soča*, 23. 3. 1872, str. 2.

⁵⁸ Prav tam, str. 1.

na nezaupnico precej nespretno, celo cinično, odgovoril v kratki brošuri, v kateri se je med drugim norčeval iz piscev, češ da gre za ljudi, politike in časnika, ki imajo »več praznega trebuha, kakor v žepu kruha«. Po njegovi interpretaciji je torej šlo za osebe, ki so bile brez premoženja in torej niso mogle biti neodvisne, povrh vsega pa naj bi bile častihlepne in si prizadevale prevzeti Černetovo poslansko mesto.

V časopisih *Soča* in *Slovenski narod* naj bi ti ljudje sprožili obrekovalno kampanjo, v kateri so Černeta prikazali kot podkupljenega politika, ki je izdal svoje volivce in zatajil tako interese dežele kot naroda. Nadalje je Černe prikazal podpisnike nezaupnice kot zavedene, saj naj ne bi točno vedeli, kaj so podpisovali.⁵⁹ Skratka, menil je, da gre za zaroto, za katero sta v glavnem tičala »gospodčiča iz Gorice«, s čimer je najbrž imel v mislih Karla Lavriča in Viktorja Dolenca, torej kolovodji časnika *Soča*, v katerem so Černeta neusmiljeno kritizirali. Posmehljiv obračun z nasprotniki – v *Soči* so njegov zapis označili za »dokument, spričujoč trmoglavo ošabnost kraškega konservativca«,⁶⁰ se Černetu ni obrestoval. Prepričan, da je nezaupnica sad peščice »slovenskih prenapetnežev« in bo zato zlahka obnovil podporo, je Černe mesec dni po nezaupnici sklical zbor volivcev v isti gostilni, kjer so se mu zoperstavili.⁶¹ Zasedanje je pritegnilo množico ljudi, poleg volivcev in zainteresirane javnosti tudi omenjene Černetove sovražnike. Pod vodstvom zavzetega govornika Lavriča so se Černetu postavili po robu. »Razprava« je bila tako videti kot proces proti Černetu, ob grmenju kaplana iz Štjaka Petra Vuge, češ da je Černe načela »prodal za piškav groš«, pa slednji ni imel pravih možnosti za zagovor. V *Soči* so zasedanje zanosno prikazali kot zgodovinski dogodek, ki naj bi se ga spričo izkazane neupogljivosti Kraševci »rod za rodom ponosno spominjali«. ⁶² V *Slovenskem narodu* o dogodku niso posebej poročali, so pa s podobnim tonom kot v *Soči* obsodili Černetovo ravnanje in njegovo opravičilo v brošuri.⁶³ Zborovanje so prezrli tudi v Černetu sicer naklonjenem časopisju, *Novicah*.

Nasprotno je incident pritegnil pozornost nemškojezičnega dunajskega časopisja, ki je Černeta s pomočjo goriških dopisnikov prikazalo v popolnoma drugačni luči. V liberalnem *Neue Freie Presse* so ugotavljali, da so Černetovo usodo zapečatili nasprotniki, prekaljeni govorniki, a dodali tudi, da so ga povsem utišali »ultrasi«, torej skrajneži (tako so očitno poimenovali osebe v službi slovenske nacionalne ideje), ki so mu s svojim rogoviljenjem preprečili, da bi predstavil svoja stališča.⁶⁴ V nemško-liberalnem (vladnem) tonu, ki je v rastočih nacionalizmih videl pretnjo monarhiji, je časopis z naklonjenostjo gledal na Černeta, podpisnike nezaupnice pa je obtožil hipernacionalizma.⁶⁵ V časniku so tomajskega poslanca označili za »jasno razgledanega človeka«, ki se »odkrito izreka proti nacionalnim fantazmagorijam in

⁵⁹ Černe, *Odgovor, to je opravičenje*, str. 49–64.

⁶⁰ »Prvo slovensko politično društvo Soča in prvi razpor med Slovenci na Goriškem«, *Soča*, 1. 11. 1906, str. 7.

⁶¹ »Črnetov manifest«, *Soča*, 6. 4. 1872, 1; »Inland. Görz, 7. April«, *Neue Freie Presse*, 11. 4. 1872, str. 3.

⁶² »II. shod volilcev v Sežani«, *Soča*, 20. 4. 1872, str. 2.

⁶³ »Nezaupnica Črnetu«, *Slovenski narod*, 16. 4. 1872, str. 1.

⁶⁴ »Inland. Görz, 23. April«, *Neue Freie Presse*, 23. 4. 1872, str. 4.

⁶⁵ »Inland. Görz, 7. April«. Prav tam, 8. 4. 1872, str. 5.

si iskreno želi pomagati pri ustavni izgradnji Avstrije«. ⁶⁶ Razumljivo, kraški mogotec je v začetku sedemdesetih podpiral vladne pobude in se vehementno zavzemal za utrditev monarhije. Svoj glas za povečanje vojaškega proračuna je denimo utemeljil z besedami, da »moč tako velikega cesarstva, kakršno je avstrijsko, ne terja le velike in dobro opremljene vojske, temveč tudi najbolj požrtvovalno domoljubje (patriotizem) njegovih prebivalcev«. V isti sapi pa je izrazil tudi prepričanje, da je bila ohranitev in povzdigovanje slovanskih »ljudskih skupnosti« (*Volksstämme*) v interesu Avstrije. ⁶⁷ Videti je torej, da se Černe od svojih nasprotnikov ni tako temeljito ločeval po prepričanjih, kot se je po ubranih političnih strategijah. Vladi je postal zvest ravno v času, ko so jo tisti, ki so prisegali na slovenstvo, prezirali, saj so v ministrskem predsedniku Aursperg-Lasserju, zastopniku nemško-liberalne usmeritve, videli hudo grožnjo nacionalnim gibanjem.

Pogled na Černetovo politično pot od blizu

Černetovo »nemškutarstvo«, dejstvo, da so ga entuziasti nacionalne ideje posadili v isti tabor kot Karla Dežmana, ⁶⁸ nekdanjega oponenta (v začetku 1860-ih let), ⁶⁹ odpira kopico vprašanj v zvezi s politično krajino in v ozadju delujočimi socialnimi mehanizmi v južnih deželah habsburške monarhije. Černetov »primer« je hvaležen, saj lahko politično pot, vse od njenih začetkov, osvetlimo z vezjo med lokalno ravno in »veliko« zgodovino. S približanim pogledom Černetovega zavzemanja za odpravo podložništva brez odškodnin ni treba razumeti v povezavi z občutljivostjo za kmečko prebivalstvo, ampak ga lahko pojasnimo s spori, ki jih je Černe imel s tomajskimi fevdalci, torej devinskimi gospodi. Kot župan je bil namreč Černe dolžan gostiti osebje gospostva, ko je to prišlo v vas pobirat dajatve – ta praksa je bila znana pod imenom pojezda, stroške pa so vaščani poravnali županu, ki je predstavljal skupnost. ⁷⁰ Vaščani so se plačevanju pojezde v tridesetih letih uprli, zato Černetu stroški niso bili kriti, je pa gospostvo od njega plačilo vseeno pričakovalo. Da bi bilo »pravici zadoščeno« in bi mu gospostvo povrnilo stroške, se je Černe obrnil na sodišče. Pri tem očitno ni bil uspešen, saj so se gospodje plačilu izogibali s pojasnilom, da niso imeli prave zveze z županom in da gre za razmerje med njim in drugimi vaščani. ⁷¹ Černe je najbrž računal, da mu bodo vladajoči pomagali brzdati lokalno gospodo – ne nazadnje je zmanjšana vloga fevdalnih gospodov tlakovala pot k njegovemu uspehu –, zato si je prizadeval, da bi jo fevdalci odnesli brez pridobitev.

⁶⁶ »Inland. Laibach, 20. April«, *Neue Freie Presse*, 24. 4. 1872, str. 4.

⁶⁷ »Nach Schluß des Blattes. Oesterreichische Delegation«, *Neue Freie Presse*, 10. 10. 1872, str. 8.

⁶⁸ O Dežmanovem »renegatstvu« glej: Cvirn, *Kdor te sreča*, str. 38–56.

⁶⁹ Tedaj je Černe v državnem zboru Slovence označil za »parije med Slovani«, kar je raztogotilo Dežmana, ki je odvrnil, da njegov narod, torej Slovenci, s takimi znanstveniki in kulturnimi ustvarjalci, ne more biti nikakršna parija. Glej: »Nichtamtlicher Theil. Cerne und Deschmann.«, *Laibacher Zeitung*, 2. 7. 1861, str. 590.

⁷⁰ O pojezdi glej Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*, str. 272–277.

⁷¹ PANG, 939, šk. 2, Motivi, Gorica, 7. 9. 1847; Inclito giudizio, 7. 9. 1849.

Virov, s pomočjo katerih bi lahko bolje razumeli vznik Černetovega navdušenja za nacionalno idejo, nimamo. Dejstvo pa je, da se je v parlamentu sestajal z Lovrom Tomanom, ki je zagovarjal pravice do javne rabe slovenskega jezika. Tako so v Soči njegovo »slovenstvo« prikazovali kot nekaj oportunističnega in zajedljivo pisali, da dokler je bil dr. Toman živ, »se je Črne še Slovenca kazal«, a da je v srcu bil vedno zgolj »nemškutarski Lahon«. ⁷² Poleg tega treba upoštevati tudi dejstvo, da je po porazu v vojni s sosedo podpora slovenskih politikov avstrijski vladi lahko delovala kot protiutež italijanskim teritorialnim apetitom. ⁷³

Največ vprašanj seveda poraja sprememba Černetove politične trajektorije, do katere je prišlo na začetku 1870-ih let, ko je prestopil med ustavi predane poslance. Zdi se, da je vzroke za prestop mogoče najti tudi v Černetovih družinskih okoliščinah: Franc, sin njegove tete (po očetovi strani) Apolonije, se je izobraževal na vojaški akademiji v Gradcu, postal je stotnik avstrijske vojske in se štiri leta po izglasovanju (Černetove) nezaupnice poročil z Antonovo hčerjo Amalijo. Amalija je bila tista, ki je prevzela posest, Franca pa je Anton pred smrtjo pooblastil, da ga zastopa v vseh političnih in sodnih zadevah ter v njegovem imenu vodi tako pismene kot ustne postopke. ⁷⁴ Glede na to, da je bila zvestoba dinastiji v vojski pričakovana, če že ne zahtevana, je razumljivo, da je skrb za prosperiteto družine Antonu nalagala lojalnost do oblasti. Poleg tega je Anton imel tudi brata Jožefa, ki je deloval kot pomočnik (Adjunkt) na sežanskem okrajnem glavarstvu, a se mu je v drugi polovici 1860-ih, po štiriindvajsetih letih na položaju, omračil um, zaradi česar so ga predčasno upokojili. Zdravniška komisija je ocenila, da je bil nezmožen vsakdanjih opravil, zato so mu odkazali zdravljenje v tržaški psihiatrični ustanovi, Anton pa je postal njegov skrbnik. ⁷⁵ Denarno nadomestilo, ki mu je bilo namenjeno, je bilo po besedah Antona Černeta preskromno, da bi lahko financirali njegovo zdravljenje. Kljub temu da je komisija ocenila, da izboljšanja ni pričakovati, je Anton očitno pričakoval, da se mu bo stanje popravilo. Kot je zapisal v pismu, naj bi brat namreč že tako zbolel, a se mu je stanje nato povsem uredilo. Zaradi tega se je odločil pisati samemu cesarju. Prosil ga je za povišanje prispevka, namenjenega bolnemu bratu, saj z odmerjeno vsoto ni bilo mogoče kriti stroškov zdravljenja. ⁷⁶ Sicer v danem gradivu ni mogoče izvedeti, kakšen je bil odziv oblasti in kako se je zdravljenje nadaljevalo, lahko pa sklepamo, da tudi primer brata Jožefa kaže, da so Antona k neomajni zvestobi oblasti gnali tudi osebni in družinski interesi oz. prepričanje, da bi s služenjem oblasti najbolj koristil sebi in družini. Zvestoba cesarstvu je bila sicer prisotna tudi pri pristaših nacionalne ideje, najbrž pa lojalnost ni bila tako neomajna, kot je bila pri Černetu.

Obrat k Černetovi izvorni skupnosti nam bo olajšal tudi razumevanje srda Kraševcev ob zboru volivcev v Sežani aprila 1872. Izglasovanje nezaupnice proti poslancu, ki je zatajil narodne interese, ni bilo sicer nič tako nenavadnega v južnih deželah monarhije – o podobnem dogajanju ne nazadnje poroča tudi Josip Vošnjak v

⁷² »Črni listi«, *Soča*, 23. 3. 1872, str. 2.

⁷³ Grdina, *Slovinci med tradicijo in perspektivo*, str. 91.

⁷⁴ PANG, 939, šk. 2, General Vollmacht, Tomaj, 26. 2. 1890.

⁷⁵ Prav tam, šk. 4, Ärztliches Gutachten, Dr. Zadro, Trst, 26. 8. 1868.

⁷⁶ Prav tam, Eure k. k. Apostolische Majestät, Dunaj, marec 1868.

svojih spominih. Pozornost pa vendarle vzbuja nenavadno ognjevit odziv Kraševcev na Černetovo pojasnjevanje svojih političnih odločitev. Gre namreč za reakcijo, ki bi jo najlaže opredelili kot javni linč. Pri Černetu lahko zaznamo nenavaden razkorak med pričakovanji in dejanskostjo, najbolje ponazorjen s hladnim tušem, ki ga je poslanec doživel ob soočenju z domačini in volivci v sežanski gostilni. Ljudje naj bi bili tedaj tako razjarjeni, se spominja Kjuder, da so Černeta po stavbi lovili z vilami.⁷⁷ Kraški velikaš se očitno ni zavedal spremembe razpoloženja, pred očmi je najbrž imel pohvale, ki jih je prejel zaradi govora o potrebi po pripoznanju javne rabe slovenščine pred desetletjem in bil zato docela prepričan, da ima ljudstvo še vedno na svoji strani.⁷⁸ Je mogoče, da kraški poslanec ni zaznal spreminjanja časov in je »spregledal« nacionalno gibanje, ki je vzkipelo po avstrijsko-pruski vojni in razočaranju ob uvedbi dualizma? Černe je bil takrat nekoliko starejši in se je po nemški zmagi nad Francijo nekoliko oddaljil od prvotnih prepričanj, morda zaradi strahu, da bi nacionalne zahteve vodile k odpravi parlamentarizma.

Morda pa ni šlo toliko za »zamujanje« za časi, ki so bili tedaj na Slovenskem aktualni, kot za družbene pregrade, ki so nastale s socialno diferenciacijo podeželja skozi 19. stoletje. Černe se je sicer umestil na Dunaju, nekaj časa je preživel tudi v Budimpešti (ne nazadnje je sodeloval v delegaciji za reševanje vprašanj dualizma), a je sidrišče vendarle obdržal na Krasu. Ves čas je namreč upravljal s posestjo in pogledoval za novimi zemljišči. Seveda njegov Tomaj ni bil Tomaj velikega dela kmetov, zato lahko sklepamo, da občutenj Kraševcev ni dojel toliko zaradi prostorske oddaljenosti kot zaradi socialne ločenosti od »baze«. Politična pot ter družinske strategije, ki se jim je mogoče približati s pomočjo poročnih pogodb hčera, oporoko in razumevanjem kariernih poti ožjih sorodnikov, ustvarjajo vtis, da se je Černe gibal v precej drugačnih socialnih krogih kot njegovi sovaščani oz. večina Kraševcev. Dejstvo, da so doma govorili izključno nemško, dodatno poudarja socialno distanco med njim in drugimi ter obeležuje diferenciranost na podeželju. Da ta ni imela zgolj simbolnega indikatorja (rabe drugačnega jezika), ampak je bila odsev materialnega stanja, dokazuje kopica pogodb, s katerimi si je Černe prigrabil ogromno ozemlja, velikokrat na račun preprostih kmetov. S socialnim razlikovanjem se je zapisal »renegatstvu«: glede na to, da je bila večina kapitala na tleh »slovenskih« dežel v rokah tujih lastnikov,⁷⁹ je bilo mogoče zlahka postaviti enačaj med imenitniki in osovraženimi »drugorodci«. Obenem se je Černe brez težav gibal v višjih, pretežno nemško (ali italijansko) govorečih socialnih krogih, saj je imel dovolj kulturnega kapitala, da je v te okvire vstopil.

Izbruh Kraševcev aprila 1872 torej kaže, da je udrihanje po narodnem odpadništvu imelo nezanemarljivo socialno komponento. Nacionalna mobilizacija prebivalstva je v tem času napredovala, a vendar treba upoštevati »ljudsko mlačnost«, o kateri poroča Vošnjak in so si jo »fanatiki narodnosti«, torej voditelji in

⁷⁷ Kjuder, *Zgodovinski mozaik*, str. 150.

⁷⁸ O pohvalah na račun tega govora glej: Koloini, *Ob pismih Antonu Černetu*, str. 659–60; »Iz Gorice«, *Novice*, 17. 7. 1861, str. 237–238.

⁷⁹ O tem glej: Agneletto, *Gospodarski položaj Slovencev*, str. 374; Lazarevič, *Spremembe in zamišljanja*, str. 34; Gestrin, *Oris gospodarstva na Slovenskem*, str. 136.

aktivisti, kakršen je bil sam, prizadevali odpraviti.⁸⁰ Nacionalne strasti je bilo laže podžgati s prikazovanjem jasnih ločnic med nami in drugimi, pri čemer se je istovetenje nacionalne in socialne drugačnosti izkazalo za nadvse priročno. Medtem ko je ruralni svet veljal za območje slovenstva, so v meščanskem »velikem svetu« dominirali nemško ali italijansko govoreči »tujci«.

Zavezništvo je Černe nazadnje našel pri tolminskem posestniku Laharnarju, ki je bil podobnih nazorov in prav prek njega je poskušal zbrati podpise za oblikovanje zaupnice. Prizadevanje sicer ni dalo otipljivih rezultatov, saj je bilo Černetovega vstopanja v dunajski državni in goriški deželni zbor nepreklicno konec. Se je pa s Petrom Laharnarjem iz omenjene družine, sicer okrajnim glavarjem v več istrskih mestih in Sežani ter svetnikom deželnega sveta v Bukovini, poročila Antonova vnukinja Albina (hči Franca in Amaliije).⁸¹

Zaključek

Približan pogled na Černetova dejanja in osebnostne poteze izriše ambicioznega človeka, ki po eni strani vzdržuje zakoreninjene predstave in išče potrditev ugleda v izvorni skupnosti, a postane žrtev razmer, ki so mu omogočale socialni dvig, s tem pa neke vrste tujec v lastnem domu. Tako postane karikatura sprememb 19. stoletja: medtem ko v velikem svetu prosperira, v domačem degenerira, prav propad doma pa nazadnje vodi k dokončnemu političnemu porazu.

Spremljanje njegove življenjske poti nam pomaga bolje razumeti ozadja procesov, ki ob panoramskem pogledu na že poznan tok dogodkov niso tako zaznavni. Z daljave je Černe videti kot »tipična« osebnost iz visokih krogov podeželja 19. stoletja: pogledoval je izza domače stvarnosti, želel je uspeti v »velikem svetu«, se profilirati v širši, ne le vaški eliti. Pa vendar, če pogled izostrimo, vidimo, da je vseskozi vpliv usmerjal v domač Tomaj, tam je kopicil posest in skrbel, da mu ne bi kdo odvzel primata. Videti je kot narodnjak, ki je postal narodni odpadnik, zato so se mu ljudje uprli. Z natančnejšim opazovanjem njegovega sveta pa pred nas stopijo socialno-ekonomske razmere, ki jih je pomagal ustvariti, in mu nikakor niso mogle koristiti. Protest, ki se je prikazoval kot ultimativni izraz nezadovoljstva nad izdajstvom, je, kot kaže, nosil tudi socialni pečat.

Pregled nad razmerji, ki se razkrijejo ob pregledu Černetovih kupoprodajnih pogodb, razkrije težavne odnose, ki so jih zaznamovali dolgovi. Vas je torej zgolj na videz delovala povezano, dejansko pa so jo bremenila razmerja ekonomskih in socialnih odvisnosti, ki jih je bilo vsaj v Tomaju, kjer je Černe vztrajal pri nemščini, mogoče povezati z nacionalnim označevalcem. Uteleša odpor proti Černetu v nekem smislu tudi zoperstavljanje politikam vlade, kot so zapisali v njemu nasprotni *Soči*,

⁸⁰ Vošnjak, *Spomini*, str. 283; narodno mlačnost oz. ravnodušnost tematizirajo tudi raziskovalci habsburškega imperija, glej npr. Zahra, *Imagined Noncommunities*; Ginderachter in Fox (ur.), *National Indifference*.

⁸¹ V Soči so volivce na Krasu svarili pred Laharnarjem, ko je ta kandidiral v državni zbor, zapisali so, da naj bi šlo za »drugega Černeta«, ki da bo delal za vlado proti ljudstvu. Glej: »Volilno gibanje. Spomin na Černetove čase. (Kraševcem v preudarek)«, *Soča*, 11. 5. 1907, str. 2.

kjer so to argumentirali s tem, da je bil tomajski poslanec vladni kandidat?⁸² Na podlagi zbranih dokumentov bi Černeti težko preprosto izenačili z vlado, čeprav je z njo kasneje simpatiziral. Mogoče pa bi bilo tezo tudi obrniti in primerjati ljudski odpor s protestom proti devinskim gospodom štiri desetletja pred tem.

Malce podrobnejši vpogled v Černetovo življenjsko pot izpostavlja povezanost nacionalnega in socialnega in torej narekuje potrebo po povezovanju gospodarskih in političnih vprašanj. Njegov primer je seveda specifičen, za razliko od velikega dela poznanih slovenskih politikov je bil Černe posestnik, ni bil posebej izobražen, tako da ni mogel opravljati pripravništva ali odvetniške prakse v različnih krajih, kot je bilo v navadi pri izobraženih prvakih. Prav tako je bil Tomaj posebna vas, ki je ne moremo preprosto preslikati v druge kontekste. Analiza Černetove poti in razmerij, v katera je bil vpleten, zato ne ponuja modela razumevanja, želi pa postaviti vprašanja, ki bi jih lahko naslovili tudi v drugih okoliščinah.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

PANG 939 – Zapuščina družine Černe

ŽAT – Župnijski arhiv Tomaj

Sila, Matija. »Rodovnik rodbine Marka Černe v Tomaju«, Nedatirano, najbrž 1913. Župnijski arhiv Tomaj.

Časopisni viri

Agneletto, Josip. »Gospodarski položaj Slovencev«. *Veda*, let. 4, št. 4, 1914, str. 368–381.

Domovina. »Deželne zadeve«. 19. 1. 1867, str. 41.

Domovina. »Državni zbor«. 29. 5. 1868, str. 86–87.

Laibacher Zeitung. »Nichtamtlicher Theil. Cerne und Deschmann.« 2. 7. 1861, str. 590.

Neue Freie Presse. »Inland. Görz, 7. April«. 11. 4. 1872, str. 3.

Neue Freie Presse. »Inland. Görz, 23. April«. 23. 4. 1872, str. 4.

Neue Freie Presse. »Inland. Laibach, 20. April«. 24. 4. 1872, str. 4.

Neue Freie Presse. »Nach Schluß des Blattes. Oesterreichische Delegation«. 10. 10. 1872, 8.

Novice. »Govori v državnem zboru o narodnih zadevah slovanskih v seji 14. in 17. maja t. l.« 28. 5. 1862, str. 173–174.

Slovan. »Viktor Dolenc«. 5. 10. 1887, str. 290–291.

Slovenski narod. »Dopisi. Iz Goriškega, 23. feb.« 27. 2. 1872, str. 1.

Slovenski narod. »Nezaupnica Črnetu«. 16. 4. 1872, str. 1.

Soča. »Črnetov manifest«. 6. 4. 1872, str. 1.

Soča. »Črni listi«. 23. 3. 1872, str. 2.

Soča. »II. shod volilcev v Sežani«. 20. 4. 1872, str. 2.

Soča. »S Krasa«. 9. 3. 1872, str. 1.

Soča. »Slava apostolu Slovenstva na Goriškem«. 1. 11. 1906, str. 1.

Soča. »Volilno gibanje. Spomin na Černetove čase. (Kraševcem v preudarek)«. 11. 5. 1907, str. 2.

Soča. »Vrli Kraševci«. 23. 3. 1872, str. 1.

⁸² »Volilno gibanje. Spomin na Černetove čase. (Kraševcem v preudarek)«, *Soča*, 11. 5. 1907, str. 2.

Spletni viri

Spletni portal Robert Fonda Genealogy: <https://gw.geneanet.org/rfonda> (dostop 5. 6. 2023)

Literatura

- Beguš, Ines: Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah (Ažla, 18. stoletje). *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (uredila Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič), Koper, 2018, str. 219–247.
- Brewer, John: Microhistory and the Histories of Everyday Life. *Cultural and Social History* 7, 2010, št. 1, str. 87–109.
- Cencič, Mira: *Tomaj, Krasa raj*. Šempeter pri Gorici: samozal., 2004.
- Cvirn, Janez: Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune: Dragotin Dežman in slovenstvo. *Zgodovina za vse* 14, 2007, št. 2, str. 38–56.
- Černe, Anton: Odgovor, to je opravičenje poslanca Antona Černe-ta na nezaupnico, katero je podpisalo 51 mož, ki se imenujejo volilci. Tomaj, april 1872. *Državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891). Ob dvestoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič), str. 49–64. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2013.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. Ljubljana: samozal., 1932.
- Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma: (do leta 1918). *Kronika* 17, 1969, št. 3, str. 129–138.
- Ginderachter, Maarten Van, Fox, Jon (ur.): *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. New York: Routledge, 2019.
- Grdina, Igor: *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Hadalin, Jurij: Govorice in čenče v delu Albina Kjudra Zgodovinski mozaik Primorske: pomemben kamenček v mozaiku pričevanj ali zgolj obroben podatek? *Acta Histriae* 19, 2011, št. 4, 729–742.
- Judson, Pieter M: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.
- Kalc, Aleksej: Tržaško podeželje in policijski red iz leta 1777. Kratek sprehod med črko in stvarnostjo. *ANNALES – Series historia et sociologia* 9, 1999, št. 2, str. 271–288.
- Kjuder, Albin: *Tomajske družine – zapisi Albina Kjudra o tomajskih družinah, knjigi III in IV*. Tomaj: samozaložba, 1956/1957.
- Kjuder, Albin: *Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa*. Sežana: Občinska skupščina, 1972.
- Koloini, Borut: Ob pismih Antonu Černetu, slovenskemu poslancu. *Primorska srečanja* 24, 2000, št. 233, str. 655–660.
- Lazarevič, Žarko: *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarevič, Žarko: *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Levi, Giovanni: *Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1995.
- Marušič, Branko: *Doktor Karel Lavrič (1818–1876) in njegova doba*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Marušič, Branko (ur.): *Državni in deželni poslanec Anton Černe (1813–1891): ob dvestoletnici rojstva*. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2013.
- Melik, Vasilij: *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002.
- Moritsch, Andreas: *Das nahe triester Hinterland: zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung*

- vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Gradec: H. Böhlau, 1969.
- Panjek, Aleksander: *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Univerza na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander: Črna leta in rdeče številke Ivana Černeta, župana v Tomaju sredi 18. stoletja: o dolžniško-upniških razmerjih na podeželju. *Zgodovinski časopis* 77, 2023, št. 1-2, 60–87.
- Ramšak, Mojca: *Žrtvovanje resnice: opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti*. Maribor: Litera, 2006.
- Vilfan, Sergej: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Vošnjak, Josip: Socijalni problem in kmetijski stan. *Letopis matice slovenske za leto 1885*, 1885.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Zahra, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69, 2010, št. 1, str. 93–119.

SUMMARY

The Tomaj Landowner and Politician Anton Černe (1813-1891) between Vienna and His Native Community: A Close-Up View of the Life of a Village Magnate

Miha Zobec

This article provides an insight into the life of Anton Černe (1813–1891), a land owner from Tomaj, a deputy in the Provincial Diet and in the Parliament. The Černe family (familiarily known as Fabjanji) was traditionally a prominent family in Tomaj, with mayors and stewards of feudal lords descending from its ranks. It was Anton, however, who, by ascending to the provincial and state assemblies, reached far beyond the domestic realm and established himself at the provincial level. Despite his considerable ascent, he always looked towards his native Tomaj and used his political offices to strengthen his domestic property. His journey to the top, however, ended ingloriously in 1872, when he decided to support direct elections to the Parliament in Vienna, which was considered national treason by the national-liberal Slovenian politicians, who censured him. The Karst grandee reacted rather ineptly, almost cynically, to the dissatisfaction shown and—believing that the people sided with him—invited the electorate to a tavern where they had previously passed a vote of no-confidence in him. It turned out that the Tomaj MP had quite misjudged the will of the people, who responded to his explanation with a public lynching. In addition to his political activity, Černe's trajectory is also characterized by economic activity aimed at the accumulation of property. An analysis of his activities therefore requires the integration of segments of the past that are usually treated separately, namely economic and political history. By the same token, Černe's life-course is about understanding the web of relationships that he entered into throughout his life. By analyzing this network we can better understand the way in which relations in the community of origin transformed throughout the nineteenth century. Moreover, this way we can also comprehend interactions between the community and the political leaders and authorities. Methodologically speaking, the paper is therefore built on a micro-historical perspective, and thus on the conviction that by zooming on a miniature social reality, we can disclose the layers of the past that are invisible from a macro perspective. Nevertheless, in order not to fall into the trap of local exceptionalism, the paper at hand seeks to contextualize the reality that emerges from microscopic observation within a historical framework.

Tomasz Jacek Lis

Austrian-Croat relations in Habsburg Bosnia and Herzegovina

LIS, Tomasz Jacek, PhD, Assistant, Faculty of History, Jagiellonian University, Krakow, PL-31-007 Kraków, Gołębia 13, t.lis@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0188-5755>

Austrian-Croat relations in Habsburg Bosnia and Herzegovina

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024 (169), No. 1–2, pp. 120–147, 113 Notes.

Language: En. (Sn., En., Sn.)

In the paper, I show some parts of the history of Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian control after the Congress of Berlin (1878). I focused on the influence of Croatian intellectual elites on this country, particularly on the context of Croatian influences on the process of Bosnian Muslim nationalization. Additionally, I want to show the complicated cooperation between the Croat elites and the Austrian government which was in power in Bosnia and Herzegovina at this time.

Keywords: Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarians, history of Croats, nationalization, 19th century

LIS, Tomasz Jacek, dr., asistent, Zgodovinska fakulteta, Jagelonska univerza v Krakovu, PL-31-007 Kraków, Gołębia 13, t.lis@uj.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0188-5755>

Avstrijsko-hrvaški odnosi v habsburški Bosni in Hercegovini

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 78/2024 (169), št. 1–2, str. 120–147, cit. 113

1.01. izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

V razpravi so prikazani deli zgodovine Bosne in Hercegovine v času avstroogrške oblasti po berlinskem kongresu (1878). Članek se osredotoča na vpliv hrvaških intelektualnih elit v deželi, še posebej na kontekst hrvaških vplivov na procese nacionalizacije tamkajšnjih muslimanov. Poleg tega je prikazano zapleteno sodelovanje hrvaških elit z avstrijsko vlado, ki je v tistem času bila na oblasti v Bosni in Hercegovini.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina pod Avstro-Ogrsko, zgodovina Hrvatov, nacionalizacija, 19. stoletje

Introduction¹

The article focuses on showing how, with the acquiescence of the Austrian authorities, the Croatian national idea developed in Bosnia and Herzegovina during the period 1878–1914. Using education as an example, as well as the activities of scientific and cultural societies, I would like to show how the authorities in Vienna – unable to fully control what was going on in Bosnia and Herzegovina – had to seek compromises and conduct their policy using the involvement of Croats, and, on the other hand, how Croats took advantage of this Austro-Hungarian weakness to conduct their own national activities. And this one was important for both the Croats and the Muslims. My intention is not to prove that the Croats were a tool in the hands of the Austrians, as Serbian propaganda of the late 19th and early 20th centuries often attempted to show,² but to point out the difficult relationship between Vienna and Zagreb in the context of the interests that both had in Sarajevo. Although the topic of Croatian activities in Bosnia and Herzegovina has sometimes been present, especially in the older literature,³ many questions remain open to this day.

In the article at hand, I would like to demonstrate both the Austrian rationale, as well as the Croatian one. I sought to capture these two perspectives because in doing so it can be shown how dependent the two sides were on each other. In the article I had to allow myself some simplifications, particularly in terms of terminology. Naturally, I realize that the terms Croatian and Catholic face each other, which was not always the case, but due to the imperfection of the sources at my disposal, e.g. statistics, which do not refer to nationality but to religion, some simplifications were required in order to show the general trends in the context of the development of education in Bosnia and Herzegovina or the functioning of associations.

In this paper I used sources from the archives of Bosnia and Herzegovina, as well as Croatia, supplementing them with the related source material from other countries, e.g. Poland and the United Kingdom. These documents allow us to scrutinize the situation in Bosnia and Herzegovina from a different perspective,

¹ The research presented in this article was financed by the grant of the Polish National Science Center: Social Changes of the Muslim Communities in Bosnia-Herzegovina and Bulgaria in the Second Half of the 19th and at the Beginning of the 20th Century: Comparative Studies (2020/39/B/HS3/01717).

² Nastić, *Jezuited u Bosni*, pp. 3–4.

³ Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*; Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1914*, pp. 6–98.

rather than through the prism of Bosnian or Croatian materials. The sources that I obtained during my research in London are mostly reports created by diplomats to show the economic, social and economic situation in the country. They show the Western point of view on the problem of Bosnia and Herzegovina. Polish sources, on the other hand, created thanks to the large Polish diaspora living in the country during the Austro-Hungarian period, are important for another reason. Culturally AND linguistically speaking, Poles are close; consequently, their materials show “from the inside” the everyday life of the people of Bosnia and Herzegovina. At the same time, unlike the Croats, the Poles did not have any national goals related to the Muslim community. In addition, I used sources that have already been published, e.g. statistics, memoirs and letters, and I also drew on the rich literature on the subject.

The role of Croats in the first years of the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina

In 1878, when the Austro-Hungarian army under General Josip Filipović entered the borders of Bosnia and Herzegovina, many Catholics believed that the time would finally come to throw off not only the Ottoman, but especially the Muslim “yoke,” so the black-and-yellow troops were greeted like saviours.⁴ This was mentioned by those involved, as well as other independent sources confirming the positive reactions of Christians to the Filipović offensive.⁵ However, this is hardly surprising; after all, the country, as a result of decisions made in Berlin, found itself in the sphere of influence of Austria-Hungary – the Catholic monarchy, which was to exercise an international mandate there. This state of affairs significantly changed the social situation.

And this one, in the late 1870s, was disastrous from the Croatian point of view. Since the beginning of the 18th century, the Catholic influence in Bosnia had been declining.⁶ During the aforementioned period, the local population professing Catholicism was far weaker than the Orthodox or Muslims. Although the statistics we have for the Ottoman period differ and are based mainly on questionable estimates, they agree on one thing. Roman Catholics were numerically the weakest group in the *vilayet* of Bosnia.⁷ However, the problem was not only quantity, but also “quality”, i.e. there was a noticeable lack of secular elites among

⁴ Martić, *Zapamćenja (1829–1878)*, p. 97.

⁵ National Archive in London [NAL], Letter of the British Consul in Sarajevo Edward Freeman to Foreign Office, Sarajevo 22 August 1878, ref. FO 195/1212.

⁶ Đaković, *Političke organizacije*, p. 33; Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, p. 41.

⁷ The first census was carried out in Bosnia and Herzegovina in 1879. At that time, the Catholics constituted 18.08% of the country’s inhabitants, with the Orthodox Christians totaling 42.88% and Muslims 38.73%. Previous population figures were individual estimates and therefore differed significantly. Pof. Гильфердинг, *Собрание сочинений А. Гильфердинга*, pp. 286–287; Roškiewicz, *Studien über Bosnien und die Hercegovin*, pp. 78–82; Bošnjak *Zemljopis i povijest Bosne*, pp. 14–16.

Catholics who could take on cultural and national creative roles. At the head of the *millet* within which Catholics in Bosnia and Herzegovina functioned were the Franciscans. Although they played a very important role and not only among their faithful, inspiring respect throughout the country, they were clerics, which did not allow them to build such a position as, for instance, the Orthodox rich merchant families, who were not lacking in the large cities.⁸ This was very significant because financial elites, e.g. Despić and Jeftinović from Sarajevo, for example, built their position from generation to generation by educating their children abroad (e.g. in Novi Sad or Vienna), who later, richer in experience and contacts, returned to their hometowns thus strengthening the stratum of the local elite.⁹

The Catholic population in Bosnia and Herzegovina was thus sparse and de facto devoid of an elite, so the occupation brought great hope for improving their lot. It was not only Croats from the Bosnian *vilayet* who rejoiced at the results of the Berlin peace talks. Croats from the tri-union Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia also expressed joy at this. The opportunity was opening up for “Turkish Croatia”¹⁰ to once again find itself within the borders of the Croatian state. Many representatives of the Croatian secular and clerical elite were convinced that Bosnia and Herzegovina would be united with Croatia in the future, forming a great state.¹¹ These hopes were so strong that for their sake it was even decided to openly conflict with the Serbs (who also had their ambitions in Bosnia and Herzegovina), and as a consequence, in Dalmatia, there was a final split in the joint Croat-Serbian front directed against the Italian-speaking *Autonomaši*.¹²

Consequently, there was no unity among Croatian politicians as to the position to be taken on the issue of the Austrian occupation in Bosnia-Herzegovina. The milieu centred around Bishop Josip Jurij Strossmayer, a supporter of the idea of Slavic cooperation, believed that the occupation of Bosnia’s *vilayet* would do more harm to the common idea of unifying the southern Slavs than good, since it would be the Germans and Hungarians who would rule there to the detriment of the local population¹³. The breakup of the Serbo-Croatian coalition in Dalmatia was, in a way, a confirmation of the concerns of the Bishop of Đakovo. Interestingly, also the *Pravaša* milieu was initially displeased with such a turn of events, knowing

⁸ Dujmović, *U ogledalu promjena – Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, pp. 63–94; Niškanović, *Despića kuća i zaostavština porodice Despić u zbirci Muzeja grada Sarajeva*, pp. 185–205.

⁹ Historijski Ariv Sarajeva [HAS], Porodica Jeftinovići, Korespondencija Gligorije Jeftanović, ref. O-J-283.

¹⁰ Croats often used this term for Bosnia, thus referring to the medieval heritage of the Kingdom of Croatia, which partly included the territories of the vilayet of Bosnia. Usurping, as it were, the right to these territories. Šulek, *Hrvatsko-Ugarski ustav ili konstitucija*, p. 45; Cf. Moaćanin, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791: preispitivanja*.

¹¹ Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, p. 112; Steindorff, *Geschichte Kroatiens. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, pp. 140–141.

¹² This was a population, living in Dalmatia and Istria, that had a sense of local identity associated with Dalmatia and Istria. Antoni Cetnarowicz, *Odrodzenie narodowe w Dalmacji. Od slavenstva do nowoczesnej chorwackiej i serbskiej idei narodowej*, pp. 181–190.

¹³ Letter from Strossmayer’s letter to Rački dated 9 May 1878, p. 175

that neither Vienna nor Budapest would ever agree to the merger of Croatian lands within the Austro-Hungarian borders with Bosnia and Herzegovina¹⁴. Most Croats, however, were in favour of the occupation. However, realistically assessing the situation, rather than a political alliance, they thought of other kinds of possibilities, primarily institutional and cultural strengthening of the Croatian element in the country and thus binding it to Croatian Banovina. Not coincidentally, shortly after the occupation, Vjekoslav Klaić published in Zagreb his book on Bosnia and Herzegovina¹⁵, in which he referred to it as; *a beautiful Croatian land*,¹⁶ inhabited by the *same Croatian people*¹⁷. The Austrians were well aware of the mood that prevailed among the Croats, so it is not surprising that they put Croatian General Josip Filipović at the helm of the troops to capture the *vilayet* of Bosnia in 1878. Although loyal to the Habsburg dynasty, he understood perfectly well what chances his countrymen had of having Bosnia and Herzegovina occupied by the Austro-Hungarian army under his command. Once he succeeded, with an unexpectedly strong force, in taking control of the country, one of his first moves was to bring in civilian officials, namely Croats from Banovina and Dalmatia. They knew the language, which was one of the key criteria for their appointment to the civil service. Although the numbers were not large – totalling about a dozen – the accusations of attempting a Croatization of Bosnia quickly emerged.¹⁸ This was the voice of the Hungarians, who were frightened that this situation supported the Slavs. The reliance of his power on Croatian officials was even supposed to be the reason for Filipović's dismissal and his replacement by Wilhelm von Württemberg, who brought officials from other parts of the monarchy (Bohemia, Moravia or Galicia) in place of Croats. Although such a motive cannot be unequivocally ruled out, it should be recalled that Filipović, despite having been militarily successful, could not boast similar achievements in provincial management. According to the then-current British Consul Edward Freeman, Gen. Filipović, whom the consul first encountered on 23 August, shortly after entering Sarajevo, had alienated the Muslims with the aggressive policy that he pursued toward them.¹⁹

Although Filipović's dismissal meant the return of some of the aforementioned officials, it was not the end of the presence of Croats from Banovina or Dalmatia in Bosnia. On the contrary, the Austrians knew they needed Croats to achieve their goals in the country. However, they had to establish a modern administration first.

In Bosnia and Herzegovina, the main problem that the new authority faced was the lack of suitable cadres from which to create a civilian official corps that

¹⁴ Đaković, *Političke organizacije*, p. 147.

¹⁵ Klaić, *Bosna. Podatci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*.

¹⁶ Klaić, *Bosna. Podatci o zemljopisu*, p. 1.

¹⁷ Klaić, *Bosna. Podatci o zemljopisu*, p. 74.

¹⁸ Kasumović, *Priliv činovnika iz Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878*, p. 97.

¹⁹ NAL, Letter of the British Consul in Sarajevo Edward Freeman to Foreign Office, Sarajevo 23 January 1879, ref. FO 195/1212; British Library, Manuscripts, Edward Freeman's Diary, 1875–1879, Add MS 59750, 54; Cf. Edin Radušić, *Upostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu*, pp. 42–43.

conformed to the Austrian standards. One cannot agree here with the opinion of Hana Younis, who argues that the occupation authorities could have used the remaining Muslim elites in the country, but due to prejudice they refused to do so, so they replaced *the educated, with people without adequate education*.²⁰ Well, the situation was quite different from what the Sarajevo historian claims. Muslims who remained in the country were, generally speaking, particularly at the beginning of the occupation, hostile to the new authorities – the attitude of servility that characterized the behaviour of Mehmed beg-Kapetanović Ljubušak was more of an exception,²¹ rather than a rule. Of course, over time, more and more people became convinced of the new authorities, and it even happened that Muslims who fought against the Austro-Hungarian army in 1878 later became loyal citizens.²² Nevertheless, in the first years after the Berlin Congress, the resentment of Muslims towards Austrians was noticeable.²³ However, distrust and resentment were not the most important factors. A much more important factor that rendered it impossible for the Austrians to take advantage of the local Muslim elites was their educational profile. Well, the competence of the *Kadi, hodja* and other representatives of the “elite of Muslim Bosniak society” who were educated in the Islamic educational system was by and large useless to the Austrian authorities. The knowledge of the Quran, and consequently of the law based on it, and the ability to read in oriental languages, were not enough for the authorities in Vienna to entrust such a person with the responsibility of creating a modern administration. For the Emperor, an official suitable for this task had to have a university education, preferably a degree in law, a command of German and had to navigate effortlessly through the meanders of the Josephinian Code.²⁴ However, in order not to deprive the country’s existing Muslim elite of income and thus of their position (which was already severely damaged), it was decided to leave in place some institutions from the Ottoman era, e.g. particularly the system of Sharia courts for Muslims, or religious schools, and to establish new institutions such as the *Zemaljska vakufska komisija*, which was to take care of schools, shelters and other entities dedicated to the Muslim community from 1883 onwards.²⁵ On the one hand, there was a desire to show Muslims that their rights were respected, (as Vienna was obligated to do by international agree-

²⁰ Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu*, pp. 49–50.

²¹ Rizvić, *Bosansko-Muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, pp. 40–41; Cf. Džanko, *Mehmed beg Kapetanović Ljubušak*, pp. 16–18.

²² Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. Do 1918. Godine*, p. 390.

²³ In 1882, a revolt of the Muslim population, supported by the Serbs, broke out as a result of the first military draft, but this was soon bloodily suppressed. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, p. 217; Sugar, *Industrialization of Bosnia and Hercegovina 1878–1818*, pp. 33–35.

²⁴ Here I refer to a set of rules that were associated with performing the duties of a civil servant in Austria-Hungary. Tomasz Jacek Lis, *Polscy urzędnicy wyższego szczebla w Bośni i Hercegowinie w latach 1878-1918*, p., 285; Cf. Megner, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtenums*, pp. 19–30.

²⁵ *Zemaljsko Vakufsko Povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890. – 1895.). Analitički inventar*, VI.

ments²⁶); on the other hand, they were allowed to function within their own legal traditions and culture, but only within such limits as did not prevent Vienna from pursuing its policies. When there was a conflict of interest, as a rule, the interests of Austria proved more important than the rights or traditions of Muslims.²⁷

In view of the above, the emperor used the well-known model of action from the past, which was to bring a cadre of officials from the neighbouring crown countries.²⁸ The professionalization of the civil service profession accelerated since Benjamin von Kállay (1882–1903) helmed the Joint Ministry of Finance, as he tackled the reform of the civil administration, making working in Bosnia and Herzegovina attractive especially to young civil officials.²⁹ Among them were plenty of people from neighbouring Croatian Banovina or Dalmatia who were looking for work opportunities in the neighbouring country. To the bulk of them, what mattered was probably the decent salary offered by the National Government; however, to some, the trip to Bosnia and Herzegovina was dictated by a sense of national mission. Often this case was connected with teachers educating Muslim girls, e.g. Ela Kranjčević.³⁰

The historic mission

As already mentioned, Croatian elites regarded Bosnia and Herzegovina as a country that should become a Croatian land in the near or distant future. In 1908 Stjepan Radić published the book entitled *Živio hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, in which he wrote that in the Middle Ages Bosnia was part of the Kingdom of Croatia, and now it should be merged with them.³¹ Ivo Pilar, in turn, wrote that the medieval Bogomils, who were later supposed to convert to Islam, were ethnic Croats, referring to them as Bosnian-Croat Croats.³² After the annexation of

²⁶ During the Berlin congress as well as, most importantly, in the New Pazar convention of 1879, the emperor pledged to look after the interests of Muslims. Čaušević, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima*, pp. 198–199.

²⁷ If an institution like the commercial courts established during the Ottoman period interfered with the westernization of Bosnia and Herzegovina they were abolished. Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, pp. 44–46.

²⁸ The Austrian authorities followed a similar model in the late 18th century when they received part of the Republic. Czech, Austrian and Hungarian officials were attracted to the areas of the then-created new province of the Kingdom of Galicia and Lodomeria to form the country's civil administration, as the existing Polish elites were unsuitable. Cf.

²⁹ It was on his initiative that new pension regulations for civil servants were created, as well as a loan fund. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu of 1885*, Sarajevo 1886, Pension Provision No. 177 of 5 December 1885, No. 23930/II; GZNBiH of 1886, Sarajevo 1886, Extract No. 11 of 8 May 1886, No. 21315/I; cf. Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, 61–62

³⁰ In letters from Ela to Anton Kranjčević, she wrote about her progress in teaching Muslim girls. Archives of the Croatian Academy of Science in Zagreb, Manuscripts, Silvije Strahmir Kranjčević, Letters of Ela Kranjčević to Anton Kranjčević, Sarajevo 19 February 1910, sign. HR HAZU/167-21/629. Similar point of view presented Jagoda Truhelka.

³¹ Radić, *Živio hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, pp. 28–30.

³² Zgodić, *Ideja Bosanske nacije*, pp. 97–98.

Bosnia, plenty of Croats said that now is the time to connect these two countries. That is why there was a great disappointment in Croatia when Franz Joseph II did not agree with this idea.³³ However, it is worth bearing in mind that this was more about uniting it within the framework of the Austro-Hungarian monarchy, rather than breaking away and creating a separate independent state. Admittedly, among the *Pravaši*, such a vision was certainly attractive, but nevertheless the political and international circumstances of the time did not allow in any way to even dream of such solutions. Looking for the possibility of uniting Banovina with Bosnia and Herzegovina within the borders of the Habsburg monarchy, from the point of view of the Austrian emperor was not very threatening. What mattered to him was that Bosnia and Herzegovina would sooner or later be permanently united with the rest of his dualistic empire. Paradoxically, however, the road to this led through the activities of Croats, whose role in this process was crucial. This happened for several reasons. Firstly, Croats, at least since 1848, were regarded as one of the most loyal nations to the emperor. Admittedly, there were voices about the need for a less servile policy toward Vienna (*Pravaši*)³⁴ or closer “brotherly” ties with other Slavic nations, popular in the early 20th century. (the Illyrian idea), they were nevertheless considered a nation loyal to the Habsburgs. Secondly, the Austrian authorities themselves also saw, especially at the end of the 1890s, that closer cooperation with the Croatian elite was a necessity, since it would be impossible to govern the country stably with their own forces, which consisted primarily, in addition to the army, of a host of administrations drawn from everywhere. Even Kállay, who comes across as a person averse to the Slavs, was aware of this.

The joint Finance Minister had many ideas about how to conduct politics in the country. On the one hand, he wanted to stimulate the development of a national identity among Muslims in a way that they would be more oriented toward the monarchy than toward the Croatian or especially Serbian national ideas.³⁵ On the other hand, he sought to create a community in Bosnia and Herzegovina that, despite its multi-religious and multi-cultural nature, would consider the country its homeland.³⁶ The existing literature, especially from Yugoslavia, indicated that Kállay’s activities, and consequently those of the monarchy, went to create a Bosnian nation loyal to Austria-Hungary and therefore the national activities of Croats and Serbs were fought against. This was more or less the characterization of the rule of the Hungarian Finance Minister in 1987 by Tomislav Kraljačić. In his monumental work on Kállay he wrote the following about him: *Kállay’s national policy, apart from its apparent inconsistency, ran along the line of preserving and building the national-political uniqueness of Bosnia and Herzegovina and crea-*

³³ Grlović, *Dnevnik*, pp. 230–231.

³⁴ The Croat name of a right-wing political group.

³⁵ More on the idea of „Bosnianism“; Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*, pp. 92–98; Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, p. 176; Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni I Hercegovini*, 215–229.

³⁶ Feldman, Kállay’s dilemma on the challenge of creating a manageable identity in Bosnia and Herzegovina (1882–1903), pp. 109–114.

ting conditions for Bosnia and Herzegovina to become immune to Serb and Croat national-political influences.³⁷

In light of modern research, some corrections should be made to this opinion. Well, Kállay used solutions that were characteristic of Hungarian politicians balancing between different nationalities in the country, i.e., strengthening the weaker nation against the stronger one. As in Banovina, Károly Khuen-Héderváry supported the Serbian financiers against the Croats³⁸, so in Bosnia, Kállay gave more opportunities for Croats to act against Serbs. Especially since some of them, e.g. the Bosnian Franciscan leader Antun Knežević, preached slogans that coincided with the minister's claims. In his high-profile work on Bosnian kings in the Middle Ages, he pushed the thesis of a single Bosnian nation, whose closest ties were with Croats, in the past.³⁹ Naturally, one can find a number of arguments seemingly contradicting this thesis, after all, there is no shortage of cases when the authorities prohibited Croatians from national activities, such as prohibiting the awarding of decorations referring to Croatian history⁴⁰ or hindering the functioning of certain societies,⁴¹ and even restricting the activities of church representatives.⁴² Each of these incidents, however, had a specific reason for their decision. Decisions denying or forbidding something to Croats, however, did not bear the hallmarks of a systemic action aimed at harming Croat interests in Bosnia and Herzegovina. The most common reason for the authorities appearing to counter the Croats was the desire to maintain a relative balance in society, so that no one would directly accuse the authorities in Sarajevo of favouring any of the national groups living in the country. In this regard, the officials who had direct contact with the local population in the first place were very sensitive, and they had to treat, despite their sympathies and antipathies, representatives of all nations and religions in the same way.⁴³

The relationship of the Austrian occupation authorities to the Croats and the Croats to Austria within Bosnia and Herzegovina between 1878 and 1914 is an example of a "marriage of convenience," where the two sides did not feel undue affection for each other, but in view of the existing circumstances decided that it would be better for their interests (which were not always shared) to go together rather than separately. For Vienna, it was advantageous for the Croats to dominate in education or strengthen the influence of the Church. They even acquiesced to their

³⁷ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, p. 525.

³⁸ Cf. Rumenjak, *Politička karikatura i slika „Khuenovih Srba” s kraja 19. st. u. Hrvatskoj*, pp. 473–486; Biondich, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, p. 18.

³⁹ Knežević, *Kratka povijest Kralja Bosanskih*, p. 10.

⁴⁰ Arhiv Republike Srpske [dalej ARSBL], Kreisbehörde Banja Luka, 1893/45/20.

⁴¹ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, pp. 158–159; Pejanović, *Kulturno-prosvjetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, pp. 24–25.

⁴² Cases when the authorities interfered with the Church's activities were not common; however, they did occur when there was a danger that too zealous evangelism could provoke protests from other denominations.

⁴³ Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Zemaljska Vlada Sarajevo [dalej ABH, ZVS] 1907, sygn. 5/10.

national propaganda (*Pravaši* or even *Frankovci*) as long as it was not too pushy and not too controversial, as exemplified by the functioning of Croatian reading rooms or institutions such as *Napredak*.⁴⁴ This is a rare case where the empire exploited the internal tensions of national movements for its own ends, not fighting them, but supporting them. Austrian superiors were not even offended by the involvement of their subordinates in the propagation of the Croatian national idea, although officially officials had to be impartial.⁴⁵ Even the fact of the attraction of some Muslim elites towards Croatian culture was not a very big problem for them – it was even treated as something positive at times⁴⁶. They acquiesced to all this as long as the Croats constituted an effective barrier against the spread of Serbian influence. Of course, such benevolence toward Croats was not the same throughout the occupation. There were periods where Croatian nationalism was more of a hindrance, such as during the time of General Filipović, or in the 1880s, but also periods when institutions directly referring to the Croatian national idea were bluntly allowed to be established (late 19th and early 20th centuries). Everything depended on the current situation, since it was not Croats who posed the biggest problem for the authorities, but the Orthodox. Orthodox adherents were considered the biggest threat both because of the policies of the Kingdom of Serbia and Russian interests. When we look at archival documents, we notice that spy reports or police reports mostly concerned the Orthodox – their contacts with Belgrade, Russian influence, or national propaganda.⁴⁷ It is difficult to find a case that a book published in Zagreb could not be distributed in Bosnia and Herzegovina, while such bans, in the case of Serbian books, were plentiful.⁴⁸ Even arrests of clergymen, e.g. that of *pop* Stevo Trifković, who was arrested for selling the *Rad* calendar imported from Serbia in 1901, were not feared. At the time, this Orthodox clergyman explained that Croats sell their magazines in churches and no one makes problems for them, while he was imprisoned for it.⁴⁹ If there were already cases of spying on Croats, it was because they had ties to Yugoslav activities because no one persecuted anyone for favouring the Croatian national movement. At worst, the authorities only restricted excessive activity in this regard. In short, the authorities' "repression" of Croats was due to something quite different from their "repression" of Serbs. The Austrians in Bosnia only allowed Croat national aspirations when they became excessively oppressive and could cause discontent such as the confession

⁴⁴ "*Napredak*" was founded in Sarajevo in 1902, and in 1904 merged with another organization dedicated to helping Croatian youths studying in secondary schools. Its first president was Anto Palandžić. A year later, the society already had more than 1,000 members and its clubs in other major cities in the country. Starting in 1907, it published its periodical *Napredak-Kalendar* and soon became the strongest Croatian institution in Bosnia and Herzegovina. Blažanović, „*Napredak*” u Zagrebu. *Prilozi za monografiju*, pp., 9–10.

⁴⁵ ABH, ZVS 1907, ref. 5/10.

⁴⁶ Arhiv Bošnjačkog Instituta im. Zulfikarpašića u Sarajevu, sygn. 1/IV/15/6, s. 3.

⁴⁷ ARSBL, Kreisbehörde 1881, sygn. 11/3; ARSBL Kreisbehörde 1881, sygn. 15/10; ARSBL Kreisbehörde 1895, sygn. 11/35.

⁴⁸ n 1894, authorities banned the distribution of Maksim Šobajić's book, „*Osveta kosowska. Junačke pjesme srpske*”; ARSBL, Kreisbehörde 1894, ref. 51/21. And in 1914, in turn, the work of Veljike Petrović, „*Rodoljubne pjesme*”, ARSBL, Kreisbehörde 1914, ref. 516/21.

⁴⁹ ABH, ZVS 1901, ref. m3/58.

of Muslims to Catholicism, which was favoured by the Sarajevo Archbishop Josip Stadler.⁵⁰ However, they posed no threat to Habsburg state interests. In contrast, the national activities of the Serbs, especially after 1903 in Vienna's view, were anti-Habsburg in nature and sought to separate Bosnia and Herzegovina from Austria-Hungary.

If we attempt to look at the problem in this way, we should not be surprised that the authorities were particularly sympathetic to many Croatian initiatives. It should be emphasized, however, that this was done not because of Austrian sympathies towards the Croats, but pure pragmatism. Austria-Hungary had neither the financial nor the human resources to subjugate Bosnia and Herzegovina in such a way as to control all spheres of life, e.g. education, culture, etc. Therefore, not wanting it to fall into the hands of the Serbs, who were considered the greatest threat to their influence in the country, the Croats were allowed to operate, but within such limits as were "safe" from the point of view of Vienna's interests.

Of course, the emancipation of Muslims was also supported, but it was realized that they were not a strong enough group to oppose Serbian influence. In addition, the new authorities, especially in the provinces, were met with great distrust, so the National Government made efforts to win over the *begs*, including singling them out as a privileged group so that their votes would have great significance in elections to the *Sabor*.⁵¹ In fact, only Muslims from large urban centres, primarily Sarajevo, responded to the offer of cooperation with the Austrians.⁵²

However, this was not nearly enough. Croatian intellectual elites on the other hand, saw this as an opportunity to realize their national aspirations formulated years ago by Ante Starčević and Eugen Kvaternik.⁵³ Moreover, while in Croatian Banovina the Kluen-Heredvay regime was step by step reducing the privileges of *nagodba*, in Bosnia and Herzegovina the most important institutions were full of Croats' intelligences. Despite being among the decision-makers; heads of various departments, or high-ranking officials, Croat elites appeared quite rarely. They had a great influence especially on education or culture, besides the fact that they were lower in the official hierarchy allowed them to have more frequent contact with the local population, and thus more effective national propaganda. It is no coincidence that individuals from the realm of Croatian culture and science, e.g. Ćiro and Jagoda Truhelka or the German Kösta Hormann, made outstanding careers in Bosnia and Herzegovina. Among them should also be mentioned one of the most prominent writers of his generation Silvije Strahimir Kranjčević, who was the editor of one of the leading pro-government periodicals *Nada*, where eminent Croatian scholars such as Ferdo Šišić⁵⁴ and Ksavier Šandor Gjalski⁵⁵ published their texts.

⁵⁰ Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 251–253; Dokument 10, in: *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, p. 89.

⁵¹ Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, pp. 82–83.

⁵² Donia, *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, p. 49.

⁵³ Czerwiński, *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, p. 394.

⁵⁴ Šišić, Mehmed II Fatih, „Nada”, No. 9, (1 May 1896), p. 171.

⁵⁵ Gjalski, Beg za Sutle, „Nada”, No. 6, (15 March 1896), p. 101.

Croats in educational and cultural institutions

Thanks to the favourable attitude of the occupation authorities, Croats were able to develop their institutions and pursue their national goals, which included, above all, the propagation of culture and also the formation of youth. However, this was not the case from the very beginning, for although accusations of the Croatisation of education were made as early as the early 1880s,⁵⁶ it was only in the second decade of Austrian rule in Bosnia and Herzegovina that Croats were allowed to develop their national activities to a greater extent, i.e. institutions like the Church, and also education, scientific or cultural societies. While the role of the Church does not require much commentary, since there is no shortage of studies on both the activities of the Franciscans and the most important men representing the secular clergy.⁵⁷ The issue of education or scientific and cultural associations should be mentioned a little more extensively, especially since a number of myths have arisen around these institutions. One of them is the opinion that Croatian education was the sole responsibility of the clergy.⁵⁸ Of course, the role of the clergy, both secular and religious, cannot be overlooked, but it is also necessary to point out the activity of the Croatian intelligentsia in state education in Bosnia and Herzegovina. For the most part, this was an immigrant group. In the absence of a native Croatian intelligentsia, limited during the Ottoman period mainly to the Franciscans, as mentioned earlier, the Croatisation of education or scientific and cultural societies was carried out through secular intelligentsia arriving from Dalmatia or the Tri-unity Kingdom. One of the most important people in charge of education was Ljuboje Dlustuš, under whose authority state education became one of the main tools for implementing the Croatian national policy.⁵⁹

Of course, in the older historiography, we can encounter the opinion that the school pursued only the pro-Habsburg propaganda, which was equally directed against Serbs and Croats. One such example is supposed to be the dispute over the name of the state language, which was changed several times to avoid being called Croatian⁶⁰. However, this decision was dictated solely by practical considerations – referring to the language used in Bosnia and Herzegovina as Croatian was a clear violation of the slogans of equality for all nations. Therefore, both *Glas Hercegovca*, the long-standing press organ of Croats in Bosnia and Herzegovina, and the musical societies, were not allowed to use the term “Croatian,” nor to

⁵⁶ Okey, *Taming Balkan Nationalism*, pp. 51–52.

⁵⁷ Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. Godine.*; Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878–1914.*; Blažević, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler.*; [Anonimus] *Nadbiskup Stadler i Franjevci razbistrilo Prosperus Dalmata.*

⁵⁸ Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918 godine*, p. 151.

⁵⁹ Its role in raising the educational level of Croatian youth had already been recognized by historians. Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini. Za vrijeme austrougarske vlasti 1878–1918*, p. 47.

⁶⁰ Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878–1918)*, pp. 10–14; Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, pp. 398–400.

directly refer to historical Croatian heroes.⁶¹ However, this decision had very practical reasons – they did not want a vision of history other than the Habsburg one to be propagated in the public sphere. Therefore, to consistently forbid all naming referring to national history and tradition. However, toward the end of Benjamin von Kállay's reign, this was gradually abandoned, eventually breaking with this type of policy for the nations living in Bosnia and Herzegovina during the reign of his successors.

However, let us return to education, since it was in Bosnia and Herzegovina of the early 20th century “based on Croats”. We can see this by reviewing the statistics. Before we get to them, a brief clarification that is hinted at in the introduction must be made. Namely, in government statistics, as was the case in other parts of Austria-Hungary, nationality was not asked, but religion. Therefore, the following statistics refer not directly to Croats, but to Catholics. At the same time, it should be borne in mind that at that time in Bosnia and Herzegovina most Catholics considered themselves Croats, and even the influx of people who were referred to as *kuferaši* did not change this.⁶²

Among the three major religions the Catholics were the weakest in numbers. In 1900, Catholics in Bosnia and Herzegovina numbered 22.9% or 434,061 people, Muslims 32.3% or 612,137 people, while the largest number was represented by Orthodox Christians, totalling almost 43.5% or 825,418 people. At the same time, in state-run elementary schools the number of children attending lessons in 1902–1909 looked like this:

Number of children attending state elementary schools in 1902–1909 by religion ⁶³

Year	Orthodox	Catholics	Muslims	Jews	Total
1902/3	8,608	9,236	4,026	955	23,158
1903/4	8,608	9,759	4,302	953	23,971
1904/5	8,503	10,011	4,454	910	24,236
1905/6	8,300	10,334	4,890	881	24,786
1906/7	8,700	10,508	4,937	899	25,845
1907/8	8,139	11,271	5,125	944	25,455
1908/9	8,575	12,104	5,564	903	27,549

⁶¹ Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, p. 18; Grijak, *Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini*, pp. 108–113.

⁶² The term *kuferaši* was used in the context of people who came from different parts of the monarchy to Bosnia and Herzegovina. They were not a numerically dominant group in the state, but due to their high functions their position in the country was very strong. Due to their linguistic affinity, they were mostly Slavs; Poles, Czechs, Moravians, Slovaks; Benthke, *Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina - Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven*, pp. 239–241; Omerović, „‘Odlazak kuferaša’”. *Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposrednk nakon Prvog svjetskog rata*“, pp. 69–122.

⁶³ *Podaci za proučavanje prosvjetnog rada u Bosni i Hercegovini: referat za „Prosvjetinu“ anketu*, p. 9.

As can be seen, the majority of children attending state elementary schools between 1902 and 1909 were Catholics – initially less than 40% while in the 1908/9 school year it was more than 43%. Although Catholics were the smallest religious group in the country, they had the largest representation in state schools. They also had a slightly smaller, but still strong, presence in secondary schools.

*Percentage of students in secondary schools in Bosnia and Herzegovina by religion*⁶⁴

Middle School	Orthodox	Catholics	Muslims
I Sarajevo (1880–1910)	40%	35%	13%
Banja Luka (1895–1910)	45%	35%	12%
Mostar (1894–1909)	39%	35%	19%
Tuzla (1899–1909)	45%	34%	15%
II Sarajevo (1905–1910)	21%	49%	14%

While elementary school was attended by children of both sexes, secondary schools were mainly for boys. Admittedly, there were cases when a girl was enrolled in a class, e.g. in the case of the First Gymnasium in Sarajevo, where in the school year 1910/1911, in a class with Ivo Andrić, the future Nobel laureate, Maria Woska, daughter of the Czech-born teacher Jan Woska, attended.⁶⁵ However instances such as this one were rare exceptions. If one wanted to educate girls in secondary schools, they went to private institutions or state schools for female teachers. Taking a look at the statistics in question, we see a significant advantage of Catholic women over the rest of the confession. This was mainly due to the fact that the Orthodox in the early 20th century had only one such private school at the secondary level. Catholics, on the other hand, had six and Muslims not a single one. Admittedly, it happened that Orthodox girls attended Catholic schools, but these were exceptions. In the case of Muslim women, on the other hand, I was able to identify only one such situation. In the St. Joseph's Catholic School, which was run by nuns in Sarajevo, in the 1915/16 school year a Muslim girl born in 1903, i.e. Adila Tatarović from Srebrenica, was enrolled.⁶⁶ Therefore, at the beginning of the 20th century, the statistics of female students in secondary schools were as follows.

⁶⁴ Podaci za proučavanje prosvjetnog rada, p. 31–33.

⁶⁵ HAS, Imenik učenika Velike Gimnazije Sarajevo, za 1910/1911, Maria Woska [missing signature].

⁶⁶ HAS, Privatna Ženska Škola im. Sv. Josipa, Katalog imena, Razrednica 1915/16, Ref. ŽSŠJ-114

*Number of female students by religion in private secondary schools in 1902–1905.*⁶⁷

School	School year	Orthodox	Catholic	Jew	Other	Total
Private Orthodox Sschool in Sarajevo	1902/3	63				63
	1903/4	62				62
	1904/5	73				73
St. Joseph's Pprivate Catholic Sschool in Sarajevo	1902/3		47	1		48
	1903/4	3	54	1		58
	1904/5		67			67
Private Sschool of the Sisters of Mercy in Sarajevo	1902/3	1	91	1		93
	1903/4	2	97	4		103
	1904/5	1	86	2		89
Sisters of Mercy private school in Travnik	1902/3	3	14	7		24
	1903/4	2	17	5		24
	1904/5	2	20	5		27
Private School of the Sisters of the Precious Blood in Bihać	1902/3	5	22	1		28
	1903/4	4	20	1	1	26
	1904/5	6	25	1		32
St. Augustine Sisters' Private School (with German) in Sarajevo	1902/3		104	25	5	134
	1903/4		115	17	4	136
	1904/5		106	22	6	133
St. Augustine Sisters' Private School (with German) in Sarajevo Lower Tuzla	1902/3		26	6	2	34
	1903/4		24	8		32
	1904/5	1	33	12		46

We will notice a slightly smaller advantage of Catholic girls over girls of other religions when we analyze the statistics of schools for female teachers, maintained by the state.

*Female students according to religion in state schools for female teachers in 1900–1905.*⁶⁸

Year	Muslim	Orthodox	Catholic	Jew	Other
1900/01	38	37	41		2
1901/02	41	27	41		1
1902/03	28	31	39	1	
1903/04	28	40	45	1	
1904/05	21	33	39	1	

State schooling was dominated not only by Catholic male and female students, but, perhaps even more significantly, by teachers. At the beginning of the 20th century, the number of teachers was increasing, but Catholics were the only religion that successively increased in number year after year. In terms of percentage, in

⁶⁷ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Herzegovina - Ausgabe .1906*, p. 188.

⁶⁸ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina - Ausgabe .1906*, p. 191.

the 1904/05 school year less than 43% were Catholics, while 5 years later the percentage of the total population of teachers in state schools was already 46.5%. In comparison, the share of Orthodox Christians declined from 41% in the 1904/05 school year to less than 35% in the 1909/10 school year.

*The number of teachers in state schools from 1904 to 1910 according to religion*⁶⁹

Year	Orthodox	Muslim	Catholic	Jew	Other	Total
1904/05	233	96	244	1	4	568
1905/06	224	101	254	-	6	585
1906/07	223	109	263	-	4	599
1907/08	228	111	279	-	4	622
1908/09	226	111	306	3	2	648
1909/10	244	107	311	2	4	668

The predominance of Catholics and, consequently, Croats, can be seen not only in the school statistics of students and teachers. If we analyze the teachers' main press organ in Bosnia and Herzegovina, *Školski Vjesnik*, published since 1894, we also see that it was one of the tools in the hands of Croatian educators. The main editor of the magazine was the aforementioned Ljuboje Dlustuš. Owing to the fact that it was financed by the National Government, this periodical could not post overtly pro-Croatian content. Nevertheless, analyzing the subsequent issues of *Vjesnik*, one can observe that there is more content related to Croatia and education there than to any other country. For instance, the *Pedagoška smotra* section included information on schools from Austria, Hungary, Croatia and only then from other countries.⁷⁰ Furthermore, a large proportion of those who posted articles there came from the Croatian intellectual circles. The predominance of Croats in education was also noted by some teachers themselves. In her memoirs, Jelica Belović-Bernadzikowska, a teacher at girls' colleges in Sarajevo, Mostar, and Banja Luka, wrote bitterly about the situation in Bosnian-Herzegovinian education: *Since they can gain fame and honour through the "Franco-volves" Bosnia is today at their mercy. Poor Bosnia! I know the souls of these people! Teachers here are the promoters of "Franko profiteering" so they get higher salaries and "ranks".⁷² That is why Dlustuš frowned, because it concerns him. With this he covered his stains of moral mud!*⁷³ Jelica's opinions should be treated with great distance, as she was very biased in her judgments; nevertheless, the strong influence of Croatian national ideas among teachers and educators cannot be denied. Ademaga Mesić, a Muslim and one of the leading supporters of Ante Starčević's ideas, in his memoirs

⁶⁹ Podaci za proučavanje prosvjetnog rada, p. 29.

⁷⁰ Sadržaj, „Školski Vjesnik”, Vol. 2 (1895), p. V.

⁷¹ Fans of the Josip Frank and their party, „Čista stranka prava”.

⁷² Officials in the Austro-Hungarian administration were divided into ranks. Promotion meant receiving a higher rank, which meant greater prestige and higher pay.

⁷³ Jelica Belović-Bernadzikowska, *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske [Ljube T. Dančić]*, p. 439.

repeatedly cites examples of teachers from Tešanj who promoted the Croatian national idea at school, which influenced young Muslims such as Ivica Hećimović.⁷⁴ Of course, among the Serbs there was also a group of teachers who were radical national activists;⁷⁵ however, they were limited to the so-called “confessional” schools, i.e. run by Serbs for Serbs. Moreover, their activities, unlike those of the Croats, were much more controlled by the state. This control was exercised not only over teachers, but also officials or representatives of the intellectual elite in general. A good example of the Austrian authorities’ double standards is the attitude of the security services towards Croatian and Serbian associations and societies.

From the mid 1890s, various societies and associations began to appear in the country to stimulate cultural and social development in Bosnia and Herzegovina. The resulting organizations excelled as venues for national propaganda. The authorities were aware that under the guise of operating a reading room or musical society, political agitation could be carried out, which meant that the activities of societies run by Orthodox Christians were particularly closely monitored. Primarily, this was a matter of investigating whether they had ties to Belgrade, both personal and financial. Membership in certain Serbian organizations, e.g. Sokol, automatically caused the police in Bosnia and Herzegovina to take an interest in a person.⁷⁶ The same, by the way, was true of the Prosvjeta organization, which was, inter alia, in charge of providing scholarships for the Orthodox youth. Not coincidentally, in 1903 the local authorities in Banja Luka demanded to know which students of the girls’ high school were benefiting from Prosvjeta’s support.⁷⁷ Despite these restrictions, it was the Serbian societies that were the most numerous, and they could not refer in their name to either Serbianism or Orthodoxy,⁷⁸ because, as mentioned above, any, even theoretical, connection with foreign powers was grounds for closure of the organization in question.

The authorities, including Benjamin von Kállay, took a somewhat different approach to societies founded by Croats. Even Kraljačić, who was generally highly critical of him, admitted that Croatian initiatives to establish societies, ensembles, or reading rooms were treated far more leniently.⁷⁹ Although the overt reference to Croatian history in naming was unacceptable,⁸⁰ no one was bothered by the connections of the Bosnian and Herzegovinian organizations with Zagreb, or Croats living in Bosnia and Herzegovina with societies or reading rooms in Croatian Bannovina. In the materials of Mije Matasović (Josip’s father⁸¹) we find his numerous

⁷⁴ National and University Library in Zagreb, Manuscript Collection, Adamage Mesić, Memoare Vol.1, p. 68; Adamage Mesić, Memoare Vol. 2, p. 51, sign. R. 6626.

⁷⁵ Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, pp. 110–111.

⁷⁶ ARSBL, Kreisbehörde, 1914, 546/26.

⁷⁷ ARSBL, Kreisbehörde, 1903, 52/23.

⁷⁸ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, pp. 153–154.

⁷⁹ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, pp. 160–161.

⁸⁰ Kevro, *Nazivi jezika u službenim dokumentima za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini*, p. 87.

⁸¹ Josip Matasović was a historian and archivist. For over a decade (1941–1958), he held the position of the director at the Croatian State Archives. He was a pioneer in researching the

correspondence from the period when he worked as an official in Foča, among other places, so we are able to trace his activities, including those outside of office. Matasović Sr. held important positions, including the office of district governor. Sitting in such important positions was in no way incompatible with his commitment to Croatian associations and organizations. Here are some examples; In 1909, the Croatian Reading Room in Kupreš asked him for assistance, as it needed finances to renovate the reading room in its newly purchased building.⁸² On another occasion, the leader of the Bosnian Croats, Nikola Mandić, asked him, in the interests of our (i.e. Croatian) nation, to help with the land reclamation of Kiseljak.⁸³ Whether and to what extent Matasović helped is unknown, but certainly his position on the official ladder proved useful to the Croatian cause. This is known, among other things, from the thanks he received from the Croatian national community *for his work on behalf of the homeland*.⁸⁴ He was also a regular guest at events organized by Napredak.⁸⁵ At the same time, it is hard to imagine that a Serbian official of the same level as Mije Matasović could have counted on similar forbearance from the authorities for his commitment to Serbian scientific or cultural institutions. Societies and associations, although not as influential as education, played a significant role as well. The authorities regarded the Croatian propaganda spread through them as the “lesser evil,” and their activities or the involvement of the clerical corps were accepted, although the latter, in principle, should remain impartial.

Of course, not all officials were as deeply involved as Matasović; however, even if only some supported the Croatian national movement, this would already be a significant number. All this is due to the dominance of Croat officials in the civil administration of Bosnia and Herzegovina. As was the case with teachers, Croats had a significant overrepresentation among officials as well. Between 1906 and 1911, the group of people in the clerical corps declaring their nationality as Croatian accounted for about 25% of all officials.⁸⁶ They, along with teachers, formed the basis of the Croatian intelligentsia in Bosnia and Herzegovina, who – thanks to the opportunity to work in the country – were free to work for the development of the Croatian national movement.

history of culture in interwar Yugoslavia. Muras, „Josip Matasović u svijetlu hrvatske etnologie”, pp. 11–34.

⁸² Hrvatski Državni Arhiv [HDA], Obiteljski Fond Josipa Matasovića (1059), kut. 165, Mije Matasović, Kupreš 29 July 1909.

⁸³ HDA, OFJM (1059), kut. 165, Mije Matasović, Sarajevo 27 January 1912.

⁸⁴ HDA, OFJM, (1059), kut. 165, Mije Matasović, [unspecified location], 06 November 1913.

⁸⁵ HDA, OFJM, (1059), kut. 165, Mije Matasović, Busovac, 03 September 1910.

⁸⁶ Unfortunately, subsequent government statistics no longer provide the data on nationality, but ancestry. However, in the case of Croats, it is given as Serbo-Croatian. *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914–1916*, p. 178.

*Number of Croatian officials between 1906 and 1914*⁸⁷

Year	Number	% in the entire official corps
1906	2,437	27..03
1907	2,468	26..37
1908	2,368	24..84
1909	2,346	24..10
1910	2,585	23..62
1911	2,671	23..49

Attitude towards Muslims

By means of schooling Croats had a major impact on the society in Bosnia and Herzegovina, which also influenced other nations, primarily Muslims. Secondary school students had much greater access to national content promoting Croatian national ideas than their Serbian counterparts. Materials issued by the Matica hrvatska, the central Croatian national organization, reached young people through teachers and officials, who thus embraced the national content.⁸⁸ Consequently, both the older generation of Muslims (Mehmed bej-Kapetanović Ljubušak) and, particularly, the younger generation (Safet bej-Bašagić, Osman Nuri Haržić, etc.) had access to Croatian culture, regarding it as attractive because it provided an alternative to the Habsburg propaganda imposed by the state. However, this did not mean that they all felt Croatian. The question of national sentiment among the Muslims of Bosnia and Herzegovina, however, is much more difficult to characterize than is the case with other multicultural societies in the Austro-Hungarian monarchy, e.g. Bohemia, where the element of Czechness and Germanness coexisted.⁸⁹ The situation for Bosnian Muslims was different; for a long time the question of nationality did not exist there. Among other reasons, Bosnian Muslims were not interested in the Illyrian movement, which came into existence in their country only thanks to the Franciscans.⁹⁰ Some leaders of the followers of Islam in Bosnia and Herzegovina, e.g. Ali Paša-Rizvanbegović, had the consciousness of belonging to the Slavic world,⁹¹ but it was far from any national declaration yet. For the generation born and raised in the Ottoman Empire, religion was an important element of identity, but so was their place of origin. Bosnian Muslims felt they were

⁸⁷ Author's own calculations based on *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina for 1906–1911*.

⁸⁸ Rizvić, *Bosansko-Muslimanska književnost u doba preporoda*, p. 107.

⁸⁹ Zahra, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*.

⁹⁰ The Illyrian movement in Bosnia and Herzegovina was promoted by the Franciscan Ivan Franjo Jukić, who collaborated with Ljudevit Gaj and published texts in his journals, as well as being responsible himself for the first Bosnian-Herzegovinian periodical, *Bosanski prijatelj*. Teinović, *Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina*, pp. 43, 48–51.

⁹¹ Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, pp. 253–254; Kapidžić, *Alipaša Rizvanbegović i njegovo doba*, pp. 105–106

heirs to the Bosnian land, as a result of the province's historical context.⁹² When power changed and Bosnia and Herzegovina passed under the wing of the Catholic Habsburg monarchy, Muslims were no longer satisfied with religion or locality, but had to answer the question their fathers had not asked themselves, namely that of their nationality. However, the answer to this question turned out to be much more difficult than it might have seemed. The first generation of Muslims to begin asking it was a narrow urban elite, mainly from the capital. Its representative was Mehmed bej Kapetanović-Ljubušak, who felt with Croatia not so much a national connection as a cultural one⁹³. He was definitely closer to the idea of Slavdom as a community including at least the Slavs of the Balkan peninsula than to Croatian nationalism. Besides, it was Strossmayer himself who wrote in gratitude for a copy of *Narodno blago* that Ljubušak was the spiritual heir of Vuk Karadžić.⁹⁴ Having been born at the end of its reign in the Bosnian vilayet, the younger generation essentially no longer remembered the Ottoman Empire and their national identity was formed under the influence of an increasingly Croatian education, as well as a growing number of pro-Croatian societies, which had a significant impact on the formation of the Muslim identity. Adameg Mesić comes to mind as an example of a Muslim Croat; he wrote about the fact that religion and nationality are two different entities because: *by religion we are Muslims, but by nationality and our beautiful language we are Croats. [...] If you ask some Muslims men or women who are you Ahmed or Almasa you must answer I'm a Croatian Muslim.*⁹⁵ He was echoed by Osman Nuri Hadžić, who in his pamphlet *Islam and Culture* clearly indicated that it was the "great" Ante Starčević who took Muslims under his protection when the Ottoman Empire withdrew from Bosnia and Herzegovina.⁹⁶ Of course, it is difficult to draw any definitive conclusions on the example of Ljubušak or Mesić or Nuri Hadžić, but it would be worth considering the reason for the change that undoubtedly occurred in the mentality of Muslims. The reasons for this should be sought precisely in state education and cultural institutions. Well, schools, reading rooms or societies, meant for the younger generation of Muslims the progress of civilization. Consequently, these institutions were attractive to them because they offered access to Western culture, and it was toward the West, not the East, that the Muslim metropolitan elite in Bosnia and Herzegovina had been looking since 1878. It was in scientific development that the youth professing Islam saw an opportunity

⁹² Bosnian Muslims, due to the fact that they defended the western borders of the Ottoman Empire, were not generally resettled in other parts of the empire, and moreover, since the empire no longer pursued a policy of expansion, they received as payment for their service the territories where they served, whereby the functions of *kapetans* became hereditary, so to speak.

⁹³ National and University Library in Sarajevo, Manuscript Collection, Mehmed bej Ljubušak-Kapetanović, sygn. MS 42.

⁹⁴ Nadbiskupijski Arhiv Đakovo, HR-NAĐ – 60, pismo J. J. Strossmayera do Mehmed bej Ljubušak-Kapetanović.

⁹⁵ Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945*, p. 84; National and University Library in Zagreb, Manuscript Collection, Adameg Mesić, Memoare vol.2, p. 99, sign. R. 6626.

⁹⁶ Hadžić, *Islam i kultura*, pp. 3–4.

to improve the lot of their fellow countrymen. This, among other things, was the purpose of Gajret⁹⁷, which helped and educated Muslims. At the same time, along with the promotion of Western civilization gains, pro-Habsburg propaganda was transmitted, as well as Croatian national ideas.

This situation continued more or less until the end of the 19th century. The first years of the following century brought an offensive of Serbian, as well as Yugoslav national ideas, which provided an interesting alternative to Muslims. This turn can be seen, for example, in the linguistic declarations of students of the Faculty of Law at the University of Vienna, where it was only at the beginning of the 20th century that students professing Islam began to appear, indicating that they used Serbian on a daily basis.⁹⁸ The Muslims' turning away from the Croatian national idea was linked to the process of their emancipation. Young people were leaving Bosnia and Herzegovina and going to university, where they came into contact with completely new ideas.⁹⁹ In addition, the Serbs took advantage of the growing discontent among the increasingly nationally conscious Muslim elite by pointing out that Western ideas, promoted as the best direction for the followers of Islam from Bosnia and Herzegovina, were not good for them at all. In an anonymous pamphlet from 1900, the author argued bluntly that Muslims who consider themselves Croats are *renegades*,¹⁰⁰ while the secular education encouraged for followers of Islam actually demoralizes the youth and distances them from religion.¹⁰¹ In addition, another interesting argument appeared in it; the author linked the alleged anti-Muslim measures taken by the state to Croatian national propaganda, pointing out that the state forbids everything Serbian at the same time as promoting everything Croatian,¹⁰² allowing even Jesuit propaganda.¹⁰³ The pamphlet was explicitly anti-Habsburg and anti-Croatian, equating both of them to a threat to Bosnian Muslims.

The emergence of the publication at such a time was no coincidence. The growing prevalence of Catholicism in the country, and by extension Croatians, was causing more and more discontent. The Church was a particularly criticized institution. Cases of conversion from Islam to Catholicism ended in loud scandals.¹⁰⁴ It

⁹⁷ Gajret was a Muslim organization established in Bosnia and Herzegovina in 1903, it was dedicated to supporting the education of Muslims. Cf. Kemura, *Uloga Gajreta na društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*.

⁹⁸ Mehmedbeg Fidaić, or Dervis Kojtaz, among others, students at the Faculty of Law in Vienna in the academic year 1904/1905.

⁹⁹ In the periodical *Behar* a certain Nedim criticized Muslim academic youths for interacting with Orthodox youths, which causes them to start feeling nationally connected to Serbs. This is dangerous for Muslims because they have different national goals than Serbs striving for Greater Serbia. Nedim, Izjava „muslimanske” i pravoslavne omladine, „Behar”, No 7/7 (1906), 73–74.

¹⁰⁰ *Proganjanje islamskog naroda u Herceg-Bosni*, p. 9.

¹⁰¹ *Proganjanje*, pp. 6–7.

¹⁰² *Proganjanje*, p. 12.

¹⁰³ *Proganjanje*, p. 25.

¹⁰⁴ Grijak, *Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler...*, pp. 118–120; Kudelić, *Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. I početkom XX stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva*, pp. 99–110; Gruner, *Glauben im Hinterland. Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegovina 1878–1918*, pp. 197–201.

was also pointed out that the *waqf*¹⁰⁵ had problems maintaining some mosques,¹⁰⁶ while churches and buildings owned by religious congregations increased in number. Croats themselves, too, have often discouraged Bosnian Muslims with their conduct, as in the case of Safet Bej-Bašagić, who complained in a letter to the editors of *Mladost* that other Croatian periodicals refused to publish his writings because of his religion.¹⁰⁷ The turn of some Croatian elites toward the Catholic Church, which took place in Banovina,¹⁰⁸ also affected the situation of Croats in Bosnia and Herzegovina. Croatian Catholics, who were in conflict with each other, were the only ones on the Bosnian-Herzegovinian political scene to have two parties that fought each other. An outside observer such as the district governor from Banja Luka, Franciszek Jakubowski, wrote the following in one of his letters: *Catholics have split into two camps, Zajednica¹⁰⁹ and Udruga¹¹⁰. Zajednica is partisan with the Franciscans, Udruga with Archbishop Stadler and the secular clergy. Each of these factions has its own periodical and they vilify each other in various ways¹¹¹. Zajednica is expected to prevail in the Parliament. Mutual envy is so great that this has grated on Rome. Naturally, the Serbs are taking advantage of this. The Muslims have also split into two camps, one holding with the Croats and the other with the Serbs¹¹².*¹¹³

¹⁰⁵ Waqf definition from Britannica: *in Islamic law, a charitable endowment held in trust.* <https://www.britannica.com/topic/waqf>; More about history of bosnian waqf. Hrvačić, *Vakuf – trajno dobro*, pp. 6–11.

¹⁰⁶ ABH, ZVS 1900, ref. 8/125/4.

¹⁰⁷ National and University Library in Zagreb, Manuscript Collection, ref. R 7134 (Letter of Safvet-beg Bašagić sent to the editorial office of *Mladost* on 5 February 1898).

¹⁰⁸ Since the beginning of the 20th century, the Catholic Church in Croatia has been very actively involved in political life in Banovina. Strecha, *Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva*, pp. 103–104.

¹⁰⁹ Here Jakubowski points to the Croatian National Community (Hrvatska Narodna Zajednica), which was founded in early 1908, regarding it as a force for neutralizing the growing Serbian nationalism in Bosnia and Herzegovina. The party was identified with *Pravaši* and associated with them part of the Croatian intelligentsia working with the Franciscans. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878 do 1914*, pp. 207–214.

¹¹⁰ Croatian Catholic Association (Hrvatska katolička udruga). The party was founded at the end of 1908. Its founder was Archbishop Josip Stadler. In doing so, he wanted to create an alternative to his Croat People's Union (Hrvatska narodna zajednica), with which he was at odds because of the Franciscans. Imamović, *Pravni položaj*, pp. 214–127.

¹¹¹ Archbishop Josip Stadler's circle published the periodical *Srce Isusovo*, which was established shortly after the archbishop's arrival in Bosnia and Herzegovina in 1881. Another title coming out under Stadler's auspices was *Vrhbosna*. The Franciscans, in turn, published *Glas Hercegovca* and later also from 1886 onwards *Franjevački Glasnik*. See Kruševac, *Bosansko-hercegovačke listovi u XIX veku*.

¹¹² Muslims at the time also had their own party, i.e. the Muslim Progressive Party (Muslimanska napredna stranka). However, it did not have the support of all Muslims living in Bosnia and Herzegovina, as party leaders were accused of serving the interests of Austria rather than their community. Therefore, some Muslims preferred to cooperate with Croatian or Serbian parties.

¹¹³ Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, Correspondence of Marcin Czerminski, Letter from Franciszek Jakubowski, Banja Luka, 30 November 1910, ref. 272/IV

This quote best captures the atmosphere of conflict that existed among Croats. The lack of a coherent message, pro-Serb agitation and, finally, the emergence of the Yugoslav idea, which found adherents especially among the young, resulted in fewer and fewer, especially young people born in the 1870s and 1890s, gravitating toward the Croatian culture. Not insignificant were also voices from the Croatian Banovina, where from 1903 onwards some politicians had pursued the policy of the “New Course,” which meant fighting for common goals shoulder to shoulder between Croats and Serbs.

Conclusion

During Austria-Hungary’s international mandate in Bosnia-Herzegovina, the Croatian diaspora in the country definitely strengthened, which was influenced both by initiatives taken by prominent national activists from Banovina Croatia, as well as from Dalmatia, and by the attitude of the new authorities. The literature often points to the former, but the latter is mentioned rather reluctantly. Moreover, even if it is mentioned, the emphasis is immediately placed on individual cases of the difficulties this group faced from the authorities, rather than attempting a comprehensive analysis of the problem. Such a viewpoint obscures the real picture. Well, the support that Vienna gave to Catholics, and by extension to Croats, is one of the significant factors influencing the strengthening of this national group through its influence in education and culture.

Without the Austro-Hungarian “occupation,” as well as a specific style of government based on supporting weaker national or religious groups at the expense of stronger ones, Croats would certainly not have been so successful. This is especially true in such spheres as education or culture. It was in these areas that the Croatian presence stood out the most. This was because Croatian elites cared, first and foremost, about making Bosnia and Herzegovina culturally closer to them, as they could not, given the political situation at the time, think of a political alliance. It was therefore necessary to approach the problem differently. Therefore, the Croats, realizing the problems facing the occupation authorities, decided to help Vienna, but at the appropriate price of strengthening their influence. Imperial officials, on the other hand, were far more accepting of Croatian aspirations – which for a long time took into account the interests of the empire – than of Orthodox irredentism seeking to detach the province and annex it to the Kingdom of Serbia.

However, this does not imply that the alliance between Vienna and Zagreb that took place in Bosnia-Herzegovina was an easy one. On the contrary, differing national concepts among Croats meant that different political circles presented different, sometimes mutually exclusive, ideas. Additionally, Austro-Hungarian policy towards Bosnia and Herzegovina was not consistent, which resulted in the Croatian national movement being treated instrumentally, allowing it to develop when it was useful to the authorities and impeding its development when the situation in the country made it possible.

Sources and Literature

Sources

Archival Sources

London

[NAL] - National Archive in London, Letter of British Consul in Sarajevo Edward Freeman to Foreign Office, ref. FO 195/1212.

British Library, Manuscripts, Edward Freeman's Diary, 1875–1879, Add MS 59750.

Banja Luka

[ARSBL] Arhiv Republike Srpske, Kreisbehörde Banja Luka.

Sarajevo

Arhiv Bošnjačkog Instituta im. Zulfikarpašića u Sarajevu, sign. 1/IV/15/6.

National and University Library in Sarajevo, Manuscript Collection, Mehmed bej Ljubušak-Kapetanović, sign. MS 42.

[ABH, ZVS] Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska Vlada – Sarajevo.

[HAS] - Historijski Arhiv Sarajeva,

- Porodica Jeftinovići, sign. O-J-283.

- Prva Gimnazija, sign. PG-235

- Privatna Ženska Škola im. Sv. Josipa, , sign. ŽSŠJ-114

Zagreb

[HDA] Hrvatski Držvni Arhiv,

Obiteljski Fond Josip Matasović, sign. HR-HDA, OFJM (1059), kut. 165

Arhiv of Croatian Academy of Science in Zagreb,

Manuscripts, S. S. Kranjcević, sign. HR HAZU/167-21/629

National and University Library in Zagreb, Manuscript Collection,

Ademage Mesić, Memoare Vol.1 and Vol. 2, sign. R. 6626.

Redakcija časopisa „Mladost”, sign. R 7134

Đakovo

Nadbiskupijski Arhiv Đakovo, Letters of Josip Jurij Strossmayer, sign. HR-NAĐ – 60.

Cracow

Archives of the Southern Province of the Society of Jesus, Correspondence of Marcin Czerminski, sign. 272/IV.

Edited Sources

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina - Ausgabe .1906, Wien, 1906.

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1914–1916, Wien, 1917.

Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autoimiju, (eds.) Hauptmann Ferdo, Sarajevo, 1967.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1885, Sarajevo, 1886.

Grlović Milan, *Dnevnik* (eds.) Karaula Željko, Zagreb–Križevci, 2020.

Jelica Belović-Bernadzikovska Jelica, *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowskoj [Ljube T. Dančić]*, (eds.) Omerović Enes S., Lis Tomasz Jacek, Sarajevo, 2023.

- Korespondencija Rački Strossmayer, Knjiga druga*, (eds.) Ferdo Šišić, Zagreb 1929.
- Martić Grga, *Zapamćenja (1829–1878)*, (eds.) Ferdo Šišić, Zagreb 1906.
- Podaci za proučavanje prosvjetnog rada u Bosni i Hercegovini: referat za "Prosvjetinu" anketu*, Sarajevo, 1911.

Periodicals

- Nada*, 1896.
- Školski Vjesnik*, 1895
- Behar*, 1906.

Literature

- [Anonymous]. Nadbiskup Stadler i Franjevci razbistrio Prosperus Dalmata, Spljet 1909.
- Benthke Carl, *Einwanderung und Kolonisten im k.u.k. Bosnien-Herzegowina - Überblick mit 'bosniakischen' Perspektiven*, in: *Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn: Annäherungen an eine Kolonie*; eds. Ruthner Clemens, Scheer Tamara, Tübingen 2018, pp. 237–249.
- Biondich Mark, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, London, 2000.
- Blažanović Stjepan, „*Napredak*” u *Zagrebu. Prilozi za monografiju*, Zagreb, 1996.
- Blažević Velimir, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Sarajevo, 2000.
- Bošnjak Slavoljub, *Zemljopis i povijest Bosne*, Zagreb, 1851.
- Čaušević Dženana, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine. Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo, 2005.
- Cetnarowicz Antoni, *Odrodzenie narodowe w Dalmaciji. Od slavenstva do nowoczesnej chorwackiej i serbskiej idei narodowej*, Kraków, 2001.
- Czerwiński Maciej, *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Kraków, 2020.
- Đaković Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Vol. 1, Zagreb, 1985.
- Donia Robert J., *Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878 – 1914.*, Sarajevo, 2000.
- Dujmović Sonja M., *U ogledalu promjena – Srpsko građanstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo, 2019.
- Džaja Srećko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar–Zagreb, 2002.
- Džanko Muhidin, *Mehmed beg Kapetanović Ljubušak*, Sarajevo, 2008.
- Feldman Andrea, “Kállay’s dilemma on the challenge of creating a manageable identity in Bosnia and Hercegovina (1882–1903)”, *Review of Croatian History*, No 1, (2017), pp. 103–117.
- Gavranović Berislav, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd, 1935.
- Grandits Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina - Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo, 2014.
- Grijak Zoran, “Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, No. 33, (2004), pp. 101–133.
- Grijak Zoran, „Benjamin Kallay i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler. Problemi katolicizma u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi*, No. 33, (2004), pp. 101–134.
- Gross, Mirijana, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878 do 1914”, *Historijski Zbornik*, No. 19-20, (1966-1967), pp. 6–98.
- Gruner Heiner, *Glauben im Hinterland. Die Serbisch-Orthodoxen in der habsburgischen Herzegowina 1878–1918*, Göttingen, 2016.
- Hadžić Nuri Osman, *Islam i kultura*, Zagreb, 1894.

- Hajdarpašić Edin, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*, London, 2015.
- Hrvačić Esad, *Vakuf – trajno dobro (sa posebnim osvrtom na vakufe u Bosni i Hercegovini)*, Sarajevo, 2001.
- Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878 do 1914*, Sarajevo, 2007.
- Kamberović Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Sarajevo, 2005.
- Kapidžić Hamdija, *Alipaša Rizvanbegović i njegovo doba*, Sarajevo, 2001.
- Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak*, Sarajevo, 1958.
- Karamatić Marko, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878–1914.*, Sarajevo, 1992.
- Kasumović Amila, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo, 2016.
- Kasumović Amila, *Priliv činovnika iz Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878*, in: *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan. Zbornik radova u povodu 75. Rođendana*, (eds) Domagoj Tončinić, Zagreb, 2022, 89–104.
- Kemura Ibrahim, *Uloga Gajreta na društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*, Sarajevo, 1986.
- Kevro Edita, *Nazivi jezika u službenim dokumentima za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini*, „Književni jezik”, 28 (2017), 85–117.
- Kisić-Kolanović Nada, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.*, Zagreb, 2009.
- Klajić Vjekoslav, *Bosna. Podatci o zemljopisu i povijesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878.
- Knežević Antun, *Kratka povijest Kralja Bosanskih*, Dubrovnik, 1884.
- Kruševac Teodor, *Bosansko-hercegovačke listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978.
- Kudelić Zlatko, “Vjerske konverzije u Bosni i Hercegovini s kraja 19. I početkom XX stoljeća u svjetlu nepoznatog arhivskog gradiva”, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 35/68, (2011), pp. 87–111.
- Lis Tomasz Jacek, *Polscy urzędnicy wyższego szczebla w Bośni i Hercegowinie w latach 1878–1918*, Kraków, 2020.
- Ludwig Steindorff, *Geschichte Kroatiens. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg, 2020.
- Maksim Šobajčić, *Osveta kosovska. Junačke pjesme srpske*, Novi Sad, 1890.
- Mario Strecha, „Od katoličkog hrvatstva do katoličkog pravaštva”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 34–35–36 No. 1, (2004), 101–133.
- Megner Karl, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*, Wien 1985.
- Moačanin Nenad, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791: preispitivanja*, Zagreb, 1999.
- Muraj Aleksandra, „Josip Matasović u svjetlu hrvatske etnologije”, *Etnološka tribina*, No.16, (1993), pp. 11–34.
- Nastić Đorđe, *Jezuite u Bosni*, Beograd, 1906.
- Niškanović Vilma, „Despića kuća i zaostavština porodice Despić u zbirci Muzeja grada Sarajeva”, *Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, No. 46, (1991), pp. 185–205.
- Okey Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*, Oxford, 2007.
- Omerović Enes S., ‘Odlazak kuferasa’. *Iseljavanje stranaca iz Bosne i Hercegovine neposredno nakon Prvog svjetskog rata.*, in: *Nacije i migracije: Studije iz bosanskohercegovačke historiografije : zbornik radova*, eds. Amir Duranović, Sarajevo, 2019, pp. 69–122.

- Papić Mitar, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918 godine*, Sarajevo, 1982..
- Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo, 1972. Kruševac Teodor, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo, 1960.
- Peco Esad, *Osnovno školstvo u Hercegovini. Za vrijeme austrougarske vlasti 1878–1918*, Sarajevo, 1971.
- Pejanović Đorđe, *Kulturno-prosvjetna humana i socijalna društva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo, 1930.
- Petrović Veljike, *Rodoljubne pjesme*, Beograd, 1900.
- Proganjanje islamskog naroda u Herceg-Bosni*, Novi Sad, 1900.
- Radić Stjepan, *Živio hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb, 1908.
- Radušić Edin, *Upostavljanje austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini prema izvještajima britanskog konzulata u Sarajevu*, in: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1978–1918. Zbornik radova*, (eds) Zijad Šehić, Sarajevo, 2011, pp. 33–53.
- Rizvić Muksin, *Bosansko-Muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, Sarajevo, 1990.
- Roškiewicz Johann, *Studien über Bosnien und die Hercegovina*, Lipsk-Wien, 1868
- Rumenjak Natalija, “Politička karikatura i slika „Khuenovih Srba” s kraja 19. st. u. Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 32 No. 3, (2000), 473–486.
- Schmid Ferdinand, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns*, Leipzig, 1914.
- Sugar Peter F., *Industrialization of Bosnia and Herzegovina 1878-1818*, Seattle, 1963.
- Šulek Bogulav, *Hrvatsko-Ugarski ustav ili konstitucija*, Zagreb, 1861.
- Teinović Bratislav, “Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836–1849) – suprotnosti dvije nacionalne politike”, *Historijska Traganja*, No. 16, (2015), pp. 31–91.
- Velikonja Mitija, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina (Eastern European Studies, 20)*, Texas, 2003.
- Younis Hana, *Biti kadija u kršćanskom carstvu* Sarajevo, 2021.
- Zahra Tara, *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca and London, 2008.
- Zemaljsko Vakufsko Povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu (1890. – 1895.). Analitički inventar*, (eds.) Hodžić Muhamed, Sarajevo, 2014.
- Zgodić Esad, *Ideja bosanske nacije*, Sarajevo, 2008.
- Гильфердинг Александр, *Собрание сочинений А. Гильфердинга*, Vol. 3, Санкт-Петербург, 1873.

POVZETEK

Avstrijsko-hrvaški odnosi v habsburški Bosni in Hercegovini

Tomasz Jacek Lis

Okupacija Bosne in Hercegovine je deželi prinesla korenite spremembe. Za učinkovito upravljanje regije in z namenom modernizacije dežele so oblasti so morale vzpostaviti civilno upravo, sodišča, šole in zgraditi mrežo bolnišnic, k čemur so se zavezale v Berlinu. Hkrati so morali spoštovati pravice tamkajšnjega prebivalstva, tudi muslimanov, kar je bilo nekaj novega za cesarja Franca Jožefa I, če upoštevamo večkulturnost avstroogrškega cesarstva.

Znanje jezika večinskega prebivalstva je bil eden od kriterijev za zaposlitev v vojski in v uradih okupacijske oblasti v Bosni in Hercegovini, ki je bila na oblasti od 1878 do 1918. To je še posebej veljalo za učitelje in posameznike z odličnim znanjem hrvaščine ali srbsčine, ki so bili zelo iskani, še posebej v osnovnih šolah. Pridobitev zadostnega števila učiteljev je bil velik izziv, zato jih je vlada Bosne in Hercegovine pripeljala iz sosednjih krajev, predvsem iz Srbije in Hrvaške. Za Hrvate je bila to odlična priložnost za širjenje kulturnega vpliva v Bosni in Hercegovini, saj so menili, da jo je treba povezati s preostalimi hrvaškimi deželami, podobno kot Dalmacijo. Idejo o ponovni združitvi ni bilo mogoče uresničiti zaradi političnih razlogov, ki so bili v nasprotju z interesi monarhije, medtem ko jim je okupacija prinesla edinstveno priložnost za krepitev vpliva v regiji, pri čemer so bile šole zelo učinkovit inštrument.

Hrvati so bili bolj usklajeni z avstrijsko oblastjo od Srbov, ki so ravno tako dobili zaposlitev v šolah v Bosni in Hercegovini. Toda s stališča Dunaja so Srbi predstavljali večjo grožnjo, saj so Hrvati na splošno stremeli k združitvi znotraj habsburške monarhije, medtem ko je bil cilj Srbov odcepitev Bosne in Hercegovine ter njena vključitev v Kraljevino Srbijo. Kot izpostavlja Srećko Đaja, so bili učitelji, ki so jih pripeljali iz Vojvodine, eden od faktorjev, ki so krepili srbski nacionalizem v provinci. Avstrijci niso zgolj pasivno opazovali hrvaške propagande, posredovali so, če so zaznali karkoli, kar bi lahko porušilo relativno ravnotežje, na primer pobude za postavitev spomenikov hrvaškim herojem ali njihovi pretirani promociji.

Posledica izročitve izobraževanja in do neke mere kulture Hrvatom je bila kroatizacija Bosne in Hercegovine. Kazala se je kot nastanek skupine muslimanov, ki so se imeli za pripadnike hrvaškega naroda. Tisti muslimani, ki so se identificirali kot Bošnjaki, torej kot posebna narodnostna skupina, so nasprotovali temu mišljenju kot tudi tisti muslimani, ki so svojo nacionalno identiteto povezovali s Kraljevino Srbijo. Te skupine so imele svoje tiskane medije, kjer so objavljale ostre polemike.

Hrvati niso bili enotni pri svojem delovanju v Bosni in Hercegovini. Bolj posvetne frakcije so sprejemale drugačne izzive in so bile nagnjene k sodelovanju na področju kulture. Islama niso zaznale kot problem in posamezniki kot Safet Beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić ali Ademaga Mesić so rade volje sodelovali z njimi in objavljali v hrvaškem časopisju. Hrvaški intelektualci so se pogosto sklicevali na srednjeveško zgodovino in zagovarjali skupne korenine Hrvatov in Bošnjakov. Drugo skupino je sestavljala duhovščina na čelu z nadškofom Josipom Stadlerjem, ki je bil mnenja, da bi bilo treba Bošnjake ponovno pokristjaniti. Njihova radikalna drža in pomanjkljivo razumevanje tradicij in kulture prebivalstva Bosne in Hercegovine je prispevalo k temu, da so na začetku 20. stoletja nekateri muslimani hrvaško identiteto enačili s katolicizmom in ji zato nasprotovali.

Avstrija je ves čas skušala zasledovati svoje cilje. Kjkoli je bilo mogoče, je uporabljala Hrvate v svoj prid kljub pomislekom glede njihovega delovanja, saj jih je v primerjavi s Srbi dojemala kot manjše zlo. Toda Avstrija je bila kritična do kroatizacije muslimanov, saj je verjela, da bi bilo za muslimane v Bosni in Hercegovini najbolje, če bi dobili svojo lastno nacionalno identiteto, drugačno od identitete Hrvatov in Srbov, in tesno sodelovali z oblastjo na Dunaju.

Žarko Leković

An Overview of Political, Diplomatic and Social Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War

LEKOVIĆ Žarko, PhD, senior research associate, Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut, MN-81000 Podgorica, Bulevar revolucije br. 5, zarkol@ucg.ac.me

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5510-8877>

An Overview of Political, Diplomatic and Social Affairs in Montenegro on the Eve of the First World War

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024 (169), No. 1–2, pp 148-166, 56 notes.

Language: En. (Sn., En., Sn.)

The military circles of the Austro-Hungarian monarchy knew Montenegro was exhausted in the Balkan wars and that it was incapable of war, unless it received help and reorganized its army. In February 1914, prominent deputies in the Montenegrin National Assembly pointed out the danger of the impending 'because the atmosphere smelled like gunpowder'. During this period, numerous Serbs from Boka and Bosnia and Herzegovina fled to Montenegro because they refused to fall into the hands of the Austro-Hungarian authorities and be tortured. Montenegro approached the Entente in the First World War, fought alongside Serbia against the Austro-Hungarian army and mobilized about 54,000 people. It declared war on Austria-Hungary on 6 August 1914.

Keywords: Montenegro, Austro-Hungary, Serbia, unification, political parties, border disputes, First World War.

LEKOVIĆ Žarko, dr., višji znanst. sod., Univerzitet Crne Gore, Istorijski institut, MN-81000 Podgorica, Bulevar revolucije br. 5, zarkol@ucg.ac.me

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5510-8877>

Pregled političnih, diplomatskih in družbenih razmer v Črni gori na predvečer prve svetovne vojne

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024 (169), št. 1–2, str. 148-166, cit 56.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Vojaški krogi avstro-ogrške monarhije so vedeli, da je Črna Gora izčrpana v balkanskih vojnah in da ni vojno sposobna, če ne dobi pomoči in reorganizirane vojske. Februarja 1914 so vidni poslanci v črnogorski državni skupščini opozorili na nevarnost vojne, ki prihaja, "ker je ozračje okoli njih dišalo po smodniku". V tem obdobju so številni Srbi iz Boke ter Bosne in Hercegovine pribežali v Črno Goro, ker niso želeli pasti v roke avstro-ogrski oblasti in biti mučeni. Črna Gora se je v prvi svetovni vojni približala antanti, se skupaj s Srbijo borila proti avstro-ogrski vojski in mobilizirala okoli 54.000 ljudi. Ta je 6. avgusta 1914 napovedala vojno Avstro-Ogrski.

Ključne besede: Črna Gora, Avstro-Ogrska, Srbija, združitev, politične stranke, mejni spori, prva svetovna vojna.

The eight Montenegrin governments between 1903 and 1914, most of which were led by Dr. Lazar Tomanović (from April 1907 to June 1912), were resolutely anti-Austro-Hungarian despite some pro-Austrian ministers, who were not originally from Montenegro. Austria-Hungary exerted economic and political pressure on Montenegro. Until 1911, it refused to sign a trade agreement with Montenegro. Trying to free itself from the economic domination of Austria-Hungary, Montenegro concluded trade agreements with other countries. For that purpose, at the beginning of the 20th century, it gave concessions to Italian capital because Italian capital was much less dangerous for the political independence of Montenegro than Austro-Hungarian capital.

The mass emigration of Montenegrins, i.e. their departure for work abroad, mostly to America, was also encouraged by Austria-Hungary through its authorities in Boka and Herzegovina and its agents in Montenegro. So due to the mass departure for work abroad the Montenegrin Ministry of War banned the departure of conscripts by way of an order from 1905. Consequently, Montenegrins crossed into Herzegovina or the Boka Kotorska, where the Austro-Hungarian authorities would give them travel documents to go to America. Austria-Hungary worked on it deliberately; in addition to charging for expensive services, it also tried to weaken the Montenegrin army because it was already preparing for the annexation of Bosnia and Herzegovina and was aware that war with Montenegro was inevitable as soon as the final settlement of the Serbian question was on the agenda.¹ According to the data contained in the documents of the State Archives in Cetinje, at the time of the annexation crisis in 1908, there were up to 20,000 conscripts abroad. In 1912, a third of the Montenegrin military force was abroad, having emigrated to seek greener pastures. No small country in Europe has had such a large economic emigration in proportion to its population.

Austria-Hungary worked to deepen the gap between Serbia and Montenegro, in order to paralyze Serbian propaganda in Bosnia and Herzegovina and other South Slavic areas. The tense relations between Serbia and Montenegro during the Bombaš Affair and the Kolašin Affair² led to more open propaganda conflicts in foreign

¹ Rakočević, *Montenegro and Austria-Hungary*, pp. 185, 186.

² The Kolašin Affair was a rebellion in the Montenegrin military against the dictatorship of the Prince of Montenegro, Nikola I Petrović-Njegoš, that broke out in 1909. It followed the failed Bombaš Affair, a conspiracy organized in 1907 by a group of Montenegrin students to break the Montenegrin government through terrorist attacks, and ultimately unite Montenegro with Serbia, that which was detected/discovered and led to numerous arrests in 1908.

regions. All this was skilfully used by the Austro-Hungarian propaganda, which, especially in the Pljevlja area, attempted to differentiate the people according to their affiliation to Serbia or Montenegro. Agents blamed Cetinje for the conflict between Serbia and Montenegro, claiming that Montenegro could not help the Serbian people in the Pljevlja area and that the people in Montenegro were not Serbs, but Montenegrins.³

On the eve of the First World War, Austria-Hungary simply anathematized the Serbian people. Its border authorities viewed the Serbian Orthodox population as “second-class” citizens. Organized groups of *šuckori* intended to use economic coercion and violence to force Serbs in the border areas with Montenegro to renounce their national identity. This can be equated with terror that was felt by the largest number of Serbs in these regions. Systematic pressure was exerted on Orthodox children⁴ in schools and especially on teachers. Schools were closed in some places. Serbs were prevented from celebrating their Patron Saint Day because this was considered to be a political manifestation. It was forbidden to show the Serbian flag and coat of arms in houses, the roofs were torn down if they resembled the Serbian coat of arms, priests and intellectuals were taken hostage. This caused such legal and property-related insecurity that these people in the border areas lived in panic and huge fear.⁵

Victories in the Balkan wars brought significant expansion to Montenegro. It included the area around Podgorica, Metohija to Bijeli Drim with the towns of Peć and Đakovica, the western part of the Novi Pazar Sandzak with Pljevlja and Bijelo Polje, the towns of Mojkovac, Berane, Rožaje, Plav and Gusinje, so that the entire area of Vasojević, over 2,000 km², finally became part of Montenegro. Montenegro increased its territory by 4,958 km² and its area before the First World War comprised 14,433 km², and the population was about 350,000.⁶

The increase in territory, however, brought great worries to the government and burdened the state budget with new expenditures for the new organization of government. Montenegro did not have the financial resources or qualified personnel to organize the government in the liberated areas and modernize the state administration.

The difficult situation in Montenegro was described by the Minister of Finance Risto Popović: “The coffers are empty, there are millions of documents. Unrest, chaos, disorder, ruins. I regretted entering the cabinet but it is late now. Right at the beginning, as a greeting from the people, we received the news: Hunger”⁷

This situation had deteriorated since the Balkan wars. There was dissatisfaction among the people towards King Nikola. He was blamed for the severe crisis

³ Rakočević, *The situation on the Montenegrin-Turkish*, p. 498.

⁴ Mićanović, Šakotić, Vučković, *Establishment and development*, p. 318.

⁵ Lazić, *School conditions*, p. 161–175.

⁶ Stenographic notes on the work of the Montenegrin National Assembly - convened in the regular convocation on 15 January 1914, Cetinje, 1915.

⁷ Archives of the Historical Institute of Montenegro, fasc. 330. (Popović was a minister from 8 May 1913).

in which the state found itself, as well as for the difficulties in the realm of foreign policy because he led the country contrary to the wishes of its old patron, i.e. Russia. In such conditions the official government had to work on the political, economic and cultural-educational consolidation of the state.⁸

The successes achieved in the Balkan wars conditioned the calling of elections for the National Assembly, which were held on 29 December 1913 (according to the old calendar) and were marked by the dissatisfaction of the people and in which voters entrusted the opposition with their votes. The government's influence on the outcome of the elections was diminished due to the bankruptcy of the reactionary regime.⁹ We should keep in mind that the Balkan states expelled the Turks from Europe to everyone's surprise, so the idea of uniting the South Slavs seemed very realistic to the people.¹⁰

A sudden change was not possible because the local police authorities and military leaders, who had been conducting elections since 1907 and exercising power at their discretion, could not refrain from applying their methods in these elections. All signatories to the People's Party's programme, which was not officially renewed, including those sentenced in the bombing scandal who ran for parliament, were elected despite the government's efforts to influence voters not to vote for "club convicts".¹¹ They had over twenty deputies in the assembly. Several young educated deputies were gathered around the engineer Vasilije Žugić in a uniformed group that was supposed to represent the wing of the youth that held Marko Daković as its leader, who did not run for MP. In that group, the possible establishment of an agricultural party was hinted at. The power-holding Mijušković-Jabučka group gathered a large group of deputies. The right-wing party, which left power after six years, had only seven deputies. The Assembly began its work in the second half of January 1914, and the general mood was conciliatory. Gavriilo Cerović, a member of the People's Party, one of those who had been sentenced to prison in the bombing affair, was elected for a vice president. Supporters of the former People's Party, the Mijušković-Jabučka group and the group around Marko Daković agreed, which resulted in the formation of a parliamentary bloc of the majority and that of a coalition government under the presidency of Janko Vukotić. The support of the group of deputies around Vasilije Žugić by the Mijušković-Jabučka group was aimed at weakening the influence of the People's Party.¹²

The government consisted of: Janko Vukotić, Risto Popović (Minister of Finance and Construction), Savo Vuletić (Minister of the Interior), all of whom came from the Mijušković-Jabučka group, as well as three members of the People's Party: Gavriilo Cerović (Minister of Education), Ljubomir Bakić (Minister of Justice) and Petar Plamenac (Minister of Foreign Affairs) who only formally declared

⁸ Vojinović, *Montenegrin intelligentsia*, p. 250.

⁹ Archives of Yugoslavia, fond 80, fasc. 49, 228. (Collection of Jovan Jovanović Pižon).

¹⁰ Archives of Yugoslavia, fond 83, fasc. 5, 37, Sava Kosanović (Mihailo Tomić Report).

¹¹ Škerović, *Montenegro at the dawn*, p. 592.

¹² *Ibid.*, pp. 593, 594.

himself a club player.¹³ With this government, Montenegro welcomed the First World War, this was the government of Serdar Janko Vukotić, which reorganized on 25 April 1914.¹⁴

During the war, the National Assembly did not convene for 16 months. It convened for an extraordinary session on 25 December 1915, when the situation was already critical for Montenegro. The coalition government of Serdar Janko Vukotić relied on the working bloc of deputies, which consisted of club members, right-wingers and youth deputies. They had an overwhelming majority, about fifty deputies, who were led by Milo Cerović, a merchant from Nikšić, and voted in favour of all proposals submitted by the Government to the Assembly.

Citizens from the newly liberated areas did not take part in the elections to the National Assembly in January 1914. Thus, the newly elected National Assembly decided on all issues concerning the new regions without their representatives.¹⁵

Due to the internal and external problems faced by Montenegro the government began to talk about the union with Serbia as the only way out of the crisis. This was discussed during the Skadar crisis but the idea became relevant at the beginning of 1914. The initiative for a real union with Serbia came from the official factors of Montenegro, and to that end, the king sent his commissioner Lazar Mijušković to Belgrade. The unification movement in Montenegro was widely spread and present among the people, political circles and the army, far superior in the National Assembly and strongly maintained in the government. In wider circles, the unification movement formulated the thesis of one state on the basis of national consciousness, taking the temptation of Montenegro in the Balkan wars as proof of a safer future that should be sought exclusively in a common state. The Balkan wars showed that Serbia and Montenegro were a moral and political stronghold and a real gathering place for supporters of the unification and opponents of the Austro-Hungarian monarchy. In the course of 1914, Montenegro significantly strengthened relations with Serbia, which contributed to its improved reputation among other South Slavic peoples in the unliberated areas. The people were not against the unification of Montenegro and Serbia with other Yugoslav peoples. On the contrary, the vast majority supported the unification. This desire had emotional and rational roots. Emotional roots stemmed from a sense of ethnic togetherness and a desire for the brothers to come together in a common state, and rational ones from an awareness of the political and economic necessity and benefits of unification.¹⁶

Following the popular mood and realizing that Montenegro could not further develop economically and culturally without relying on Serbia nor defend its independence, the government of General Janko Vukotić worked publicly and secretly to strengthen ties with Serbia. Its programme, which was presented to

¹³ Rakočević, *Elections for the Montenegrin*, p. 421.

¹⁴ Archives of the State Museum of Cetinje, Nikola I, 1914, fasc. I, 3. (With this reorganization Labud Gojnić, Minister of the Interior, and Mirko Mijušković, Minister of Education and Church Affairs, left the government.)

¹⁵ Dašić, Overview of territorial expansion, p. 131.

¹⁶ Vujović, *Montenegrin federalists 1919—1929*.

the National Assembly in February 1914, clearly hints at the aspiration towards a military, customs and diplomatic union with Serbia. In raising the issue of relations with Serbia, primarily in Montenegro, the starting point was the indisputable fact that Montenegro and Serbia were two Serbian states.

On 2 March 1914 (according to the old calendar), King Nikola sent a letter to King Peter, proposing that on the basis of equality of the two states and their dynasties, mutual obligations in military, diplomatic and financial matters be strengthened. He actually suggested creating a real union between Montenegro and Serbia, which was supposed to be the first stage of the integral national unification. Inter alia, the letter reads: "Our people in this last war were, as always, brave and enduring and aware of the task they performed gloriously. Glory to our good Serbs, who rose with enthusiasm and courage and set out on the paths that Your Majesty and I had marked out. And to repay these virtuous people, I think, my dear brother, that we can do it best if we lay a solid foundation for a consensual work." Additionally, King Nikola wrote the following: "As soon as possible, our agreement in this direction would be beneficial to both sides. There is an urgent need to agree on the basis of independence and equality of our states and dynasties in marking duties according to a common task in the military, diplomatic and financial fields. If we do all this during our lifetimes, my dear brother, how easier it will be for our souls and tired lives to work for the good and happiness of our people!" He concludes: "If Your Majesty is of the same opinion, it would be necessary for one or two statesmen, Yours and Mine, to meet as soon as possible, to draw up a plan for the unity of our states based on the above. Always with an idea of general good for Serbs, in this step in time, which I consider appropriate, I am convinced that I will encounter a wholehearted response in the patriotic soul of Your Majesty and your wise statesmen."¹⁷

The cautious and distrustful Pašić did not want to enter into negotiations with Montenegro without Russia's knowledge. Together with Mijušković, he visited Hartwig and introduced him to the contents of King Nikola's letter. In the presence of the Russian envoy, Pašić accepted the obligation from the Serbian side to preserve the dynasties and the independence of the states. The Serbian government wrote the text of the letter to King Nikola, and King Petar signed it and the letter was sent on 20 March (according to the old calendar). King Nikola's proposal to create strong ties between Serbia and Montenegro and the proposal to appoint delegates to draft the agreement were accepted. Due to the delicacy of the work, it was proposed to have only one delegate each, Prime Minister Pašić from Serbia, and the Montenegrin ambassador to Belgrade Lazar Mijušković.¹⁸

The delegates, as far as is known, quickly agreed on the draft agreement. The Russian Ambassador to Belgrade Hartwig, who was certainly well informed about this problem, brought some details of this project on 12 May: 1) the preservation of dynasties and independence of the united army 2) leaving the supreme command of the united army to each ruler of troops in his country 3) the establishment of a

¹⁷ Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, World War, doc. nor. 9771.

¹⁸ Rakočević, *Relations between Montenegro*, p. 99.

general 4) the coordination of foreign policy and establishment of joint representations abroad for both countries 5) the equalization of judicial and administrative institutions 6) the financial, customs and postal-telephone union.

King Nikola, however, did not sign this agreement. On 11 June 1914, he went abroad, where he was found by the Sarajevo assassin.¹⁹

The attitude of Austria-Hungary endangered the independence of Serbia but also caused the awakening of Serbian nationalism. The personality of King Petar Karađorđević and his past seemed to be created to be at the forefront of this nationalism. He put up strong resistance to Austria-Hungary in the customs war and, subsequently, also in the annexation crisis. Along with him, the main burden of the fight with Austria-Hungary was borne by Nikola Pašić, who was energetic and persistent in his work, cold and thoughtful. Just as before Pašić, Prince Mihailo and Jovan Ristić were the bearers of Serbian nationalism in the fight against the Turks, so Pašić was destined to be the bearer of Serbian nationalism in the fight against Austria-Hungary with King Petar.²⁰ The people in the Yugoslav regions under Austria-Hungary wanted liberation, the bulk of them wanted unification with Serbia. However, those people were not yet ready, spiritually or materially speaking, to lead a large-scale action against their oppressors. The organization of the Austro-Hungarian administration was formally perfect, so that the fighting movements of the masses were almost excluded. Individual actions could only lead to harassment of the authorities, but not to the realization of a great national task.²¹ The Austro-Hungarian diplomacy and the army considered the unification of Montenegro and Serbia as an immediate danger to the survival of the Habsburg monarchy; consequently, they set themselves the task of preventing this unification by any means necessary, including war. As early as at the beginning of 1914, Austria-Hungary made diplomatic and military preparations to prevent the unification of Montenegro and Serbia and openly raised the question of the possession of Lovćen. Austria-Hungary sought to win over Italy to its point of view. At the beginning of April, a meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Austria-Hungary and Italy was held in Opatija. Italy did not accept the thesis that unification could be prevented by war, arguing that there was no danger of immediate unification and that other Balkan states were also interested in that issue. On the other hand, in order to prevent the German penetration to the east, tsarist Russia fully adopted the view of the unification of Montenegro and Serbia, wanting it to be realized gradually, so as not to provoke premature military intervention by Austria-Hungary. "Russia will pursue Serbian policy towards Montenegro, and we are waiting for Mr. Pašić to make his proposal to us", said Anatoly Anatolyevich Neratov, Russia's assistant foreign minister in late April 1914.²²

The hostility of Austro-Hungary towards Montenegro was announced before the beginning of the Great War. On 21 February 1914, the Austro-Hungarian army

¹⁹ Rakočević, *The time of Prince and King Nikola*, p. 94.

²⁰ Pržić, *Serbia's foreign policy*, pp. 162, 163.

²¹ Stojanović, *Serbia and Yugoslav*, p. 10.

²² Škerović, *Montenegro during the*, p. 6.

in the strength of one battalion attacked the Montenegrin watchtower on the hill Sjenokos above Metaljka and killed 1 soldier and 1 local and set the watchtower on fire. After this event, the Austro-Hungarian commander did not find it necessary to come for an investigation. Despite that, the text of the alleged apology of the Montenegrin side for the events in Metaljka was published in a Vienna newspaper. The Habsburg monarchy did not pay attention to Montenegro's denial. Before the declaration of war, an Austro-Hungarian sniper unit (irregular police) invaded Montenegrin territory from Bosnia and opened fire on the Montenegrin office. The action of the Serbian government and army prevented further hostility.²³

The case of Sjenokos clearly indicated that Austro-Hungarian imperialist circles, and especially the military, did not intend to accept the current situation in the Balkans. Austria-Hungary did not pay attention to the protests of Montenegro and did not want to withdraw the army from the occupied position until the outbreak of the First World War. Vienna did not accept the Montenegrin proposal to form a joint commission that would consider the whole case. In the war of 1912, Sjenokos was taken from Turkey by Serbian troops, and for Austria-Hungary, i.e. for its military command in Sarajevo, it was needed for purely strategic reasons. Montenegro could do nothing but accept the loss of that position.²⁴

The relations between Montenegro and Austria-Hungary in 1914 were characterized by crises, but also by easing of tensions, and each crisis seemed more severe and more dangerous than the previous one. Occasionally, chances for peace and the establishment of friendly relations were indicated, but they were missed. Austria-Hungary, whose policy in the Balkans was considered the cause of the war in 1914, often behaved rudely and arrogantly towards the temperamental Montenegrin ruler and his minions. Montenegro, whose almost absurd poverty was the inspiration for Franz Lehár for the operetta *The Merry Widow*, did its best to fill its empty coffers and expand its borders, provoking and angering its much larger neighbour. It happened that in 1914, Austria and Serbia started destroying dominoes, but even before the July crisis, there were several occasions when many believed that the conflict between the Dual Monarchy and Montenegro could set Europe on fire.²⁵

Poverty was gaining momentum in Montenegro, its people were suffering from hunger and more and more people were going to customs offices to receive help in grain that came from Russia. The poverty-stricken people waited for six days to receive help in the form of grain, and in the end they had to return home empty-handed.²⁶ The difficult financial situation caused the Assembly to pass the Law on the Exemption of Conscripts from Paying Compulsory Labor for 1913 in mid-May 1914. Under this law, all conscripts "who performed military duties during the war, except for clerks and merchants or craftsmen who maintained their

²³ Petrović, *Austro-Hungarian occupation*, p. 213.

²⁴ Rakočević, *Relations between Austria-Hungary*, p. 69. (There were only four Montenegrin soldiers on Sjenokos, one of whom was killed and three wounded.)

²⁵ Treadway, *Falcon and Eagle*, pp. 10, 190–193.

²⁶ State Archives of Montenegro, Ministry of Internal Affairs, Administrative Department, fasc. 145, 1336 and fasc. 147, 2180.

activities during that time,” are exempt from payment. The law, as can be seen, was intended to, above all, make it easier for the peasant, who suffered the most in the war. The “Central Council for the Settlement of the Newly Liberated Areas” was established in Cetinje and which was tasked with distributing 100,000 acres of land in Metohija and 50,000 in other newly liberated areas. It was calculated that 5,000 households could settle in that area, while there were as many as 10,019 applications. Municipal boards in those areas were also elected, as well as local councils in Peć and Đakovica²⁷ Only a month after the law was passed, there were already 250 families in Peć “some of whom had no shelter”. Shortly afterwards, it was reported that there were 300 families in Peć “with many small children, who can be found on the street”. On the other hand, if the Austrian data can be trusted, from May to July 1914, 8,570 Muslims emigrated from the newly liberated parts of Montenegro via Bar to Turkey, and by mid-July of the same year, 16,507.²⁸

Several thousand Montenegrins were working in America, so the Montenegrin government tried to bring back as many of them as possible to their homeland. In September 1914, the government hired Mihail Pupin, a world-renowned scientist and professor at the University of New York, on this issue, who would do great benefits to Montenegro. On 17 March 1914, MP Gavriilo M. Cerović asked the Minister of the Interior Labud Gojnić, addressing the problem of the emigration of the Montenegrin labourers and military forces to the United States, whether he intended to take action to prevent this as soon as possible. In his question, Cerović maintained the following: “Particularly lately, at a time when we are passing laws on the settlement of newly acquired areas, we have witnesses such mass emigration of our labour and military forces to America, all without a permit or a passport, that if we do not stop it, we will not have enough labour force that would cultivate land in the old borders of Montenegro, not to mention further consequences such as the country’s defence, etc. The main fact in this whole matter is that our emigrants go to the aid of the Austrian authorities in Kotor, Dubrovnik and other border places, giving them through their agents some documents, according to which foreign authorities would have to treat them as Austro-Hungarian citizens and favouring them with certain shipping companies, so they could move to America for a small price “. ²⁹ This was just a continuation of a dangerous plan directed against Montenegro and its economic and military strength. At the end of August 1914, 2,000 fighters from America were ready to return.³⁰ Exactly one year later, about 3,000 volunteers were sent to Montenegro, in smaller and larger groups, from the end of January to the end of August, among whom were, for instance, 600 people from Bjut.³¹

The war broke out in the only area where the wars did not stop, in the former territory of the Ottoman Empire. It began with an attack by the Austrian govern-

²⁷ Glas Crnogorca, No. 15, 15 March 1914.

²⁸ Radusinović, *Population of Montenegro*, pp. 183, 184.

²⁹ State Archives of Montenegro, Ministry of Internal Affairs, Administrative Department, 1914, fasc. 144, 1007.

³⁰ State Archives of Montenegro, Ministry of Foreign Affairs, 1914, IV, 2414.

³¹ Archives of the State Museum of Cetinje, Nikola I, 1915, 158.

ment on Serbia. Austria declared its intention to localize the war, but the Russian government did not want to leave Serbia, making this an European conflict despite the efforts of the British Minister of Foreign Affairs. Nowadays, it was determined that no government wanted to provoke a general war; however, the Russian tsar allowed an order for general mobilization to be issued and in Germany the general staff urged the government to launch an attack that the military science at the time considered a prerequisite for success.³²

When the Austrian heir to the throne Franz Ferdinand was murdered by Gavrilo Princip in Sarajevo on 28 June 1914, on the feast of St. Vitus or *Vidovdan*, which is regarded as a sacred day in the Orthodox calendar (on this day in 1389 the medieval Serbian empire led by Prince Lazar fought against the invading Turks and lost the Battle of Kosovo and experienced the disintegration of the state), the Viennese government took the event as a welcome occasion to blame official Serbia for the murder. Having been ready – as we have seen – to deal with Serbia a long time ago, it issued – without any concrete evidence of guilt, even against the statement of her chief investigator on the matter – an ultimatum that had been drafted in advance so as to be unacceptable, and then on July 28 declared war. For this, Austria-Hungary used the motive from the explanation by which it had declared war on Italy in 1859.³³

On 23 July 1914, Austria-Hungary handed Serbia a note in the form of an ultimatum, stating that it would sever relations with Serbia if Serbia did not fulfil, without discussion, literally everything it was asked for in the ultimatum within 48 hours. The agreements in the ultimatum were very difficult. Austria-Hungary even demanded that Serbia fire the officers and officials it requested from the civil service. To accept those conditions meant for Serbia to give up its independence and autonomy. Nevertheless, in order to avoid the conflict and absolve itself from all responsibility the Serbian government accepted almost everything that was asked in the ultimatum through Nikola Pašić's extraordinarily wisely composed response, with the exception of Serbia becoming an ordinary Austrian province – a permit for the Austro-Hungarian court and police to operate in Serbia.³⁴

In the July crisis of 1914, Montenegro found itself in an extremely difficult position, even though it was not exposed to accusations of the murder of the Austro-Hungarian heir to the throne in Sarajevo. It was in a deep economic crisis in those days, and its army, with its outdated organization and weak weapons and equipment, was not capable of waging a modern war. However, despite these enormous difficulties, Montenegro has resolutely sided with Serbia. The people understood the threats to Serbia and, subsequently, the Austro-Hungarian attack on Serbia as an attack on Montenegro and the Serbs in general.

The news of the assassination of the Austro-Hungarian heir to the throne caught King Nikola on his way between Salzburg and Trst, returning to Montenegro. The king arrived in Cetinje on the morning of 30 June. Immediately upon

³² Senjobas, *Comparative history*, p. 409.

³³ Ćorović, *The struggle for independence*, p. 176.

³⁴ Stanojević, *History of the Serbian people*, p. 415.

his arrival, he sent his condolences to the Austro-Hungarian emperor and ordered a 15-day court mourning.³⁵

The Montenegrin government refrained from commenting. The periodical *Glas Crnogorca* featured only a brief report about the murder, sharply condemning the assassins and their act.³⁶

However, the persecution of Serbs in Austria-Hungary, the frantic attacks on Serbia and the incitement to war against Serbia in the Austro-Hungarian press caused a popular revolt in Montenegro. On 4, 5 and 6 July, anti-Austro-Hungarian demonstrations took place in Cetinje, in which up to 400 citizens took part. The Montenegrin government banned further demonstrations.

The participant in the assassination Muhamed Mehmedbašić managed to escape to Montenegro. On 12 July Montenegrin authorities arrested the 27-year-old Mehmedbašić, a carpenter from Stolac in Bosnia, who was wanted by the Sarajevo District Court for having participated in the assassination. The Austro-Hungarian intelligence service soon discovered that Mehmedbašić was in Nikšić and, consequently, the Austro-Hungarian Minister of Foreign Affairs asked the Montenegrin government for his extradition. The Montenegrin government allowed Mehmedbašić to move from Nikšić to the interior of Montenegro and the Austro-Hungarian minister was told that he had “managed to escape” from the Nikšić prison due to the inattention of state authorities.³⁷

Although the Austro-Hungarian diplomatic activity aimed at gaining Montenegro for neutrality began in mid-July, in the scope of which it was promised financial assistance and territorial expansion, on 24 July, the day after the ultimatum, the government helmed by King Nikola sent a message to the Serbian government, maintaining that it was difficult to decide what answer to give, but that it would be good to listen to Russia’s advice. His message reads as follows: “In any case, tell Mr. Pašić that side with Serbia in good or bad times. Its destiny is ours as well.” When Mihailo Gavrilović, the Serbian ambassador to Cetinje, raised the question of whether Serbia can count on fraternal and unlimited assistance in the conflict with Austria-Hungary, he received the following answer: “Serbia can count on the fraternal and unlimited help of Montenegro, both in this fateful hour for the Serbian people and in every other.”³⁸

In the exclusive edition of *Glas Crnogorca*, before the news arrived that Austria-Hungary had declared war on Serbia, a decree on the mobilization of the Montenegrin army was published. The Montenegrin National Assembly met in an urgent session on 1 August 1914. The event was attended by all MPs. The galleries were full of people. It unanimously decided to immediately declare war on Austria-Hungary. On 5 August, the Minister of Foreign Affairs Petar Plamenac

³⁵ Rakočević, *Relations between Austria-Hungary*, p. 69.

³⁶ Mitrović, *Serbia*, pp. 15, 16. (A Montenegrin minister at the time gave the correct impression: “The joy and anxiety of this event occurred with the responsible factors, and only joy among the people.”)

³⁷ Ivović, *The assassin Muhamed Mehmedbašić*, pp. 35-49.

³⁸ Rakočević, *Political relations*, p. 229.

handed a note to the Austro-Hungarian ambassador to Cetinje, informing him that his mission in Cetinje was over. The next day, on 6 August 6, the Austro-Hungarian ambassador left Cetinje. On the same day, King Nikola issued a proclamation informing the Montenegrins that he was forced to “call them to the Holy war for the freedom of Serbs and South Slavs in less than two years and for the third time”.³⁹

The Montenegrin army of about 45,000 combatants was divided as follows: for defense against Austria-Hungary – the Coastal Detachment under the command of Division-General Mitar Martinović, the Herzegovinian Detachment under the command of divisional officer Janko Vukotić – as the largest group of Montenegrin army was along Herzegovina from Grahovo to Lever Tara and Sandžak detachment under the command of Brigadier Luka Gojnić, for the defense of Pljevlja. Montenegro’s war capabilities were modest. An Old Serbian detachment was formed under the command of Brigadier Radomir Vešović to protect the border with Albania. There was no plan for war, nor an elaborate plan for mobilization and concentration of the Montenegrin army. The supreme commander was King Nikola, and the chief of staff was divisional officer *serdar* Janko Vukotić, who went to Grahovo on 2 August to be the commander of the Herzegovinian detachment. At the same time, he was the prime minister and the minister of war. The Supreme Command remained in Cetinje. Apart from the king’s adjutants, there were no officers in the Supreme Command.⁴⁰

Until the arrival of the Serbian military mission, the Montenegrin army fought quite hard on the field of the Herzegovinian detachment, particularly on Grahovo. On 1 August 1914, the enemy comprising 2 battalions with 12 rapid-fire mountain cannons and 14 machine guns attacked Montenegrin positions from Gacko to Lipnik through Samobor, with the right wing and the left along Izgor in the direction of Kručica, so that Montenegrin troops retreated to Ravno. The fighting continued on 4, 5 and 6 August, when the enemy withdrew from Glasovita.⁴¹

At the very beginning of the operation, the Sandzak detachment with 10 battalions, one and a half batteries with 6 cannons and four machine guns conquered Metaljka, and then the town of Čajniče. They continued operations in the direction of Goražde, but in the village Gramusovići, they were attacked by the Austrian division on 2 August and the overwhelming enemy army pushed them from their position in the direction of Pljevlja. Following a short mitigation, a strong counter-attack by the Austro-Hungarian army began on 14–16 August, 1914. After the weak resistance of the Sandžak detachment, the Austro-Hungarian army first entered Pljevlja and occupied the city on the Transfiguration, i.e. on August 19, then captured Prijepolje and continued towards Sjenica to pursue the Serbian army. With the fall of Pljevlja, a great crisis started in this part of the battlefield. Montenegro was saved by the victory of the Serbian army on Cer and in Jadar, after which the

³⁹ Rakočević, *Military-political situation*, p. 19.

⁴⁰ *Ibid.*, pp. 15, 16.

⁴¹ Archives of the Historical Institute of Montenegro, Vule Knežević, Durmitor Brigade. (Herzegovinian detachment was on the front, 130 km long, extending from 130-km-long from Ščepan-Polje to Grahovo)

Austro-Hungarian army withdrew from the Raška region to Bosnia. At the end of August, the Sandžak detachment entered the abandoned Pljevlja.⁴² On the other hand, in mid-August, the Montenegrin army occupied Budva.⁴³

The grouping of the Montenegrin army and its initial operations were not coordinated with the operational plan of the Serbian army, which had an adverse effect on the battlefield. At the request of Serbian Prime Minister Pašić, on 6 August 1914, the Chief of Staff of the Serbian Supreme Command, Duke Radomir Putnik, drew up a “Joint Action Plan for the Serbian and Montenegrin Armies in the War against Austria-Hungary.” Duke Putnik predicted that two thirds of the Montenegrin army would be grouped in the region of Pljevlja, for operations in the direction Čajniče–Goražde–Sarajevo in order to cooperate with the Serbian Užice army, which will operate from Mokra Gora via Višegrad to Sarajevo.

This plan was brought by the Serbian military mission, which came to Montenegro on 21 August 1914. The mission consisted of General Božo Janković, his assistant Colonel Petar Pešić, Engineering Colonel Borivoje Nešić and Lieutenant Colonels Ljuba Mihailović and Đorđe Paligorić. On 24 August 1914, King Nikola formed the headquarters of the Montenegrin Supreme Command from Serbian officers and two Montenegrin captains. He appointed General Božo Janković as Chief of Staff. At the beginning of the war, Serbia sent 30 cannons with ammunition and 17 million dinars to Montenegro. By the way, the Russian tsar suggested to King Nikola that the Montenegrin army should work in agreement with the Serbian one and that the operations be managed by a single headquarters, namely, the Serbian supreme command.⁴⁴

However, it was not possible to reach a complete agreement between King Nikola and the Supreme Command and, at times, major or minor misunderstandings occurred. When the Montenegrin government withdrew its envoy to the Supreme Command in mid-October 1914, the Foreign Office sought to settle the dispute as soon as possible. Arthur Nicholson, the permanent undersecretary, referred to it a “stupid conflict” and suggested supporting the French request, and for the two forces to work together to ensure that Montenegro cooperates with Serbia and does not question the collaboration between them.⁴⁵

King Nikola considered entering Skadar with the army in August 1914, but decided against it due to the advice of the Russian and Italian diplomacy that were against the withdrawal of forces from the front towards Austria-Hungary. He then promised to obey Russia’s advice through Foreign Minister Petar Plamenac; however, at the same time made it known that he would not give up Skadar, emphasizing that he would make such a request when Russia finally defeated Austria-Hungary.⁴⁶

⁴² Ibid.

⁴³ Archives of the Historical Institute of Montenegro, fasc. 346, Work of the Montenegrin army from 11 July to 6 August 1914 up to the arrival of Serbian officers.

⁴⁴ Živojinović, *Allies*, pp. 121–146.

⁴⁵ Živojinović, *Great Britain*, p. 204.

⁴⁶ Ratković, *Conflict between Italy*, p. 99.

General Oskar Potiorek, the Commander of the Austro-Hungarian Balkan army, underestimating the Serbian and Montenegrin defence capabilities intended to win a decisive victory with the help of the “B” echelon stationed in Vojvodina by August 18, the birthday of Emperor Franz Joseph. Due to the haste, insufficient preparation and early forcing of Drina, on 12 August, Potiorek’s Fifth Army fell into a deadlock in the first days of the battle. As soon as it crossed the Drina, it encountered fierce resistance from the bulk of the regrouped Serbian army. The Serbian Supreme Command learned of the main direction of the attack in time and immediately accepted the decisive battle on Mount Cer from 16-18th August. The skilfully led Serbian army managed to break up the Austro-Hungarian Fifth Army and the newly arrived eighth corps and return them to their initial positions across the Drina, with catastrophic losses. This broke the first Austro-Hungarian offensive on Serbia and Montenegro.

Immediately at the beginning of the war, the Austro-Hungarian fleet from the Bay of Kotor blocked the Montenegrin coast and from time to time bombed Montenegrin positions, with its three cruisers “Kaiser Karl IV”, “Szigetvar” and “Zenta”. In order for the Entente to remain free by water transport to Montenegro, the French fleet sailed into the Port of Bar on 16 August, where it received some British units as reinforcements, preventing “Zenta” from entering the port and managing to sink it.⁴⁷ In order not to use larger military forces towards Montenegro due to poor communications, Austria-Hungary built fortifications not only towards the Bay of Kotor but also towards Herzegovina. It was not possible to break through the lines of the fortifications without significant losses because the fortifications had modern technical equipment, cannons and machine guns. Consequently, the Montenegrin and French batteries – from their positions on Lovćen – would open strong fire on the Austrian fortifications above Kotor. The Austrians also responded from their warships in the bay. In one such artillery battle, which took place on 6 October, the “Vrmac” fortification was completely damaged.⁴⁸

It should be noted that from the very beginning of war operations on the fronts of the Montenegrin army, the Austro-Hungarian air force machine-gunned towns, villages and military positions, not adhering to the Rulebook on Laws and Customs of War⁴⁹ on Land, which prohibits (Article 25) “attacking or bombing by any means undefended towns, villages, settlements or buildings”.⁵⁰

During September and October, the Sandžak army, which had been formed on 28 August, and the Drina detachment were on a strong offensive against Sarajevo. In order to carry out more successful operations in south-eastern Bosnia, the Drina detachment had been formed in Goransko on 30 August.

On September 2, units of the Sandžak army broke the enemy’s resistance and liberated Čajniče and, subsequently, expelled the enemy across the Drina, where they broke out on 7 September. Foča was liberated on 8 September, whereupon

⁴⁷ Bjađini, *Relations between Italy*, p. 40.

⁴⁸ Glas Crnogorca, No. 56, 8 October 1914.

⁴⁹ See Svoljšak, *Between two Fires*, pp.1004,1005

⁵⁰ Kovačević, *About the Austro-Hungarian Bombing*, p. 182.

units of the Sandžak army met with the Drina detachment on Jabuka near Goražde. These units crossed the Drina from 11 to 14 September downstream from Foča and Goražde. On 16 September, the Supreme Command made a decision to send the Sandzak army to the Višegrad–Rogatica front and to merge with the Uziče army. Almost half of the total number of the Montenegrin soldiers engaged in these operations. The Montenegrin army liberated Rogatica on 17 September and set up a civilian government there. Subsequently, the Montenegrin units took control of Glasinac and the Prača Valley, and in Romanija they took control of the outposts of Markovo Brdo and Siljeva Glava. Reconnaissance units pushed through Romanija and Jahorina towards Sarajevo, liberated Pale on 25 September, and practically occupied Romanija, interrupting the Sarajevo–Vlasenica communication. However, when the Austrians undertook an offensive from the north across the Sava in early October and Poćorek on the lower Drina, the Užice army had to withdraw from Romanija to Višegrad. Consequently, the Montenegrin army had to withdraw to Glasinac on 7 October, where it took up defensive positions. This army fought fierce battles on Glasinac from 10 to 21 October and when its left wing was broken on 21 October, it even retreated to the right side of the Drina. In the battles on Glasinac, the Sandžak army suffered heavy losses. 1,270 soldiers, non-commissioned officers and officers were killed and wounded. With the retreat of the Sandžak army to the right bank of the Drina, the Užice army had to withdraw across the Drina, blaming the Sandžak army and its commander Janko Vukotić for the failure.⁵¹

After rejecting Serb and Montenegrin units from Bosnia, the Austro-Hungarian troops launched an offensive on Serbia and repulsed Serb military forces at the Kolubara and the West Morava Watershed, where the largest battle between two armies on the 200-km-long front would take place from 16 November to 15 December.

When the Uziče army began withdrawing from the Višegrad region in order to have a position near Užice on November 15, the newly formed Lim division from the Sandžak army was sent in the direction of Višegrad–Prijboj. From 23 to 27 November, it fought daily battles at positions around Višegrad. Finally, on 11 December (according to the new calendar), the units of the Lim division captured Višegrad after a two-day battle. They captured a number of Austrian soldiers and gained rich spoils of war. The enemy destroyed the bridge over the Drina and set fire to two magazines in the towns. The Lim division then occupied the right bank of the Drina from Stari Brod to the mouth of the Lim, where it was placed under the command of the Užice army on 19 December. During that period there were no fights on the front of the Sandžak army and the Drina detachment. Consequently, the Drina detachment was sent to Nikšić and the Sandžak army occupied its positions.⁵²

After the victory of the Serbian army in the Battle of Kolubara, the liberation of Belgrade and the expulsion of the enemy from Serbia, a truce prevailed on the fronts and lasted until October 1915.

⁵¹ Zelenika, *Battle on the Drina*, p. 43.

⁵² Glas Crnogorca, Cetinje, No. 67, 6 December 1914.

On the occasion of the liberation of Belgrade, King Nikola sent a congratulatory telegram to the Supreme Commander of the Serbian Army. His Majesty to his successor Aleksandar: "My army, all Montenegro and I, are delighted with the new great victory of the Serbian forces near Biograd, the expulsion of our common enemy from it and the victorious entry of your army into the capital of Serbia. The day when Biograd was returned to the Serbian bosom with a catastrophic defeat for our enemy is one of the happiest days of my life. Praise God, who bestows this great happiness on us! Glory to the Serbian knights! I am very happy to congratulate you and your army on this success, which raises the Serbian name to triumph."⁵³

In the end, it should be pointed out that the Austro-Hungarian army left numerous traces of its atrocities during the fall into Sandzak and the retreat across the Drina. Pieces of human bodies were found in streams and ravines: children, women and the elderly. On the way from Prijepolje to Goražde many Serbian houses grieved the loss of their loved ones, many of them were completely destroyed, with their family members and their properties in flames. Seventeen innocent Serbs were killed in Prijepolje, including two citizens from Pljevlja. Some of these were buried alive, which was determined during the exhumation of the corpses. In Boljanić, they massacred and destroyed the entire Borović family. They dishonoured numerous Serbian women and girls. The Drobnjak family was slaughtered in the village Poblac. Glišo and Božo Dačević were killed in the village of Kovač. They also committed crimes under Metaljka, in the village Mostina, then in Čajniče, Foča and Goražde, where they killed respectable Serbs.⁵⁴

Due to this situation on the battlefield in Montenegro, misinformation was spread. Thus, the commander of the Sandžak army, Division Officer Vukotić informed the public from Goražde on 5 September 1918: "I was informed that news were spread that my regional army had perished and was in despair, especially the brigades in Spuž and Lovćen. On the contrary, the army is, thank God, very cheerful and satisfied with relatively few losses, it achieved great success. It is not tired of the daily fierce fighting or of the crossings of the cliffs and the rivers."⁵⁵ It should be said that the Ministry of the Interior quickly and accurately informed the people through the regional administrations about everything important that was happening on its and its allies' battlefields. However, despite previous orders that the administrative authorities prevent the spread of misinformation, subjecting to legal regulations both those who forge or modify the news and those who spread it, the country was still spreading untrue voices, especially about the events on the battlefields. More than once, for instance news were spread that entire battalions of the Montenegrin army and even brigades had been destroyed, even when not a single Montenegrin soldier was killed. It is clear what excitement they brought to the people and what damage misinformation made. Consequently, on 3 October 1914, the Minister of the Interior, Savo P. Vuletić, issued a notice to all administrative authorities in the country, and particularly to regional administrations, whereby they

⁵³ Glas Crnogorca, Cetinje, No. 67, 6 December 1914.

⁵⁴ Glas Crnogorca, Cetinje, No. 59, 15 October 1914.

⁵⁵ Glas Crnogorca, Cetinje, No. 48, 10 September 1914.

were strictly ordered to prevent any further spread of false news. As soon as such news was spread, the administrative authority was to conduct an investigation, to determine who forged and spread the false news. As soon as that was established, Article 358 (item 3) of the Criminal Code was to be applied to the perpetrators. If the matter was not of a more serious nature and subject to court proceedings, the perpetrators were to be indicted by the competent court.⁵⁶

We can conclude that Princip's shot in 1914 was just an occasion that Austria-Hungary took for the First World War. That war, of course, did not start the struggle for the creation of a common state, but ended it. What had been prepared decades earlier, and even when it was doubted as historically possible, then began to materialize and turn into action. In addition to huge material sacrifices, Montenegro sacrificed half of its army and one-third of its population for the victory of the Allies.

Sources and literature

Sources

- Archives of Yugoslavia, fond 80, fasc. 49, 228. (Collection of Jovan Jovanović Pižon); fond 83, fasc. 5, 37, Sava Kosanović (Report by Mihailo Tomić).
 Archive of the State Museum of Cetinje, Nichola I, 1914, fasc. I, 3.
 Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, World War, document number: 9771
 Archives of the State Museum of Cetinje, fund By years, Nichola I, 1915, 158.
 Archives of the Historical Institute of Montenegro,
 fasc. 115 Vule Knežević, Durmitor brigade;
 fasc. 346, Work of the Montenegrin Army from July 11 to August 6, 1914 - until the arrival of Serbian officers;
 fasc. 330, Montenegro in World War I.
 State Archives of Montenegro
 Border Commissariat Žabljak, 1914, fasc. 4.
 Ministry of Internal Affairs, Administrative Department, 1914, fasc. 144, 1007, fasc. 145, 1336, fasc. 147, 2180.
 Ministry of Foreign Affairs, 1914, IV, 2414.
 Newspapers
 Glas Crnogorca, Cetinje, 15 March 1914, no. 15, 10 September 1914, no. 48, 3 October 1914, no. 54, 8 October 1914, no. 56, 15 October 1914, no. 59, 6 December 1914, no. 67.

Literature

- Bjadini, Antonelo F. M. Relations between Italy and Montenegro during the First World War (1914–1918), *Historical Records* 1–2, 1983, pp. 33–51.
 Ćorović, Vladimir, *Struggle for the independence of the Balkans*, Belgrade, 1937.
 Dašić, Miomir, Overview of the territorial expansion of the Montenegrin state, *Istorijski zapisi*, 1, 1987, pp. 115–131.
 Ivović, Jovan, Assassin Muhamed Mehmedbašić in Nikšić, *Istoriski zapisi*, 1–2, 1949, pp. 35–49.
 Kovačević, Branislav, *About the Austro-Hungarian Bombing of Montenegro in the First World War; Montenegro in the First World War*, Podgorica, 1998.

⁵⁶ Glas Crnogorca, Cetinje, Nr. 54, October 3, 1914.

- Lazić, Milan, *School conditions and the role of teachers in Herzegovina from 1878 to 1918*, Bileća, Gacko, Čorovićeви susreti, 2012, pp. 161–175.
- Mićanović, V, Šakotić, N; Vučković, D, Establishment and development of primary schooling and teacher education in Montenegro from the beginning of the 19th century to 1916, *Annales*, Ser. hist. sociol. 30, 2020, pp. 313–323.
- Mitrović, Andrej, *Serbia in the First World War*, Belgrade, 1984.
- Petrović, Milić, Austro-Hungarian occupation administration in Pljevlja during the First World War (1915–1918), Pljevlja, *Gazette of the Local Museum*, 2013, pp. 213–227.
- Pržić, Ilija, *Serbia's foreign policy (1804–1914)*, Belgrade, 1939.
- Radusinović, Pavle, *Population of Montenegro until 1945*, Belgrade, 1978.
- Rakočević, Novica, *Montenegro and Austria-Hungary 1903–1914*, Titograd 1983.
- Rakočević, Novica, The Situation on the Montenegrin-Turkish Border on the Eve of the Balkan War 1908–1912, *Istorijski zapisi* 3–4, 1962, pp. 485–515.
- Rakočević, Novica, Elections for the Montenegrin National Assembly in January 1914 and the program of the government of General Janko Vukotić, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1972, pp. 413–430.
- Rakočević, Novica, Relations between Montenegro and Serbia 1903–1918, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1984, pp. 89–104.
- Rakočević, Novica, *The time of Prince and King Nikola 1878–1918. year*, Belgrade, 2006.
- Rakočević, Novica, Relations between Austria-Hungary and Montenegro 1777–1914, *Istorijski zapisi*, 3–4, 1984, pp. 55–71.
- Rakočević, Novica, *Political relations between Montenegro and Serbia, 1903–1918*, Cetinje, 1981.
- Rakočević, Novica, *Military and political situation in Montenegro in 1914*, Mojkovac operation 1915–1916, Belgrade, 1997.
- Ratković, Slavica, Conflict between Italy and Montenegro over Shkodra in 1915, *Historical Records*, 1–2, 1974, pp. 95–122.
- Senjobas, Šarl, *Comparative history of European nations*, Belgrade, 1991.
- Stanojević, Stanoje, *History of the Serbian people*, Belgrade, 1926.
- Stojanović, Nikola, *Serbia and Yugoslav unification*, Belgrade, 1939.
- Svoljšak, P., Between two Fires, Austrian and Italian Political Violence in the Austrian Littoral 1914–1918. *Acta Histriae* 26, 2018, pp. 1003–1017.
- Škerović, Nikola, *Montenegro at the Dawn of the 20th Century*, Belgrade, 1964.
- Škerović, Nikola, *Montenegro during the First World War*, Titograd, 1963.
- Treadway, John, *Falcon and Eagle – Montenegro and Austria-Hungary 1908–1914*, Podgorica, 2005.
- Vojinović, Perko, *Montenegrin Intelligentsia (from the Half of the 18th Century to 1918)*, Niškić, 1989
- Vujović, Dimitrije, *Montenegrin Federalists 1919–1929*, Titograd, 1981.
- Zelenika, Milan, Battle on the Drina from September 6 to November 11, 1914, *Vojnoistorijski glasnik* 5, 1955, pp. 3–47.
- Živojinović, Dragoljub, *Allies (Russia, France, Britain) and Montenegro in the July Crisis of 1914, Parliamentarianism in Montenegro and Historical Roots and Development*, Podgorica, 1999.
- Živojinović, Dragoljub, Great Britain and Montenegro 1914–1918, *Historical Records*, 3–4, 1984, pp. 203–226.

POVZETEK

Pregled političnih, diplomatskih in družbenih razmer
v Črni gori na predvečer prve svetovne vojne

Žarko Leković

Črnogorska vlada je bila v obdobju 1903-1914 izrazito protiavstrijsko usmerjena in se poskušala otresti gospodarske dominacije Avstro-Ogrske, ki si je na drugi strani na vse načine prizadevala poglobiti prepad med Srbijo in Črno goro in ohraniti srbski vpliv v Bosni in Hercegovini. Na predvečer prve svetovne vojne je Avstro-Ogrska anatemizirala Srbe.

Zaradi notranjih in zunanjih težav je začela črnogorska vlada govoriti o vprašanju zveze s Srbijo kot o edinem izhodu iz krize. Izkušnjo Črne gore v Balkanskih vojnah je jemala kot dokaz, da je skupna država rešitev za varnejšo prihodnost. V letu 1914 je Črna gora močno okrepila odnose s Srbijo, kar je prispevalo k povečanju njenega ugleda pri drugih južnoslovanskih narodih na zatiranih območjih.

Avstro-ogrski diplomacija in vojska sta zvezo Srbije in Črne gore razumeli kot neposredno grožnjo obstanku habsburške monarhije in sta si prizadevali, da z vsemi sredstvi, tudi vojno, preprečita združitev. Zato so bili odnosi med Črno goro in Avstro-Ogrsko leta 1914 v znamenju niza kriz in detanta, vsaka kriza pa se je zdela večja in nevarnejša od prejšnje.

V julijski krizi 1914 se je Črna gora znašla v izredno težkem položaju, čeprav ni bila izpostavljena obtožbam za umor avstro-ogrškega prestolonaslednika v Sarajevu. Bila je v globoki gospodarski krizi, njena vojska z zastarelo organizacijo ter slabim orožjem in opremo pa ni bila sposobna voditi sodobne vojne. Kljub velikim težavam je stala Črna gora trdno na strani Srbije. Avstro-Ogrske grožnje in nato napad na Srbijo so ljudje razumeli kot napad na Črno goro in srbski narod nasploh.

Mobilizacija črnogorske vojske in njene začetne operacije niso bile usklajene z operativnim načrtom srbske vojske, kar se je negativno odrazilo na bojišče. Zato je načelnik štaba vrhovnega poveljstva srbskega vojvode Radomirja Putnika 6. avgusta 1914 izdelal »skupni načrt delovanja srbske in črnogorske vojske v vojni proti Avstro-Ogrski«. V črnogorsko vrhovno poveljstvo so bili vključeni srbski oficirji, kar je prispevalo k večji učinkovitosti vojaških operacij v letu 1914.

Biljana Ristić

Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki

RISTIĆ, Biljana, višja kustosinja za zgodovino, Loški muzej Škofja Loka, SI-4220 Škofja Loka, Grajska pot 13, biljana.ristic@loski-muzej.si

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9333-8637>

Vojaške bolnišnice in pokopališče v Škofji Loki
Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024 (169), št. 1–2, str. 168–190, cit. 87.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava ustanavljanje in delovanje vojaških bolnišnic na Loškem gradu v Škofji Loki v obdobju prve svetovne vojne. Delovanje bolnišnic in namestitev vojaštva avstro-ogrske armade je vplivalo na vsakdanje življenje ljudi, še posebej na življenje in delo sester uršulink, ki so na Loškem gradu vodile šole za dekleta. Kot posledica delovanja vojaške bolnišnice na gradu med leti 1915 in 1918 se je zaradi vojakov, ki so podlegli ranam in boleznim, odprlo novo pokopališče v Škofji Loki. Problematika vzdrževanja in oskrbovanja vojaškega pokopališča se je pokazala po koncu vojne. Slednje je poskušala reševati tako Občina Škofja Loka kakor Skupina bojevnikov v Škofji Loki.

Ključne besede: prva svetovna vojna, vojaška bolnišnica, vojaško pokopališče, Skupina bojevnikov Škofja Loka, spomeniki

RISTIĆ, Biljana, Senior History Curator, Škofja Loka Museum, SI-4220 Škofja Loka, Grajska pot 13, biljana.ristic@loski-muzej.si

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9333-8637>

The Field Hospitals and Military Cemetery in Škofja Loka

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024 (169), No. 1–2 pp 168–190, 87 notes.

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The paper deals with the establishment and operation of the field hospitals that were housed in the Škofja Loka Castle during World War I. The hospitals, which treated the wounded Austro-Hungarian soldiers, had an impact on the locals' day-to-day lives, especially on the life and work of the Ursulines, who ran girls' schools at the castle. As a result of the field hospital, which was housed in the castle between 1915 and 1918, and the soldiers who succumbed to wounds and diseases, a new cemetery was set up in Škofja Loka. After the end of the war, there were issues relating to the maintenance and upkeep of the military cemetery. Both the Škofja Loka Municipality and the Škofja Loka Group of Combatants attempted to resolve them.

Keywords: World War I, field hospital, military cemetery, Škofja Loka Group of Combatants, memorials

Uvod

Škofja Loka je bila pred izbruhom prve svetovne vojne na Kranjskem srednje veliko mesto. Imela je sedež mestne občine, okrajnega sodišča, davčnega urada, upravno pa je spadala pod okrajno glavarstvo Kranj. V popisu prebivalstva leta 1910 je štela 2.211 prebivalcev, od katerih se je večina izrekla za Slovence, le 26 se jih je izreklo za Nemce. Od sedemdesetih let 19. stoletja je bila mimo Škofje Loke speljana železnica, na prelomu stoletja pa se s Krennerjevo tovarno sukna na Loškem začne industrializacija. V mestu so večinoma prevladovali družine trgovcev, obrtnikov in nekaj delavcev, medtem ko so se v okolici in na podeželju ukvarjali z živinorejo in poljedelstvom.¹ Utrip mestnemu in okoliškemu življenju so dajala številna društva z nastopi, gledališkimi predstavami, predavanji in drugimi javnimi aktivnostmi ter gostilne, ki so kot donosna gospodarska veja nudile prenočišča letoviščarjem.

Vse pa se spremeni z začetkom vojne, ko se je tudi na Loškem začela splošna mobilizacija in odhajanje fantov na fronte v prepričanju, da bo vojne kmalu konec. Prepovedano je bilo delovanje društev in ustanavljanje novih, uvedena je bila stroga cenzura in omejeno je bilo gibanje prebivalstva, železniško progo pa je zavzela vojska. Zaradi odhoda fantov in moških na fronto so za kmetije skrbele ženske, otroci in starejši. Z vsakim letom je nastopilo hujše pomanjkanje hrane in drugih življenjskih potrebščin. V Škofjo Loko in okolico je prihajalo vojaštvo, ki je s svojim obnašanjem povzročalo nered. V cerkvenem življenju so se vrstile maše, molitve in procesije za padle in pogrešane, medtem pa so vojaške oblasti zaradi pomanjkanja kovin ukazale pobirati cerkvene zvonove. Na Loškem se je ustanovilo več vojaških bolnišnic, kamor so dovažali bolne in ranjene vojake, umrle pa so pokopavali na mestnem pokopališču.²

Sanitetne razmere na bojišču in v zaledju

Leta 1915 se je odprla soška fronta, na kateri je zaradi vojnih ran, ki so jih povzročili strelji, šrapneli, odkruški kamenja, bojni plini itd., umrlo precej vojakov. Poleg ranam, ki so se lahko okužile, so bili vojaki izpostavljeni tudi nepokopanim

¹ Šega, Kranjska pred prvo svetovno vojno, str. 11.

² Za več o življenju v Škofji Loki med prvo svetovno vojno glej: Ristić, Škofja Loka med 1. svetovno vojno, str. 20–47.

truplom umrlih vojakov, pozimi ozeblinam in poleti opeklinam: »*Ob cesti so čepeli tisti, ki jih je zadela sončarica. Sanitejci so jim odpenjali srajce, drgnili so jim čela s kisom, ustnice so jim svežili z etrom ali s konjakom, dajali so jim kapljice kave ali koščke sladkorja.*«³ Pestilo jih je tudi pomanjkanje zavetja in vode, osebna higiena pa je bila pomanjkljiva. Slaba prehrana in nečista voda sta širjenje različnih bolezenskih klic, virusov in bakterij še pospeševali.

Vojakov pa niso zaobšle niti spolne bolezni (sifilis, gonoreja, mehki čakar itd.), ki so se širile ob stikih s prostitutkami tako v zaledju kakor na frontah. Zaradi širjenja spolnih bolezni v zalednih mestih, kjer je bilo nastanjeno vojaštvo, je Okrajno glavarstvo Kranj 4. avgusta 1916 izdalo razglas, v katerem županstva poziva k zatiranju prostitucije: »*Vsaka ženska, ki se javno ali skrivno spečava z moškimi (prostitutka) je izslediti, nadzorovati in vsikadar takoj staviti v preiskavo uradnemu ali pristojnemu okrožnemu zdravniku ter poslati v bolnišnico, ako se je izkazalo, da je spolno bolna, o čemur je poslati semkaj naznanilo.*«⁴ Poleg delovanja v zaledju pa ni bilo nenavadno, da so prostitutke delale tudi na fronti: »*Kurbe posečajo tudi strelske jarke. Našli so čisto nage – mrtve – zadušene po plinih. Cyan plini so tako hudi – naj se dotaknejo najmanjšega prostora kake sluznice, koj usmrte.*«⁵

Saniteta na bojišču je morala v težkih pogojih čim prej poskrbeti za ranjene vojake, ki jih je bilo treba kar najhitreje umakniti na varno. Vojake, ki so bili lažje ranjeni, so oskrbeli kar za frontno črto, težje ranjene in obolele pa so pošiljali v zaledne bolnišnice. Poznali so več vrst bolnišnic različnih namembnosti, ki so jih vzpostavljali v ožjem vojnem območju: npr. poljske bolnišnice (Feldspitälér), mobilne rezervne bolnišnice (Mobile Reservenspitälér), mobilne postaje za obolele vojake (Mobile Krankenhaltstationen), bolniške hiše za maroderje (Feldmarodenhäuser), epidemijske bolnišnice (Epidemiespitälér).⁶ Nekaj vojaških bolnišnic so vojaške oblasti vzpostavile tudi v Škofji Loki in okolici, ki je predstavljala zaledje soške fronte.

Življenje na Loškem gradu v času delovanja vojaških bolnišnic

Sestre uršulinke so v Škofjo Loko prišle konec 18. stoletja, in sicer v nekdanji klariški samostan pod Loškim gradom. Poleg samostanskega kompleksa so razpolagale tudi s pripadajočim vrtom. Leta 1890 so za šolske potrebe kupile Loški grad, ki so ga med leti 1891 in 1908 temeljito prenovile in prilagodile šolski dejavnosti. Poleg gradu so z nakupom pridobile tudi grajski vrt. Na gradu sta delovali notranja šola z internatom in zunanja šola. Zunanja šola je vključevala ljudsko šolo, nedeljsko oziroma ponavljalno šolo, gorsko šolo in otroški vrtec. Zunanjo šolo so obiskovala dekleta iz mesta in okolice, ki so se po končanem pouku vračala domov. Namenjena je bila dekletom iz vseh družbenih slojev. V notranji šoli so bile ljudska šola, meščanska šola, učiteljišče, nemški tečaj, trgovski tečaj

³ Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne*, str. 44.

⁴ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 120, Spis št. 19888.

⁵ Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, str. 321.

⁶ Šimac, Keber, *Patriae ac Humanitati*, str. 41.

in kmetijsko-gospodinjstva šola. Obiskovala so jo dekleta, ki so bila od daleč in so zato bivala v internatu.

Ob vzpostavitvi soške fronte je Škofja Loka postala njeno zaledje, kjer so ustanavljali zaledne vojaške bolnišnice. Ena takih lokacij je bil Loški grad, kjer so od avgusta 1915 do začetka decembra 1917 delovale vojaške bolnice Feldspital 7/4, Rezervna bolnica Troppau I., Pruski vojaški lazaret in Bavarski vojaški lazaret A 6.⁷

O življenju sester uršulink v času delovanja vojaških bolnišnic na gradu priča kronika, ki jo je med leti 1914 in 1918 pisala M. Ignacija Šinkovec. Poleg sobivanja z ranjenimi in vojaško komando je beležila tudi medvojne težave s prehrano, predvsem pomanjkanjem le-te, prilagajanje šolskega pouka vojnim razmeram in nasploh vsakdanje življenje loških sester uršulink. Pouk je v tem času potekal v okrnjenem obsegu. Ukinjeni so bili gorska in ponavljalna šola ter deški in dekliški vrtec. Z vsakim prihodom večjega števila ranjenih so nune morale poskrbeti, da so dobili postelje in vse potrebno ter na račun tega krčile šolske prostore in pouk.

Loški grad je avgusta 1915. leta zasedla vojaška bolnica Feldspital 7/4. Dne 11. avgusta je okoli 9. ure dopoldne na grad prišel vojaški zdravnik in zahteval ogled celotnega gradu. Po ogledu je prednici samostana Katarini Majhnič naročil, naj celoten grad izprazni za vzpostavitev bolnišnice. Uršulinke so nemudoma začele pripravljati prostore in opremo (postelje, umivalnike, nočne omarice, komode, kabinete itd.). *»Na predvečer 12. avgusta je bil penzionat že v celoti spremenjen v vojaško bolnišnico.«*⁸ Pohištvo so sestre uršulinke s pomočjo gojenk same znosile iz gradu v samostan, popoldne pa jim je pomagalo okoli 20 vojakov.⁹ Še preden so prišli prvi ranjenci, je bil v bolniški oskrbi stražnik, ki ga je ranil konj s kopitom: *»Bolj kot nad poškodbo je tarnal in tožil, da ga nihče ne razume, saj je bil Čeh.«*¹⁰ V noči med 15. in 16. avgustom je na grad prispelo prvih 90 ranjencev. Nekaj dni zatem (18. avgusta) pa so prišli še novi: *»Ponovno je prišlo ogromno ranjencev v Škofjo Loko in mati prednica je hitro predlagala, da se tudi prostori zunanje šole preuredijo v vojaško bolnico. Potrebno je bilo prenesti velike garderobne omare, dolge dvojne šolske klopi. Kako bomo to znosile? Z gradu je prišlo precej vojakov, ki so vse to znosili na podstrežje – nič brez truda!«*¹¹ Po bitkah na soški fronti so običajno prihajale nove skupine ranjenih avstro-ogrskih vojakov: *»Po tretji Soški bitki (22. 10.) in v naslednjih dneh, ki so bili bolj mračni kot prva dva dneva, je zelo veliko ranjencev in težje ranjenih prišlo kakor kdaj koli prej. Nekateri so umrli na poti, drugi (25. 10.) kmalu zatem. Tako so potrebovali več prostora.«*¹² Zaradi prenapoljenosti gradu in prihodov novih skupin ranjencev je bilo včasih treba že nastanjene ranjence premestiti iz gradu v druge bolnišnice, da se je naredil prostor za nove. Tako se je v začetku novembra leta 1915 raznesla vest, da so Italijani zavzeli Gorico: *»Splošna groza: Gorico so zavzeli Italijani. Težko ranjeni so bili*

⁷ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 158.

⁸ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 15.

⁹ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 15.

¹⁰ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 17.

¹¹ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 20.

¹² SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 38.

poslani ven iz gradu, eden je imel 41 stopinj vročine. Vozovi z ranjenci vozijo proti železniški postaji. Prečastita mati je odšla vprašati na grad, kako stvari stojijo in so ji rekli, da Gorica ni zavzeta, ampak ranjenci bodo poslani in tistim, ki morajo biti operirani, je potrebno zagotoviti prostor.« O prihodu skupine ranjenih v grad ali o njihovem številu kronika v nadaljevanju ne poroča. Je bilo pa že v začetku leta 1916 treba ponovno pripraviti prostore in postelje za nove ranjene: »*Grad se vse bolj prazni. Vse se dezinficira. Upamo, da nam bodo grad prepustili nazaj ampak že 7. (1.) se bodo sobe ponovno napolnile. V hali je postavljenih 60 postelj, kjer je bilo prej le 28 postelj; 200 popolnoma novih železnih postelj stoji tam in na hodnikih.*«¹³

Bolnišnica Feldspital 7/4 je 14. junija 1916 zapustila Loški grad in se preselila v Trst.¹⁴ Že naslednji dan pa je bila na gradu vzpostavljena rezervna bolnica K. u. K. Reservespital Troppau.¹⁵ »*Kmalu je bil Penzionat organiziran v popolno poljsko bolnico s svetlimi, zračnimi bolniškimi sobami in hodniki, z veliko operacijsko sobo, velikim kopališčem z več kabinami, opremljeno z vodovodom in električno napeljavo, s kuhinjo za oficirje, s prostorom za sončenje in velikim parkom.*«¹⁶ V času delovanja bolnišnice Troppau I. kronika ravno tako poroča o prihajanju novih ranjencev. V noči iz 16. na 17. maj 1917 je bilo na grad pripeljanih precejšnje število ranjenih.¹⁷ Avgusta istega leta ponovno: »*Popoldne je prišlo 1.100 vojakov s Soške fronte, pomotoma vsi najprej v grad – na vrt. Od tukaj jih je bilo 500 poslanih v druge bolnišnice. Razlagajo grozne stvari iz bojišča. Grajski vrt je bil dobesedno prekrit z vojaki. Mnogi so prišli na spodnji vrt [samostanski vrt, op. a.] – neposredno pod drevesa. Nekateri so samo šepali na eno nogo, drugi so bili ranjeni. Gnala jih je lakota. Tožijo, da že tri dni ničesar niso jedli. Pustili smo jim vzeti sadje, eno od slivovih dreves smo zanje podrli.*«¹⁸ Vojake so pred nastanitvijo in zdravniško oskrbo morali okopati in razkužiti: »*Ponoči [21. 8. 1917, op. a.] so bili vojaki na vrtu do 4. ure zjutraj, ker so morali čakati na kopanje in se jih je celo noč slišalo v samostan. Na obzidju med vrtovoma je bilo zelo umazano, tako da se je naslednji dan povsod širil močan vonj. Ena od laičnih sester s. Valentina je vse pospravila. Mnogo vojakov ni prišlo direktno s fronte, temveč iz bolnice, ki so jo Italijani obstreljevali. V vsej naglici so morali bežati.*«¹⁹ Zaledne sanitetne ustanove so bile pogosto tarče sovražnih obstreljevanj, zato so ranjene in bolne poskušali čim prej spraviti iz bolnišnic ob fronti ter jih z vlaki pripeljati v notranjost države.²⁰ Na grad so prihajali različno ranjeni oziroma poškodovani vojaki: »*Nekateri so samo šepali na eno nogo, drugi so bili težje poškodovani.*«²¹

¹³ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 33.

¹⁴ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 66, Odgovor št. 48.

¹⁵ Mesto Opava na vzhodu Češke.

¹⁶ *Letno poročilo Uršulinskega deklinškega zavoda za šolski leti 1914/16*, str. 65.

¹⁷ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 69.

¹⁸ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 75.

¹⁹ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 76.

²⁰ Po mednarodni konvenciji iz leta 1906 bi morale oborožene strani spoštovati nevtralnost bolnišnic in drugih sanitetnih ustanov, ki so označene z oznakami Rdečega križa.

²¹ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 75.

Poleg poročil o prihodu vojakov, menjavanju bolnišnic in o težavah, ki so jih sestre uršulinke zaradi tega imele, pa Uršulinska kronika poroča tudi o pomanjkanju hrane med samimi vojaki ter njihovi prestradanosti. Zato ni bilo nič nenavadnega, da je kateri od vojakov prosil sestre uršulinke za hrano. Eden takih dogodkov je bil 25. julija leta 1917, ko je vojak prišel do samostanskih vrat in prosil za hrano. Medtem ko so šle sestre iskat zanj nekaj malega za jesti, se je vojak ulegel na tla in tako trdno zaspal, da ga kar nekaj časa niso mogle zbuditi: *»Končno se je zbudil, se zahvalil, in šel dalje. Johanna mu je že prej odstopila nekaj svoje polente, ki jo je hitro zagrabil in pogoltnil.«*²² Če je pomanjkanje hrane pestilo ranjene vojake, pa je bilo to še toliko hujše za italijanske vojne ujetnike: *»Italijani grozno lačni. Rekli so, da če v samostanu ne bi dobili za jesti, ne bi bili več živi. Za zajtrk dobivajo majhen košček kruha in nekaj rjave vode (kava), za kosilo bistro juho brez vsega, ob večerih ponovno ‚kavno vodo‘. Vsi zelo radi pridejo v samostan.«*²³ Ravno tako je prošnja za hrano 24. novembra 1917 pred vrata samostana privedla italijanskega vojnega ujetnika. Ena od sester mu je dala nekaj hrane, ki je ostala od kosila gojenk. Po pogovoru matere prednice in samostanskega duhovnika z Italijanom se je izkazalo, da gre za vojaškega kurata, ki je bil s sanitetnim oddelkom poslan v Škofjo Loko. Kmalu zatem so mu v uršulinski cerkvi Marije Brezmadežne dovolili brati sveto mašo, od vojaške komande pa je dobil potrdilo, da se sme prosto gibati le v spremstvu samostanskega duhovnika.²⁴

Foto 1: Pogled v notranjost operacijske sobe v vojaški bolnišnici na Loškem gradu, 1915–1918. Fototeka Loškega muzeja.

²² SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. str. 74.

²³ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 112.

²⁴ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 94–95.

Splošno pomanjkanje hrane, ki je bremenilo prebivalstvo v času prve svetovne vojne, se je odražalo tudi v uršulinskem samostanu. Sestre so poleg lastne prehrane morale skrbeti tudi za prehrano gojenk uršulinskih šol. Zato jih je še toliko bolj prizadelo, ko so jim nekateri vojaki hrano kradli. Kronika poroča, da se je eden takih dogodkov zgodil 17. avgusta leta 1915. Ob praznovanju rojstnega dne prednice so sestre uršulinke skupaj z gojenkami ranjenim vojakom odnesle nekaj potice in jabolk. Med tem je eden od stražarjev ukradel zajeten kos mesa, vendar ni ostal neopažen. Videl ga je namreč eden od ranjencev in zavpil: »*Takoj vrni nazaj!*«²⁵ Dne 11. oktobra 1917 je ponovno prihajalo do kraje hrane: »*Nemški vojaki eden za drugim prihajajo na spodnji vrt in kradejo. M. Brigitta, lekarnarica, je pripravila kis v velikem steklenem kozarcu. Vojak je domneval, da je nekaj dobrega in ga je vzel. Veliko jih je bilo vsiljivih.*«²⁶

Za ranjence na gradu pa niso skrbele uršulinke, temveč jih je poleg zdravnika oskrbovalo okoli 80 sester Božje ljubezni in Rdečega križa. Z vrha kapele so izobesili zastavo Rdečega križa. Pred dvoriščem gradu pa je delovala vojaška kuhinja.

Čprav je bila glavna dolžnost uršulink vojaškim bolnicam na gradu odstopiti prostore in pohoštvo, pa so kljub temu tudi drugače poskušale pomagati tako osebu kakor ranjencem. Ob nastanitvi Feldspitala 7/4 so šivilje sester uršulink sešile operacijske halje za vojaške zdravnike na gradu. Sestre so večkrat z gojenkami pripravile mala darila za ranjence, jih ob večjih cerkvenih praznikih obiskovale in jim s privolitvijo vojaške komande in pod nadzorom zdravnika iz svojega sadovnjaka nosile sadje.

Ranjenim vojakom v bolnišnicah so monotone dni popestrili obiski. Poleg duhovnikov so vojake obiskovali tudi sorodniki in prijatelji, ki so bili o ranjenem svojcu obveščeni preko vojne uprave, z razglednicami in telegrami ali pa so izvedeli iz časopisov. Kmalu po vzpostavitvi vojaške bolnišnice na Loškem gradu je bil ravno glede obiskovanja ranjencev izdan razglas, ki je določal, da je obisk dovoljen le z legitimacijo, ki jo izda vojaška pisarna na Štemarjih v Škofji Loki. Obiskovalec je bil dolžan legitimacijo pokazati pri vhodu v bolnišnico, pri izhodu pa jo je predal bolnišnični inšpekciji. Ob pol četrti uri popoldne so z zvoncem naznanili konec obiskov. Svojci in prijatelji ranjencem niso smeli prinašati daril ali paketov, temveč so jih morali predati vojaški pisarni na Štemarjih, ki jih je nato dostavila posameznim vojakom.²⁷ Za številne ranjene vojake, ki so okrevali v bolnišnicah daleč od svoje domovine, pa obisk družine in prijateljev ni bil mogoč. Zato so jim ure krajšali meščani, ki so jim nosili razna darilca in zelo zaželeno cigarete. Gospe dobrotnice in ugledne meščanske dame pa so jim poleg materialne nudile tudi moralno podporo in tolažbo. Ena takih je bila Marija pl. Strahl (1854–1929), ki je bila soproga starološkega graščaka in zbiralca umetnin Karla pl. Strahla (1850–1929).²⁸ Gospa Strahl je bila na čelu odbora škofovloškega Rdečega križa in leta 1917 je za svoje delo prejela odlikovanje Rdečega križa z vojno dekoracijo:

²⁵ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 19–20.

²⁶ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 88.

²⁷ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 34, Razglas 27. 8. 1915.

²⁸ Štukl, Umetnostnozgodovinska zbirka, str. 120.

»Odlikovana gospa je bila največja dobrotnica, prava usmiljenka vojaških bolnic v Škofji Loki. Dan na dan je obiskovala usmiljenja vredne ranjence, jih tolažila in razveseljevala z najrazličnejšimi darovi, katere je v veliki večini sama kupovala ali pa jih zbirala pri drugih dobrotnikih.«²⁹

Foto 2: Ranjeni in oboleli vojaki, Loški grad, prvo nadstropje, 1915–1918. Fototeka Loškega muzeja.

Bolezni in poškodbe ranjenih v vojaških bolnišnicah na Loškem gradu

Ranjeni, ki so bili pripeljani v loško vojaško bolnišnico na grad, pa so podlegli raznim poškodbam in boleznim. Nekateri so umrli kar na Grajskem vrtu, še preden so bili nameščeni v bolnišnične prostore, kot se je zgodilo avgusta leta 1917 ob prihodu več kot tisoč ranjencev na grad: »Nato je pritekla ena od bolniških sester z mrliško svečo v rokah in prosila je za sveto vodo; dva od ležečih vojakov sta bila že pred smrtjo.«³⁰ O vzrokih smrti ranjenih priča 95 mrliških listov umrlih v loški vojaški bolnišnici, ki datirajo od oktobra 1916 do novembra 1918,³¹ ko je bila na gradu nastanjena Rezervna bolnica Troppau I. Poleg osnovnih podatkov umrlega (ime, priimek, stan, poklic, rojstni kraj in veroizpoved) mrliški listi navajajo tudi vzrok smrti in bolezni, datum in uro smrti, datum in uro pogreba ter številko groba.

Med vzroki smrti je najpogosteje navedena pljučna tuberkuloza (skoraj 19 odstotkov). Ob slabi odpornosti, nezadostni prehrani, neustreznim higienskimi razmeram in drugim je jetika kosila tako med civilno kakor vojaško populacijo. Simptomi so dolgotrajno kašljanje (tudi krvi), oteženo dihanje, povišana telesna

²⁹ Več kot tisoč let, str. 220.

³⁰ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 76.

³¹ AS 131, t. e. 24., a. e. 342.

temperatura, pomanjkanje apetita, potenje itd. Je pa tuberkuloza lahko prizadela tudi druge organe. Med navedenimi se je v štirih primerih tuberkuloza razširila na možgane in povzročila meningitis. V enem primeru pa je vojak umrl za posledicami črevesne tuberkuloze.

Poleg tuberkuloze so vojaki umirali tudi zaradi drugih pljučnih bolezni (skoraj 15 odstotkov): pljučnica, pljučni katar, okužba pljuč, plevritis,³² vnetje pljučnega krila, pljučni edem, kronična plevralna bolezen in pljučna odpoved.

Mrliški listi med navedenimi vzroki smrti pogosto navajajo tudi različne srčne bolezni in stanja (nekaj več kot 11 odstotkov). Največkrat je šlo za popuščanje srca in srčni zastoj. Nekaj pa jih je umrlo tudi zaradi otekanja srčne ovojnice in kroničnega vnetja srčne mišice.

Vojaki so trpeli tudi za grižo ali dizenterijo (skoraj 9,5 odstotka). Šlo je za nalezljivo črevesno bolezen, ki so jo običajno dobili z okuženo hrano ali vodo. Bolezen povzroča hude krče in drisko. Leta 1917 se je griža zanesla tudi med uršulinke, ko je avgusta dvanajst sester zbolelo za grižo, dve od njih pa sta umrli.³³

Presenetljivo malo pa je navedenih smrti vojakov na Loškem gradu zaradi poškodb in ran (11,5 odstotka). V večini primerov sta kot vzrok smrti navedeni sepsa in gangrena, ki sta bili posledici okužbe zaradi strel in ran: gangrena spodnjega dela noge, gangrena stegenice, gangrena zaradi strele v stegenico desne noge, sepsa zaradi poškodbe granate, sepsa zaradi zdrobljenega gležnja itd. Poleg poškodb okončin je šlo v dveh primerih za smrti zaradi strele v prsni koš, eden od vojakov je umrl zaradi možganske krvavitve, drugi pa je zaradi poškodbe glave utrpel pretres možganov in v bolnišnici umrl.

Zanimivi pa so tudi drugi vzroki, ki so jih zdravniki pisali na mrliške liste. Pri nekaterih so podali le splošno oznako »slabost«, eden od vojakov je umrl zaradi padca z vlaka, drugi zaradi duševne motnje, eden od vojakov je storil samomor, pri enem od vojakov pa je kot vzrok smrti navedena »utopitev«. Žal mrliški listi o okoliščinah navedenih vzrokov smrti ne poročajo natančneje.

Vojaško pokopališče v Škofji Loki

Z delovanjem bolnišnic na Loškem se je zaradi pokopa umrlih vojakov v času vojne pokazala potreba po ureditvi vojaških pokopališč. V Škofji Loki so umrle vojake sprva pokopavali v civilnem delu loškega mestnega pokopališča, kjer je pokopanih 58 vojakov.³⁴ Kmalu se je izkazalo, da notranje civilno pokopališče ne bo zadostovalo, zato je bilo treba najti dodaten prostor. Ob sodelovanju občine, okrajnega glavarstva, župnije in vojaške uprave je bil za novo vojaško pokopališče določen 10-metrski pas na vzhodni zunanji strani pokopališkega obzidja. Zemljišče je bilo v lasti loškega tovarnarja Alojzija Krennerja ml.³⁵ Zaradi večjega števila

³² Vnetje sluznice pljuč in prsnega koša.

³³ SI ZAL ŠKL 113, t. e. 5, str. 76–78.

³⁴ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Pregled pokopanih vojakov na pokopališčih Škofja Loka, Selca, Stara Loka, Trata in pregled narodnosti pokopanih vojakov, nedatirano.

³⁵ Štukl, Pokopališče v Škofji Loki, str. 76.

K. u. k. Reservespital Troppau I.
in Bischofslack

Totenbeschau-Befund.

3 CSR Ch N° 42

1. Vor- und Name (bei Frauen auch Geburtsname)	Lsgl. Zuz. Limmer Anton, J. R. 28 zyt. Stattel 568	
2. Stand (ledig, verheiratet, verwitwet, verschieden. Zeitpunkt des Abchlusses der durch den Tod gelösten Ehe)	verheiratet	
3. Charakter oder Beschäftigung (bei Frauen oder Kindern die des Familien-Oberhauptes)	Pfister	
4. Geburtsort, Bezirk und Land	Hrástov, Lsg. Kladno, Böhmen	
5. Zuständigkeit	Kladno, Böhmen	
6. Geburtsort und Land der Mutter bei unehelichen Kindern	/	
7. Religion	röm. kath.	
8. Alter (Geburstag und Jahr, vollendetes Lebensjahr)	geboren 1869	
9. Wohnort	Kladno, Lysboka, ulice 277. Böhmen	
10. Krankheit (Todesursache)	laut ärztlichem Behandlungs-Schein	Lungenüberwältigung
	laut Erhebung	/
11. Behandelnder Arzt (oder Heilanstalt)	K. u. k. Reservespital Troppau I. in Bischofslack	
12. Sterbetag und Stunde	29 April 1917, um 1 ^h 15, nachmittags	
13. Zeit der Beerdigung	1 Mai 1917 3 ^h nachmittags	
14. Ort der Beerdigung	Militärfriedhof in Bischofslack Gruppe II Grab N ^o 3.	
15. Anmerkung	Streck: von J. Jolis H.	

Bischofslack
Troppau, am 30 April 1917.

Gesehen!
Spitalskommandant

Der Totenbeschauer:

J. J. J. J.

Reg. Straße, Troppau.

Foto 3: Izkaz smrti umrlega vojaka na Loškem gradu, 1917. ARS, SI AS 131, t. e. 24.

umrlih vojakov v Škofji Loki se je kmalu izkazalo, da je treba vojaško pokopališče razširiti in Krenner je bil ponovno pripravljen odstopiti del svoje parcele. Čeprav je bilo že od začetka delovanja pokopališča načrtovano, da se bo le-to združilo s civilnim pokopališčem, za katero je skrbela Župnija Škofja Loka, pa do tega po koncu vojne ni prišlo. Šele leta 1926 sta Župni urad Škofja Loka in Alojzij Krenner sklenila kupno pogodbo, s katero je Župnija Škofja Loka odkupila zemljišče vojaškega pokopališča.³⁶

Vojake so na civilnem delu pokopališča znotraj obzidja pokopavali od 17. avgusta 1915 do 26. novembra 1915, nato pa do 17. decembra 1918 na vojaškem pokopališču zunaj obzidja.³⁷ Število pokopanih se v posameznih arhivskih dokumentih in seznamih različno navaja. V dokumentu z naslovom *Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov*³⁸ je vpisanih 266 pokopanih vojakov. Od teh je bilo 9 nemških vojakov pokopanih leta 1928. Načrt grobov z naslovom *Vojaški grobovi iz dobe 1914–1918 v Škofji Loki*,³⁹ izdelan po letu 1928, pa navaja 297 pokopanih vojakov (v civilnem in vojaškem delu). Tretji dokument iz leta 1928 pa navaja, da je skupno število grobov na Loškem vojaškem pokopališču 313.⁴⁰

Dokument z naslovom *Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov* poleg številke groba, imena in priimka pokojnega, datuma in leta rojstva ter smrti navaja tudi državljanstvo ali narodnost. Pri večini (74 odstotkov) je navedeno avstro-ogrsko, nato nemško (skoraj 14 odstotkov), v nadaljevanju pa manjši odstotek predstavljajo romunsko, italijansko, rusko in bavarsko državljanstvo oziroma narodnost.⁴¹ Od vseh 266 vpisanih pokopanih na Loškem pokopališču je bilo 18 vojnih ujetnikov: sedem romunskih, šest italijanskih, štirje ruski in en srbski vojni ujetnik.

Na zemljenih gomilah so bili ob vzpostavitvi pokopališča postavljeni enostavni leseni križi. Eden od izdelovalcev križev za vojaške grobove je bil mizarški mojster Feliks Bavdavž iz Škofje Loke.⁴² Informator, ki se pokopališča po drugi svetovni vojni še spomni, pa je povedal, da so bili postavljeni tudi kamniti nagrobniki.⁴³ Kdaj so le-te postavljali, arhivsko gradivo ne poroča. Danes se na vojaškem pokopališču nahaja le en kamniti nagrobnik z napisom Heinrich Pavlik K. u. K. Postamtsdiener / geb. 1876 / gest. 1916 / die Kameraden des 15. K. K. Po vsej verjetnosti so ga pustili stati, ker je bil dobro ohranjen. Pavlik se navaja tudi v popisih pokopanih

³⁶ NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Vojaško pokopališče 1915–1933, Kupna pogodba, 23. 6. 1926.

³⁷ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče 1915–1935, Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov.

³⁸ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče 1915–1935, Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov.

³⁹ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Načrt vojaškega pokopališča v Škofji Loki.

⁴⁰ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Odbor zveze slovenskih vojakov v Škofji Loki.

⁴¹ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče 1915–1935, Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov.

⁴² NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Vojaško pokopališče 1915–1933, Proračun za napravo lesenih križev za vojaške grobove, 5. 2. 1923.

⁴³ Informator F. Š. (roj. 1942), pogovor dne 14. julij 2022.

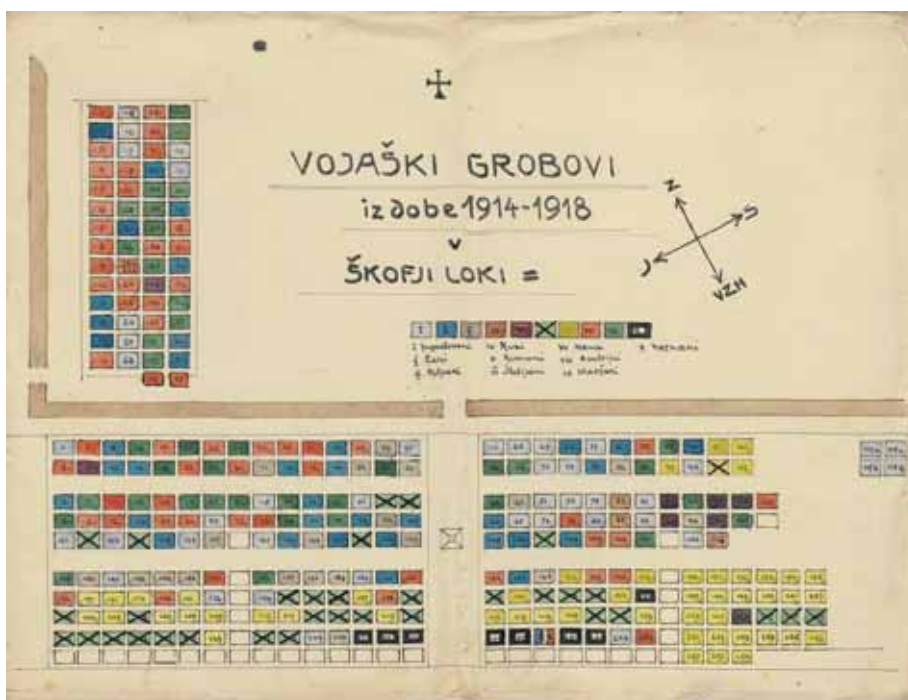

Foto 4: Načrt vojaškega pokopališča v Škofji Loki z označenimi narodnostmi pokopanih vojakov v prvi svetovni vojni. ARS, SI AS 131, t. e. 24, a. e. 342.

vojakov s številko groba 43. V načrtu pokopališča z označenimi narodnostmi je njegov grob označeval vojaka češkoslovaške narodnosti. Ravno tako je naveden v dokumentu *Seznam na vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopani v svetovni vojni padlih vojakov češkoslovaške narodnosti*,⁴⁴ ki navaja, da je umrl 13. avgusta 1916. Med mrliškimimi listi umrlih vojakov pa Pavlikov izkaz ni ohranjen.

Pogreb nekatoličanov na katoliškem pokopališču

Veroizpovedna sestava avstro-ogrške vojske je bila zelo raznolika, kar je postalo pereče vprašanje ravno v primerih smrti nekatoliških vojakov (muslimani, judi). Zaradi izrednih vojnih razmer in vse večjega števila umrlih, ki jih je bilo treba pokopati, je vojaška uprava slednje zahtevala od katoliških duhovnikov. Le-ti pa po tedanjih določilih niso smeli pokopavati nekatoličanov in so se zaradi tega nemalokrat znašli v zadregi.⁴⁵ Da bi se izognili tovrstnim zadregam, je škof Jeglič izdal navodilo glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih. V navodilu je zapisal, da katoliški duhovnik ne sme pokopati nekatoličana, tudi če to od njih zahteva vojaška uprava, zato »naj župnik mirno izjavi, da tej zahtevi ne

⁴⁴ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, *Seznam na vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopani v svetovni vojni padlih vojakov češkoslovaške narodnosti*, nedatirano.

⁴⁵ Šimac, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate«, str. 21.

Foto 5: Zadnji kamniti nagrobnik, ki še stoji na loškem vojaškem pokopališču, 2022.

Foto 6: Vojak pri verskem obredu na pokopališču v Škofji Loki, 1915–1918. Fototeka Loškega muzeja Škofja Loka.

sme in ne more ugoditi.«⁴⁶ Pokop nekatoličana na katoliškem pokopališču je bil dovoljen le v sili: »... ko bi v vojnem času ali ob kužni bolezni na pokopališču za nekatoličane odločeni prostor ne zadostoval.«⁴⁷ V primeru pokopa nekatoliškega

⁴⁶ NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Navodilo za dušne pastirje glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih, 28. 8. 1915.

⁴⁷ NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Navodilo za dušne pastirje glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih, 28. 8. 1915.

umrlega na katoliškem pokopališču se le-to oskruni. V tem primeru je bilo treba po vsakem takem pokopu pokopališče očistiti, razen v izjemnih primerih: »*Sila sedanjega vojnega časa je tak razlog. Ker se po zahtevi vojaške oblasti nekrščeni pokopujejo v isti vrsti skupaj s katoličani in se to utegne ponavljati vsak dan, se smejo katoličani pokopavati z običajnimi cerkvenimi obredi, ne da bi se pokopališče vedno nanovo očiščevalo. Z očiščevanjem se počaka do konca vojske.*«⁴⁸

Žal dokument z naslovom *Seznam na civilnem in vojaškem pokopališču v Škofji Loki pokopanih vojakov* razen pri zelo redkih ne podaja veroizpovedi pokopanih. Je pa slednje skoraj pri vseh (razen v 14 primerih) navedeno v mrljskih listih. Večina umrlih in pokopanih na Loškem vojaškem pokopališču je bila rimokatolikov (69 odstotkov), 16 odstotkov je bilo grkokatolikov, nekaj več kot 8,5 odstotka grškopravoslavnih ter skoraj 2,5 odstotka muslimanov in 2,5 odstotka evangeličanov.⁴⁹

Vzdrževanje pokopališča v vojnih razmerah

Poleg pokopa umrlih vojakov je težavo predstavljalo tudi vzdrževanje vojaških pokopališč. Vojaško poveljstvo v Gradcu je leta 1916 prosilo deželno vlado za pomoč, saj vojaška uprava zaradi številnih krajev, kjer so bili pokopani padli vojaki, ni bila zmožna skrbeti za obeleževanje in vzdrževanje njihovih grobov: »... naj deluje s svojim vplivom na to, da se občine ali korporacije po mestih in krajih, koder so vojaški grobovi, posvetijo delu ljubezni in spoštovanja z vzdrževanjem in krašenjem vojaških gomil.«⁵⁰ Ob tem poveljstvo svetuje lokalnim oblastem, naj ustanovijo sklade in vanje povabijo vplivne osebe, ki bi v te sklade darovale za vzdrževanje pokopališč. Ravno tako naj zaprosijo podjetja in tovarne, ki bi lahko darovala nagrobne križe, ograje, tablice za napise ter drevesnice, ki bi lahko darovale in skrbele za razne nasade na pokopališčih. V prvi vrsti je bilo treba poskrbeti za primerno vzdrževanje grobov, glede postavljanja spomenikov pa: »*Zgodovinski bojni spomeniki se postavijo pozneje.*«⁵¹

Poleg novega vojaškega pokopališča v Škofji Loki je bila kmalu urejena tudi nova pot. Slovesno odprta in blagoslovljena je bila 18. junija 1916. Ob tej priložnosti so prestavili pokopališka vrata z letnico 1892 na mesto, kjer stojijo še danes. Na kamnitem portalu je napis *V spomin na vojna leta, Feldspital 7/4*. Po koncu vojne je Olepševalno društvo Škofja Loka zasadilo drevored sadnega drevja, ki so ga pozneje nadomestili s topoli.⁵²

⁴⁸ NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Navodilo za dušne pastirje glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih, 28. 8. 1915.

⁴⁹ AS 131, t. e. 24., a. e. 342.

⁵⁰ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e., Vojaško pokopališče, gradnja ceste na pokopališče 1915–1935, Okrožnica vsem županstvom na Kranjskem, št. 10844, 19. 7. 1916.

⁵¹ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče, gradnja ceste na pokopališče 1915–1935, Okrožnica vsem županstvom na Kranjskem, št. 10844, 19. 7. 1916.

⁵² Krek, *Škofjeloški turizem nekdaj in danes*, str. 225.

Foto 7: Vojaško pokopališče ob mestnem pokopališču v Škofji Loki, pred letom 1928. Fototeka Loškega muzeja Škofja Loka.

Umrle vojake so pokopavali tudi na drugih civilnih pokopališčih v okolici Škofje Loke. Eno takih je bilo v Žabnici, kjer je bilo na severozahodnem delu pokopanih 15 vojakov.⁵³ Na civilnem pokopališču na Trati pri Gorenji vasi je bilo pet vojaških grobov (štirje na severozahodnem in en grob na južnem delu izven pokopališkega obzidja).⁵⁴ Po narodnosti so bili na Trati pokopani štirje češki vojaki, dva vojaka nemške in en madžarske narodnosti.⁵⁵ Načrt pokopališča v Selcih priča, da je bil na južnem delu pokopan en vojak madžarske narodnosti.⁵⁶ Na pokopališču v Stari Loki pa sta bila pokopana dva avstrijska vojaka.⁵⁷

Skrb za vojaška pokopališča po koncu prve svetovne vojne

Slovenske dežele so bile po koncu vojne in razpadu avstro-ogrske monarhije vključene v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS), od leta 1929 imenovano Kraljevina Jugoslavija. Jugoslavija je bila upravno razdeljena na devet banovin. Večji del slovenskega ozemlja je tvoril Dravsko banovino. Po koncu prve svetovne vojne so Kraljevino SHS glede vzdrževanja vojaških pokopališč obvezovale določbe mirovnih pogodb: Versajska mirovna pogodba (podpisana 28. junija 1919), Saintgermainška mirovna pogodba (podpisana 10. septembra 1919),

⁵³ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Načrt vojaškega pokopališča v Žabnici, Občina Stara Loka, nedatirano.

⁵⁴ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Načrt pokopališča Trata, nedatirano.

⁵⁵ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Pregled pokopanih vojakov po narodnostih na pokopališčih Škofja Loka, Selca, Stara Loka, Trata, nedatirano.

⁵⁶ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Načrt vojaškega pokopališča v Selcih, nedatirano.

⁵⁷ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Pregled pokopanih vojakov po narodnostih na pokopališčih Škofja Loka, Selca, Stara Loka, Trata, nedatirano.

Trianonska mirovna pogodba (podpisana 4. junija 1920) in Neullyjska mirovna pogodba (podpisana 27. novembra 1920).⁵⁸ Nadzor nad urejanjem in vzdrževanjem vojaških grobov je imelo ministrstvo za vere Kraljevine SHS.⁵⁹ Zakon o ureditvi vojaških pokopališč in grobov v domovini in tujini je določal vzdrževanje vojaških grobov, urejal pa je tudi pokopališča padlih mornarjev, vojnih ujetnikov in interniranih državljanov Nemčije, Avstrije, Ogrske in Bolgarije, ki so bili pokopani na ozemlju tedanje Kraljevine SHS.⁶⁰ Kljub temu je breme oskrbovanja in vzdrževanja vojaških pokopališč padlo na ramena občin ali posameznih društev in skupin.

V Škofji Loki je bila za vzdrževanje vojaškega pokopališča zadolžena Občina Škofja Loka, medtem ko je evidenco pokopanih vojakov vodil loški župni urad. Znotraj Občine je bil za reševanje vprašanj pokopališča ustanovljen Provizorični odsek za ohranitev vojaških grobov, ki ga je vodil občinski odbornik Viktor Žužek (1894–1977). Poleg občinskega odseka je za vojaške grobove skrbela tudi Skupina bojevnikov v Škofji Loki, ki je bila kot podružnica Zveze bojevnikov ustanovljena 12. februarja 1933. Loška skupina bojevnikov je s svojim delovanjem pokrivala občine Škofja Loka, Stara Loka in Zminec. Namen delovanja društva je bil pomoč članom, invalidom in sirotam padlih vojakov kakor tudi *»pospeševati napravo primernih spomenikov padlim tovarišem, delati za ureditev vojaških pokopališč in skrbeti za počastitev spomina umrlih in v vojni padlih vojakov.«*⁶¹ Sredstva za svoje delovanje, urejanje in vzdrževanja vojaških grobov je društvo dobilo s članarinami, darovi, nabirkami, volili, dohodki od raznih prireditve, ki so jih pripravljali (veselice, gledališke predstave, zborovanja, prireditve, tečaji itd.), in s prostovoljnimi prispevki.⁶² Poleg tega so skrbeli za okrasitev grobov ter nabavo in nameščanje novih križev na grobovih.⁶³

Leta 1925 je nemško veleposlaništvo v Beogradu Ministrstvu za vere poslalo predlog za prekop nemških vojakov, pokopanih v Št. Vidu, Mekinjah, Smedniku, Žabnici, Železnikih in na Trati ter na Bledu. Posmrtno ostanke naj bi prenesli na pokopališče v Škofjo Loko. Ministrstvo je predlog odobrilo. Tri leta kasneje so bili na Ljubljanskem pokopališču ekshumirani in pripeljani v Škofjo Loko posmrtni ostanki štirih nemških vojakov. Ekshumacijo in dovoz ostankov v majhnih lesenih krstah je izvedel Mestni pogrebni zavod v Ljubljani.⁶⁴ Nedolgo zatem so s pokopališča Št. Vid v Škofjo Loko prenesli še tri vojake.⁶⁵

⁵⁸ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče 1915–1935, Št. dokumenta II. No. 3559/1, 9. 2. 1931.

⁵⁹ Imenovano Ministarstvo vera, ki je delovalo od 31. julija 1919 do 31. marca 1929. Njegove pristojnosti je nato prevzel 5. oddelek Pravosodnega ministrstva.

⁶⁰ Spletni vir: <https://www.gov.si/novice/2021-12-01-vojaska-pokopalisca-grobisca-in-grobovi-iz-prve-svetovne-vojne/> (pridobljeno 2. 8. 2022).

⁶¹ AS 68, t. e. 2112–2200, a. e. 2137, Pravila skupine bojevnikov.

⁶² AS 68, t. e. 2112–2200, a. e. 2137, Pravila skupine bojevnikov.

⁶³ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče 1915–1935, Gosposdu Banu Dravske banovine, 29. 3. 1932.

⁶⁴ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Uradno poročilo, Mestni pogrebni zavod Ljubljana, D. Šaplja, I. r., 4. 5. 1928.

⁶⁵ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Mrliška prevoznica, Živko Lapajne, 11. 5. 1928.

Leta 1931 je Pravosodno ministrstvo obvestilo sreska načelstva in županstva, da brez vednosti ministrstva ali dotične vlade države pokojnika ne sme prekopavati vojaških grobov. Občinam je naložilo tudi nalogo vodenja natančnega seznama vseh pokopanih na posameznih vojaških pokopališčih ter izdelavo načrta pokopališč z oznakami vojaških grobov. Seznam pokopanih in načrt pokopališča z označenimi vojaškimi grobovi je bilo treba izdelati v dveh izvodih in en izvod poslati sreskemu načelstvu, ki naj bi gradivo posredovalo ministrstvu.⁶⁶

Pri vzdrževanju vojaških pokopališč pa je večkrat prišlo do finančnih in logističnih težav. Razmere glede loškega vojaškega pokopališča so se spremenile leta 1928, ko je bila v neposredni bližini pokopališča zgrajena vojašnica, imenovana po prestolonasledniku Petru Karađorđeviću. V vojašnici je bil nastanjen 1. planinski pehotni polk. Komaj dve leti zatem je komandant vojašnice poslal dopis sreski izpostavi v Škofji Loki, v katerem opozarja na težavo ‚druženja‘ žensk z vojaki na pokopališču. Komanda vojašnice je vojakom prepovedala zadrževati se na pokopališču, v dopisu občinskim oblastem pa je predlagala redne obhode pokopališča med 18. in 21. uro ter prepoved vstopa ženskam na pokopališče v nočnih urah. Občinske oblasti so dopis vojaške komande posredovale Loškemu župnemu uradu s prošnjo, naj prepoved sestajanja žensk z vojaki oznanijo v nedeljo, 9. februarja 1930.⁶⁷ Ukrep, ki so ga sprejeli, je bilo zaklepanje pokopališča (odprto je bilo le čez dan ob nedeljah in praznikih ter med tednom, ko je bilo obiskovanje grobov bolj splošno).

Provizorični odsek za ohranitev vojaških grobov v Škofji Loki je leta 1932 na bana Dravske banovine Draga Marušiča (1884–1964) naslovil pismo, v katerem pojasnjuje stanje in težave glede vzdrževanja Loškega vojaškega pokopališča. Velika gospodarska kriza ni prizanesla niti Škofji Loki in njenemu prebivalstvu, ki ni bilo več sposobno v tolikšni meri s prostovoljnimi prispevki financirati ne Skupine bojnikov ne vojaškega pokopališča. Druga težava, ki jo je Odsek v dopisu izpostavil, pa je bila izgradnja nove ceste mimo pokopališča, ki »ni v skladu s pieteto«. ⁶⁸ Vojaško pokopališče je bilo postavljeno na odprtem delu, in čeprav so ga poskušali omejiti in zamejiti z železnimi vrvmi, je promet z avtomobili in vozovi kalil mir pokopanih.

Že naslednje leto (1933) se je Skupina bojnikov v Škofji Loki zavzela za zgraditev skupne vojaške grobnice znotraj civilnega pokopališča nasproti pokopališke kapele. V tem so videli možnost rešitve neprimerne lokacije vojaškega pokopališča, preko katerega je, kljub prepovedim in večkratnim opozorilom, potekal vedno bolj živahen promet, po drugi strani pa bi s tem rešili tudi vprašanje financiranja vzdrževanja pokopališča.⁶⁹ Težavo pri prenosu posmrtnih ostankov

⁶⁶ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče, gradnja ceste na pokopališče, Št. dopisa 3208/13 1931, 23. 10. 1931.

⁶⁷ NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8, a. e. 121, Spis št. 137, 8. 2. 1930.

⁶⁸ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, a. e. Vojaško pokopališče, gradnja ceste na pokopališče, Gospodu banu Dravske banovine, 29. 3. 1932.

⁶⁹ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Dopis Zveze bojnikov sreski izpostavi v Škofji Loki, 7. 6. 1933.

pokopanih vojakov različnih narodnosti so predstavljala konzularna predstavništva držav, ki so bila pristojna za odobritev prekopa posmrtnih ostankov vojakov. Za kontaktiranje konzulatov je bila pristojna banska uprava Dravske banovine, ki jim je poslala prošnje o ekshumaciji posmrtnih ostankov, vendar so odgovor prejeli le od poljskega in madžarskega konzulata. Notranje ministrstvo Poljske je privolilo v prenos ostankov le tistih vojakov, katerih identiteta ni bila znana in bi se jih v tem primeru položilo v skupno grobnico.⁷⁰ Madžarsko domobransko ministrstvo je tudi pristalo na prenos posmrtnih ostankov v skupno grobnico pod pogojem, da bodo vojaki madžarske narodnosti položeni v posebnem delu grobnice in da se bo njihova identiteta ohranila.⁷¹ Dokumenti o tem, ali je bila ekshumacija izvedena, niso ohranjeni.

Vzdrževanje pokopališča je ostalo še naprej v pristojnosti Skupine bojevnikov, ki je občino leta 1935 prosila za finančno podporo in dodelitev delavcev za pomoč pri ureditvi grobov. Občina je finančno podporo zavrnila, dovolila pa je najem enega delavca za 14 dni, ki bo pomagal pri delu na vojaških grobovih.⁷² Kmalu zatem so ponovno poskušali rešiti problematiko vzdrževanja grobov in postavitev skupne grobnice. Poveljnik 1. planinskega pehotnega polka polkovnik Mihajlo Lukić je občinam Škofja Loka, Stara Loka in Zminec, župnemu uradu, šolskemu nadzorniku in predsedniku sodišča Stara Loka poslal prošnjo za sestanek glede izgradnje skupne vojaške grobnice pod spomenikom Žalujoče Slovenke. V dopisu je Lukić poudaril nujnost izgradnje skupne grobnice zaradi »živahnega prometa«. Na sestanku oktobra 1935 niso prišli do nobenega sklepa, »ker v zadevi niso merodajni lokalni činitelji, temveč ministrstvo in tudi inozemske oblasti čigar pripadniki so pokopani na tem pokopališču.«⁷³ Ivan Legat je bil kot vodja sreske izpostave zadolžen, da konzularnim predstavništvom pokopanih vojakov pošlje prošnjo o izkopu in prenosu posmrtnih ostankov v skupno grobnico. Kljub poslanim prošnjam na konzularna predstavništva je sreska izpostava ostala brez odgovorov. Čeprav je ideja o prekopu in prenosu posmrtnih ostankov vojakov v skupno grobnico ponovno zamrla, pa je bilo treba vojaško pokopališče še naprej vzdrževati. Tako je aprila 1936 Skupina bojevnikov Škofja Loka od banovinske drevesnice v Stari Loki kupila 500 sadik cipres, ki pa jih ni bila zmožna plačati. Sreska izpostava v Škofji Loki je maja istega leta loški občini poslala zahtevo po izterjavi dolga za cipse. Občina pa je v dopisu dne 9. junija 1936 prosila za odpis dolga, ker: »... je Skupina bojevnikov brez vsakih dohodkov in brez vsakega premoženja in ni zmožna plačila.«⁷⁴ V nadaljevanju razlaga, da so se sadike cipres uporabile za živo mejo okoli pokopališča. Čeprav so se občinske oblasti zavedale, da je bila občina dolžna skrbeti za pokopališče, je bila le-ta v težkem finančnem položaju. Skrajno

⁷⁰ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, W sprawie grobówi wojnika ratnika poljskiej narodności, Nr. 804/b/4, prepis dokumenta, Zagreb, 12. 11. 1933.

⁷¹ AS 131, t. e. 24, a. e. 342, Magyar Királyi Konzulatus, Zagreb, 1865/kg., prepis dokumenta, 20. 11. 1933.

⁷² SI ZAL ŠKL 63, t. e. 8, Zapisnik 26. občinske odborove seje, 3. 10. 1935.

⁷³ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 8, Zapisnik 26. občinske odborove seje, 25. 10. 1935.

⁷⁴ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, Št. dokumenta 777/II., 9. 6. 1936.

težke finančne razmere pa so se stopnjevale tudi v Skupini bojevnikov, ki je leta 1938 predlagala občini, da prevzame vzdrževanja pokopališča. Ob tem je Skupina bojevnikov občini svetovala, naj se posmrtni ostanki ekshumirajo in prenesejo v skupno grobnico v notranjost civilnega pokopališča, spomenik Žalujoče Slovenke pa naj se prestavi in na tem mestu uredi park.⁷⁵ Do tega v naslednjih nekaj letih ni prišlo, nato pa se je začela druga svetovna vojna. Po letu 1945 vojaških grobov iz prve svetovne vojne niso več urejali. Leseni križi so propadli in breze so se razrastle. Danes vojaško pokopališče obeležujeta zadnji ohranjeni nagrobnik Heinricha Pavlika in spomenik Žalujoče Slovenke.

Spomeniki in spominske plošče padlim vojakom v prvi svetovni vojni

Po koncu prve svetovne vojne so v spomin padlim v posameznih krajih predvsem na pobudo posameznikov ali društev začeli postavljati spominska obeležja in spomenike: *»Vsem tem padlim vojakom, sinovom, bratom, možem in očetom, znancem in prijateljem, ki ne vemo, kje počivajo njih telesni ostanki, vsem tem nedolžnim žrtvam vojne postavljajo svojci spomenike. Nekaj let že kar tekmujejo vasi med seboj, katera bo lepše in dostojneje počastila spomin svojih umrlih.«*⁷⁶ Še posebej aktivna pri zbiranju sredstev in postavljanju spomenikov je bila Zveza bojevnikov. Na njeno pobudo je bilo zgrajenih okoli 150 spomenikov⁷⁷ padlim in žrtvam prve svetovne vojne: *»Kamni, postavljeni po Sloveniji, so za nas živ memento, da je le v delu, slogi in bratski prizanesljivosti mir, sreča in lepša bodočnost Jugoslavije in Evrope.«*⁷⁸

V Škofji Loki je bil na vojaškem pokopališču leta 1928 postavljen spomenik padlim Ločanom v vojni. Avtor kipa Ivan Jurkovič (1893–1934) je iz kraškega marmorja upodobil Žalujočo Slovenko. Na stranicah pravokotnega podstavka je vklesanih 159 imen domačih padlih vojakov.⁷⁹ V spodnjem delu so vklesani verzi Otona Župančiča: *»Prah križem razmetan duh v naši misli zbran«* in Tineta Debeljaka: *»Nihče vam na srca rož ne sadi, mrzli so grobovi zemlje tuje. Le naša bolečina v grozi vaših smrti nema trpi in sklepa roke za mir sveta. V naši molitvi so spet vsi doma.«*⁸⁰

Svečano odprtje spomenika je potekalo 7. oktobra 1928. Odbor za proslavo sta vodila Viktor Žužek, predsednik občinskega odseka za postavitev spomenika in občinski odbornik Matevž Ziherl (1891–1946). Odprtje je z mašo za padle vojake začel vojni kurat France Bonač (1885–1935), nato je slavnostni sprevod šolske mladine, gasilcev, lovcev, godbe, Telovadnega odseka Orli, Prosvetnega društva, rezervnih častnikov, Kola Jugoslovanskih sester, svojcev padlih, zastopnikov domačih in tujih oblasti ter množice preostalih ljudi krenil od Spodnjega trga proti

⁷⁵ SI ZAL ŠKL 63, t. e. 99, Spis Vzdrževanje vojaškega pokopališča, 17. 1. 1938.

⁷⁶ Dobida, Naši vojaški spomeniki, str. 430.

⁷⁷ Svoljšak, Nekaj utrinkov, str. 278.

⁷⁸ Bonač, Spomin padlim in umrlim, *Bojovník*, 15. 8. 1931, str. 5.

⁷⁹ B. n. a., Škofja Loka, *Vojni invalid*, 15. 10. 1928, str. 4.

⁸⁰ Globočnik, Spomenika padlim, str. 114–115.

Foto 8: Spomenik padlim v prvi svetovni vojni ob mestnem pokopališču v Škofji Loki. Fototeka Loškega muzeja Škofja Loka.

pokopališču.⁸¹ Slikar Saša Šantel (1883–1945) je zapisal: »V tem je padla črna zavesa, ki je dotlej pokrivala novi spomenik. Zagledali smo jo in zdelo se nam je, da zares živi ta vtelešena slovenska Mati, čeprav izklesana iz trdega kraškega marmorja; da živi in plaka in moli ...«⁸² Sledilo je polaganje vencev in prva je v imenu slovenskega ženstva venec položila Franja Tavčar (1868–1938), nato so sledili preostali.

Poleg loškega je bil spomenik padlim v vojni postavljen tudi ob vzhodni steni starološke cerkve sv. Jurija v Stari Loki, ki ga je naredil Slavko Pengov (1908–1966) in je bil svečano odprt 26. oktobra 1930.⁸³ Leta 1938 je bil v Žireh ob farni cerkvi sv. Martina postavljen spomenik v obliki kapelice, delo kiparja Karla Putriha (1910–1959) in arhitekta Rada Kregarja (1893–1962).⁸⁴ V spomin na žrtve vojne je župnik Janez Evangelist Meršolj, ki je služboval v Retečah med 1908–1938, dal leta 1920 postaviti spomenik na reteškem pokopališču.⁸⁵ Dne 13. decembra 1924 je bil na pokopališču v Dražgošah postavljen in blagoslovljen spomenik 25 vaščanom, padlim v prvi svetovni vojni.⁸⁶ Poleg teh spomenikov je bilo v okolici Škofje Loke, v Selški in Poljanski dolini postavljenih še nekaj spominskih plošč, ki še danes pričajo o številu domačinov, ki so padli po raznih frontah prve svetovne vojne.⁸⁷

Viri in literatura:

Viri

Arhivski viri

SI ZAL ŠKL 63, Občina Škofja Loka, t. e. 64, Spisi in razglasi po časovnem zaporedju in dosjeji po snovi, 1916.

SI ZAL ŠKL 63, Občina Škofja Loka, t. e. 120, Policijske zadeve, normalije in sezname 1884–1941.

SI ZAL ŠKL 63, Občina Škofja Loka, t. e. 66, Spisi in razglasi po časovnem zaporedju in dosjeji po snovi, 1918.

SI ZAL ŠKL 63, Občina Škofja Loka, t. e. 99, Komunalne in gradbene zadeve.

SI ZAL ŠKL 63, Občina Škofja Loka, t. e. 8, Zapisniki sej občinskega odbora 1928–1938.

SI ZAL ŠKL 113, Uršulinski samostan Škofja Loka 1551–1982, t. e. 5, Vojna kronika uršulinskega samostana (1914–1918).

AS 131, Okrajno glavarstvo Kranj, t. e. 24.

AS 68, Društvena pravila po kartoteki 2112–2200.

NŠAL, Župnija Škofja Loka, t. e. 8.

Časopisni viri

Dobida, Karel, Naši vojaški spomeniki, *Mladika*, 11/10, 1929.

B. n. a., Odkritje spomenika junakom starološke fare, *Ponedeljek*, št. 43, let. 4, 27. 10. 1930.

⁸¹ B. n. a., Odkritje spomenika padlim žrtvam, *Slovenec*, 1928, str. 3.

⁸² Šantel, Jurkovičeva, Žalujoča Slovenka, *Jutro*, 11. 10. 1928, str. 3.

⁸³ B. n. a., Odkritje spomenika junakom starološke fare, *Ponedeljek*, 1930, str. 2.

⁸⁴ Čopič, Slovenski spomeniki padlim, str. 173.

⁸⁵ *Kronika župnije Reteče*, 2001, str. 114.

⁸⁶ Pintar, Kapelice (znamla), str. 266.

⁸⁷ Spominske plošče so postavljene na Godešiču, v Žabnici, Bukovščici, Selcih, Lučinah in v Javorjih.

- B. n. a., Odkritje spomenika padlim žrtvam, *Slovenec*, št. 231, let. 56, 9. 10. 1928.
- B. n. a., Škofja Loka, *Vojni invalid*, *Glasilno udruženja vojnih invalidov Kraljevine SHS*, št. 20, let. 8, 15. 10. 1928.
- Bonač, France, Spomin padlim in umrlim, *Bojevnik*, *Glasilno zveze bojnikov*, št. 1, let. 1, 15. 8. 1931.
- Šaša Šantel, Jurkovičeva 'Žalujoča Slovenka', *Jutro*, *Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, št. 239, let. 9, 11. 10. 1928.

Ustni vir

Informator F. Š. (roj. 1942)

Spletni viri

<https://www.gov.si/novice/2021-12-01-vojaska-pokopalisca-grobisca-in-grobovi-iz-prve-svetovne-vojne/> (2. 8. 2022)

Literatura

- Čopič, Špelca, Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni, *Kronika*, *Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 3/35, 1987, str. 168–177.
- Globočnik, Damir, Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki, *Loški razgledi*, 1/59, 2012, str. 111–124.
- Letno poročilo Uršulinskega deklškega zavoda za šolski leti 1914/16 (Jahresbericht des Mädchen-Institutes der Ursulinen in Bischoflack über das Schuljahr 1914/16)*, Ursulinen Mädchen-Institutes in Bischoflack, 1916.
- Krek, Janko, Škofjeloški turizem nekdanj in danes, *Loški razgledi*, 1/2, 1955, str. 224–226.
- Kronika župnije Reteče, Zbornik ob 150. letnici župnije Reteče pri Škofji Loki*, Župnijski urad Reteče, 2001.
- Milčinski, Fran, *Dnevnik 1914–1920*, Slovenska matica, Ljubljana, 2000.
- Pintar, Janko, Kapelice (znamla) v starih Dražgošah in bližnji okolici, *Železne niti*, Zbornik Selške doline, 3/3, 2006, str. 259–268.
- Ristić, Biljana, Škofja Loka med 1. svetovno vojno, v: *Nič nam ne morejo sovražne vojne, če je bog z nami, 1. svetovna vojna na Loškem*, Loški muzej Škofja Loka, Škofja Loka 2018, str. 20–47.
- Svoljšak, Petra, Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojnikov, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/46, 2006, str. 277–288.
- Šega, Judita, Kranjska pred prvo svetovno vojno, v: *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod! Kranjska v prvem letu velike vojne*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 2014, str. 7–12.
- Šimac, Miha, »Kjer smrt junaške brate povabi v svate.« V Ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918, *Na fronti*, *Revija za vojaško zgodovino*, 5, 2008, str. 20–27.
- Šimac, Miha, Keber, Katarina, *Patriae ac Humanitati, Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*, ZRC SAZU, Ljubljana, 2011.
- Štukl, France, Pokopališče v Škofji Loki, *Loški razgledi*, 1/24, 1977, str. 71–81.
- Štukl, France, Umetnostnozgodovinska zbirka Edvarda in Karla Strahla, *Loški razgledi*, 1/56, 2009, str. 110–126.
- Več kot tisoč let*, *Kronika župnije Sv. Jurija Stara Loka*, Salve, 2005.
- Zlobec, Andrej, *V viharju prve svetovne vojne*, Zbirka: V viharju petih vojn, samozaložba D. Kunaver, 2010.

SUMMARY

The Field Hospitals and Military Cemetery in Škofja Loka

Biljana Ristić

With the introduction of the Isonzo Front in the territory of modern-day Slovenia in 1915, Škofja Loka became its hinterland. The battles resulted in numerous casualties, and as part of the military medical services, the Austro-Hungarian Army set up various field hospitals, one of which was located at the Škofja Loka Castle, where the bulk of patients consisted of the soldiers wounded on the Isonzo Front. Between August 1915 and early December 1917, the castle housed several field hospitals, i.e. Feldspital 7/4, Troppau I Makeshift Hospital, Prussian Military Infirmary, and the A 6 Bavarian Military Infirmary. The wounded soldiers were cared for by the Sisters of Divine Love and the Red Cross nurses. The Ursulines, however, provided space and some furniture for the makeshift hospitals. Despite the wartime conditions, the Ursulines continued to run the girls' schools that were housed in the castle.

The operation of the field hospitals went hand in hand with a cemetery for the deceased soldiers, which was set up at the time. Initially, the soldiers were buried in the civilian part of Škofja Loka's town cemetery, and later on the east-facing side, behind the cemetery walls. Both in terms of nationality and religion, the soldiers of the Austro-Hungarian Army were very different. Consequently, the Diocesan Ordinariate issued instructions according to which soldiers of non-Catholic denominations could be buried in Catholic cemeteries in these exceptional wartime circumstances. Simple wooden crosses with the first and family names of each deceased soldier and the dates of their birth and death were placed on top of piles of soil. The Škofja Loka military cemetery is the final resting place for around 300 soldiers.

After the end of World War I, the dissolution of the Austro-Hungarian Empire and the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later the Kingdom of Yugoslavia), there was a problem of who would maintain military cemeteries. Although municipalities were supposed to be in charge of the upkeep, responsibilities and obligations were devolved on specific local societies. During the interwar period, the Department for the Preservation of Military Graves operated within the Škofja Loka Municipality with the municipal delegate Viktor Žužek (1894–1977) at its helm. Another organisation that tended to the graves was the Škofja Loka Group of Combatants, which obtained the funds for its operation and the upkeep of Škofja Loka's military graves through membership fees, collections, donations, and various organised events. The funds were used for maintaining the cemetery, placing crosses on graves, erecting fences, etc.

The situation concerning the military cemetery had somewhat changed already during the war, i.e. back in 1916, with the construction of a new road that ran past it. Even though the local population was banned from using this road, they used it on a regular basis. The peace at the cemetery and the reverence for the dead, however, was disturbed further by the soldiers from the nearby barracks which were built in the immediate vicinity of the cemetery in 1928. In addition to the fact that the traffic on the road past the cemetery increased over the years, during the evening time, the peace and quiet was disturbed by the aforementioned soldiers and their liaisons with women. Since both the municipal men of note and the command of the barracks were well aware of the cemetery-related issues, they worked with the Škofja Loka Group of Combatants on finding a solution, i.e. in the construction of a collective grave. However, all attempts failed mostly because of the complications related to obtaining permits from the countries whose soldiers are buried at the cemetery. Owing to the beginning of World War II, the municipal authorities no longer dealt with the military cemetery issue. After the war, the tombstones and wooden crosses gradually fell into disrepair. Nowadays, the only surviving remnants of the soldiers' cemetery are the preserved tombstone on the grave of Heinrich Pavlik and Ivan Jurkovič's sculpture entitled *A Mourning Slovenian Woman*, which was erected in 1928.

Oto Luthar

Poletje s Tukididom.

O nekaterih aktualnih vprašanjih zgodovinopisja

LUTHAR Oto, dr., znanstveni svetnik, prof., Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, oto.luthar@zrc-sazu.si

<https://orcid.org/0000-0003-1115-848X>

Poletje s Tukididom. O nekaterih aktualnih vprašanjih zgodovinopisja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 78/2024, št. 1-2, str. 192-215, 82. cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Namen besedila je vzbuditi interes za zgodovinopisje. Avtor se v uvodu sklicuje na (antične) pobudnike razprave o obliki in pomenu interpretacije preteklosti, njegova osrednja referenca pa je Tukididovo delo Peloponeška vojna. V osrednjem delu besedila avtor izbrane Tukididove iztočnice povezuje s premislekom razsvetljenskih avtorjev ter deli zgodovinarjev in filozofov 19. stoletja, z refleksijami slednjih pa osvetljuje osrednja vprašanja sodobnega zgodovinopisja. Obenem naslavlja Paul Veynovo vprašanje, kako pišemo zgodovino, ki je sredi in v drugi polovici 20. stoletja zaznamovalo nemalo število razprav, danes pa daje ton tudi sodobnim diskusijam na področju teorije in filozofije zgodovine.

Ključne besede: Tukidid, interpretacija preteklosti, Paul Veyne, sodobno zgodovinopisje, teorija in filozofija zgodovine

LUTHAR Oto, PhD, Principal Research Associate, Prof., Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, oto.luthar@zrc-sazu.si

<https://orcid.org/0000-0003-1115-848X>

Summer with Thucydides. On Some Current Questions of Historiography

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 78/2024, No. 1–2, pp. 192-215, 82 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The text aims to arouse interest in historiography. In his introduction, the author refers to the (ancient) initiators of the debate on the form and meaning of interpreting the past, and his central reference is Thucydides' work History of the Peloponnesian War. In the main section of the text, the author links selected passages from Thucydides with the reflections of Enlightenment authors and the works of nineteenth-century historians and philosophers and, on the basis of these reflections, sheds light on the central issues of contemporary historiography. At the same time, the author addresses the question raised by Paul Veyne of how we write history, a question that dominated much of the debate in the mid- and second half of the twentieth century and continues to shape contemporary discussions in the theory and philosophy of history today.

Keywords: Thucydides, interpretation of the past, Paul Veyne, contemporary historiography, theory and philosophy of history

Ob običajni refleksiji dogajanja na področju zgodovinopisja v postresničnostnem obdobju, ki ga ob splošnem pospeševanju družbenega razvoja¹ zaznamuje tudi prezentizem, avtor pobudo za pričujoči prispevek dolguje dvema jubilejema in nedavni smrti Paula Veyna, referenčnega zgodovinarja in avtorja prispevkov o razvoju zgodovinopisja. Prvi jubilej je povezan z obletnico Inštituta za zgodovino Milka Kosa ZRC SAZU, drugi, nič manj pomemben, pa je petinsedemdeseta obletnica nastanka Pregleda slovenske historiografije, ki ga je njen avtor Bogo Grafenauer, kasneje, nadgradil v prvi uvod v zgodovino historične misli. Leta 1960 je namreč v okviru založniške dejavnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani izšlo eno njegovih temeljnih del, *Struktura in tehnika zgodovinske vede: uvod v študij zgodovine*.

Ker si ob zavidljivi obletnici prva resna analiza nacionalnega zgodovinopisja zasluži posebno obravnavo, ki se je avtor namerava lotiti do konca »jubilejnega« leta, na tem mestu želimo samo še enkrat opozoriti predvsem na pomen celotnega Grafenauerjevega dela na področju zgodovinopisja. Pred njegovim *Uvodom v študij zgodovine* smo namreč imeli v slovenščini zgolj nekaj krajših besedil drugih članov »Ljubljanske zgodovinske šole«,² z njegovim preglednim opisom zgodovine zgodovinopisja, začetkov njenega slovenskega dela, razvoja metodologije in

¹ Mislimo na tisti del razprave o pospeševanju (akceleraciji) družbenega razvoja, ki problematizirajo logiko inovacij, ki je privedla do bliskovitega tehničnega razvoja, in ki opozarja na to, da obsedenost z inovacijami lahko privede do razvrednotenja temeljnega znanja, ki ga ni treba samo obnavljati, varovati in nadgrajevati, temveč tudi redno posredovati tako strokovni kot tudi širši javnosti.

² Sodeč po tipkopisu razprave Boga Grafenauerja »Stanje in problemi zgodovinske zavesti v Sloveniji« z datumom 15. XII. 1971 (Arhiva Boga Grafenauerja), naj bi to poimenovanje v nekoliko arhaični obliki (Historična šola ljubljanske modroslovne fakultete) prvič uporabil Janko Polec, v času med 1925 in 1949 profesor na pravni fakulteti UL. Med drugim je predaval tudi predmet Zgodovina prava. Posodobljeni izraz Ljubljanska zgodovinska šola prvič srečamo pri Zwittru, kasneje pa tudi pri Pavletu Blazniku, Janku Pleterskemu, Tonetu Ferencu in Bogu Grafenauerju. Če je Polec s svojim arhaičnim poimenovanjem morda želel samo opozoriti na kasnejši Oddelek za zgodovino FF UL, pa je pri Zwittru, ki je ob različnih priložnostih opozarjal na prednosti originala pred komentarji, pri Gestrinu in njegovi zavezanosti gospodarski zgodovini v izvedbi nouvelle histoire in pri Grafenauerjevem sistematičnem spremljanju razvoja slovenskega zgodovinopisja, mogoče zaznati ambicijo, da bi dokončno konstituiranje sodobnega slovenskega zgodovinopisja, ki temelji na visoki stopnji strokovnosti in dobrem poznavanju zgodovinopisja po svetu, pripisali skupini ljudi, ki so za ta proces najbolj zaslužni. V ta okvir nedvoumno sodi tudi Zwitrov in Grafenauerjev mentor Milko Kos, ki je zaradi svojega izobraževanja na Dunaju in izpopolnjevanja v Parizu imel dober razgled nad razvojem evropskega zgodovinopisja.

predstavitvijo osnovnih značilnosti »novega zgodovinopisja« pa smo v Sloveniji dobili prvo pregledno delo, ki je po krivici služilo predvsem kot univerzitetni učbenik. Kot referenčnega na področju zgodovinopisja so ga brali kvečjemu trije Grafenauerjevi kolegi na Filozofski fakulteti in SAZU in trije, štirje v drugih delih Jugoslavije. Med slovenskimi kolegi kaže še posebej omeniti Milka Kosa, ki si časti, da so zgodovinski inštitut pri SAZU poimenovali po njem, ni zaslužil samo s svojim delom na sintezi srednjeveške zgodovine slovenskega prostora, temveč gotovo tudi zaradi svojega interesa za historiografska vprašanja.³

Tretji, nič manj pomemben razlog za poskus predstavitve relevantnih historiografskih vprašanj 75 let po prvi izdaji *Uvoda* pa je, kot povedano, nedavna smrt Paula Veyna (1930–2022), ki je bil za številne inspirativen tudi pri svojih devetdesetih. Podobno kot Grafenauerja in Milka Kosa so tudi njega tudi na stara leta vznemirjala nikoli zastarela vprašanja v zvezi s statusom zgodovinske resnice, izbiro predmeta zgodovinskih in zgodovinopisnih raziskav, predvsem pa je bil prav on eden bolj zaslužnih za to, da je razprava na obeh področjih⁴ preseгла klasični nabor zgodovinskih raziskav. Ob vojnah, njenih glavnih akterjih, strategijah in tehnikah vojskovanja; ob razmišljanju o družbenih slojih (sužnji, meščani, aristokrati, oligarhi, svobodno ljudstvo), ustavah in zakonih; ob moralih, časti, pogumu ... je interes za preteklost razširil tudi na vprašanja ljubezni, zakona, seksualnosti, verovanja in mitov. V okviru zgodovinopisne oz. historiografske razprave pa se je posebej sistematično posvečal vprašanju vzročnosti, temeljnim zgodovinskim pojmom, zanemarjanju družbene zgodovine na račun politične in menjavi historiografskih paradigem. Prav v okviru slednjega je bil proti temu, da bi kar čez noč vsa zgodovina postala zgodovina vsakdanjega življenja. Predvsem pa si kaže zapomniti njegovo opozorilo pred pretirano aktualizacijo (kasneje so to preimenovali v prezentizem) v interpretaciji obravnavanega obdobja in dogajanja. Po njegovem mnenju moramo zgodovinarke in zgodovinarji neizogibno upoštevati govorico časa, ki ga želimo predstaviti.

Edino pri čemer se ne moremo povsem strinjati z njim, je njegovo opozarjanje na prepad med antičnim zgodovinopisjem in sodobno ekonomsko in socialno zgodovino. In zato smo se zatekli k Tukididu. In to ne samo k prvi, najpogosteje brani knjigi peloponeških vojn, temveč tudi k preostalim sedmim. Po eni strani zato, ker se v njih skriva presenetljivo veliko misli, ki družijo tesalskega hoplita iz petega stoletja pred našim štetjem in tržaškega baristo na začetku 21. stoletja ter zato brez težav premeščajo »prepad« 2500 let, po drugi strani pa zato, ker so že Tukidida vznemirjala historiografska vprašanja, ki so osrednji predmet pričujoče razprave.

³ Več o tem glej Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*, str. 154–155. Na tem mestu kaže opozoriti predvsem na njegovo izpopolnjevanje na pariški Ecole nationale des chartes in predavanja o zgodovinskih pomožnih vedah. Oboje je namreč vplivalo na njegov razmislek o strukturi in tehniki zgodovinske vede, ki je v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja vključevala tudi to, kar danes imenujemo filozofija in teorija zgodovinopisja.

⁴ Podobno kot kolegice in kolegi, ki se ob delu na različnih konkretnih raziskovalnih vprašanih redno ali občasno zanimajo tudi za aktualna historiografska vprašanja, tudi jaz ločujem med zgodovino, ki po eni strani predstavlja celoto našega ukvarjanja s preteklostjo, po drugi pa napeljuje na posamezna obdobja, dogajanja in njene akterje, in med zgodovinopisjem, katerega osrednji predmet je analiza načinov interpretacije.

Preden se jim posvetimo, pa ne moremo mimo ponovnega zagovora pomena (teorije) zgodovinopisja za strokovno interpretacijo preteklosti. Ne nazadnje tudi zato, ker nas to lahko (vsaj deloma) obvaruje pred dehistorizacijo preteklosti in politično instrumentalizacijo zgodovine.

Zakaj zgodovinopisje?

Ob spoznanju, da ima že vprašanje samo sorazmerno dolgo in burno zgodovino, kaže na samem začetku še dodatno poudariti pomen sprotne refleksije temeljnih (starih in novih) historiografskih vprašanj, ki se raztezajo od večnega vprašanja o konsistentnosti vsakokratne interpretacije oz. vprašanja o zgodovinski resnici, objektivnosti interpretacije, pa tja do vprašanja morebitne protislovnosti in različnega razumevanja časa. In prav teh vprašanj sem se poskušal lotiti v okviru praznovanja obletnice Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU. Vabilo na prireditev pa sem z veseljem sprejel tudi zato, da bi še enkrat opozorili na to, da je ob rednih, po možnosti sistematičnih, pregledih raziskovanih rezultatov konkretnih zgodovinskih projektov potrebno in koristno, vsaj vsake toliko časa, prelistati tudi referenčna besedila s področja teorije zgodovinopisja. To še posebej velja za periferna akademska okolja, ki tovrsten razmislek razumejo kot pristojnost drugih ved. Med temi se največkrat omenjata filozofija in historična sociologija, v tem stoletju pa se temu naboru dodajajo kulturne in spominske študije.

Dodaten izziv za spremljanje teoretske razprave na tem področju predstavljata (1) povečano število tehtnih razprav na tem področju in (2) historični revizionizem, ki je v slovenskem prostoru skoraj v celoti zastrl pogled na resno razpravo o zgodovini, teoriji in filozofiji zgodovinopisja.

Ob razvrednotenju profesionalnega zgodovinopisja najnovejša politična intrumentalizacija preteklosti, katere začetki v Sloveniji segajo v drugo polovico devetdesetih, ne krade samo časa in energije za sistematično raziskovanje preteklosti, temveč v veliki meri onemogoča sistematično spremljanje novih metodoloških pristopov za njeno interpretacijo. Da o poznavanju novih teoretskih razprav na tem področju niti ne govorimo. S kompleksno mrežo konceptov, ki se razteza od zgodovine vsakdanjega življenja, zgodovine mentalitet, idejne in intelektualne zgodovine, nove kulturne in socialne zgodovine do historične antropologije ter ustne in okoljske zgodovine, se sedaj ukvarjamo bistveno manj kot z radikalno reinterpretacijo nacionalne zgodovine druge polovice 20. stoletja.

Topografije, ki jo sestavlja sistematična obravnava posameznih družbenih, spolnih, poklicnih skupin, posledic tehnološkega razvoja in neodgovornega uničevanja narave, se v zadnjem času ni uspel resneje lotiti nihče v Sloveniji. Podobno velja za pomanjkljivi interes za kompleksna historiografska vprašanja.

O tem priča tudi univerzitetni pouk zgodovine, v okviru katerega sta na Filozofski fakulteti po upokojitvi Boga Grafenauerja in trenutka, ko je predavanja prevzel Marko Štuhec, tematizacija aktualnih historiografskih vprašanj in tematizacija posameznih zgodovinskih obdobji bili še vedno preveč ločeni. Precej slabša je (bila) situacija na Pedagoški oz. Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, kjer so

pri predavanjih Zgodovine in teorije zgodovinoisja gostovali pretežno kolegice in kolegi z ZRC SAZU ali FF UL oziroma kjer so to vsebino predavali profesorji z najmanj obveznostmi. Podobne razmere so bile na UP v Kopru in UNG.

Glede na to v slovenskem zgodovinoisju v veliki meri še vedno velja to, na kar sta pred štiridesetimi leti opozarjala že Dominick LaCapra in Hayden White, slednji pa je še pred izdajo obsežne razprave o metazgodovini⁵ obžaloval, da zgodovinarjem ni mar za teorijo. LaCapra je bil ob tem prepričan tudi, da večina zgodovinarjev in zgodovinarjev v zgodovinoisju – v smislu konkretne obravnave preteklega dogajanja – in teoriji zgodovinoisja, ki se posveča načinom te obravnave, vidijo nezdržljivo razliko. Zdelo se mu je, da se praktično zgodovinoisje, podobno kot sova, preveč drži tal, teorija, ki jo številni enačijo s kritiko, pa se kot orel poganja v višave. In če se po naključju srečata, pride do srditega spopada. Bil je prepričan, da bi v tesnejši zvezi obeh lahko nastala nadvse vitalna in odporna vrsta, medtem ko bosta vsak zase postopoma oslabela.⁶

Nekoliko starejši, sedaj že pokojni White, pa je vsako predstavo o tem, da je zgodovinoisje mogoče misliti izven ali brez teorije, razumel kot žalostno zablodo. Zablodo, ki ne upošteva niti etimologije pojma teorije, etimologije, po kateri je teoretsko razmišljanje vrsta razmišljanja, ki problematizira sam odnos med tem, kar lahko vidimo (grško *theoreîn*, »gledati, videti, motriti, opazovati«), in tem, kar si o videnem lahko mislimo. Po Whitovem mnenju je brez teorije mogoče početi ogromno zelo pomembnih, zanimivih in dragocenih stvari. Lahko na primer govorimo in poslušamo, ljubimo in sovražimo, se skregamo in se spravimo, uživamo in povzročamo bolečino ..., a razmišljanje gotovo ne spada mednje. Brez teorije ni *aktivne* misli; je le vtis.

Poletje s Tukididom

Večno vračanje k Tukididu pa ni zanimivo in koristno samo zaradi zgoraj omenjene etimologije besede teorija,⁷ etimologije, ki ji je avtor *Peloponeških vojn* ostal zvest kljub lastni udeležbi pri nekaterih dogodkih, o katerih je pisal, temveč tudi zaradi njegovih opozoril na nevarnosti državljanske vojne oz. posledice spopadov znotraj posameznih plemen in držav. Na to je opozarjal tudi zato, ker je bila interpretacija etničnih in internih političnih sporov že v antiki podvržena intenzivni ideološki instrumentalizaciji. Niti za trenutek moralističen je ob tem opozarjal na pokvarjenost, »ki se je kazala v [...] nezaslišanem načinu maščevanja« sprtih strani.⁸ Neredko »zaradi osebnega sovraštva«, ki je, sodeč po opisu prvih let vojne, že v petem stoletju pred našim štetjem nekatere napeljalo k »pretirani obliki« nasilja.⁹

⁵ Glej White, *Metahistory*.

⁶ Več o tem v Luthar (ur.), *Vsi Tukididovi možje*; glej LaCapra, *Retorika in zgodovina*.

⁷ Izvornemu pomenu je bil zvest tudi pri razumevanju besede *historia*, ki med drugim pomeni »učenje skozi raziskovanje« oz. »podajanje naučenega«.

⁸ Tukidides, *Peloponeška vojna*, str. 185.

⁹ Prav tam, str. 184. »Oče je celo ubil sina in ljudi so potegnili izpred oltarjev ter jih pobijali poleg njih. Nekaj so jih tudi zazidali v [...] svetišče, kjer so umrli.« Prav tam.

Še posebej pa ga je vznemirjalo »strankarsko sovraštvo [ki] se je razvilo do [neslutnih] grozodejstev« in pripeljalo do tega, da so se premagani v strahu pred mučenjem zatekli v samomor ali se pobijali med seboj.¹⁰ V zanj značilno skopem opisu na tem mestu govori o razmerah, v katerih so se po potrebi »spreminjali celo običajni pomen[i] besed«. ¹¹ Govori o situaciji, ki »nerazsodno drznost« vrednoti »kot zvesto in prijateljsko hrabrost«, trezno premišljeno razsodnost pa obsoja kot »olepšavanje boječnosti«. ¹² Govori o okoliščinah, v katerih tistega, ki »je znal krepko zmerjati« proglasijo za zanesljivega, za »sumljivega« pa tistega, »ki mu je ugovarjal«. ¹³ V opisanih okoliščinah »za pametnega« velja tisti, »kdor je koga z zvijačo premagal«, in končno, govori o razmerah, v katerih je začela »strankarska pripadnost« pomeniti »tesnejšo vez kot sorodstvo«. ¹⁴ Tovrstnih zvez, tako Tukidid, »niso sklepali, da bi čuvali zakone, temveč v lastno korist«, prisege, ki so jih med seboj sklepali, pa »jih niso vezale iz strahu pred božjimi zakoni, temveč mnogo bolj zaradi zavesti skupnih zločinov«. ¹⁵

Glede na citirano je razvidno, da se izčrpnega opisa maščevanja aristokratske stranke na Krfu ni lotil samo zato, ker so predstavljeni »načini smrti« zasenčili vse, kar se je v takih primerih dogajalo prej, temveč zaradi nadgradnje »strankarskega sovraštva«. ¹⁶ Poleg tega je hotel še enkrat poudariti, da »sta naglica in zaletavost največja sovražnika treznega presojanja«. ¹⁷ Po njegovem mnenju je prva »posledica neumnosti, druga pa [...] kratkovidnosti«. ¹⁸

Tega se je ne nazadnje držal tudi pri pisanju Zgodovine. Tudi pri tem je raje verjel morebitni »graji«, ki nas ne bi smela pretirano jeziti, kot »pohvalam«, ki nas napeljujejo k popuščanju in pomanjkanju premišljenosti. ¹⁹

Preden se posvetimo slednjemu, kaže poudariti, da se je že Tukidid zavedal, da kljub lastni udeležbi v posameznih bitkah ne bo mogel nikoli opisati, kaj vse so prestajali udeleženci vojne, obenem pa ga to ni niti malo vznemirjalo. Zavedal se je, da vpleteni sicer lahko podoživljajo in razumejo dogajanje, v katero so bili vpleteni, vendar o tem lahko nepristransko pišejo šele, ko iz njega izstopijo. Kot akterji so namreč preveč osredotočeni na lastno preživetje in doseganje ciljev, ki jih zasledujejo, kot zgodovinarji pa morajo, kljub »vročemu srcu«, ohraniti »hladno glavo«. ²⁰

Ob tem najpogosteje citiranim delu prve knjige Tukidid vedno znova opozarja na nujnost preverjanja dejstev, saj po njegovih izkušnjah ljudje radi »slepo zaupa-

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam, str. 185.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, str. 185–186.

¹⁶ Prav tam, str. 186.

¹⁷ Prav tam, str. 165.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam, str. 57.

²⁰ Prav tam, str. 13.

jo starim poročilom, ne da bi jih preverili.«²¹ Tistih, ki jim je »mar raziskovanje resnice«, je bilo očitno že takrat »zelo malo«, zato je po njegovem mnenju treba o dogodkih nenehno »poizvedovati« in iz zgodovinarjeve pripovedi izključiti vse, kar je »pravljичnega.«²² Podobno kot Periklej v načrtovanju obrambne strategije, se je tudi Tukidid pri interpretaciji preteklosti bolj bal lastnih napak, kot pa napak sovražnikov. In v primeru opisa preteklosti so to po njegovem mnenju predvsem tisti, ki se zaradi strankarskih preprirov izogibajo poštenosti in se predajajo brezvestnosti vsake vrste.²³ Pri tem je mislil na ljudi, ki v želji, »da bi [...] zadostili [...] maščevalnosti«, v napetih »razmerah radi razveljavljajo [...] zakone«, čeprav bi jim ti »v primeru poraza [...] nudi[li] upanje na rešitev.«²⁴

A več o tem kasneje. Najprej se moramo posvetiti percepciji in nadaljnjemu razvoju Tukididovih temeljnih spoznanj, pa naj gre za njegove izvirne ideje ali posledico vpliva grške renesanse, ki jo ponazarjajo Thales, Anaksimander in Anaksimenes. Poleg tega mislimo tudi na Tukididovo osvojitvev Hipokratovih konceptov iskanja (*semion*) vzrokov (za bolezen) in napovedi (*prognosis*) nadaljnega razvoja dogodkov.²⁵

Skratka, preden se lotimo vprašanj, kot je vprašanje soodgovornosti v širšem in ožjem pomenu, moramo vsaj v groben opisati razvoj razprave o historiografskem razumevanju normativnosti, objektivnosti, temporalnosti, selektivnosti, funkcionalnosti, trajnosti in konjunktornosti.

Pri analizi osnovnega razmerja med »večnimi« razvojnimi linijami in z njimi povezanimi temami na eni strani in občasnimi prelomi na drugi, skratka pri razumevanju osnovne strukture človeške zgodovine, pa moramo še posebej pozorno slediti razliki med »organskimi oz. relativno stalnimi gibanji« in gibanji, ki jih je Antonio Gramsci razumel kot »konjunktorna« oz. priložnostna iz zato »skoraj slučajna.«²⁶ Za Gramscija je to razlikovanje pomembno za preučevanje vseh zgodovinskih obdobij, saj nesposobnost razločevanja med »organskim«, ki ga, kot rečeno, enači z obstojnejšim in »slučajnim« (občasnim), lahko pripelje do hudih nesporazumov in/ali zlorab. Sicer pa je, tako Gramsci, razlikovanje med organskimi »gibanji« in dejstvi treba upoštevati pri analizi »situacij vseh vrst« in »ne le tistih, v katerih pride do regresivnega razvoja ali akutne krize.«²⁷

Za lažje razumevanje historiografske refleksije različnih *situacij* bodočega družbenega razvoja, ki je ena od stalnic historiografskih razprav, sem zato izbral razumevanje normativnosti. Podobno kot Daniel Woolf namreč tudi sam verjamem, da nam historična analiza percepcije običajnega, znanega, primernega in zato v veliki meri obvezujočega lahko pomaga tudi pri razumevanju določenih reinterpreteracij preteklosti. Ne nazadnje je na to opozoril že Tukidid, ko je svoj poskus rekonstruk-

²¹ Prav tam, str. 28.

²² Prav tam, str. 28–29.

²³ Prav tam, str. 186.

²⁴ Prav tam, str. 188.

²⁵ Glej tudi Kegan, *Thucydides*.

²⁶ Gramsci, *Izbrana dela*, str. 174.

²⁷ Prav tam, str. 176.

cije govorov pred vsakokratno bitko ali pomembno politično odločitvijo Aten in Špate utemeljeval s pojasnilom, da jih je napisal, kot si je »lahko predstavljal, da bi posameznik govoril, če bi hotel najbolje povedati to, kar je bilo vsakikrat potrebno«. ²⁸ Za Tukidida je torej blizu resnice tisto, kar je blizu takratni normi, v tem primeru običajnemu oblikovanju in posredovanju slavnostnih (na)govorov.

Kratek povzetek dolge razprave

Ker smo z Marjeto Šašel Kos, Nado Grošelj in Gregorjem Pobežinom dolgoročni refleksiji teh in podobnih vprašanj posvetili nekaj let dela, ²⁹ se bom, kot rečeno, v pričujoči razpravi omejil na historiografsko razumevanje (so)odgovornosti in normativnosti. Oboje pa nameravam obravnavati v okviru zgoraj omenjene interpretacije razvoja človeške družbe, ki je vse do konca 20. stoletja gradila pretežno na pogledu v prihodnost. In to kljub dolgi zgodovini neslutnih izbruhov sovražstva in nasilja; od tistih na Krfu 428 let pr. n. št., pa vse tja do holokavsta in drugih genocidnih praks v 20. stoletju.

Čeprav Tukidid vojne med Atenami in Šparto ni pisal zaradi vzgojnih vzgibov, se v njegovi *Zgodovini* v opisih vojaških pohodov, bitk in priprav nanje srečamo z opisi, ki so postali sestavni del zahodnjaškega izobraževalnega kanona. Najpogosteje to velja za govore, ki so jih v (Zahodni) Evropi, ZDA in Avstraliji od sredine 19. stoletja predpisovali različnim generacijam dijakov in študentov, še posebej v tistih delih kurikula, ki naj bi bili rezervirani za (moralne) zglede in opise ljudi, ki so jih utelešali. Pri istem izvoru so se napajali tudi biografi vladarjev oz. vladarskih hiš, z nalogo, da zagotovijo vladarsko legitimiteto svojih naročnikov vse tja do »me glene davnine«. ³⁰ Enako je veljalo za velike monoteistične religije v njihovih prizadevanjih za razumevanje božjih načrtov za bodočnost človeštva. V temeljnih izhodiščih oz. v okviru osnovnega pojmovanja pomena zgodovine se ta perspektiva ni spremenila niti v času razsvetljenstva, čeprav so takrat zamišljeni začetki ateizma veliko prispevali k sekularizaciji zgodovinopisja in k temu, da se je interpretacija preteklosti znašla v družbi drugih področij znanosti. In to skupaj z nastajajočimi vedami o družbi, ki naj bi, podobno kot zgodovinopisje, bile sposobne zaznati zakonitosti preteklega in bodočega razvoja. Med prvimi se je tega lotil matematik in filozof Nicolas de Condorcet, sopotnik francoske revolucije, ³¹ ki je svoj velikopotezni pregled človeške zgodovine začel z opisom značilnosti lovsko-nabiralskih družb, temu pa sledi opis razvoja človeške družbe do konca 18. stoletja. Kljub temu da se je med pisanjem že skrival pred žirondisti, je svoje razmišljanje zaključil v optimistični veri v »neskončni napredek«, ki bo premagal revščino in občutno podaljšal človeška življenja. Njegov optimizem sta delila tudi Hegel in Marx, njun prispevek k filozofiji zgodovine pa pomeni tudi začetek konca

²⁸ Tukidides, *Peloponeška vojna*, str. 29.

²⁹ Glej Luthar et al. (ur.), *Zgodovina historične misli I, II*.

³⁰ Bell, *Ego-Histories*, str. 43–44.

³¹ Glej Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique*. Tukaj po Condorcet, *Sketch for a Historical Picture*.

poskusov, da bi iz zgodovine izluščili verodostojna spoznanja za napovedovanje prihodnosti. Finale te razprave je posrečeno povzel Enzo Traverso v svoji zadnji knjigi *Singular Pasts: The »I« in Historiography*, kjer med drugim decidirano zapiše, da v 20. stoletju interpretacije preteklosti ni več mogoče enačiti z napovedovanjem prihodnosti in zato zgodovina ne more ponuditi odreditve.³²

Poleg tega tudi Traveso svari pred (novim) prezentizmom, ki se v zgodovinoisje po našem mnenju vrača vsaj iz dveh razlogov. Za prvega je deloma »kriv« razvoj spominskih študij. Govorimo o situaciji, v kateri je, zaradi nerazumevanja ali nepoznavanja metodologije spominskih študij, mestoma prišlo celo do zlitja zgodovine in spomina. Dodatna kolateralna škoda tega nesporazuma pa je naraščajoče prepričanje, da je mogoče kredibilno interpretirati samo novejšo zgodovino. Drugo zmotno lahko, vsaj deloma, pripišemo površnemu branju referenčnih avtorjev od Tukidida naprej. Med njimi kaže še posebej spomniti na Voltairja, ki je bil prepričan, da so najboljše knjige tiste, ki jih soustvarjajo bralci s svojim dopolnjujočim branjem. S tem je mislil na reflektirano branje, pri katerem tudi bralec, podobno kot avtor, izhaja iz lastnih izkušenj. In prav slednje velja tudi za sporočilnost *Kandida*, ki je, kot vsa druga Voltairjeva dela, izrecno didaktičen in prezentističen spis. Podobno je mogoče trditi tudi za Kantovo razmišljanje o potrebi po določenih normah in zakonih, v katerem ljudi primerja »z zvitim lesom, iz katerega ni mogoče ustvariti nič povsem ravnega«.³³ Kar pa ne pomeni, da ga pustimo zvitega oz. brez pravil, v Kantovem primeru, brez zakonodajnega reda (*gesetzmäßige Ordnung*). Podobnega mnenja so bili tudi zgodovinarji – in še vedno so to bili predvsem moški – v večjem delu 19. stoletja, po drugi strani pa so se na koncu vendarle odrekli razsvetljenski teoretski samorefleksivnosti in pokroviteljskemu odnosu razsvetljencev do srednjeveškega zgodovinoisja.

Mimogrede, prvi osnutek ocene srednjeveškega zgodovinoisja kot neverodostojnega, nezanesljivega, dogmatičnega in zato nezagodovinskega posredovanja dogajanja v preteklosti se je rodil prav na prehodu iz 18. v 19. stoletje, sooblikovali pa so ga predvsem ljudje okoli *Enciklopedije*. Za delno rehabilitacijo srednjeveškega zgodovinoisja, do katere je kljub razsvetljenski dediščini na koncu vseeno prišlo, sta, ob vabljeni uporabnosti zgledov, zaslužna dva prevladujoča historiografska razmisleka 19. stoletja. Po eni strani je prišlo do romantičnega premeščanja kantovskih konceptov moralnosti – kot nabora individualnih transcendentalnih in aspiracijskih vrednot – na moderne opise celotnih skupnosti, zaradi česar so Herderjevi sledilci začeli individualne značajske poteze, kot so plemenitost, dobrota, surovost itd., pripisovati celotnim narodom.³⁴ Podoben, če ne celo večji vpliv na pojmovanje zgodovine zgledov pa je, presenetljivo, imelo tudi Rankejevo vztrajanje pri kritičnem opisu dejanskega stanja. Pri zgodovinarju, ki je odločilno zaznamoval zgodovinoisje celotnega stoletja, se

³² Tukaj po Bell, *Ego-Histories*, str. 42–43.

³³ »... aus so krummem Holze, als woraus der Mensch gemacht ist, kann nicht ganz Gerades gezimmert werden.« Kant, *Idee*, str. 397.

³⁴ To je v bistvu naredil že Kant kar sam v »Razmišljanja o čustvu lepega in sublimnega«, ko je sestavil »globalno mrežo teles« in degradiral Špance, v času, ko so zahodno epistemologijo postopoma prevzemale Francija, Anglija in Nemčija; črnce in severnoameriška staroselska ljudstva pa opisal kot »divjake«, ki imajo malo oz. nikakršnega občutja v moralnem pomenu, oz. jih pustil na »pragu človeškega«; glej Kant, *Dve razpravi*.

namreč prepogosto zapostavlja njegova razcepljenost med Heglovim zavračanjem didaktične vrednosti zgodovinopisja in težnjo po izobraževanju bralcev. Podobno velja za njegovo razumevanje Heglovega nasprotovanja moralizaciji. Glede na to je Ranke, podobno kot večina drugih začetnikov modernega zgodovinopisja, ostal prepričan, da je iz resnične zgodovine sveta mogoče izluščiti bodoči razvoj, katerega končni cilj je, med drugim, tudi moralno neoporečno vladanje in upravljanje.

Vendar ne na ravni posameznika, saj je bil, podobno kot Hegel, tudi »oče znanstvenega zgodovinopisja« prepričan, da posameznik nima dostopa do »univerzalnega duha«, ki je po Heglovem mnenju edini pravi protagonist zgodovine. Glede na to je tudi Ranke verjel, da je zgodovina človeške družbe predvsem historična refleksija preteklosti nacionalnih kultur. Oziroma da genij in duh naroda, ki sicer deluje preko posameznikov, ni neposredno odvisen od njihove volje in zavesti. Glede na to država ni umetna tvorba, temveč organizem, ki predstavlja neko fazo v zgodovinskem razvoju sveta. Podobno kot Hegel se je tudi Ranke v nekem trenutku oddaljil od razsvetljenskega individualizma in pojem ljudske suverenosti podredil idealom (pruske) monarhistične države.

Preden pa se preveč zapletemo v specifično nemško razpravo, raje nadaljujmo z lordom Johnom Emerichom Edvardom Dalberg-Actonom, ki je nasprotje med moralno sodbo in objektivnostjo zaobšel tako, da je subjektivnost moralne sodbe združil z načelnim razumevanjem avtoritete in časti, interpretacijo obojega pa zapupal zgodovini. Naloga »zgodovinske znanosti«, tako Acton, »je ohranjati moralno kot osrednji kriterij za presojanje ljudi in dogodkov in kot edino stvar, o kateri se pošteni ljudje lahko strinjajo«. ³⁵ Kasnejši razvoj dogodkov je pokazal, da se »pošteni ljudje« ne strinjajo niti o tem, da so se nekateri med njimi, sledeč načelu »drugi časi druge navade«, pripravljani odreči celo osnovnim moralnim vprašanjem in iz zgodovine izbrisati tudi posamezne zločine. ³⁶ Kasnejši razvoj dogodkov je prav tako pokazal, da je ob presoji moralnega delovanja znal biti selektiven tudi Acton in da je topogledno bolj kot Kantu podoben Nietzscheju, ki je plediral za osvoboditev izpod »suženjstva moralnosti«. Za razliko od Hegla Nietzsche ni verjel v to, da je »mesto resnice lahko le znanstveni sistem«, temveč se je zavzemal za uveljavitev »'golega življenja' posameznika« in za njegovo eksistencialno samoosmislitev. ³⁷ Po drugi strani Nietzschejeva »kritika preobilja historičnosti« nikakor ne pomeni, da je bil nasprotnik »zgodovinskosti človeka«. Prej nasprotno, po njegovem mnenju je človek po svojem bistvu »zgodovinsko bitje«, saj ga od živali »loči prav zmožnost pomnjenja«. ³⁸ Glede na to je bil prepričan, da »življenje potrebuje usluge zgodovine«. ³⁹ Še več, »zgodovina pripada živečemu«, in to vsaj v treh ozirih: »pripada mu kot dejavnemu in umirajočemu, pripada mu kot ohranjujočemu in častečemu, pripada mu kot trpečemu in potrebnemu osvoboditve«. ⁴⁰

³⁵ Dalberg-Acton, *A History*.

³⁶ Podobno razmišlja tudi Daniel Woolf v *Getting Back to Normal*, str. 481.

³⁷ Bunta, *Friedrich Nietzsche*, str. 230.

³⁸ Prav tam, str. 231.

³⁹ Nietzsche, *O koristi in škodi zgodovine*, str. 235.

⁴⁰ Prav tam.

Bolj kot pomoč pri odgovoru na vprašanje o prekrivanju Actonovih in Nietzschejevih stališč s citiranim želimo opozoriti na to, da se je prvi, po potrebi, še vedno bil pripravljen podrediti srednjeveškemu in zgodnjenovoveškemu iskanju zglede, še posebej, če so se ti izkazali za koristne pri potrjevanju sodobnih vrednot. Po drugi strani pa sta oba, vsak na svoj način, jasno odgovorila na vprašanje o (ne)potrebnosti moralne normativizacije zgodovinopisja. Gre za identično vprašanje, ki ga je, slabo stoletje kasneje, eksplicitno zastavil tudi White, in sicer: ali je pripoved o dogajanju v preteklosti brez moralizacije sploh mogoča. In tudi on je prišel do negativnega odgovora. Točneje, ugotovil je, da je moralizacija ostala eden od zaščitnih znakov modernega zgodovinopisja. Kar se je spremenilo, je bil način njene implementacije. Ali rečeno drugače, v 19. stoletju se je vsaka historična interpretacija, ki je želela predstaviti vzroke in motive za opisano dogajanje, še vedno oklepala moralne normativnosti. Enako velja tudi za prevladujoče »ateistično« zgodovinopisje, na kar je želel opozoriti tudi W. H. Dray s tem, ko je dokazoval, da so zgodovinarske interpretacije neizogibno prežete z vrednotami, o čemer, tako Dray, priča natančnejša analiza jezika interpretacije preteklosti. Za ponazoritev svojega stališča je ponudil primerjavo med rabo besed *umor* in *oboj* oz. poskušal razložiti, kdaj in zakaj se zgodovinarji zatečejo k uporabi ene ali druge besede.⁴¹ Podobna vprašanja so preganjala tudi Herberta Butterfielda, avtorja pojma *mehka normativnost*, ki je trdil, da gre pri moralizaciji v prvi vrsti za etično vprašanje, ki »je vedno z nami in zato globoko zakoreninjeno v zgodovinopisje«. ⁴² Po drugi strani je bil prepričan, da to ne bi smelo opravičevati sodb interpretov preteklosti. Nasprotno, zgodovinarji bi se, tako Butterfield, morali vzdržati sodb opisanih akterjev. Podobno stališče je zagovarjal Frank Ankersmith, avtor referenčnih razprav o pomenski analizi historične prezentacije in vloge metafore (in drugih tropov) v zgodovinopisju. Za zaključek tega pregleda pa Ankersmitha nismo izbrali samo zaradi njegovega prepričanja, da v svojih interpretacijah zgodovinarji in zgodovinarke hočeš nočeš soočajo različna moralna in politična stališča. Podobno kot Allan Megill je namreč tudi Ankersmith prepričan, da je mehka moralna normativnost verjetno neizogibna, razpravo pa je (za sedaj) sklenil Woolf s pozivom k »ne-moralni normativni presoji« preteklega dogajanja in njenih akter/akterjev.⁴³ Ne, za Ankersmitha smo se odločili zato, ker je opozoril na to, da novo francosko zgodovinopisje ni le odkrivalo novih objektov raziskovanja preteklosti, in s tem odkrilo zgodovino v »nepokvarjenem stanju«, temveč je historiografsko samorefleksijo za pol stoletja postavilo ob bok raziskovanju konkretnih dogodkov, pojavov, ljudi in (osrednjih in obrobnih) družbenih skupin. Pri čemer so avtorji kot Paul Veyne začeli že pri opisu razmer v antiki.

⁴¹ Dray, *History*, str. 26.

⁴² Butterfield, *Moral Judgements*; tukaj po Bentley, *Herbert Butterfield*, str. 55–71.

⁴³ Woolf, *Getting Back to Normal*, str. 483.

O nekaterih najaktualnejših vprašanih zgodovinopisja ter avtoricah in avtorjih, ki jih obravnavajo

Glede na povedano je mogoče sklepati, da se je, od Tukididovega petega stoletja pr. n. št. pa vse tja do aktualnih razprav o normativnosti in temporalnosti zgodovinopisja v prvih desetletjih 21. stoletja zgodilo in spremenilo malo in veliko hkrati. Gotovo pa se je spremenila spolna sestava interpretov preteklosti in tistih, ki so njihovo početje analizirali. Od druge polovice prejšnjega stoletja to gotovo niso več samo moški in med tistimi, ki to niso, niso samo ženske. S (strokovnim) raziskovanjem preteklosti se v 21. stoletju zares ukvarjajo vsi, čeprav so tudi istospolnim dostop do profesionalne interpretacije preteklosti tlakovale ženske; na kar smo opozorili že v pregledu zgodovine historične misli. V zadnjih dveh desetletjih 20. stoletja so ženske (in drugi) uspele/uspeli prodreti tudi na Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Slednje omenjamo zgolj zaradi zgornje tematizacije moralne normativnosti, saj podobno kot Maurice Mandelbaum verjamemo, da to, kar v nekem obdobju razumemo kot »normalno« oz. »abnormalno«, igra pomembno vlogo v razumevanju vzrokov in razlogov za neko stanje.⁴⁴ Običajno ali neobičajno je namreč zaznamovano že »surovo gradivo«, na katero naletimo na začetku raziskave, kakor tudi »univerzalni nabor nerazporejenih dogodkov in osebnosti«. Še več, vrednostno je, tako White, zaznamovano že »zgodovinsko polje« samo po sebi.⁴⁵ Vprašanje je le, v kolikšni meri se zgodovinarke in zgodovinarji tega zavedajo oz. so se zavedali.

Odgovor na to vprašanje, točneje odgovor na vprašanje, kakšen je historio-grafski samorefleksivni potencial določenega (nacionalnega) zgodovinopisja, je odvisno od okolja, v katerem je to potekalo in še poteka, predvsem pa je odvisno od obsega in ravni te razprave. Tam, kjer je (bilo) interesa za teorije zgodovinopisja manj, ga srečamo še redkeje, tam, kjer je (bil) pogostejši in intenzivnejši, je nabor relevantnih besedil postal domala neobvladljiv. Meja med temi okolji na srečo ne poteka med evropskim in svetovnim vzhodom in zahodom ali severom in jugom, temveč se ta vije med akademskimi sredinami, v katerih je ta razprava potekala sproti, in akademskimi okolji, kjer je skoraj ni bilo. Prvim se je relativno hitro pridružilo tudi slovensko zgodovinopisje. Točneje, na tem zemljevidu sta se že pred slabim stoletjem znašla dva zgodovinarja in po starejšem so poimenovali Zgodovinski inštitut na SAZU. Pri Milku Kosu kaže opozoriti na oceno Boga Grafenauerja, ki pravi, da ga vprašanja »zgodovinskih koncepcij« niso izrecno zanimala, čeprav naj bi »iskal tudi v tej smeri«. Pri tem je mislil na Kosovo sistematično branje Zwitterove razprave *Sociologija in zgodovina*,⁴⁶ branje, za katerim so ostali zapiski, ki jih hrani ZIMK ZRC SAZU. Drugi, sicer pol generacije mlajši, pa je bil Fran Zwitter. In prav on je prvi opozoril na fran-

⁴⁴ Mandelbaum, *The Anatomy*.

⁴⁵ White, *Metahistory*, str. 27.

⁴⁶ Razprava je najprej (1937) izšla kot delno dopolnjeno nastopno predavanje na univerzi 5. novembra 1937 v reviji *Sodobnost*, kasneje (1938) pa v Akademski založbi še v razširjeni knjižni obliki.

coske *Annales* in s tem na dogajanje, ki je sredi prejšnjega stoletja zaznamovalo razvoj zgodovinopisja na štirih kontinentih.

In kako so videti stvari pol stoletja po tem, ko je Jacques Le Goff to dogajanje prekrstil v nastop *Nouvelle histoire*?⁴⁷

Kogar zanima razvoj razprave o teoriji zgodovinopisja, se lahko zateče predvsem k branju prispevkov v dveh referenčnih revijah. Starejša *History and Theory* je začela izhajati leta 1961, mlajša *Rethinking History* pa bo kmalu (leta 2026) praznovala tri desetletja obstoja.

Za lažje razumevanje besedil, ki v teh revijah izhajajo, pa je dobro poznati različne poskuse razvrstitve različnih teoretskih usmeritev; razvrstitve, ki so predmet razprav treh generacij avtorjev, med katerimi so bili najstarejši skoraj vsi tudi filozofi in/ali antropologi. Mislim na generacijo, ki so jo zaznamovali avtorji, kot so že omenjeni W. H. Dray, Arthur Danto, Jack H. Hexter, Louis Mink, deloma tudi Claude Lévi-Strauss. Njim je sledila nekoliko mlajša generacija z Whitom in Goeffreyjem Eltonom na eni in Lawrenceom Stonom na drugi strani teoretskega polja na čelu. Tem so sledili že omenjeni Dominick LaCapra, Frank Ankersmith, ob njiju pa še Gabrielle M. Spiegel, Natalie Zemon Davis, Pietro Rossi, Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Reinhard Koselleck, Aleida Assmann, Keith Jenkins in nekoliko mlajši Alun Munslow ter rastoča skupina uveljavljajočih se avtoric in avtorjev.

*

V zadnji generaciji dajejo v veliki meri ton razpravi Nizozemec Eelco Runia, Avstralka Marnie Hughes-Warrington, Izraelec Aviezer Tucker in Estonec Marek Tamm.

Prvi, Runia, je nase opozoril že pred 20 leti. Naprej s serijo izjemnih člankov v *History and Theory*, kasneje (oz. vmes) pa s projektom *Committing History*,⁴⁸ v katerem ugotavlja, da občasni dogodkovni plazovi, kakor imenuje prelomne dogodke tipa francoska revolucija, niso posledica točno določenih minulih dogodkov, temveč jih je treba obravnavati kot nekakšne vdore v zgodovino, vdore, katerih posledice so lahko tudi prave kulturne vrtoglavice (*cultural vertigos*). V prvi knjigi, ki je izšla na ameriškem akademskem tržišču in nosi naslov *Moved by the Past*, pa je to stališče nadgradil s prepričanjem, da se je do novih spoznanj mogoče dokopati skozi analizo konfliktov. Po njegovem mnenju že sam pomen pojma misliti pomeni stvari postaviti na glavo, jih razstaviti. Poleg tega je prepričan, da se originalni misleci do svojih spoznanj lahko dokopljejo samo tako, da se zoperstavijo ustaljenemu redu. Kar pomeni, da se z zgodovinopisjem ne more ukvarjati nekdo, ki trpi za hosofobijo, torej nekdo, ki ga daje strah pred neredom in umazanijo.

Včasih je treba, tako Runia, ta nered spustiti tudi v svojo strokovno/profesionalno delavnico/orodjarno (Marc Bloch) oz. se po Byronovem zgledu skregati s svojim delovnim orodjem. In ker smo to orodje najpogosteje mi sami, je lahko vse

⁴⁷ Glej Goff, Chartier in Revel (ur.), *La Nouvelle histoire*.

⁴⁸ Glej tudi Runia, *Into Cleanness Leaping*.

skupaj še posebej naporno, saj to pomeni, da mora biti dober zgodovinar vedno tudi v sporu s samim seboj.

Deloma to stališče Runia dolguje svoji vzporedni izobrazbi. Ob študiju zgodovine je namreč končal tudi študij psihologije. Kot zgodovinar pa je ta način razmišljanja prevzel po Haydnu Whitu, ki je že pred pol stoletja svaril pred predfiguracijami oz. pred vnaprej kodiranimi pomeni in predvidljivimi načini interpretacije.

Še posebej pa je po njegovem mnenju treba paziti na to, da si kot zgodovinarke in zgodovinarji ne začnemo lastiti preteklosti. V resnici (in tu se sklicuje na Hans-Georga Gadamerja) smo samo njen del, torej »In Wahrheit gehört die Geschichte nicht uns, sondern wir gehören ihr«.⁴⁹

Marek Tamm, če se vrnem še k preostalim imenom nove generacije, se je med trendseterje v zgodovinopisju uvrstil s svojimi razpravami o prezentizmu. Pred tem je dokazal, da dodobra pozna razvoj nove kulturne zgodovine. Ne nazadnje tudi s pomočjo njenega najeminentnejšega avtorja, Angleža Petra Burka, s katerim je leta 2018 izdal knjigo *Debating New Approaches to History*. Ali skozi delo na odmevnem zborniku *Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*, kjer med avtoricami in avtorji najdemo tudi Ann Rigney, Aleido Assmann, Jana Assmanna, Françoisisa Dosseja in znova Petra Burka. In zdi se, da je bil prav ta zbornik predpriprava na razpravo o prezentizmu oz. o nekritičnem interpretiranju preteklosti s pomočjo sodobnih predstav, vrednot in konceptov.

Po Tammovem mnenju je do tega moralo priti zaradi tega, ker se je »preteklost približala sodobnosti, sodobnost pa bodočnosti«, s čimer se je do nedavnega prevladujoče, v prihodnost usmerjeno razumevanje časa kot linearnega in neponovljivega spremenilo v nelinearno, povratniško in napredku nenaklonjeno konceptualizacijo časa. Sicer pa je pred dvajsetimi leti na to prvi opozoril francoski zgodovinar François Hartog, ki govori o na sedanost osredotočenem režimu historičnosti.⁵⁰

Pred zgoraj napovedano razpravo o soodgovornosti v zgodovinopisju pa opozarjam samo še na delo Marnie Hughes-Warrington, avtorico referenčnih del, kot so *Fifty Key Thinkers on History*, *History as a Wonder* in *Big and Little Histories*. Na tem mestu jo omenjam predvsem zaradi dela *History as Wonder*, v katerem ugotavlja, da je v naših zgodovinah preveč sodobnosti. Podobno kot Marek Tamm tudi ona govori o nastanku novega, na sodobnost osredotočenega režima historičnosti, ki spreminja osnovno metafiziko zgodovine. Po novem ta ni več usmerjena v razumevanje, razlaganje in opisovanje sveta, temveč v spreminjanje tega razumevanja. Po mnenju Hughes-Warringtonove je poudarek na revizionističnem branju koncepta metafizike zgodovine posledica tako imenovanega etičnega obrata, le-ta pa rezultat politizacije metafizike zgodovinopisja. Ena najbolj problematičnih posledic tega etičnega obrata je »eksplicitni revizionizem«, ki je po mnenju strokovnjakov za to vprašanje enak »izbrisu« določenega dela preteklosti.⁵¹

Slednje je dobra iztočnica za drugi del pričujočega besedila, del, v katerem se posvečamo vprašanju udeležnosti in/ali soodgovornosti. In tudi v tem primeru se

⁴⁹ Gadamer, *Wahrheit und Methode*, str. 281.

⁵⁰ Tu mislimo predvsem na njegovo delo *Regimes of Historicity*.

⁵¹ Aguas in Layana Iludain, *Franco's Repression*, str. 86.

zatekam k avtoricam in avtorjem, ki zadnje desetletje skrbijo za to, da ta razprava ostaja zanimiva in vznemirljiva ob enem.

Zgodovinoписje in zavedanje konca

Sicer pa gre tudi v tem primeru za temo, ki ima daljšo zgodovino, saj se zgodovinarji od Tukidida naprej pogosto sprašujejo, kdo in v kakšnih okoliščinah so akterji zgodovinskih sprememb (na vseh ravneh), v zadnjem času pa to vprašanje povezujejo z razmislekom o tem, v kolikšni meri in na kakšen način smo za to, kar se nam dogaja, soodgovorni. Pri tem se vse več avtoric in avtorjev sprašuje o človekovi vlogi pri uničevanju planeta, pri čemer pa se ne morejo dogovoriti niti o tem, od kdaj naprej je ta proces res odvisen predvsem od človeka.

V pričujoči razpravi pa nas bolj kot začetek antropocena (v 17., 18. ali na koncu v 20. stoletju) zanima, kakšen vpliv so imele posledice tehnološkega in s tem družbenega razvoja na zgodovinoписje. Skratka, zanimalo nas bo, kako je tehnični in družbeni razvoj, katerega začetke je, po Koselleckovem mnenju, treba iskati v času med 1770 in 1830, vplival na interpretacijo preteklosti. Torej, kako je na zgodovinoписje vplival trenutek, v katerem se je na preteklosti utemeljeno dojemanje časa začelo spreminjati v zagledanost v prihodnost oz. v prihodnji razvoj. Pri tem nas ne zanima toliko sam začetek moderne, ki ga je Koselleck poimenoval kot *Sattelzeit* človeške zgodovine, temveč njen iztek. Ni pa morda odveč opozoriti, da je, čeprav se je avtor izrazu »čas sedla« kasneje odrekel, le-ta lahko koristen za razumevanje ene prvih situacij, v kateri je prišlo do izrazitega dinamiziranja človeškega življenja. Pri tem mislimo na spremembe, ki jih je povzročila udomačitev konja. V trenutku, ko je jezdec na njegovem hrbtu obvladoval bistveno več prostora in razpolagal z bistveno več moči, je to odločilno vplivalo na človeški razvoj v celoti. Vplivalo je namreč skoraj na vse; na način obdelave zemlje oz. način produkcije nasploh, na transport, na način vojskovanja itd.

V današnji razpravi, ki se v največji meri osredotoča na posledice tehnološkega razvoja na prehodu zadnjih stoletij, pa se je za takšna prelomna obdobja uveljavil izraz pospešitev oz. pospeševanje, katerega osrednja posledica (tudi za zgodovinoписje) je prezentizem oz. osredotočanje na »neskončni sedaj«. Podobno kot »kratko-časnost« želi tudi izraz prezentizem opisati stanje, v katerem pride do prekinitve osredotočenosti na preteklost in prihodnost. V trenutku, ko smo zaradi klimatskih sprememb soočeni s koncem »različnih vrst obstoja«, je po prepričanju Nitzana Lebovica mogoče razmišljati tudi o različnih »predstavah in/ali občutenjih konca.«⁵²

Avtor, s katerim bomo prvenstveno polemizirali v tem delu besedila, pri tem izhaja iz razumevanja pojava soodgovornosti oz. sokrivde, ki se je uveljavil sredi prejšnjega stoletja, ko se je demokratična *politea* v različnih predstavah o prihodnosti želela distancirati od katastrofične preteklosti druge svetovne vojne. Sokrivda in soodgovornost sta bili namreč v napoto predstavi (in želji) (p)o bodočem(u)

⁵² Gre za okorni prevod izraza »sense of an ending«, ki ga je uvedel Lebovic v članku *Homo Complexus*, str. 410.

razvoju, ki ga Lebovic predstavi kot v prihodnost zadržto demokratično pluralnost. Pri tem opozarja, da tematizacijo sokrivde ne kaže vezati zgolj na situacije, v katerih »politični akterji vzpodbujajo genocidalna dejanja«, temveč na vse primere, v katerih »javne ustanove sodelujejo v težnji za kratkoročnim dobičkom«. ⁵³ Ali, kot bi dejal Hartog, v premislek o soodgovornosti oz. sokrivdi je treba vključiti vse primere, v katerih se »sedanjost želi predstavljati kot že preteklost«. ⁵⁴ Pri tem ne smemo pozabiti na Koselleckovo opredelitev *pretekle prihodnosti*, ki ponazarja človekovo vpetost v vse tri časovne dimenzije (preteklost, sedanjost, prihodnost). Po Koselleckovem mnenju so vsa pričevanja odvisna od tega, v kolikšni meri vsakokratne izkušnje reflektirajo preteklost, po drugi strani pa se kot zgodovinarke in zgodovinarji moramo zavedati, da so v prihodnost usmerjeni pričakovanja, upi in napovedi vplivali tudi na razvoj jezika. ⁵⁵

In končno, ne smemo se izneveriti Koselleckovemu priporočilu, ki nam nalaga vsakokratno poznavanje osnovnega izvora pojma, ki je predmet naše razprave. To še posebej velja za pojme, kot so sokrivda, soodgovornost, deloma tudi vpletenost, pojme, ki so se v evropski (in ameriški) pravni, nato pa tudi historiografski diskusiji uveljavili po letu 1945, torej v času, ki je narekoval resen premislek o vzrokih in posledicah fašizma in nacizma ter o vzrokih za drugo svetovno vojno. Angleški izraz *complicity*, ki združuje kar vse tri slovenske pojme, izvira iz latiniziranega grškega izraza *complexus* in latinske besede *plicio* (*complicitas*), ki opozarjajo na sovpletenost nekoga ali nečesa v nekaj. V situaciji, ki zanima nas, gre tako za vpletenost v nekaj kot tudi zapletenost neke situacije, v kateri se je nekdo znašel. O tem priča tudi grški izraz *pleko*. Ali kot razlaga Lebovic, mišljena je situacija, proces, stanje, ki dodobra zapleta življenje posameznika in drugih okoli njega. V povezavi z Aristotelovim pojmovanjem izraza *praxis* lahko *plicio* pojmujeemo tudi kot aktivnost, ki pa se lahko izteče tudi v pasivnem sodelovanju. Podobno je razmišljala tudi Hannah Arendt v *Vita Activa* (oz. *The Human Condition*), kjer je v zagovoru aktivnega (strokovnega, političnega, intelektualnega ...) življenja slednjega razumela v najtesnejši povezavi z odgovornostjo zanj.

Temu je sledilo pol stoletja razprave, ki se je raztezala od samoobtoževanja Prima Levija zato, ker je Auschwitz preživel, ⁵⁶ do lekcij o tiraniji Timothyja Snyderja, ⁵⁷ ki jih avtor, mimogrede, vpelje s citatom (»Da si bil zaveden, v politiki ni izgovor«) Leszeka Kolakowskega. In če kaj, velja to tudi za zgodovino pisje na začetku 21. stoletja. O tem so prepričani tudi avtorji referenčnih del, kot so *Hitler* (Ian Kershaw), »Frameworks for Social Engineering« (Christopher R. Browning in Lewis H. Siegelbaum), *Complicity in the Holocaust* (Robert P. Ericksen), *Complicity: Criticism Between Collaboration and Commitment* (Thomas Docherty) in vrsta drugih, med katerimi ne smemo (znova) spregledati Kosellecka, katerega osrednja vrlina je bila zmožnost opredelitve temeljnih značilnosti (in procesov) določenega

⁵³ Lebovic, *Homo Complexus*, str. 411.

⁵⁴ Hartog, *Regimes of Historicity*, str. 114.

⁵⁵ Glej tudi Steinmetz, *Nachruf*, str. 427.

⁵⁶ Tu mislimo predvsem na Levijevo knjigo *Ali je to človek*.

⁵⁷ Glej Snyder, *O tiraniji*.

časa. Med drugim tudi časa demokracije, ki ga je po njegovem mnenju treba razumeti kot čas »predpisovanja in upora«, čas zazrtosti v bodočnost, pospeševanja razvoja in ideologizacije.⁵⁸ Za vsako resno razpravo o zgodovinoisju pa je neizogibno vsaj okvirno poznavanje njegovega monumentalnega dela *Geschichtliche Grundbegriffe* oz. *Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*.⁵⁹ To, da je v naslovu omenjena Nemčija, je namreč zgolj pojasnilo, da so se avtorji zatekali k nemškimi zgleodom, osnovna etimološka in vsebinska razlaga pojmov pa velja za vse, ki jih preteklost zanima onkraj deskriptivnega opisa določenega dogajanja. Podobno kot Gotthold Ephraim Lessing⁶⁰ je bil namreč tudi Koselleck prepričan, da izvora besed ni mogoče samo poljubno opisati, temveč jih je treba natančno opredeliti. Samo tako je namreč »mogoče razumeti pojme, ki smo jih z besedami želeli opisati«.⁶¹ Pojmi, skupaj s svojo zgodovino, pa so, tako Koselleck, predpogoj za konsistentno interpretacijo preteklosti, v kateri pojmi, kot sta sokrivda oz. soodgovornost, igrajo eno od osrednjih vlog. Če lahko verjamemo Jacquesu Rancièreju, gre za pojem, ki ga je mogoče razumeti kot odsev v ogledalu, še posebej ko gre za razumevanje moči naše suverenosti v času, ki ga zaznamuje zasičenost na vseh področjih, od visokošolskega izobraževanja, ki se iz javnega dobrega spreminja v »osebno investicijo«,⁶² do najrazličnejših oblik konsistentne kritike, ki se v postresnični dobi prevaja v nelojalnost.⁶³ Nelojalnosti do političnih organizacij, naroda, javnih in zasebnih ustanov, krajevne skupnosti itd., pa vse tja do določene interpretacije preteklosti. Za nas je seveda najbolj zanimiv očitek nelojalnosti do slednje, čeprav je raziskovanje preteklosti neločljivo povezano s kritičnim preverjanjem obstoječih interpretacij.

Na drugem koncu istega spektra najdemo poziv k upoštevanju morebitnih kulturnih razlik, v zvezi s katerim se je že sredi prejšnjega stoletja uveljavila metaforična trditev, da je »zgodovina [...] tuja dežela« in da tam »delajo stvari drugače«.⁶⁴ V skladu s tem se je v okviru novega francoskega zgodovinoisja uveljavilo stališče, da je treba določene procese obravnavati v širšem prostorskem kontekstu. Eden vidnejših zagovornikov tovrstnega razmišljanja je bil tudi Lucien Febvre, eden od »očetov« novega francoskega zgodovinoisja, ki je bil prepričan, da je za zgodovino določene evropske države treba poznati zgodovino celotnega kontinenta, po drugi strani pa nas je prav on svaril pred splošnimi sodbami, kot je ta, ki začetke evropskega ateizma pripisuje Francoisu Rabelaisu.⁶⁵

⁵⁸ Koselleck, *Sediments of Time*.

⁵⁹ Koselleck ni bil samo pobudnik in sourednik Leksikona, temveč avtor vrste ključnih pojmov, med drugim tudi pojma demokracija, kot zadnji preživeli sourednik pa je najbolj zaslužen za študijsko izdajo leksikona iz leta 2004.

⁶⁰ Glej Lessing, *Ernst und Falk*.

⁶¹ Tukaj po Brunner, Conze in Koselleck, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. XIII.

⁶² Glej tudi Brown, *Undoing the Demos*, str. 181.

⁶³ Docherty, *Complicity*, str. 17.

⁶⁴ To metaforično ponazoritev zgodovine dolgujemo britanskemu pisatelju L. P. Hartleyju, ki je prav s tem stavkom začel svoj roman *The Go-Between*. Knjiga, ki je bila prvič objavljena leta 1953, je doslej doživela že dve ekranizaciji, popularna primerjava zgodovine s tujo deželo pa je okužila velik del britanske pop kulture.

⁶⁵ Tukaj mislimo na Febvрово razpravo *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century*.

Podobno velja za percepcijo časa in s tem povezanim rojstvom zgodovine dolgega trajanja, ki ga je Fernand Braudel poskušal ponazoriti z valovanjem morja.⁶⁶ Še preden pa nadaljujemo v to smer, še povabilo k branju njegovih temeljnih del *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* in *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje. Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče*.⁶⁷ V njem namreč prepričljivo dokazuje, da je kulturni in gospodarski razvoj v Sredozemlju v 16. stoletju začel vplivati na razvoj velikega dela Evrope in Severne Afrike oz. da se je na določenih področjih življenja sredozemski prostor raztezal od podsaharske Afrike na jugu do belgijskega Antwerpna na severu Evrope.

In če je Braudel cele generacije okužil z obojim, široko historično časovno in prostorsko perspektivo, velja Koselleck še vedno za nepogrešljivo referenco v razpravi o »teoriji zgodovinskega časa«,⁶⁸ točneje o sočasnosti nesočasnega (*die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*), zaradi česar je skoval pojem »časovni sloji« (*Zeitschichten*). Še točneje, do tega pojma se je dokopal na podlagi razmišljanja o nelinearnosti zgodovinskega časa. Kot mnogi pred njim je tudi on ugotovil, da v danem trenutku ostajajo, stisnjeni drug ob drugega, različni zgodovinski časi. Čeprav je njihovo »agregatno stanje« različno, eni so še giblivi, drugi že otrdeli, so vsi med seboj tesno povezani, zaradi česar lahko občasno pride tudi do napetosti in prelomov. Še posebej pri domnevno standardnih situacijah, ki pa se nikoli ne iztečejo v enake posledice, kar je, mimogrede, še dodaten dokaz, da se zgodovina ne ponavlja.

Nazaj na začetek

Podobno kot Braudel in Koselleck je razmišljal tudi Paul Veyne. Tudi on ni podlegel populističnemu aspektu metafore »zgodovina = tuja dežela«, saj je pri svojih raziskavah življenja v antiki ugotavljal, da marsičesa, kar se je dogajalo v središču rimskega cesarstva, ni mogoče razumeti brez primerjave z življenjem v sodobnosti. Po eni strani zaradi pomanjkanja virov, ki od nas terja veliko dodatnega mukotrpnega dela,⁶⁹ po drugi strani pa brez primerjave z življenjem v sedanosti težko razumemo topografijo starega Rima. To gotovo velja za prvi sistem enosmerne prometa v zgodovini nasploh, ki naj bi vsaj deloma rešil

⁶⁶ Glej Luthar, *Fernand Braudel*; glej tudi Braudel, *Zgodovina in različni pojmi časa*, predvsem del, v katerem Braudel različne časovne ritme primerja z valovanjem morja.

⁶⁷ Prvo je mogoče dobiti tudi v hrvaškem prevodu, drugo, ki je izšla v okviru zbirke *Studia Humanitatis*, pa žal samo še po knjižnicah in antikvariatih.

⁶⁸ Koselleck, *Sediments of Time*, str. XII.

⁶⁹ Podobno kot Hayden White se je tudi Veyne zavedal razkoraka med »gosto« in »redko« stskano zgodovino, pri čemer je pod »gosto« razumel opis francoske revolucije, z »redko« pa skupek »nekaj skromnih kronoloških podatkov«, ki so nam ostali znani o »enem ali dveh cesarstvih, od katerih nam je komajda ohranjeno njuno ime«. Pri tem se je tudi on skliceval na Lévi-Straussa in njegovo razmišljanje o zgodovini kot »neokmjeni celoti«, sestavljeni »iz posameznih področij, vsako od njih pa določa njegova lastna pogostost«. Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, str. 340–348. Tukaj po Veyne, *Kako pišemo zgodovino*, str. 334.

prometni kaos znotraj mreže cest in ulic, ki je v času Vespazijana in Tita narasla na neverjetnih 90 kilometrov.⁷⁰

Ob podobnih praktičnih rešitvah in siceršnjih razmerah v rimskem imperiju torej ni razmišljal samo Jérôme Carcopino, temveč tudi Veyne, ki je ob tem vztrajno opozarjal tudi na njihov dolgoročni pomen. O tem morda najbolje priča njegova razprava o posledicah prevlade monoteistične religije v Evropi.⁷¹

Na podoben celovit način je poskušal razmišljati tudi o interpretaciji preteklosti, ki jo je, v okviru splošnega pojma zgodovina, razumel kot izrazito protislovno polje oz. kot nekaj nedoločeneга, »razen ene izjeme morda: vse, kar se tam znajde, se je moralo resnično zgoditi«. ⁷²

Na spolzkih tleh ga zalotimo le pri oceni pomena filozofije zgodovine, o kateri je svoje nenaklonjeno stališče črpal predvsem iz branja Spenglerja in Kanta. In prav slednji naj bi ga pripeljal do sklepa, da predstavlja filozofija zgodovine v določenih situacijah nepotrebno podvajanje historiografije. In to kljub ugotovitvi, da se historiografija posveča analizi vsakokratne interpretacije in da kot taka predstavlja izhodišče vsakega raziskovanja preteklega dogajanja, povezanega s preverbo ostankov »naših verskih, filozofskih ali moralnih prepričanj«. ⁷³ Predvsem pa nas je zmotilo njegovo zanemarjanje minulih spoznanj, da je vsaka resna interpretacija preteklosti dobesedno prepojena s historiografskim razmislekom o njenem idejnem oz. ideološkem ozadju. Po drugi strani je mirno priznal, da je Kantu uspelo napisati pomemben del zgodovine človekove predstave o svobodi.

Glede Veyna lahko obžalujemo, da ni nadaljeval tam, kjer je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja začel, in sicer z referenčnim esejem o tem, kako pišemo zgodovine. Ali ko je razmišljal o tem, ali so Grki res verjeli svojim mitom, ⁷⁴ ali ko je iskal vire za rekonstrukcijo vsakdanjega življenja v Rimu in poskušal ugotoviti, ali so ljudje »stvari« počeli res tako zelo drugače. In če so, zakaj. In končno, kako je to sploh mogoče ugotoviti.

Če bi nadaljeval z iskanjem odgovora na to zadnje, bi s tem gotovo oživil razpravo tistih, ki so se sistematično ukvarjali z zgodovinarskimi možnostmi za opis preteklega dogajanja. To bi ga gotovo zapletlo v razpravo z vsemi, ki so razpravljali o tem, na kakšen način zgodovinar oblikuje svojo zgodbo oz. na kakšen način jo posreduje bralkam in bralcem. V ta okvir gotovo spada tudi razmislek o temeljih in/ali najpogostejših oblikah historične interpretacije ter o spoznavnoteoretskem statusu specifične historične razlage v primerjavi z npr. sociološkimi, antropološkimi, geografskimi in drugimi razlagami preteklosti.

Nadaljnji razmislek bi ga gotovo zapletel tudi v aktualno razpravo o (re)normalizaciji abnormalnega, s katero zaključujemo pričujočo razpravo. Ne nazadnje se je ta začela že v prejšnjem stoletju, in sicer kmalu po drugi svetovni vojni, vendar je zaradi omenjene stvarne rekonstrukcije abnormalnosti druge svetovne vojne

⁷⁰ Carcopino, *Daily Life*, str. 57.

⁷¹ Veyne, *When Our World Became Christian*, str. 312–394.

⁷² Veyne, *Kako pišemo zgodovino*, str. 333.

⁷³ Momigliano, *Zgodovinopisje v času ideologij*, str. 345.

⁷⁴ Veyne, *Les Grecs*.

precej časa ostajala v ozadju. Oziroma jo je v ospredje pripeljal tehnološki razvoj, katerega kolateralna škoda je tudi nezdržna de-historizacija preteklosti, ki jo je omogočila enostavna in izjemno učinkovita distribucija fiktivnih zgodovin. Druga, morda še hujsa posledica istega procesa oz. iste *situacije* je vse večja odsotnost in/ali zavračanje moralne sodbe, zaradi česar so kolegi, kot je Woolf, prepričani, da naš problem ni preobilje moralizacije, temveč pretirana redkost »premišljene moralne sodbe«. ⁷⁵ Ena od posledic tega so tudi »pošastne diskontinuitete«, ⁷⁶ ki otežujejo oblikovanje prepotrebne kontinuitete določenega dogajanja v preteklosti, kar bi v skrajnem primeru lahko pripeljalo celo do marginalizacije koncepta zgodovine dolgega trajanja.

A bolj kot to sta nevarna ignoriranje ali reinterpretacija travmatičnih dogodkov, saj oboje vodi do njihove popolne dehistorizacije. Med prvimi je na to opozoril že Hippolyte Taine s svojim spoznanjem, da večine akterjev francoske revolucije gotovo ni gnalo samo golo človekoljubje. Z retoričnim vprašanjem, ali so »krokodili [lahko] filantropi«, ⁷⁷ je tako med prvimi opozoril na spremembe, do katerih prihaja v trenutku, ko očividci zapustijo prizorišče. Tisti, ki jim sledijo, namreč radi poskrbijo za to, da šok postopoma zbledi in da travmatični dogodek postane »normalno katastrofičen«. Po mnenju Woolfa, ki se, podobno kot mi, pri tem naslanja na Jeana Baudrillarda, je to postalo sestavni del negacionistične kulture, ki »strmi za renormalizacijo tega, kar je videti moralno in fenomenološko ne-normativno«. Pri tem si kanadski kolega pomaga z nemškim »sporom zgodovinarjev«, v katerem je zaradi primerjave nacističnih zločinov z nasiljem ruskih vojakov in bombardiranjem zaveznikov prišlo do prevedbe »izvorno patološkega v kronično neobičajno«. ⁷⁸ S tem je, tako Woolf, »travma druge svetovne vojne v veliki meri že izgubila izvorni psihološki pomen in postala običajna kategorija [...] človeške izkušnje«. ⁷⁹ Na podoben način razmišlja tudi Ian Hacking, ki meni, da smo v to situacijo zabredli tudi zaradi inflatorne rabe pojma travma, zaradi česar naj bi dandanes večina odraslih ljudi doživela vsaj eno travmatično izkušnjo. ⁸⁰ A bolj kot to je za zgodovinopisje nevarna čisto običajna normalizacija abnormalnega, ki vodi v najnovejšo obliko banalizacije travme. Dodatni problem tega početja oz. tega procesa je odsotnost empatije. Če je banalizacija Eichmannovega početja v spisih Arendtove požela še dodatno vznemirjenje in vnovično podoživljanje posledic genocidnega ravnanja nacistov, aktualne relativizacije travmatičnih dogodkov sprožajo zgolj svojevrsten *petit frisson*. ⁸¹

⁷⁵ Woolf, *Getting Back to Normal*, str. 507.

⁷⁶ Runia, *Moved by the Past*, str. XIII.

⁷⁷ Taine, *The French Revolution*, str. XVII.

⁷⁸ Woolf, *Getting Back to Normal*, str. 509.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Hacking, *Historical Ontology*, str. 18.

⁸¹ Lyotard, *The Inhuman*, str. 106.

P. S. Poletje s Tukididom

Dela, kot je referenčna knjiga o banalizaciji zla ali Veynova monumentalna razprava o gladiatorskih igrah, ljubezni, družini in drugih aspektih antične družbe; ali zbirka esejev *Comment on écrit l'histoire: Essai d'épistémologie*⁸² žal niso del naše vsakodnevne lekture. Zavezani svojim raziskovalnim temam komaj zmoremo pregled specifičnega, z našim delom tesno povezanega gradiva in literature. Vendar nas to ne sme odvrčati od branja drugih temeljnih del. Ne zgolj zaradi splošne izobrazbe, temveč zaradi vzpostavljanja nujne distance do lastnega dela. Potopljeni v svoje gradivo namreč pogosto izgubimo sposobnost pogleda od zunaj, ki ga včasih lahko ponudi samo prebiranje širokopoteznih sintez tipa *Peloponeške vojne*. Pri tem gre namreč tudi za svojevrstno druženje z njihovimi avtoricami in avtorji. Še več, občasno (poletno) druženje z Arendtovo, Hartogom, Koselleckom ali Tukididom nam ne omogoča samo nujno potrebnega odmika, temveč nam odpira širši pogled na predmet lastne obravnave. In če kdo lahko ponuja prijetno, če ne celo spodbudno družbo za razmislek o aktualnih razpravah v zgodovinopisju, je to gotovo Tukidid, s katerim se splača preživeti vsaj del poletja.

Literatura

- Aguas, Jose Miguel Gaston, in Cesar Layana Iludain, Franco's Repression in Navarre through Its Spaces of Remembrance. *Observing Memories* 6, 2022, str. 86–91.
- Arendt, Hannah, *Vita activa*. Ljubljana: Krtina, 1996.
- Bell, David A., Ego-Histories. *The New York Review of Books* 70/11, 2023,
- Bentley, Michael, Herbert Butterfield and the Ethics of Historiography. *History and Theory* 44/11, 2005, str. 55–71.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Pariz: A. Colin, 1949.
- Braudel, Fernand, *Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje. Struktura vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče*. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.
- Braudel, Fernand, Zgodovina in različni pojmi časa. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 295–306.
- Brown, Wendy, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.
- Browning, Christopher R., in Lewis H. Siegelbaum, Frameworks for Social Engineering: Stalinist Schema of Identification and the Nazi *Volksgemeinschaft*. Michael Geyer in Shiela Fitzpatrick (ur.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. New York: Cambridge University Press, 2009, str. 231–265.
- Brunner, Otto, Werner Conze in Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, [1973] 2004.
- Bunta, Aleš, Friedrich Nietzsche. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 229–234.

⁸² Veyne, *Comment on écrit l'histoire*.

- Carcopino, Jérôme, *Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire*. Middlesex: Penguin Books, [1940] 1991.
- Condorcet, Nicolas de, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Pariz: Agasse, 1795.
- Condorcet, Nicolas de, *Sketch for a Historical Picture of the Progress of the Human Mind*. Dalton House: Forgotten Books, 2018.
- Dalberg-Acton, John Emerich Edward, A History of the Papacy. J. Rufus Fears (ur.), *Selected Writings of Lord Acton*. Indianapolis: Liberty Fund, 1988.
- Docherty, Thomas, *Complicity: Criticism between Collaboration and Commitment*. London: Rowman & Littlefield International, 2016.
- Dray, W. H., History and Value Judgements. Paul Edwards (ur.), *Encyclopedia of Philosophy*, četrti zvezek. New York: Macmillan, 1967, str. 26–30.
- Eriksen, Robert P., *Complicity in the Holocaust: Churches and Universities in Nazi Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Febvre, Lucien, *The Problem of Unbelief in the Sixteenth Century: The Religion of Rabelais*. Cambridge: Harvard University Press, [1942] 1985.
- Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1960.
- Grafenauer, Bogo, *Struktura in tehnika zgodovinske vede: uvod v študij zgodovine*. Ljubljana: Univerzitetna založba, 1960.
- Gramsci, Antonio, *Izbrana dela*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974.
- Hacking, Ian, *Historical Ontology*. Cambridge: Harvard University Press, 2002.
- Hartley, L. P., *The Go-Between*. London: Hamish Hamilton, 1953.
- Hartog, François, *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press, 2015.
- Hughes-Warrington, Marnie, *Fifty Key Thinkers on History*. London: Routledge, 2000.
- Hughes-Warrington, Marnie, *History as Wonder: Beginning with Historiography*. London: Routledge, 2018.
- Hughes-Warrington, Marnie, in Anne Martin, *Big and Little Histories: Sizing Up Ethics in Historiography*. London: Routledge, 2022.
- Kant, Immanuel, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. *Berlinische Monatschrift*, november 1784, str. 385–411.
- Kant, Immanuel, *Dve razpravi: Razmišljanja o čustvu lepega in sublimnega. K večnemu miru*. Ljubljana: Slovenska matica, 1937.
- Kegan, Donald, *Thucydides: The Reinvention of History*. London: Viking, 2009.
- Kershaw, Ian, *Hitler 1889–1936: Hubris*. London: Penguin Press, 1998.
- Kershaw, Ian, *Hitler 1936–1945: Nemesis*. London: Penguin Press, 2000.
- Kos, Milko, Pregled slovenske historiografije. *Jugoslovenski istoriski časopis* 1, 1935, str. 8–21.
- Kos, Milko, Pregled slovenske historiografije. Bogo Grafenauer (ur.), *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska matica, 1985, str. 7–20.
- Koselleck, Reinhart, *Sediments of Time: On Possible Histories*. Stanford: Stanford University Press, 2018.
- LaCapra, Dominick, Retorika in zgodovina. Oto Luthar (ur.), *Vsi Tukididovi možje: sodobne teorije zgodovinopisja*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije Krt, 1990, str. 137–62.
- Le Goff, Jacques, Roger Chartier in Jacques Revel (ur.), *La Nouvelle histoire*. Pariz: Retz, 1978.
- Lebovic, Nitzan, *Homo Complexus: The 'Historical future' of Complicity*. *History and Theory* 55/3, str. 409–424.

- Lessing, Gotthold Ephraim, Ernst und Falk. Gespräche für Freimaurer. 1778. Franz Muncker in Karl Goedecke (ur.), *Band 6*. Berlin: De Gruyter, 1890, str. 285–313.
- Levi, Primo, *Ali je to človek; Premirje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2004.
- Lévi-Strauss, Claude, *La Pensée sauvage*. Pariz: Plon, 1962.
- Luthar, Oto (ur.), *Vsi Tukididovi možje: sodobne teorije zgodovinoisja*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije Krt, 1990.
- Luthar, Oto, *Med kronologijo in fikcijo: strategije historičnega mišljenja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1993.
- Luthar, Oto, Fernand Braudel. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 293–295.
- Luthar, Oto, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja I, II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016.
- Lytard, Jean-Francois, *The Inhuman: Reflection on Time*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- Mandelbaum, Maurice, *The Anatomy of Historical Knowledge*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1977.
- Momigliano, Arnaldo, *Zgodovinoisje v času ideologij*. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 343–345.
- Nietzsche, Friederich, *O koristi in škodi zgodovine za življenje*. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 234–239.
- Runia, Eelco, *Into Cleanness Leaping: The Vertiginous Urge to Commit History*. *History and Theory* 49/1, 2010, str. 1–20.
- Runia, Eelco, *Moved by the Past: Discontinuity and Historical Mutation*. New York: Columbia University Press, 2014.
- Snyder, Timothy, *O tiraniji: dvajset stvari, ki smo se jih naučili iz dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Totaliteta, 2017.
- Steinmetz, Willibald, *Nachruf auf Reinhart Koselleck (1923–2006)*. *Geschichte und Gesellschaft* 32/3, str. 412–32.
- Taine, Hippolyte, *The Frech Revolution*, tretji zvezek. Indianapolis: Liberty Fund, 2002.
- Tamm, Marek (ur.), *Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*. London: Palgrave Macmillan, 2015.
- Tamm, Marek, in Peter Burke (ur.), *Debating New Approaches to History*. London: Bloomsbury Academic, 2018.
- Traverso, Enzo, *Singular Pasts: The »I« in Historiography*. New York: Columbia University Press, 2022.
- Tukidides, *Peloponeška vojna*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
- Veyne, Paul, *Comment on écrit l'histoire: Essai d'épistémologie*. Pariz: Éditions du Seuil, 1971.
- Veyne, Paul, *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes? Essai sur l'imagination constituante*. Pariz: Éditions du Seuil, 1983.
- Veyne, Paul, *When Our World Became Christian*. Cambridge: Polity Press, 2010.
- Veyne, Paul, *Kako pišemo zgodovino*. Oto Luthar, Gregor Pobežin, Marjeta Šašel Kos in Nada Grošelj (ur.), *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja II*, druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, 2016, str. 333–340.
- Voltaire, *Kandid ali optimizem*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, [1759] 1931.

White, Hyden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1973.

Woolf, Daniel, Getting Back to Normal: On Normativity in History and Historiography. *History and Theory* 60/3, 2021, str. 469–512.

SUMMARY

Summer with Thucydides. On Some Current Questions of Historiography

Oto Luthar

Primarily aiming to arouse interest in historiography, the author opens the article by invoking the (ancient) initiators of the discussion on the form and meaning of interpreting the past, with the most frequently cited reference being *History of the Peloponnesian War* by Thucydides. The author points to the Greek historian's lesser-known views and advocates for a comprehensive reading of his work. A similar intention underscores the central part of the text, in which the author draws a link between the selected Thucydides' theses with the deliberations of enlightened authors and the writings of nineteenth-century historians and philosophers. In the latter, he seeks reflections that will strengthen the grasp of the pivotal questions faced by contemporary historiography. In other words, it has already been amply demonstrated that predicaments, now encapsulated in the concept of presentism, were in one way or another also thoroughly examined by Voltaire and Hegel and that the significance of history for individuals and nations was, apart from Hegel and Kant, also explored by Nietzsche and Ranke. Another point that the author seeks to make is that the question of how we write history, also raised by Paul Veyne, has a much longer, and above all, a very turbulent history. Attesting to the long duration of this thought is, among other things, the presentation of several authors who co-shaped this and similar discussions in the mid- and second half of the twentieth century and, finally, of individuals who are currently ensuring that reflections on the theory and philosophy of history remain interesting after the first quarter of the new century. Something similar holds for the writings of authors who are engaged in reconstructing the history of historiography. The second part of the article focuses on three Slovenian authors who enabled Slovenia to position itself on the map of historiographical discussion at a relatively early stage. Finally, the author returns to the starting point by reiterating the advantages of keeping company with the ancient reference authors.

Jubileji

Osemdeset let prof. dr. Janka Prunka

Leta hitro tečejo, a če nam ne uidejo, lahko storimo tisto, kar nas je spremljalo do tedaj. To velja tudi za jubilej uglednega zgodovinarja v domovini in v svetu, zaslužnega profesorja ljubljanske univerze in prepoznavno javno osebnost dr. Janka Prunka, ki je zdaj, tudi po svoji osemdesetletnici, še vedno polno predan svojemu zgodovinarskemu in drugemu ustvarjanju. Svojih osemdeset let je obhajal konec leta 2022 in da potrdimo, kar smo pravkar zapisali, se je v času, ki je med tem potekel, podpisal še pod eno

obsežno monografsko delo.

Janko Prunk je svojo življenjsko pot začel v Loki pri Zidanem Mostu 30. decembra 1942. Po opravljeni maturi na celjski gimnaziji je leta 1961 vpisal študij zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti (FF) v Ljubljani in se leta 1966 zaposlil na današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino. Kmalu je postal eden od tistih raziskovalcev, ki so odločilno prispevali k razvoju vsebinsko širokega in modernega obravnavanja slovenske novejše zgodovine. Na FF je leta 1972 magistriral s temo *Slovenski krščanski socialisti med šestojanuarsko diktaturo 1929–1934*, 1976 pa doktoriral z obravnavo idejnopoličnega razvoja krščanskosocialističnega gibanja na Slovenskem med svetovnima vojnama. Disertacija je v knjižni obliki izšla pod naslovom *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (1977). Za študijo je leta 1980 prejel nagrado Sklada Borisa Kidriča. V letih 1975–1979 je deloval kot profesor na Pedagoški akademiji v Ljubljani, v tem času (1976) pa je začel predavati tudi na današnji Fakulteti za družbene vede (FDV). Po vrnitvi na inštitut se je posvetil politični zgodovini Slovencev v prvi jugoslovanski državi ter posameznim vidikom političnega dogajanja med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Pritegnila ga je tudi dinamika slovenske narodnopolitične misli. Leta 1986 je objavil študijo *Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945*, v kateri je predstavil še izbrane politične programe iz tega obdobja. Študija je izšla tudi v srbskem jeziku. Zanj je leta 1987 prejel nagrado *Vstaje slovenskega naroda*. V tem letu je pripravil tudi zbornik člankov in razprav, ki jih je do leta 1945 napisal predvojni krščanski socialist akad. prof. dr. Bogo Grafenauer (*Slovensko narodno vprašanje in slovenski narodni položaj*).

Za Janka Prunka je značilno, da ob znanstvenem delu pozorno spremlja tudi tekoče družbeno in politično dogajanje. Konec osemdesetih let je bil plod tega zanimanja zbornik intervjujev, ki jih je objavil z vodilnimi ideologi in politikami starih in novih političnih strank ter predsednikom Predsedstva RS in slovenskim članom Predsedstva SFRJ Milanom Kučanom in dr. Janezom Drnovškom (*Nova slovenska samozavest: pogovori s slovenskimi političnimi prvaki*, 1990). V naslednjih letih je objavil še več knjig. Leta 1992 je izšel *Slovenski narodni vzpon: narodna politika (1768–1992)*, leto kasneje je v soavtorstvu z Branimirjem Nešovićem objavil prvi slovenski postsocialistični in postjugoslovanski učbenik za zgodovino 20. stoletja *20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole*, leta 1994 je sledila *A brief history of Slovenia: historical background of the Republic of Slovenia* (1994–2008 je izšla tudi v italijanskem, nemškem, slovenskem in finskem jeziku) in v tem letu je presenetil še kot soavtor odličnega *Vodnika po slovenskih vinorodnih okoliših*. Leta 1995 je sodeloval pri pripravi sintetičnega pregleda *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki ga je za potrebe Državnega zbora RS pripravila skupina zgodovinarjev, leta 1996 pa je skupaj z Martinom Ivaničem pripravil *Osamosvojitve Slovenije: s kratkim orisom slovenske zgodovine*.

Če se zadržimo na monografski ravni Prunkovega raziskovalnega dela, nas čaka še navedba vrste problemsko širokih zgodovinopisnih in politoloških študij. Že leta 2003 je za Zentrum für Europäische Integrationsforschung Univerze Friedricha Wilhelma v Bonnu pripravil krajšo študijo *Die rationalistische Zivilisation – zasnovo svojih kasnejših velikih del Racionalistična civilizacija: 1776–2000* (2008) in *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015* (2015). Leto kasneje je objavil *Zgodovino ideoloških spopadov med vojnama*, sledili sta *Parlamentarna izkušnja Slovencev* (soavtorici Cirila Toplak, Marjetka Hočevar, 2005, 2006), v kateri so predstavili slovensko parlamentarno dejavnost od leta 1848 do 2000 oziroma 2004, in nato *Racionalistična civilizacija 1776–2000*. Slednjo je nadgradil s svojim drugim monumentalnim delom – *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije*. Ti, v slovenskem zgodovinopisju edinstveni deli, razkrivata avtorjevo duhovno in kulturno razsežnost, vpeto v izjemno široko zgodovinsko, politološko, sociološko, filozofsko, kulturno, umetnostno, antropološko in etičnomoralno vědenjsko obzorje, v katerem razjasnjuje zgodovinsko izoblikovanje moderne evropske družbe. Po našem prepričanju pomenita enega od ključnih kvalitativnih označevalcev slovenske zgodovinopisne misli. Na svoji knjižni polici bi ju moral imeti vsak, ki ga zanima domišljen in celovito podprt pogled na zadnjih 250 let evropske zgodovine. Če na tem mestu označimo Prunkovo razumevanje racionalizma, le-to izhaja iz Kantove kritike racionalizma ob koncu 18. stoletja. Kant je ob njega postavil transcendentno etiko, ki more uravnavati človekovo ravnanje in pustil transcendentno sfero veri. Za *Zgodovino Evrope v dobi racionalistične civilizacije* je leta 2016 upravičeno prejel *Zoisovo nagrado*.

Med obema zaobjemoma evropske zgodovine se je Janko Prunk ponovno posvetil tudi slovenski. Skupaj z Marjetko (Hočevar) Rangus je predstavil stoletje slovenskega političnostrankarskega razvoja 1890–1990 (*Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990*, 2014), to je od začetka večstrankarskega političnega

življenja na Slovenskem do njegovega ponovnega pojava po izteku socialističnega političnega monizma leta 1990. Ves čas svojega znanstvenega dela pa je sodeloval na vseh pomembnih zgodovinskih znanstvenih simpozijih doma in v tujini, ob tem objavljaj tudi v tuji znanstveni periodiki in vseskozi v domači, ter sodeloval pri leksikografskih, kronoloških in enciklopedičnih delih o občini in slovenski zgodovini. Lani je k njenemu poznavanju prispeval novo delo *Zgodovina slovenske politične misli*, v kateri je povezal in dopolnil svoja poglobljanja v novejšo narodno zgodovino in predstavil raznovrstne slovenske politične poti od pomladi narodov leta 1848 do sprejetja Ustave Republike Slovenije leta 1991.

Za Prunkovo znanstvenoraziskovalno pot je bilo pomembno izpopolnjevanje v tujini. Leta 1969 se je študijsko izpopolnjeval v Leipzigu, 1973 na Institut für europäische Geschichte v Mainzu in 1978 v École de hautes études en sciences sociales in na Institut Maurice Thores v Parizu. V študijskih letih 1984–1985 in 1994–1995 je bil kot Humboldtov štipendist gostujoči profesor na Univerzi v Freiburgu, kot gostujoči profesor pa je v letih 1988–1989 predaval tudi na Univerzi v Kölnu. Leta 1995 se je posebej posvetil pedagoškemu delu. Z inštituta je odšel na FDV, kjer so ga že leta 1988 izvolili so rednega profesorja. Na fakulteti je do upokojitve leta 2012 predaval občo zgodovino in zgodovino politične misli. Dejaven je bil tudi kot mentor pri diplomskih, magistrskih in doktorskih delih. V priznanje njegovemu pedagoškemu delu mu je Univerza v Ljubljani leta 2014 podelila naziv zaslužnega profesorja.

Živo zanimanje za aktualna družbena in politična vprašanja je Janka Prunka vodilo tudi v politiko. V letih 1992–1993 je bil minister za Slovence po svetu in narodnostne manjšine v Sloveniji v prvi Drnovškovi vladi. Leta 1999 je postal Ambasador znanosti Republike Slovenije, vrsto let pa je deloval v krščanskosocialističnem društvu 2000 in v uredniškem svetu društvene revije *Revija 2000*. Sodeloval je tudi z Uradom Vlade Republike Slovenije za informiranje in za njegove potrebe pripravil pregled slovenskega zgodovinskega razvoja, ki so ga vključili v publikacijo *Dejstva o Sloveniji* (poslovenjeni naslov); publikacija je v letih 2007–2011 izšla v španskem, angleškem, francoskem in nemškem jeziku.

Pri tako živem in iščočem duhu, ki vodi Janka Prunka, nas ne more presenetiti, da je svojo ustvarjalno silo izrazil tudi na literarnem področju. Leta 2021 je objavil roman – *Iskanje pristana*, s katerim je storil tisto, kar le izjemoma priključijo poznavalce posameznih zgodovinskih obdobj in njihove idejne podobe. Ob celotnem korpusu opravljenih raziskav se je odločil še za literarno preslikavo svojega razumevanja obdobja in ljudi, ki so ga kot zgodovinarja opazno zaznamovali: krščanskih socialistov v idejnem in političnem zgoščevanju časa pred drugo svetovno vojno na Slovenskem in v prvih letih njenega poteka. Pred ta duhovni, čustveni in umetniški izziv ga je postavil navdih za izris osebnega videnja posameznikovih eksistencialnih preizkušenj, ki mu jih nameni prelomno zgodovinsko dogajanje. Roman temelji v avtorjevem personalističnem prepričanju v družbeno ureditev, ki osebo kot moralni subjekt, absolutno spoštuje.

Janko Prunk je mnogo prispeval k slovenskemu zgodovinopisju in družboslovni misli. S svojo raziskovalno zavezanostjo že dolga leta širi spoznavni prostor

naše vede in razjasnjuje zgodovinsko pogojenost bivanjskega položaja današnjega slovenskega človeka. V to ga vodijo intelektualna prodornost, velika strokovna razgledanost in volja po sprejemanju vsakovrstnih izzivov, ki se prikazujejo na njegovem miselnem polju. V zavesti o teh duhovnih dobrinah mu iskreno čestitam za njegovih jubilejnih osemdeset let in želimo nadaljnji snovateljski pogled v prihodnost!

Jurij Perovšek

Salvator Žitko – osemdesetletnik

V trenutku, ko je ta zapis nastal, je Salvator Žitko postal že enainosemdesetletnik, kmalu po njegovi objavi bo že dvainosemdesetletnik. Naj zapis, posvečen osemdesetletniku, nikogar ne zavede: jubilent je oseba živahnega duha, pronicljivih idej, odprtega uma in vitalne držje, zato si njegovega jubileja še zdaleč ne upam opredeliti za visokega. Tudi ne gre za poklon jubilantovemu minulemu delu, kajti Salvator nam s svojimi objavami in s vpetostjo v številne kulturne, založniške, prosvetne in druge dejavnosti vedno znova dokazuje, da sta njegov temeljni opus in njegov temeljni prispevek k znanosti, kulturi, domoznanstvu in prosveti še zmeraj v nastajanju. Prodornost njegove misli, dovezetnost za nova spoznanja in zmožnost iskanja inovativnih poti do njih so še zmeraj odlike, ki jih je pri jubilantu nemogoče prezreti. Tudi njegov občudovanja vreden zanos je nezgrešljivo enak kot je bil v letih, ko sem ga kot študent občudoval v vlogi prodornega in pogumnega direktorja Pokrajinskega muzeja Koper, ali pozneje, ko je kot zgodovinar postal dejaven člen akademske skupnosti. Salvator je nepogrešljiv mentor, svetovalec in kritik, brez njegove pomoči in podpore je kakršnokoli delo na področju zgodovine, umetnostne zgodovine, kulture, prosvete, društvenega dela na Primorskem izjemno težko početje.

Salvator Žitko, rojen leta 1942 v Metliki, se je kmalu vrnil v okolje svojih prednikov, maturiral je na gimnaziji v Kopru. Po študiju zgodovine in umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti v Ljubljani, je leta 1966 svoje službovanje začel v Mestnem arhivu Koper, nadaljeval ga je kot profesor zgodovine, umetnostne zgodovine in estetske vzgoje na Gimnaziji Koper. Po letu 1977 se je zaposlil v Pokrajinskem muzeju v Kopru, ravnateljaval mu je do leta 2004. Po letu 2006, ko je bil izvoljen v naziv asistenta za zgodovino, se je začelo njegovo sodelovanje z Univerzo na Primorskem. Opravljal je pedagoško delo v okviru predmeta Zgodovina in etnologija Istre. Po tem, ko je leta 2014 postal doktor znanosti, je bil na Univerzi na Primorskem izvoljen v naziv docenta za področje zgodovine, dodeljen mu je bil tudi znanstveni naziv znanstvenega sodelavca.

Že za časa svojega službovanja na Gimnaziji v Kopru se je ukvarjal z raziskovanjem istrske lokalne zgodovine, za časa službovanja v Pokrajinskem

muzeju v Kopru pa je njegov opus že zrasel do mere, da je bilo mogoče jubilanta spoznati za enega vodilnih povojnih zgodovinarjev Primorske in zlasti Kopra na področju družbene, gospodarske in politične zgodovine v času od zgodnjega novega veka do 20. stoletja. Njegovi prispevki v periodiki načenjajo teme iz koprskе urbane in kulturne zgodovine, odstirajo nam pogled na koprski mestni areal v zgodnjem novem veku, kot je bil upodobljen na karti Giacoma Fina iz leta 1619, na tedanje koprsko in istrsko kulturno življenje in še posebej na delovanje koprskih akademij, kakor tudi na kulturno in umetnostnozgodovinsko zapuščino v Istri, sploh v Kopru v obdobju baroka. Ukvarja se tudi z regionalno versko zgodovino, z reformacijo v Istri, z glagoljaškim samostanom sv. Gregorja v Kopru in s tržaško-koprsko škofijo v 19. stoletju. Posveča se tudi vprašanju ustroja regionalne oblasti v času po razpadu Beneške republike, kakor tudi nacionalnemu vprašanju v Istri v 19. in 20. stoletju, še posebej antagonizmom in razvoju narodne zavesti pri tržaških in istrskih Slovencih. Med njegovimi številnimi monografskimi deli velja izpostaviti znanstveno monografijo *Avstrijsko Primorje v vrtincu nacionalnih, političnih in ideoloških nasprotij v času ustavne dobe (1861-1914)*, ki je izšla leta 2016. V njej je temeljito analiziral narodne, politične in ideološke konfrontacije v Avstrijskem primorju v drugi polovici 19. stoletja v kontekstu procesa nastajanja evropskih narodov in nacionalizmov. V knjigi *Beneški Koper : izseki iz zgodovinske dediščine*, ki je izšla leta 2019, je jubilant sistematično povzel znanje o urbanem prostoru zgodnjenovoveškega Kopra in ureditvi prprostora v njegovi okolici, kot si ga je mogoče pridobiti s temeljito analizo risb in kartografskega gradiva, hranjenega predvsem v Državnem arhivu v Benetkah. Monografija je rezultat dolgoletnega ukvarjanja s tovrstnim gradivom in uspešnega sodelovanja z institucijo, ki ga hrani.

Kljub obsežnosti njegovega historiografskega opusa predstavlja le-ta kanček vsega, za kar so Salvatorju na Primorskem zelo hvaležni. Je avtor in soavtor številnih odmevnih razstav, sploh za časa službovanja v Pokrajinskem muzeju v Kopru. Razstave so bile posvečene temam iz zgodovine in kulture Istre in Kopra, kot njenega nekdanjega političnega, družbenega in kulturnega središča. Salvator je neutruden promotor istrske zgodovine, domoznanstva, kulture in umetnosti. Tako je v letih 1977 do 1984 sodeloval pri oblikovanju in izdajanju *Zbornika za humanistične, družboslovne in naravoslovne raziskave »Slovensko morje in zaledje«* pri Založbi Lipa Koper. Leta 1989 je bil izvoljen za predsednika Zgodovinskega društva za južno Primorsko, to funkcijo opravlja še danes. Od leta 1991 je tudi odgovorni urednik revije *Annales* ter član izdajateljskega sveta revije *Acta Histriae* in Knjižnice Annales. Na Primorskem posebej cenijo njegovo zavezanost in predanost ohranjanju in vrednotenju umetnostne dediščine, kakor tudi spoštovanje večjezične ter večetnične kulture na območju Istre. Jubilant je od leta 1999 zunanji član Akademije dei Concordi v Rovigu (Italija). Kot ravnatelj muzeja je bil član Izvršnega odbora Društva muzealcev Slovenije (1988-1992), član Ekspertne skupine za muzeje in galerije pri Ministrstvu za kulturo (1996-2000) in član Nacionalnega sveta za kulturo pri Vladi RS (2002-2003). Leta 2005 je bil s sklepom Vlade Republike Slovenije imenovan za člana slovenskega dela Slovensko-hrvaške zgodovinske komisije. V letih od 2015 do 2020 je bil član odbora za valorizacijo

beneške dediščine v Istri in Dalmaciji (Comitato permanente per la valorizzazione del patrimonio Veneto nell'Istria e Dalmazia).

Jubilant je za svoj opus in zasluge prejel številna pomembna priznanja. Leta 2019 je prejel Častno priznanje Izidorja Cankarja »za temeljni doprinos k preučevanju kulturne dediščine Slovenske Istre«. Poznavajoč njegovo privrženost mestu, v katerem deluje in kateremu posveča skoraj vse svoje znanje, mu je med vsemi gotovo na prvem mestu leta 2021 podeljen naziv častnega občana Mestne občine Koper.

Dragi Salvator, hvala za vse nasvete, podporo in pomoč pri raziskovanju Kopra v poznem srednjem veku. Pri centru ICCHS na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se veselimo našega nadaljnjega sodelovanja.

Dušan Mlacović

Prof. dr. Metod Benedik – osemdesetletnik

Konec julija 2023 je v kapucinskem samostanu na Bregu nad Celjem novo desetletje začel prof. dr. Metod Benedik, cerkveni zgodovinar, zavzet raziskovalec, dolgoletni učitelj na Teološki fakulteti in zaslužni profesor Univerze v Ljubljani.

Prof. dr. Metod Benedik (roj. 30. julija 1943, Kranj – Stražišče) je po diplomu na Teološki fakulteti v Ljubljani (1968) študij nadaljeval na Fakulteti za cerkveno zgodovino univerze Gregoriana v Rimu (1969–73) in tam dosegel naslov doktorja cerkvene zgodovine (1973). V Rimu je izšla skrajšana oblika njegove disertacije *Die Kapuziner in Slowenien 1600–1750. Die Bedeutung und die Richtlinien der Kapuzinerpredigt in der steirischen Provinz*. Dogajanje v Cerkvi v času reformacije in po njej ter umeščanju novega reda kapucinov v potridentske prenovitvene načrte (koncil v Tridentu se je končal leta 1563) je namenil v nadaljevanju največ svoje pozornosti.

Že leta 1973 se je vrnil v Ljubljano postal honorarni predavatelj predmeta Zgodovina Cerkve na Teološki fakulteti v Ljubljani. Nasledil je dolgoletnega učitelja na isti fakulteti dr. Maksa Miklavčiča (1900–1971) in začasnega suplenta dr. Franca Perka (1929–2008). Dr. Benedik je bil izvoljen v naziv docenta (1976), izrednega (1985) in rednega profesorja (1990). Vsi študentje teologije, ki so se na ljubljansko Teološko fakulteto vpisali med letoma 1973 in 2012 so bili njegovi študentje. Predaval je redne predmete s področja zgodovine Cerkve, ki so bili vključeni v več študijskih programov, in nudil izbirne predmete z izbranimi in zanimivimi temami. Pripravil je več univerzitetnih učbenikov in priročnikov. Zgovoren pokazatelj njegovega pedagoškega dela so bila mentorstva pri številnih diplomskih delih (mentor pri 66 delih, komentor pri 8), 5 magistrskih delih in 4 disertacijah (pri 3 še komentor). Več mandatov je bil prodekan fakultete in dva mandata njen dekan (1990–94). Poleg rednega pedagoškega dela je bil aktiven v delovnih telesih fakultete (znanstveni svet, senat, akademski zbor, razne komisije) in po letu 1992 tudi Univerze v Ljubljani (senata, habilitacijske komisije) in pri razgibanem znanstveno-raziskovalnem delu. Univerza v Ljubljani mu je leta 2001 podelila zlato plaketo, leta 2013 pa še naslov zaslužnega profesorja.

Prof. Benedik je bil na Teološki fakulteti od leta 1973 do 2009 predstojnik Katedre za zgodovino Cerkev in Inštituta za zgodovino Cerkev (od 1990 do 2009). Najprej je bil odgovorni urednik publikacije Inštituta *Acta Ecclesiastica Sloveniae* (AES) (od 1990) in nato še njen glavni urednik (med letoma 1994 in 2008). Leta 2008 je izšel 30. letnik. Poskrbel je, da je v tej zbirki izšla vrsta pomembnih dokumentov za zgodovino Cerkev na Slovenskem. V več zvezkih, ki so obravnavali različne tematike, je prispeval svoj delež. Dolga leta je bil član uredniškega odbora *Bogoslovnega vestnika* in uredil vrsto monografij (za mnoge med njimi je prispeval uvodno besedo). Skupaj s sodelavci je izvedel vse postopke, da je bila ob podpori vodstva Univerze v Ljubljani leta 1992 Teološka fakulteta ponovno sprejeta med njene članice. V 38. letniku AES je predstavil svojo izkušnjo dogajanja okoli vključevanja fakultete v Univerzo.

Svojo raziskovalno pozornost je namenjal predvsem problemom cerkvene zgodovine poznega srednjega veka in začetka novega veka. Zanimala ga je zgodovina redovništva, med temi zlasti kapucinskega reda na Slovenskem, kateremu tudi sam pripada, in obdobju katoliške prenovne. Skupaj s p. Angelom Kraljem sta leta 1994 pripravila za objavo najpomembnejše vire o zgodovini kapucinov na Slovenskem, to je o nekdanji štajerski provinci (AES. 16). Kot voditelj kapucinske skupnosti v Škofji Loki (1985–1991, 1999–2008) in nato v Celju je poskrbel za ureditev knjižnic in drugih prostorov ter za seznanjanje javnosti z bogastvom obeh ustanov. Leta 2008 je izšla monografija *Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Ane Škofja Loka*, ob štiristoletnici cerkve leta 2015 pa še *Kapucinski samostan s cerkvijo sv. Cecilije Celje*. Čas delovanja v Škofji Loki mu je bil poseben izziv za raziskovanje zgodovinskega prispevka p. Romualda Marušiča (1676–1748), uglednega kapucinskega pridigarja štajersko-ilirske province in njegovega izvirnega dela *Škofjeloški pasijon*, najstarejšega ohranjenega dramskega besedila v slovenščini (napisano je bilo v letu 1721). Uredil je starejši del gradiva (v njem je tudi 21 inkunabul in izvorni zapis pasijona) in nato še novi del. Poskrbel je za novo postavitve knjižnice in stalne razstave o škofjeloškem pasijonu. S Slovensko akademijo znanosti in umetnosti je sodeloval pri faksimilirani izdaji zbirke pridig *Sacrum promptuarium* Janeza Svetokriškega leta 1998. Prof. Benedik je bil med pobudniki ponovne oživitve pasijonske procesije in uprizoritve pasijona, po letu 1999 pa je sodeloval z režiserji in igralci pri vseh uprizoritvah. Ko so načrtovali izvirno postavitev pasijona ob njegovi tristoletnici, jim je to preprečila pandemija covida-19.

Ob jubileju 550-letnice ljubljanske (nad)škofije je pripravil oris zgodovine njenih župnij *Mati mnogih cerkva: župnije ljubljanske nadškofije v sliki in besedi* ter priredil šmarnično branje, ki ga je ob jubileju petdeset let pred tem zastavil prof. Maks Miklavčič *Škofja pod Marijinim varstvom. Šmarnice ob 550-letnici ljubljanske (nad)škofije*.

Pripravil je več krajših del, ki jih lahko gledamo kot na prispevke za krajevno zgodovino. V to sodita kratka zgodovina in oris božje poti na Brezjah (1977) ter oris župnije Bohinjska Bela 1876–1976 (1976). Obsežnejši sta monografija ob 600-letnici župnije Kranjska gora (1990) in ob tisočletnici župnije Šmartin pri

Kranju (2002); obe je pripravil skupaj s svojim starejšim bratom Markom. Med splošnimi cerkvenimi temami je pozornost namenil obhajanju svetih let (*Sveto leto od Bonifacija VIII. do Janeza Pavla II., 2001*) in prvemu leksikonu papežev v slovenskem jeziku (*Papeži od Petra do Janeza Pavla II.*), ki je doživela dve izdaji (1989, 1996). Kot zavzet član kapucinskega reda in nosilec vrste odgovornosti v tej skupnosti je cenil vrednost in pomen pridigarke dejavnosti v delovanju skupnosti in vsakodnevnega cerkvenega utripa. S tega področja je pripravil prevod knjige *Misli za vsak dan* (1970) in zbirko duhovnih tem kot pripomočka za pridigarje in osebno razmišljanje *Gospodov dan z Besedo* (2005).

V mednarodnem prostoru je prof. Benedik predstavljal prispevek slovenskih protestantskih avtorjev, ugledne osebnosti iz slovenske narodne in cerkvene zgodovine in monografska vprašanja slovenskega kulturnega in cerkvenega prostora. Je član Mednarodne mariološke akademije, Evropskega središča za študij meniških redov in kongregacij in Združenja učiteljev zgodovine Cerkve v nemškem govornem področju. Razvil je tesno sodelovanje s teološkimi fakultetami v Avstriji in Nemčiji, kjer je bil pogost predavatelj, poročevalec v habilitacijskih postopkih in član raznih delovnih teles.

Da bi poznanje cerkvene zgodovine vstopalo v najširše plasti bralcev in pri tem pomagalo pri popularizaciji zgodovinskega védenja, je bil sodelavec številnih strokovnih in poljudnih glasil, radijskih in televizijskih postaj, diskutant na okroglih mizah in odprtih interdisciplinarnih forumih. Uredil je dva pregleda cerkvene zgodovine na Slovenskem: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (1991) in *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju* (2002). Leta 2016 je pri Celjski Mohorjevi družbi izšla obsežna monografija in kar neke vrste povzetek njegovega dela *Krščanstvo na Slovenskem v luči virov*.

Bil je voditelj treh projektov: Od reforme do jožefinskih reform (1993–96), Dejavnost ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1996–2001) in Cerkev in država na Slovenskem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne (2001–04). Poskrbel je, da so bili rezultati raziskovalnih projektov prezentirani v javnosti.

Zaradi njegovega zavzemanja za ureditev in raziskovanje kapucinske knjižnice v Škofji Loki, njene vključitve v knjižnični sistem in omogočanja dostopnosti raziskovalcem ter širši javnosti, zaradi česar je postala zgled sodobno urejene historične knjižne zbirke je Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana prof. Benediku podelila Trubarjevo priznanje za leto 2023.

Prof. Benedik je bil med voditelji in organizatorji delovanja Slovenske teološke akademije v Rimu, ki je od leta 1981 do 2008 pripravljala odmevne mednarodne simpozije in izdajala zbornike po skupnim naslovom *Simpoziji v Rimu* (od 1983 do 2009). V zadnjem zvezku zbirke so bili objavljeni prispevki o Primožu Trubarju. V temeljih je bil načrtan tudi naslednji posvet o lavantinskem škofu Jakobu Stepišniku, a so višje sile preprečile izvedbo. Objavil je 10 znanstvenih in strokovnih monografij, 26 izvornih znanstvenih razprav, 11 preglednih znanstvenih razprav in prispeval poglavja za več kot 40 znanstvenih in strokovnih monografij. Sodeloval je na več kot 40 znanstvenih srečanjih, večji del v mednarodnem prostoru.

Za prof. dr. Metoda Benedika je značilna velika predanost pedagoškemu delu in ustanovi, na kateri je deloval skoraj štiri desetletja, pozornost do kolegov in do študentov, zavzetost za iskanje zgodovinske resnice in za afirmacijo cerkvene zgodovine v slovenskem prostoru. Ob jubileju mu želimo trdnega zdravja in še veliko ustvarjalnih moči, da bo še naprej odkrival korenine naše narodne in religiozne preteklosti ter s svojimi izvirnimi in pronicljivimi uvidi pomagal graditi prihodnost.

Bogdan Kolar

V spomin

Ana Benedetič

(29. 7. 1930 – 4. 12. 2023)

4. decembra 2023 je umrla dr. Ana Benedetič, ustanoviteljica in dolgoletna vodja Arhivsko muzejske službe Univerze v Ljubljani.

Rojena je bila v Ljubljani, v delavski družini, staršema, ki sta po prvi svetovni vojni pred fašističnim nasiljem pribežala v Ljubljano. Po maturi, leta 1950 na VI. državni gimnaziji, se je vpisala na Filozofsko fakulteto, kjer je leta 1956 diplomirala na oddelku za zgodovino.

Tu je leta 1996 tudi opravila rigoroz in zagovarjala doktorsko disertacijo z naslovom Prizadevanja za ustanovitev slovenske univerze po letu 1898.

Po diplomi je poučevala zgodovino na gimnaziji v Postojni, leta 1959 pa se je vrnila v Ljubljano, kjer se je zaposlila kot učiteljica na osemletki. Najprej na šoli Valentina Vodnika v Zgornji Šiški, kasneje pa je delovala na Osnovni šoli Poljane in opravila strokovni izpit za naziv profesor srednje šole.

Od leta 1964 je bila zaposlena kot kustosinja v oddelku za novejšo zgodovino v Gorenjskem muzeju v Kranju in opravila strokovni izpit za naziv kustosa za zgodovino. V štirih letih delovanja v Kranju je pripravila enajst razstav, od tega deset samostojnih in objavila številne strokovne in znanstvene razprave. Predmet njenega preučevanja je bilo narodnoosvobodilno gibanje na Gorenjskem in Koroškem, nemška koncentracijska taborišča, partizanske tehnike in tiskarne, pa tudi odmevi oktobrske revolucije in prve svetovne vojne na Gorenjskem, povojni razvoj občine Kranj in druge teme iz preteklosti Gorenjske.

Njeno delo na Gorenjskem ni ostalo neopaženo v Ljubljani. Leta 1968, ob pripravah na petdesetletnico delovanja prve slovenske univerze, je na prošnjo tedanjega univerzitetnega vodstva in prof. dr. Frana Zwittera, prišla na Univerzo v Ljubljani, kjer je pripravila jubilejno razstavo in sodelovala pri jubilejni publikaciji. Zbiranje arhivskega in muzejskega gradiva za petdesetletnico je bilo povod za ustanovitev Arhivsko muzejske službe Univerze v Ljubljani, ki jo je vodila do upokojitve leta 1996.

Na novo delovno mesto je prišla v najbolj ustvarjalnem življenjskem obdobju. Prekaljena s šolsko prakso in že vpeljana v muzejsko znanstveno in raziskovalno delo se je soočila z novim delovnim področjem – arhivistiko.

Arhivsko muzejsko službo Univerze v Ljubljani je po zgledu sorodnih ustanov na evropskih univerzah zasnovala kot kompleksno dejavnost s tremi delovnimi enotami: arhivski oddelek, muzejski oddelek in priročna knjižnica z dokumentacijo. Po raznih zasilnih prostorih je evidentirala arhivsko gradivo ljubljanske univerze in njenih ustanovnih članic, ga prevzemala v osrednje skladišče v Deželnem dvorcu, ga urejala in popisovala. Na muzejskem področju je bila njena dejavnost usmerjena v zbiranje in dokumentiranje premične kulturne dediščine z visokošolsko tematiko. V okviru službe je zasnovala priročno strokovno knjižnico, fototeko in časopisno dokumentacijo.

Tudi na Univerzi je nadaljevala z razstavno dejavnostjo. Razstavi ob petdesetletnici Univerze so sledile še razstave: Univerza v Ljubljani in 40 let KPS (1977), Univerza v Ljubljani 1919 – 1930 (1992), Univerza v Ljubljani 1919 – 1945 (1993), 50 let Ekonomske fakultete v Ljubljani (1996) in Dr. Mihajlo Rostohar (1996). Pripravila je tudi več samostojnih publikacij o zgodovini ljubljanske univerze: Pot do slovenske univerze (1981), Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev 1919 – 1941 (1987), Slovenski študenti in Univerza 1941 – 1945 (1999), Poti do univerze (1999), Deželni dvorec v Ljubljani 1902 – 2002 (2002), in objavila številne razstavne kataloge. Oktobra 1991. leta je na zborovanju srednjeevropskih univerzitetnih arhivov na temo »Arhivpraxis und Historische Forschung« sodelovala z referatom »Einige spezielle Probleme des Archivgutes der Universität Laibach«. Svoje izsledke o zgodovini ljubljanske univerze in visokega šolstva v Ljubljani je javnosti predstavila tudi v več radijskih oddajah na Radiu Ljubljana, v letu 1995 pa je o zgodovini visokega šolstva spregovorila tudi na Radiu Trst.

Ob zanimanju za dejstva, ki so pripeljala do ustanovitve Univerze v Ljubljani ter preučevanju njenega nadaljnjega razvoja, so jo posebej pritegnile usode posameznikov. Preučevala je vloge Mihajla Rostoharja, Ivana Hribarja in Danila Majarona v prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze. Pritegnila sta jo Franc Munda s svojim poslednjim volilom študentom in dr. Ivan Oražem, ki je svoje premoženje zapustil Medicinski fakulteti. Z velikim veseljem se je pridružila preučevanju prvih doktoric znanosti v svetu, ki ga je spodbudila Mednarodna rektorske konference (CRE), ter javnosti predstavila prvo doktorico, ki je bila promovirana na ljubljanski univerzi, dr. Ano Mayer Kansky.

Vedno jo je zanimala tudi lokalna zgodovina. Prispevke o preteklosti Šentvida in Šiške, kjer je bila rojena in je živel, je objavljala v lokalnih glasilih. Večino življenja je preživela v vili Gustava Tönniesa, kar jo je usmerilo k preučevanju ustanovitelja ene izmed najbolj podjetnih rodbin na Slovenskem. Navezala je stike s Slovensko-švedskim društvom, kar je privedlo do evidentiranja arhivskega gradiva o tej pomembni družini, v katerem sodelujejo številni arhivi in muzeji iz Slovenije, sosednjih držav ter Bosne in Hercegovine.

Za svoje delo je bila večkrat nagrajena. Leta 1972 je za sodelovanje pri moderni muzeološki postavitvi gradiva v Gorenjskem muzeju v Kranju dobila

Prešernovo nagrado gorenjskih občin. Leta 1988 je prejela nagrado Dneva vstaje slovenskega naroda za zbornik Slovenski študentje v boju za narodno in socialno osvoboditev 1919–1941. Leta 2000 jo je glavni odbor ZZB NOB Slovenije nagradil z zlato plaketo za zbornik fotografij z naslovom »Slovenski študenti in univerza 1941–1945. Istega leta je za delo na področju preučevanja zgodovine slovenskega visokega šolstva prejela plaketo mesta Ljubljane.

Dr. Ana Benedetič je na Univerzi v Ljubljani pustila neizbrisno sled in ostaja v njenem zgodovinskem spominu.

Tatjana Dekleva

Miloš Fon

(3. 10. 1980 – 11. 7. 2023)

11. julija 2023 se je poslovil doktor zgodovinskih znanosti Miloš Fon.

Diplomiral je leta 2006, v letih od 2008 do 2011 je bil mladi raziskovalec na katedri za zgodovino starega veka na Oddelku za zgodovino Filozofske Fakultete Univerze v Ljubljani ter dosegel po neposrednem prehodu na doktorski študij leta 2016 doktorat znanosti iz zgodovinskih ved. Kot študent je bil zelo prizadeven. Za diplomsko nalogo z naslovom *Bizantinci v Istri v 6. stoletju* je prejel študentsko Prešernovo nagrado. Pri zahtevnem magistrskem študiju je dosegal praviloma odlične ali zelo visoke ocene, kar velja tudi za zelo zahteven izpit iz rimskega prava, ki ga je opravil na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Z veliko vnemo se je posvetil študiju latinščine in grščine na oddelku za klasično filologijo, pri katerem je tudi dobro napredoval. Pri svojem raziskovalnem delu se je posvetil zgodovini severnega jadranskega prostora z zaledjem v obdobju pozne antike (zlasti 5. in 6. stoletje), deloma pa tudi zgodnjega srednjega veka (7. in 8. stoletje). Rezultat njegovih raziskav je disertacija z naslovom *Bizantinci na severnem Jadranu in v jugovzhodnem alpskem prostoru od 6. do 8. stoletja*. (Ljubljana 2015, 293 str.).

Ker sem pokojnega poznal od njegovih študentskih let, lahko navedem značajske odlike: osebna skromnost, priljudnost, pripravljenost na pomoč. Pri raziskovalnem delu, ki je temeljilo večinoma na analitičnem branju zahtevnih besedil v latinskem in grškem jeziku, je bil razmišljajoč bralec, oster opazovalec jezikovnih in vsebinskih nians. Zelo so ga zanimali naravni pojavi, zlasti katastrofe, ki so vplivale na zgodovinske dogodke, za kar je imel ravno v zgodovini skorajda »apokaliptičnega« šestega stoletja številne primere. Mnogo prezgodaj je podlegel neozdravljivi bolezni. Pogrešali ga bomo.

Rajko Bratož

Kongresi in simpoziji

Poletna šola Okoljska zgodovina in historična ekologija Dinarskega krasa

Ljubljana, 25.–30. september 2023

Med 25. in 30. septembrom 2023 je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani potekala poletna šola z naslovom “Environmental History and Historical Ecology of the Dinaric Karst.” Organizirali so jo Oddelek za zgodovino FF UL in raziskovalni program Slovenska zgodovina (dr. Žiga Zwitter), Oddelek za geografijo FF UL in program Trajnostni regionalni razvoj Slovenije (dr. Tajan Trobec) ter Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in program Geografija Slovenije (dr. Matija Zorn), v sodelovanju s številnimi ustanovami, med drugim z Zvezo zgodovinskih društev Slovenije, z regijo Hrvaška-Srbija-Slovenija v Evropskem okoljskozgodovinskem združenju, z Oddelkom za zgodovino ter Okoljskozgodovinskim laboratorijem Centra za primerjalne zgodovinske in interkulture raziskave Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu, z Društvom za hrvaško ekonomsko in okoljsko zgodovino in z Inštitutom za raziskovanje krasa ZRC SAZU.

Poletne šole se je udeležilo 21 študentk in študentov magistrskega in doktorskega študija antropologije, biologije, geografije, interdisciplinarne okoljske humanistike, limnologije, matematičnega modeliranja, okoljske geologije in zgodovine iz Avstrije, Bolgarije, Bosne in Hercegovine, Črne gore, Hrvaške, Poljske, Peruja ter Slovenije, ki smo spoznavali zgodovino okoljskih razmer in sprememb, zgodovino interakcij med človekom in okoljem ter zadevne raziskovalne metodologije. Šolo so sestavljali predavanja z diskusijami (37 ur, 14 predavateljev z Univerz v Ljubljani, Mariboru, Zadru in Zagrebu, z Geološkega zavoda Slovenije, Inštituta Jožef Stefan, z ZRC SAZU in iz Arhiva Republike Slovenije), interdisciplinarno skupinsko delo in trije dnevi terenskih ogledov.

Prvi dan smo poslušali predavanja in razprave o geomorfologiji dinarskega krasa, vegetaciji severnega Dinarskega krasa, spreminjajočih se podnebnih razmerah, pretočnih trendih in posledični poplavni nevarnosti, spremembah v gladini vzhodnega Jadrana ter o jamski sigi kot viru za pretekle podnebne razmere. Spoznali smo tudi delovanje Evropskega združenja za okoljsko zgodovino. Na obisku Zemljepisnega muzeja so bili stari zemljevidi predstavljeni kot pomemben vir za za okoljskozgodovinske raziskave.

Drugi dan so sodelavci Inštituta za arheologijo ZRC SAZU predstavili rezultate svojih palinoloških raziskav na severozahodu Dinarskega krasa in preučevanj fosilov malih sesalcev kot vira za holocensko ter pozno pleistocensko okolje. Sledilo je predavanje o temeljnih prelomih v zgodovini kulturne pokrajine Krasa od bronaste dobe do 19. stoletja. Nato smo v Arhivu Republike Slovenije prisluhnili predavanju o uporabi arhivskega gradiva v okoljski zgodovini, s poudarkom na historični kri-

tični metodi. Sledila so predavanja na temo okoljske zgodovine Dinarskega krasa današnje Hrvaške: o razumevanju vpliva zgodovinskih dogodkov in procesov, kot so krčenje in (p)ogozdovanje ter s tem povezane spremembe požarne ogroženosti od 19. do 21. stoletja. Sklepno predavanje je predstavilo hidrogeografske značilnosti Slovenije, s poudarkom na Dinarskem krasu.

Tretji dan se je začel z uvodom v nemško paleografijo 19. stoletja in osnovno seznanitvijo z geografskimi informacijskimi sistemi (GIS), s poudarkom na kartiranju hidroloških razmer in rabe tal. Udeleženci smo se razdelili v skupine, ki so se prek različnih pristopov osredotočale na razumevanje zgodovinskih človeških vplivov na Cerkniško jezero in rab tamkajšnjih naravnih virov. Prva skupina se je ukvarjala z georeferenciranjem in digitalizacijo človeških posegov v dno Cerkniškega jezera; druga je z analizo franciscejskega zemljiškega katastra v GIS-ih kartirala zgodovinske tipe rabe zemljišč in kakovostne razrede posameznih tipov travišč in mokrišč Cerkniškega polja; tretja skupina pa je na podlagi cenilnega elaborata franciscejskega katastra preučevala značilnosti lokalnega kmetijstva okoli leta 1830. Vsaka skupina je rezultate tudi predstavila.

Zadnje trije dnevi poletne šole so bili namenjeni terenskemu delu. V četrtek smo ob vodstvu sodelavca Zavoda RS za varstvo narave Mateja Simčiča spoznavali Dinarski kras jugovzhodne Slovenije: lehnjakove pregrade v reki Krki (posledica medsebojnega součinkovanja narave in človeka), edinstveni kraški izvir reke Krpe in okoljevarstvene izzive, ki so jih povzročile človekove dejavnosti v sodobni zgodovini (kemično onesnaževanje); Marindol, bližnje delane vrtače in steljnike, njihovo zgodovinsko rabo ter pomen, okoljske učinke stelarstva, vključno s spremembami vegetacije. Na obisku etnografskega muzeja Šokčev dvor nam sta nam direktor Krajinskega parka Kolpa Boris Grabrijan in žena Tončka prikazala celoten postopek predelave lanu in volne. Za konec smo si ogledali kompleks mokrih travnikov Nerajski lugi, spoznali njihovo zgodovinsko rabo in poglobitve izzive ohranjanja biotske raznovrstnosti na tem območju.

V petek smo obiskali Inštitut za raziskovanje krasa ZRC SAZU in spoznali njegove temeljne dejavnosti, nato pa v muzeju Jezerski hram razumeli temelje hidrologije Cerkniškega polja in tamkajšnjega presihajočega jezera ter zadevne priložnosti in izzive za lokalno prebivalstvo. Sledil je ogled Rakovega Škocjana in številnih zanimivih predelov Cerkniškega jezera, pod vodstvom zaposlenih v Notranjskem regijskem parku. Najbolj zagreti smo obiskali tudi vas Otok, o kateri smo vire obdelovali med sredinim skupinskim delom.

V soboto, zadnji dan poletne šole, smo obiskali jugozahodno Slovenijo, lokev v Brcah pri Dutovljah in obdelali vprašanje zgodovine oskrbe z vodo na Krasu, se poglobili v spremembe rabe tal na Krasu pri Krajni vasi v sodobni zgodovini in vplive teh sprememb na rastlinske vrste, spoznali zgodovino pogozdovanja Krasa in njenih okoljskih posledic ter na kratkem sprehodu po divaškem krasu poudarili njegov pomen v zgodovini krasoslovja in spoznali ekološko sukcesijo na nekdanjem golem krasu. Poletna šola se je zaključila z vodenim ogledom Škocjanskih jam.

Vsebine poletne šole so se dotaknile številnih (zgodovinskih) tematik, s katerimi sem se srečala prvič, pridobila sem novo razumevanje okoljskega, zgodovinskega

ter kulturnega pomena kraških regij. Pomembno je bilo tudi praktično skupinsko delo, ki je pridobljeno znanje povezal s praktičnimi izkušnjami in novimi znanji. Med potekom poletne šole smo z ostalimi mednarodnimi udeleženci uspešno navezali stike in izmenjali izkušnje z lastnih področij. Program poletne šole je poleg novega znanja vključeval tudi spoznavanje in obisk manj poznanih delov Slovenije.

Brina Kotar

Ocene in poročila

Žarko Lazarević, Marta Rendla, Janja Sedlaček, **Zgodovina zadružništva v Sloveniji (1856–1992)**. Ljubljana : Zadrुžna zveza Slovenija, 2023. 291 str.

Zadrुžna zveza je konec leta 2023 izdala knjigo o zgodovini zadružništva v Sloveniji. Knjiga zajema čas od začetkov zadružništva pri nas do preloma leta 1992. Kot je v uvodu zapisal eden od avtorjev, Žarko Lazarević, je to predstavitev dveh zelo različnih dob. Prva doba je daljša in traja vse do konca druge svetovne vojne. Druga doba je čas socialističnega zadružništva. Po osnovni značilnosti gre za dve različni obdobji, prvo je čas institucionalne trdnosti. Kmetje so v tej prvi dobi aktivni zadružniki in zadrुge so avtonomne institucije. V drugi, socialistični zadrugi, pa je šlo predvsem za stalne institucionalne spremembe neavtonomnih institucij. Knjiga se zaključuje z letom 1992, saj je bil omenjenega leta sprejet nov zakon o zadružništvu, kar je pomenilo vračanje k načinom in oblikam izpred socialističnega eksperimentiranja.

Knjiga je razdeljena na dva večja vsebinska sklopa. V prvem je predstavljen razvoj zadružništva od nastanka do začetka socializma. Poglavje nosi naslov Zadrुžništvo v kapitalizmu. Zadrुžništvo v socializmu je naslov drugega dela knjige. Prvi del knjige je krajši in obsega nekako 120 strani. Drugi del obsega okoli 160 strani.

Na začetku knjige dobimo osnovne informacije o zadružništvu, kar med drugim pomeni tudi pojasnila o treh oblikah zadružništva, ki so pojavljala pri nas. Širša javnost je verjetno slišala za Raiffeisnov model, verjetno redki tudi še za Schulze-Delitzschev in za rochdaleski model. Zgodba o začetku zadružništva pri nas, je zgodba o dveh prvih. Ta dvojnost je delno povezana tudi s konceptom in prostorom. Na Štajerskem je bil pomemben tudi nacionalni koncept pri povezovanju, ki ga na nek način poseeblja Josip Vošnjak. Na Kranjskem pa je prevladoval socialni vzgib Janeza Evangelista Kreka. V Ljubljani so obrtniki leta 1856 ustanovili nekakšno protozadrugo, še kot društvo. Razlog, da je nastala kot društvo je zakonodaja, ki jim kako drugače sploh ni omogočala povezovanja. Zadrुžni zakon je bil namreč sprejet šele leta 1873. Vošnjak in še nekaj posameznikov je na spodnjem Štajerskem skušalo ustanoviti posojilnice v zadrुžnem formatu, ampak jim vse do leta 1872 ni uspelo. Tega leta pa je začela delovati posojilnica v Ljutomeru. Podrobneje o dilemah glede prvosti pa seveda preberite v knjigi.

V naslednjih poglavjih avtorji pišejo o pomembnih elementih ustroja in delovanja zadrुge. Glede na nacionalne tenzije, ki so se odražale tudi v gospodarstvu, se je seveda pojavljala dilema o pomembnosti nacionalnega ali gospodarske vzgiba za

ustanavljanje zadrug. Za vsako zadrugo je značilno, da je temeljni element odnosov, odnos med posameznikom in skupnostjo. Ta odnos bi lahko opisali kot vsi za enega eden za vse. Pomembna naloga zadruge je bilo tudi izobraževanje. Izobraževanje je pomenilo omogočati članom umnejše gospodarjenje, seznanjanje z novostmi, kar je pomenilo tudi pot k izboljševanju položaja posameznika. Zadruga je bila tudi zanimiva izkušnja, kjer je moral biti posameznik, ravno s pomočjo izobraževanja, pripravljen razumeti nujnost povezovanja in sodelovanja, kar pa je bila velika sprememba iz prevladujočega individualističnega ekonomskega in tudi siceršnjega pogleda na svet. V knjigi so predstavljeni tudi primeri delovanja posameznih zadrug. Predstavljanje prvega dela razvoja zadrug se zaključuje s pregledom zadružnega povezovanja v različne zadružne zveze, kot so bile npr. Zadružna zveza v Celju, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani in še nekatere druge. O zadrugah v medvojnem obdobju morda velja opozoriti na neljubo dejstvo, da se je od leta 1918 njihovo število z nekaj nad 1000, do leta 1937 povečalo na 1700. To dejstvo je neljubo zaradi stanja, ki je bilo značilno, in na kar opozorijo avtorji. Tako veliko število zadrug je pomenilo »razdrobljenost zadružnega kapitala, znanja in potenciala«.

Glavni tok besedila mestoma prekine besedilo, običajno nekaj stavkov, ki so poudarek ali drugače izpostavljen del besedila. Že na začetni strani, kjer se začne del, ki predstavlja zadružništvo v socializmu, je s krepkimi črkami zapisano bistvo zadružništva v omenjenem obdobju: »V obdobju 45 let po drugi svetovni vojni je kmetijska politika prehodila dolgo pot od trde ideološke ortodoksije do zavidljivega pragmatizma«. V tem stavku je zajeto bistvo tega časa. Zadružništvo je bilo omejeno na kmetijski sektor in je tako delilo usodo politike do kmetijstva in o kmetijstvu. Zadružništvo v socializmu je bilo vzpostavljano kot nekakšno obliko poti v socialistično kmetijstvo. Predvojne zadruge so bile kolektivne skupnosti, ki so krepile solidarno enakopravnost, samopomoč in naj bi krepile ekonomski in socialni položaj članov. Socialistična zadruga pa naj bi bila opora državnemu oz. družbenemu gospodarstvu. Po vojni so bile najprej ukinjene stare zadruge in nato so se na temelju nove zakonodaje začele ustanavljati socialistične zadruge. Premoženja starih zadrug so bila nacionalizirana ali pa prenesena v fonde za obnovo in pomoč zadružništvu. Ideološki okvir je v različnih obdobjih predvideval različne vrste zadrug npr. nabavno-prodajne, proizvodne, kreditne, strojne itd. Različne faze gospodarskega in družbenega razvoja, ki so nihale med eksperimentom in realnostjo, so se odražale tudi v kmetijstvu in zadružništvu. Takšni eksperimenti so bile npr. kolektivizacija in zadružno obdelovanje s kolektivizacijo nacionaliziranih zasebnih posesti. Kmečke obdelovalne zadruge, kot tip kolektivnega obdelovanja zemlje, so bile gospodarsko in politično neuspešne. Eksperiment je trajal le nekaj let in se potem skoraj tiho poslovil. Kmetje so zemljo vzeli nazaj in jo obdelovali v lastni režiji.

Odnos do kmetov in s tem tudi način funkcioniranja zadrug se je spremenil v šestdesetih letih. Oster odnos do samostojnega kmeta je popustil in zadruge so izgubljale svojo funkcijo. Postopoma je sledila preobrazba zadružništva, ki so v mnogih primerih postale kmetijska podjetja. Zadruge so se postopoma vključevale v večje agroživilske sisteme.

Poseben razdelek knjige je posvečen institucionalnemu razvoju Zadružne zveze Slovenije. Ta je bila ustanovljena leta 1972 kot »skupna organizacija kmetov in delavcev v združnih organizacijah«. V povojnem obdobju je imela nekaj predhodnikov, ki pa niso delovali ves čas. V tem razdelku so predstavljene različne aktivnosti, naj omenim le Kmetijsko pospeševalno službo, ki je pomagala kmetom pri razvijanju sodobnejše kmetijske proizvodnje.

Oblikovanje knjige kaže, da gre za izdelek, ki je namenjen praznovanju. Knjiga je bogato ilustrirana, kar ni ravno pogosta značilnost zgodovinopisnih del. Res pa je, da je seveda fotografskega gradiva na voljo več, kot za kakšno drugo temo. Uporabljen je kvaliteten papir in za branje prijazno oblikovanje. Knjiga je kljub slavnostnemu oblikovanju v vsebinsko–tehničnem smislu znanstvena monografija, saj ima obsežen seznam opomb. Škoda je le, da je oblikovanje podleglo slavnostnemu izgledu in so opombe nepraktično vse na koncu knjige, ne pa, kot je današnja praksa v znanstvenih besedilih, na dnu strani.

Bojan Balkovec

Ana Cergol Paradiž, »**Bela kuga**«: **ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama**. Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2022, 232 str. (Zbirka Historia 41)

Znanstvena monografija Ane Cergol Paradiž se loteva aktualnega družbeno-političnega problema »bele kuge« v obdobju med obema vojnama in z njim povezane problematike umetne prekinitve nosečnosti. V tem tedaj zelo spolitiziranem vprašanju so se tako kot danes reflektirali različni ideološki pristopi, stališča do ženskega telesa, intimnosti in vrednote skupnosti. Z današnjim oddaljenim pogledom na dogajanje nam knjiga spretno razkriva različne dimenzije problematike. V njej je celostno predstavljena zakonodaja in pozicija oblasti do ilegalnih splavov, politike, ki jih je vodila država in znanstveni ter časopisni diskurz o ilegalnih splavih. Prav tako bomo v njej odkrili stališča in aktivnosti ženskih in feminističnih organizacij v odnosu do tega vprašanja ter v zadnjem in zaključnem delu skozi kazenske spise tudi akterke in akterje ilegalnih splavov ter njihove motive in strategije preživetja, obenem z mehanizmi discipliniranja. Hkrati knjiga večje umešča dogajanje na Slovenskem tudi v širši evropski kontekst, predvsem pa omogoča primerjavo s sosednjimi državami, ki so mejile na Kraljevino Jugoslavijo.

V prvem poglavju najprej spoznamo zakonodajni okvir, ki je opredeljeval in kaznoval izvajanje abortusa na Slovenskem, predvsem avstrijsko zakonodajo, ki je še veljala v obdobju med obema vojnama, in nato nov jugoslovanski kazenski zakonik, sprejet leta 1929. Kronološki pregled in širša komparacija sta avtorici omogočila, da je prišla do nekaterih zaključkov, ki so jih potrjevale preliminarne raziskave o ženski kriminaliteti iz ženske delinkventnosti nasploh (npr. Alenka Šelih v svojem članku *Ženske, kazensko pravo in kriminaliteta: storilke kaznivega dejanja detomora in umora v spisih Deželnega sodišča v Ljubljani (1899-1910)*). Kraljevina Jugoslavija je tako zavzemala liberalnejše stališče do abortusa v primerjavi z drugimi evropskimi državami, vendar se je oblast zatekala k bolj intenzivnemu preganjanju vpetih v ilegalne abortuse, prav tako se je krog vpletenih v delikt in preganjanih v inkriminiranem dejanju širil. Hkrati je država začela razvijati kompleksnejšo in bolj ambiciozno politiko zaščite mater, vendar so načrti ostali v večji meri zgolj v povojih oziroma nerealizirani. Kljub temu je v tem obdobju prišlo do preboja na področju kurative, k čemur je prispevala institucionalizacija medicinskih ustanov, ki je omogočila nastanek visoko specializiranega kadra, ki je deloval in pričel vplivati tudi na oblikovanje širših politik. Svojo politiko na polju zaščite družine je država krepila tudi z uvajanjem družinskih dodatkov in »davka na samske«.

V naslednjem poglavju je avtorica analizirala javni diskurz o umetni prekinitvi nosečnosti oziroma o »rodnostni problematiki«. V javnem časopisju in strokovnih publikacijah so se namreč oglašali mnogi strokovnjaki in strokovnjakinje iz različnih področji znanosti, medicine, prava, teologije in razpravljali o »epidemiji« ilegalnih abortusov, ki naj bi se razširila na Slovenskem. Tega problema prav tako niso ignorirali niti publicisti in publicistke, ki so o njem zaskrbljeno razpravljali. V polemikah je moč prepoznati nekatere skupne točke, kot npr. poudarjanje interesov kolektiva pred pravico posameznika ali zavračanje načela popolne ženske reproduktivne svobode, prav tako tudi razlike, ki so bile v večji meri ideološko pogojene in za nekatere politične stranke tako pomembne, da so našle prostor tudi v njihovih političnih programih. Najostrejše nasprotovanje je do »padanja porodov« prihajalo s strani katoliško usmerjenih avtorjev in avtoric, ki pa so ost kritike in iskanje razlogov za nastalo problematiko uperili v modernizacijo in spremljajočo moralno krizo, medtem ko so avtorji in avtorice iz nasprotnega ideološkega pola temu vprašanju posvečali nekoliko manj pozornosti. Upadanje rojstev so slednji povezovali z novo gospodarsko stvarnostjo, kapitalističnim sistemom in revščino. V liberalnem političnem taboru so se tako zavzemali za liberalizacijo abortusa in širitev kontracepcije. Socialisti in socialiste pa so še bolj odločno in enotno podpirali idejne pobude za regulacijo rojstev, s tem da so se zavzeli za delno legalizacijo abortusa, spolno vzgojo in kontracepcijo. Diskurz o »beli kugi« se je s časopisnih strani prenesel tudi v kinematografe in beletristiko, posamezniki pa so odkrito spregovorili že o kontracepciji. Hkrati so medicinsko stroko pretresale diskusije o *evgenični* in *socialni indikaciji* za splav, ki je zaradi gospodarske krize in naraščanja števila abortusov postajala vse bolj aktualna. Tako slovenski zdravniki kot pravniki sicer konsenza glede vprašanja, v katerem primeru dopustiti abortus, niso uspeli izoblikovati, so se pa vsi strinjali, da mora država sprejeti nove ukrepe za zaščito materinstva. V isti smeri so delovale tudi ženske in feministične organizacije, vendar so le redke med njimi odločno posegle v rodnostno problematiko in vsaj delno legalizacijo abortusa, so pa v tem prednjačile socialistične in feministične ženske organizacije, ki jih je spodbudilo dogajanje v neposredni mednarodni okolici. V feminističnem časopisju so se sprožile obsežne diskusije, ki so načele tudi vprašanje materinstva in njegovo »svetost«, vprašanje družbenega in biološkega spola in biološke determiniranosti. Kljub vsemu je večina ženskih oziroma feminističnih društev ob vprašanju abortusa raje molčala in zavzela nevtralno držo, kar naj bi kazalo na zaostalost slovenskega prostora v primerjavi s takratnimi trendi v drugih razvitejših evropskih državah. Avtorica to držo razlaga tudi s specifično slovensko politično kulturo, v kateri je katoliški tabor absolutno vodil, medtem ko je bil liberalni pol omejen zgolj na odzive nasprotnikov in tako v stalni stiski in preizpraševanju, kakšen bo odgovor nasprotnega političnega tabora. V zaključnem podpoglavju avtorica še opozarja, da delovanja ženskih organizacij ne moremo razumeti le in zgolj v smislu podrejanja oblastnim diskurzom, pač pa lahko v njih najdemo tudi znake upora, ko ženska društva diskurzivno preoblikujejo dolžnost materinjenja v pravico, širijo vednost o spolni vzgoji ali dvojni morali.

V tretjem poglavju spoznamo skozi osebne zgodbe stiske in vzroke za protizakonite odločitve za abortus. Analiza sto štirih kazenskih spisov ponuja vpogled v družbeno kulturne razmere tedanje družbe, mehanizme oblasti in delovanje represivnih politik. Iz slednjih izhaja, da je vsakdanje življenje prehitelo pravne norme, kar se mogoče še najbolj prepozna v zanimivi sodni praksi, ki je dopuščala abortus na podlagi *medicinske indikacije*, čeprav ta po zakonskih normah ni bila dovoljena. Tako kot denimo v primerih detomorilk, so tudi tu kazni v praksi milejše in večina obsojenk sploh ni prišla v zapor. Medtem ko kazenski spisi ne razodevajo porasta števila abortusa v tridesetih letih, sodna praksa kaže, da se je povečalo število kaznovanih izvajalcev oziroma izvajalk abortusa. Kazenski spisi prav tako odkrivajo še eno slovensko specifiko in sicer, da se je le manjši delež preiskav zaradi nedovoljenega abortusa začel zaradi smrti noseče ženske, precej bolj pogost vzrok za prijavo kaznivega dejanja pa so bili konflikti v vaški in mestni soseščini še (naj)bolj motivi maščevanja, ljubosumja in strasti. V primerjavi s podobnimi raziskavami nedovoljenih praks izvajanja abortusa (Angus McLaren, Rickie Solinger, Luisa Passerini) je tako avtorica pokazala, da ugotovitve tujih avtorjev ne gre nekritično prenašati ali posploševati na slovenski prostor, ki je zaradi svojega specifičnega gospodarskega razvoja lovil zakasnelo modernizacijo. Tako med storilkami abortusa niso prevladovale poročene ženske, kar naj bi bilo značilno za razvitejša evropske države v obdobju med obema vojnoma, pač pa samske ženske zaposlene v služnostnih poklicih. Kljub temu je motiv za abortus ostajal isti, beg pred materialno stisko, hkrati pa se je motiv družinske časti umikal v ozadje. Pomemben faktor h krepitvi pritiskov za končanje nosečnosti so bila tudi razmerja, ki so spodjedala družbeno hierarhijo in socialno homogenost. Kazenski spisi razodevajo precejšnjo mero disonance med uradnim diskurzom in pričevanji žensk, ki v kontekstu zagrešenih dejanj ne govorijo o grehu, umoru ali bogu. V kazenskih spisih pa lahko tudi jasno prepoznamo, kako v proces kaznovana vstopa socialni status in kulturni kapital, saj zdravniki praviloma niso kaznovani oziroma se jim izreče nižja kazen kot drugim izvajalcem ali izvajalkam abortusa. Knjiga se zaključuje s sklepnim poglavjem, ki nadaljuje historiat legalizacije abortusa vse do sodobnosti.

Monografija ponuja kompleksen uvid v fenomen umetne prekinitve nosečnosti in prikaže različne nivoje delovanja oblasti, pa tudi žensk, ki niso le pasivne akterke, podrejene pravnim in političnim strukturam, njihovo telo pa mesto oblastnega discipliniranja, temveč tudi upornice s subverzivnimi oblikami vedenja in znanja. In celo v skrajni sili, ko so privedene na sodišče, s prefinjenimi strateškimi ugovori obračajo oblastni govor sebi v prid. Knjiga tako osvetli skrito zgodovino »drugega spola« iz medvojnega obdobja, hkrati pa je primer zelo kakovostne analize, ki umesti tematiko v širše družbene koordinate in primerjalni kontekst.

Daniel Siter, **Rogaška Slatina pod kljukastim križem: zdravilišče med okupacijo 1941-1945**. 2. dopolnjena in spremenjena izdaja. Ljubljana: Alma Mater Europaea, Fakulteta za humanistični študij – Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana, 2023, 414 str.

Alma Mater Europaea je v začetku leta 2023 izdala novo, kvalitetno knjigo. Gre za obsežno monografijo mladega zgodovinarja, domačina iz Rogaške Slatine, mag. Daniela Siterja. Ker gre za temeljno delo o Rogaški Slatini v času 2. svetovne vojne je prav, da bogato monografijo podrobneje predstavimo strokovni javnosti.

Daniel Siter, rojen 1992, je diplomiral leta 2015 na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru iz zgodovine in geografije. Nato je na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani vpisal magistrski študij, program Zgodovina (smer Novejša zgodovina) in ga leta 2019 uspešno zaključil z delom Rogaška Slatina v obdobju nemške okupacije (1941–1945). Leta 2020 se je zaposlil kot mladi raziskovalec na mednarodni univerzi Alma Mater Europaea – Fakultete za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis, kjer je kot asistent habilitiran za področje zgodovinopisja. Na isti fakulteti sedaj pripravlja doktorat.

Predmet avtorjeve obravnave je podroben vpogled v (nemško) zgodovino Rogaške Slatine v času 2. svetovne vojne (1941–1945) in to je prikazal v več smiselno oblikovanih poglavjih, ki jih je nato razdelil na več podpoglavij. V njih je obravnaval posamezne zaključene teme ter s tem dosegel večjo preglednost in razumljivost tematike najtemnejšega obdobja v večstoletni zgodovini zdraviliškega kraja, prežetega z brutalnim nacističnim nasiljem nad drugače mislečimi, »nepri-lagodljivimi« in »neposlušnimi«. Nad omenjenimi so nemški okupatorji izvajali prav vsa nedovoljena sredstva, vključno s fizičnimi odstranitvami, mučenji in likvidacijami. Vse to ponazarjajo na predlistu ponatisnjene besede italijanskega pisatelja in partizana: »Pošasti obstajajo, vendar jih je številčno premalo, da bi bile zares nevarne. Bolj nevarni so bili običajni ljudje – funkcionarji, ki so pripravljeni verjeti, delovati in izvajati sprevržena dejanja brez postavljanja vprašanj ali izkazovanja dvomov.«

Na začetku knjige sta avtorjeva predgovor in uvod, kjer nas seznanja z njegovo štiriletno kompleksno zgodovinopisno raziskavo o po nemškem okupatorju zasedbeni občini Rogaški Slatini v vojnih letih z vsemi platmi, vidiki in daljnosežnimi posledicami, kar je bil primarni cilj raziskave in objave. V nadaljevanju pa je zapisal modre in še vedno aktualne misli: »Zelo pomembno je dajati in poudarjati

zgodovinski nauk, ohranjati zgodovinski spomin in večno opominjati pred ponovitvami tovrstnih zločinov. Ključno je obsojati, nasprotovati in opominjati pred vsem tistim, kar se na izmišljenih paradigmah oklicuje za večvredno, spodbuja sovražni govor in mišljenje, podpira nasilje ter vzpodbuja ideološko razlikovanje.«

V prvih treh poglavjih nas Daniel Siter seznanja s predvojnimi nacionalnimi odnosi in razmerji, bližajočo vojno viхро ter dejavnostmi v aprilski vojni. Temu sledijo tri obsežna poglavja z mnogimi podpoglavji, kjer nam avtor nudi podroben vpogled v okupatorjev upravni in represivni aparat. Predstavi nam Rogaško Slatino kot sedež političnega okraja Šmarje pri Jelšah in njeno specifikو, obmejno lego na jugovzhodu države. Pravilno je prepoznal Štajersko domovinsko zvezo kot ideološko-politični steber okupacije in vlogo Wehrmannschafta, polvojaške oborožene veje ŠDZ pri tem. In prav iz teh poglavij se da ugotoviti, da je bila osnova nacističnega terorja, ki ga je nemški okupator v vsej svoji izkrivljeni obliki v obravnavanem kraju izvajal po zasedbi, načrtovana in oblikovana še pred vojno.

Omenjenim poglavjem sledijo še druga poglavja, prav tako z več podpoglavji. Gre za zgodovinske mikro študije o nacističnem terorju, nemškem šolstvu in vsakdanjem življenju. V njih je zapisano veliko osebnih, tragičnih zgodb posameznikov in domačih družin. V zadnjem delu bogate monografije mag. Siter obravnava državno (okupacijsko) mejo na reki Sotli, utrjevalna dela in Rogaško Slatino v zadnjih mesecih razsula. Tu nam avtor postreže s slatinsko specifikو, pogojeno z zdraviliškim značajem kraja ter njegovo obmejno strateško lego. Za utrjevanje meje oz. vzpostavitev »zadnjih« obrambnih črt je okupator porabil veliko delovnih ur najrazličnejše delovne sile in ogromno gmotnih sredstev. Na veliko srečo domačinov, na teh predvidenih frontnih črtah ni bilo spopadov, in posledično tudi ne velikih razdejanj. So se pa čez te kraje, v majskih dneh leta 1945, v obupanem begu še zadnjič ustavljale enote poraženih vojsk.

Na konec knjige je avtor umestil še daljši zaključek. V njem je na strnjen način odlično povzel glavne ugotovitve dela. Zapisal je, da gre za prvo obsežno, poglobljeno, sistematično in celostno zgodovinsko raziskavo okupiranega prostora zdraviliške občine Rogaška Slatina in njenega obsoteljskega zaledja v vojnih letih 1941–1945. Knjiga ima še povzetka v slovenskem in angleškem jeziku. Veljalo bi razmisliti, da bi takšno temeljno delo dobilo povzetek še v nemškem jeziku (vsaj na spletu). In kot se za vsako kvalitetno delo spodobi, ima tudi ta monografija zelo bogato poglavje o virih in literaturi, seznam kratic, pa imensko kazalo, recenziji ter nekaj osnovnih podatkov o avtorju s fotografijo. Vsa omenjena kazala še dodatno povečujejo uporabno vrednost predstavljene publikacije.

Avtorjev znanstveni prvenec temelji na veliki količini večletnega, zamudnega pregledovanja in študija arhivskega gradiva doma in v tujini ter obsežni, objavljeni literaturi, ki jo je moral avtor preučiti. Poglobljen znanstveni pristop in podrobna analiza bogatega in širokega nabora gradiva, so mu omogočili, da je tematiko obvladoval suvereno. Gre za obsežno delo, ki objektivno prikazuje dogajanja v obravnavanem obdobju, temelječ na dejstvih, podprtih z dokaznim gradivom, spominskimi pričevanji in izsledki terenskih raziskav, kar dodatno povečuje vrednost zapisanega. Monografija je pregledna kljub obširnem, a doslej slabo raziskanem gradivu, ki ga

je avtor uporabil pri pisanju. Kakovosten znanstveni aparat je obsežen, saj premore kar 1291 opomb. Vse to je kvalitetno nadgradil s številnimi prilogami. V delu je ponatisnil 78 različnih dokumentov, objavil 10 zemljevidov in 109 dokumentiranih ČB in barvnih fotografij z navedbami lokacij hranjenja. Velika količina fotografij je vsekakor dodana vrednost monografije, avtor pa nam s tem sporoča, da se dobro zaveda pomembnosti terenskega dela in dokumentiranih fotografij.

Mag. Siter je v monografiji o zdravilišču Rogaška Slatina med okupacijo izkazal visoko stopnjo zgodovinskega raziskovanja, obravnavanja in pisanja. Knjiga je zanimivo in poučno branje. Napisana je v eksaktnem in prijetno berljivem jeziku. Opravil je veliko delo, za kar mu iskreno čestitam. Vsekakor pa je to knjiga, ki so jo domačini že dolgo čakali.

Za zaključek se spomnimo besed Heinricha Heineja o tem, da kjer sežigajo knjige, bodo na koncu sežigali tudi ljudi. In prav to so nacistični zločinci in njihovi pomagači počeli. Tudi zaradi tega, predvsem pa zaradi vsebine, ocenjujem monografijo kot dejanje z visoko domoljubno noto. Verjamem, da bo mag. Siter tako uspešen tudi v doktorski disertaciji.

Tomaž Teropšič

Robovi, stičišča in utopije prijateljstva. Spregledane kulturne izmenjave v senci politike. Ur. Barbara Predan. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino : Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2022. (Zbirka Vpogledi, št. 25), 218 strani.

Monografija *Robovi, stičišča in utopije prijateljstva*, ki je v prejšnjem letu izšla pri založbi Inštituta za novejšo zgodovino se vsekakor kaže kot določen doprinos pri preučevanju jugoslovanske vloge znotraj gibanja neuvrščenih, kot tudi obsežne zunanjepolitične aktivnosti, ki je vsaj v določeni meri počivala na plečih jugoslovanske neuvrščene politike. Tematika, ki v zadnjih letih žanje nekoliko več zanimanja v tujini, se pri nas v veliki meri šele odpira, ob boku s tem pa tudi vprašanje nepoznavanja le nekaj desetletij stare preteklosti lastnega prostora. Vse močneje v ospredje prihaja spoznanje, da je naše razumevanje implikacij nekdanje ideološke parole »neuvrščenosti« omejeno na dela, ki so bila o tej tematiki napisana v času Jugoslavije in da se soočamo z nezadostnimi zgodovinskimi obravnavami tega fenomena. Izpostavljena monografija k temu področju pristopa iz perspektive kulturnih sodelovanj. Slednje, kot se tega dobro zavedajo tudi avtorji, pa predstavlja marginalno – a vendarle pomembno – sfero tako gibanja neuvrščenih, kot jugoslovanskih neposrednih povezav z »Tretjimi državami«, kar nakazuje že sam podnaslov dela: »Spregledane kulturne izmenjave v senci politike.« Četudi je naš nacionalni prostor v prvi vrsti podhranjen za kakšno celostno delo, ki bi obravnavalo jugoslovansko zunanjo politiko tako v okvirih gibanja neuvrščenih, kot v neposrednih odnosih z državami »globalnega Juga«, nekateri prispevki izpostavljene monografije vsekakor ponujajo dovršen košček v mozaiku te nedavno pretekle zgodovine.

Za nujno zgodovinsko politično kontekstualizacijo v prvih dveh poglavjih knjige poskrbita Aleš Gabrič in Jure Ramšak, katerih prispevka se kažeta kot nepogrešljiv del monografije. Gabrič v prvi vrsti vzpostavi pregled kulturne politike znotraj gibanja neuvrščenih in jugoslovanske vloge in strategij na tem področju, medtem ko se Ramšak v tematiko spusti bistveno bolj konkretno. Z analizo jugoslovanske kulturne politike v Afriki in obravnavo jugoslovanskih kulturnih sodelovanj s 'Tretjimi državami' to potisne tja, kjer se je v največji meri tudi odvijala – v sfero državne politike, ideologije in interesov – z drugimi besedami – v območje diplomacije. Za izpostavljenima prispevkoma Gabriča in Ramšaka sledi devet raznolikih – med seboj bolj ali manj povezanih – razprav, ki opisujejo in problematizirajo spregledano

in nikoli dokončno realizirano institucionalno medkulturno povezovanje znotraj gibanja neuvrščenih, večinoma iz jugoslovanske perspektive. Kot rdeča nit le-teh se vsekakor bere jugoslovansko kulturno in tehnično povezovanje v prizmi gibanja neuvrščenih. V ospredju tako izstopajo predvsem dogodki kot je Mednarodni grafični bienale v Ljubljani, Konferenca gibanja neuvrščenih v Havani 1979 in vzpostavitev Galerije umetnosti neuvrščenih držav Josip Broz Tito v Titogradu (Podgorica). Pri čemer nekatere objavljene razprave odstopijo od zastavljenih izhodišč in v večji meri posegajo k teoretičnim ali metodološkim razmislekom: o konceptu in ideji (Tomo Stanič); vprašanju digitalizacije oz. »dematerializaciji umetnosti in hipermaterialno« (Uršula Berlot Pompe), ali o metodoloških pristopih pri vizualnem posredovanju znanstvenih vsebin (Petra Černe Oven). Ne glede na zgoraj izpostavljene odvode od primarne zastavitve poslanstva dela - ki se sami na sebi vsekakor berejo kot dobro zastavljene znanstvene razprave – lahko med ostalimi prispevki zapazimo uspešno vsebinsko dopolnjevanje oz. nadgrajevanje. Zaradi obsežnega nabora razprav, ki jih vključuje obravnavana monografija, se pričujoča recenzija zamejuje predvsem na obravnavo tistih prispevkov, ki bolj neposredno zadevajo jugoslovanske kulturne povezave in aktivnosti v okviru gibanja neuvrščenih.

S ponovno referenco na podnaslov dela »Spregledane kulturne izmenjave v senci politike« se lahko v samem začetku dregnimo ob že izpostavljen Gabričev prispevek, ki ustvari širši pregled obravnavane tematike. Gabrič področje kulturno-tehničnega sodelovanja postavi v okvire delovanja gibanja neuvrščenih v različnih obdobjih. Osnovne premise, ki jih naniza bi lahko strnili v okviru neuspešne implikacije kulturno-tehničnih sporazumov in nasploh nizke prioritete, ki je bila posvečena tovrstnim izmenjavam v okviru gibanja neuvrščenih. V ospredje so bila postavljena politična in gospodarska vprašanja, poleg tega pa je velike prepreke pri krepitvi in implementaciji kulturnega sodelovanja odigral tudi širok nabor drugih dejavnikov, ki jih lahko strnimo sledeče. V začetku govorimo o povezovanju med seboj kulturno zelo različnih in geografsko oddaljenih držav z omejenimi resursi. To predpostavlja težavo z izmenjavami delegacij, razstav, umetniških skupin itd. Po drugi strani, pa je, kot izpostavi Gabrič, zelo zgovorna že informacija o osnovnih pomanjkanjih znanj in kadrov, da se tekom petdesetih let v Jugoslaviji večinsko prevaja indijsko literaturo. Z referenco na izjavo dr. Tvrčka Jakovine, ki jugoslovansko povezovanje z državami »globalnega Juga« komentira, češ da se je Jugoslavija povezovala z državami, katerih imen njeni prebivalci najverjetneje niso znali niti izgovoriti, je v tej prizmi potrebno razumevati tudi področje neposrednih institucionalnih meddržavnih sodelovanj. Dodaten pomemben vidik, ki prav tako ne uide avtorju prvega prispevka monografije zadeva pripoznanje določenih razlik med samimi članicami gibanja. V primeru kulturnega delovanja gibanja neuvrščenih je potrebno izpostaviti, da je v prvem obdobju delovanje na tem področju zadevalo vprašanje odpravljanja nepismenosti, s čimer Jugoslavija za razliko od prenekaterih držav, ki so se šele osvobajale kolonialnega jamra, v šestdesetih letih ni imela težav. A ne gre zgolj za vprašanje nepismenosti, razlike med državami članicami so bile v prenekaterem primeru ogromne prav v vidiku

splošne gospodarske in institucionalne razvitosti, kar se je v veliki meri odražalo tudi na področju možnosti kulturnih izmenjav.

Gabrič nam predstavi potek razvoja kulturnih povezovanj v okviru gibanja neuvrščenih, ki je svoje okrilje na tem področju večinoma iskalo v okviru Združenih narodov oz. UNESCO-a. Konkretni ukrepi, ki bi kulturno sodelovanje med neuvrščenimi državami institucionalno uredili znotraj gibanja, se začnejo pojavljati šele ob koncu sedemdesetih let in večinoma ostanejo nerealizirani. Vseeno pa tovrstna sodelovanja delujejo predvsem v posredni obliki, pri čemer do realizacij večinoma prihaja na bilateralni ravni med posameznimi državami. Gabrič, ki pri tem opozori na različne tretmaje, ki jih je Jugoslavija na tem področju posvečala različnim državam – odvisno od razvitosti in političnih ali gospodarskih interesov – kot bistveno dejavnost Jugoslavije na tem področju podčrta predvsem sprejemanje tujih študentov na študij v Jugoslaviji in njeno štipendijsko politiko. Znotraj nabora različnih aktivnosti, od izmenjave filmov, prevodov knjig, organizacij razstav in izmenjav umetniških skupin, sodelovanja fakultet in inštitutov, je prav sprejem tujih študentov tvoril najbolj aktivno dejavnost na področju kulturno-tehničnega sodelovanja.

Izpostavljene razlike med Jugoslavijo in prenekaterimi državami »globalnega Juga« pa se niso kazale zgolj v zgoraj izpostavljenih načinih, temveč tudi v različni vlogi, ki jo je imela Jugoslavija v odnosu do »Tretjih držav«. Gre predvsem za vlogo političnega in ideološkega vpliva Jugoslavije v državah Afrike in Azije, ki so se tekom petdesetih in šestdesetih let osvobajale kolonialnih ali postkolonialnih okov in se večinoma opredeljevale za neuvrščeno politiko. Jugoslavija, ki se je v tem primeru pogosto izkazala kot alternativni zgled neblokvske politike, je tako svoj vpliv v državah širila tudi preko kulture. To področje v svojem prispevku nazorno pokrije Ramšak z obravnavo jugoslovanske kulturne politike v Afriki. Jugoslavija, kot 'bolj razvita' država v razvoju in kot ena osrednjih pobudnic nastanka gibanja neuvrščenih je poleg tega razvijala tudi repertoar solidarnostnih praks do novih in slabo razvitih držav Afrike in Azije. Pričakovanja teh do Jugoslavije so sicer pogosto presejala njene dejanske zmožnosti, ne glede na to pa je Jugoslavija tudi na tem področju v prenekaterih primerih odigrala pomembno vlogo. Kot med drugim opozori Ramšak, je bila tovrstna praksa jugoslovanske zunanje politike pogosto razpeta med solidarnostnimi ideološkimi vzvodi in bolj pragmatičnimi oz. političnimi cilji. Ne glede na to, pa so se te dejavnosti odražale tudi na kulturnem področju. Ramšak tako dregne ob bilateralne sporazume o kulturno-izobraževalnem sodelovanju z afriškimi državami, ki se začnejo konec petdesetih let, obseg teh pa se do sredine šestdesetih let že občutno razširi. V navezavi na prej izpostavljeno Gabričevo tezo, da je največja teža medkulturnih sodelovanj Jugoslavije z 'Tretjimi državami' potekala prav na področju štipendijskih shem, Ramšak to lepo podkrepi s podatkom, da je bilo za kulturne izmenjave v razmerju do štipendijskih shem namenjena le ena petina sredstev.

Ramšakov prispevek se za razliko od ostalih razprav v večji meri osredotoči na področje bilateralnih odnosov Jugoslavije z državami »Tretjega sveta«, kjer je vendarle stekla glavnina medkulturnih izmenjav. Ne glede na izredno široko

mrežo diplomatskih in konzularnih predstavništev, ki jih je Jugoslavija zgradila že tekom šestdesetih, predvsem pa do sredine sedemdesetih let, so bila ta pogosto močno podhranjena. Kot izpostavi, je bilo to razvidno predvsem v »slabše razviti« afriških državah, kar predpostavlja, da se je to odražalo predvsem na področju kulturnega sodelovanja, ki je bilo v veliki meri koordinirano s strani diplomatskih predstavništev. Nadaljnji prispevki, ki tvorijo krepko večino monografije, v večji meri kulturnim izmenjavam pristopajo iz umetnostno zgodovinarskega pristopa ali bolj teoretično/metodološkega. Omenjen sklop otvori prispevek Nadje Zgonik, v katerem se avtorica ukvarja z vprašanjem definiranja neuvrščene umetnosti. Prispevek nas pelje skozi različne principe in utemeljitve jugoslovanske umetnosti skozi različna obdobja, kjer izstopajo trije mejniki: od nastanka povojne Jugoslavije, razhoda z informbirojem 1948, do osemdesetih let prejšnjega stoletja, ko se Zahod postavi kot zmagovalec v hladni vojni, in je »/.../odpadel njegov interes, da bi v Jugoslaviji videl državo, ki bi bila 'nekje vmes'.« Avtorica nazorno nakaže slogovne transformacije jugoslovanske umetnosti, ki v teh obdobjih potuje od »povojne kulturne individualnosti« do procesa rekonstrukcije modernizma po razhodu z Sovjetsko zvezo, kjer v ospredje stopa bolj abstraktna umetnost. V kontekstu določenega jugoslovanskega odpiranja Zahodu, pa je bilo vsekakor na delu tudi določeno dopuščanje infiltracij oblik zahodne kulture, iz česar je sledila specifična mešanica vzhodne umetnostne produkcije, socialističnega realizma in zahodnih primesi. Za tem pa v premisi Zorana Kržišnika, dolgoletne vodje ljubljanskega grafičnega bienala: »Umetnost je bila izrabljena kot most za premagovanje nezaupanja iz tujine.« poseže v obravnavo zahodnega vpliva v jugoslovanski umetnostni produkciji. Kot izpostavi avtorica, je jugoslovanska politika spoznala potrebo po moderni umetnosti za lastno afirmacijo v zahodnem prostoru. In to ne zgolj v striktno kulturnem smislu, temveč tudi v luči uveljavitve blagovne znamke »Jugoslavija«. Ob tem se Zgonik nasloni na nekaj primerov pri čemer lahko izpostavimo razstavo *Jugoslavija: sodobni trendi: mlajša generacija* leta 1966 v Washingtonu, kar predstavlja največji prikaz sodobne jugoslovanske umetnosti v ZDA do takrat; ter ljubljanski grafični bienale, ki je potekal od leta 1955 dalje.

Zgornji pristop do vloge in pomena grafičnega bienala, kot osrednje prireditve oz. kulturnega stičišča, ki je delovalo v poslanstvu mostu med neuvrščeno in zahodno umetnostjo, najde svojo nadaljnjo obravnavo v prispevkih Daše Tepina in Petje Grafenauer. Tepina v izhodišču svojega prispevka preko Zygmunta Baumana k kulturnim izmenjavam v okviru gibanja neuvrščenih pristopa s perspektive utopičnih idej, najde osrednje mesto svoje obravnave prav na primeru ljubljanskega bienala. Prireditve, ki se je vzpostavila po zahodnem vzoru Beneškega bienala, je med drugim delovala v konceptu »umetnost pred politiko« in v praksi poskušala preseči aktualne politične napetosti. Predvsem pa je odpirala vrata širokemu naboru umetnikov iz celotnega sveta, kot predvsem tistim iz držav »globalnega juga«, katerih število je naraščalo vzporedno z razvojem gibanja neuvrščenih. Avtorica sicer del svoje razprave posveti vprašanju ideoloških vplivov oziroma odrazov neuvrščene politike na samo umetnost, v navezavi na ljubljanski bienale pa pride do zaključka, da so se bienali kot možnosti oz. prostori revolucionarnih

projektov izjalovili in postali »sinonim za eksternalizacijo zahodne kulture«. To misel nadaljnjo nadgradi Petja Grafenauer, ki bolj detajlno poseže k vprašanju ljubljanskega bienala kot kulturnega »stičišča«. Avtorica poleg širše obravnave bienala pod drobnogled vzame primer kubanske grafike avtorja Felixa Beltrana, pri čemer nam poleg predstavitve del izpostavljenega umetnika kratko oriše tudi specifike kubanske umetnosti in njene prisotnosti v jugoslovanskem prostoru. Kot rdečo nit prispevka lahko beremo predvsem subtilno dvoličnost ljubljanskega bienala. Deklarativno naj bi ta deloval kot antikolonialistični dogodek, ki naj bi odpiral vrata široki paleti umetnikov iz »Tretjih držav«, medtem ko je bil istočasno utemeljen v luči povezovanja z zahodnim svetom umetnosti. Avtorica »konflikt«, ki je v praksi izhajal iz zgornje dvoličnosti dogodka izpostavi že z golim dejstvom, da je bienale v osrednjih dvorinah razstavljal modernistična zahodna dela, medtem ko je v spodnjih, manj prominentnih prostorih razstavljal grafike »Tretjega sveta«. Poleg tega, da je bil grafični bienale v osnovi zamišljen po zahodnem modelu, je tako deloval tudi izbor žirije. Ne glede na to avtorica ponuja zelo zgovoren podatek iz leta 1977, ko je na ljubljanskem bienalu skoraj 70 odstotkov vseh razstavljenih del prišlo iz »Tretjih držav«.

Monografija poleg izpostavljenega ponuja še tri prispevke. Barbara Predan vzpostavi pregled razvoja in mednarodnega sodelovanja jugoslovanskega oblikovanja, Mitja Velikonja analizira likovna darila, ki jih je Josip Broz Tito prejel od drugih neuvršenih držav, Barbara Palaić pa nam predstavi vsebine zunajevropskih muzejskih zbirk v slovenskih muzejih. Pri tem gre večinoma za zbirke, ki so v naš prostor prišle v kontekstu neuvrščene politike, bodisi kot osebne zbirke določenih predstavnikov, bodisi kot darila ali donacije. Avtorica v prispevku vzpostavi nazoren orientir po tovrstnih zbirkah v Slovenskem etnografskem muzeju, Koroškem pokrajinskem muzeju, Pomurskem muzeju, Muzeju Velenje, Pokrajinskem muzeju Celje in Pokrajinskem muzeju Ptuj.

Recenzirano delo vsekakor vzpostavlja dober vpogled v nepoznano in spregledano sfero jugoslovanske neuvrščene zunanje politike. Brez dvoma pa bo za nadaljnjo preciznejše razumevanje delovanja – sicer relativno skromnih - medkulturnih sodelovanj Jugoslavije s »Tretjimi državami«, potrebno bolj neposredno preučevanje posameznih bilateralnih odnosov, kulturno-tehničnih sporazumov, ter predvsem njihovih realizacij, ki v praksi pogosto niso bili v celoti izpolnjeni. Kot dobro nakažejo nekateri prispevki, smo lahko do jugoslovanske posredniške vloge, kot »kulturnega stičišča« med Jugom in Severom lahko nekoliko zadržani, v kolikor nanjo pogledamo v primerjavi deklarativne ravni in dejanskih izvedb. Drugi del zgodbe, kot ga v svojem prispevku nakaže Ramšak, se pravi, jugoslovanski politični/ideološki in kulturni vpliv v državah Tretjega sveta, pa terja ločeno obravnavo, saj morda prav to v večji meri odpira boljši vpogled na vprašanje jugoslovanske »mehke moči« in neposrednega vzora – ter posledično vpliva – v številnih državah Afrike in Azije.

Julie Rak, **False Summit: Gender in Mountaineering Nonfiction**. Quebec: McGill-Queen's University Press, 2021, 268 str.

Porast alpinističnega udejstvovanja in zanimanja za alpinizem v zadnjih desetletjih dokazuje, da je lahko vključujoč in postaja vse bolj raznolik tako v smislu razvoja dejavnosti kot različnih profilov sodelujočih. Zakaj je torej tako težko doseči spremembe in zakaj v alpinizmu sploh obstaja pristranskost glede na spol in druge neenakosti? O tem se sprašuje in hkrati trdi, da je zgodovina visokogorskega alpinizma zgodovina zatona, Julie Rak v svoji najnovejši knjigi *False Summit: Gender in Mountaineering Nonfiction*. Nujno jo je raziskovati že zgolj zato, »ker je tam«, kot se glasi tudi slavni citat Georgea Malloryja o tem, zakaj bi se kdo sploh želel povzpeti na Everest.

Za alpinizem je že od nekdaj obstajal idealen spol – moški –, idealna rasa – belska –, in idealno telo – sposobno, mišičasto, močno. Tisti, ki v te kategorije ne sodijo, so bili skozi zgodovino pogosto zavrženi. Njihovi dosežki niso bili obravnavani v takšni meri, pač pa le v okvirih nekih ekstremnih podvigov in ne kot normalna izkušnja ali pa celo sploh ne. Z raziskovanjem klasičnih in manj znanih poročil o odpravah na tri izmed najvišjih vrhov sveta, Everesta, K2 in Annapurne, nam Rak pomaga razumeti, zakaj alpinizem ostaja eden najpomembnejših načinov artikuliranja spolnih identitet in politike.

Julie Rak se kot profesorica na kanadski Univerzi v Alberti v svojem raziskovalnem delu ukvarja s preučevanjem avto/biografij in življenjepisov, popularne kulture in severnoameriške književnosti. Drugotno jo zanimajo gorniške študije, tiskarska kultura in zgodovina knjige, feministična in queer teorija ter družbeni mediji. O svojih področjih zanimanja je napisala več del, zadnja med temi je knjiga *False Summit*, ki obravnava seksizem in rasizem v alpinizmu ter razširja ozke zgodovinske pripovedi zgodovine alpinizma. O zgodovini alpinizma so v mednarodnem prostoru napisane predvsem študije osredotočene na zgodovino alpinizma na določenem področju in v določenem časovnem okvirju, ki nizajo suhoparne podatke o vzponih ter delovanju gorniških društev. Redkejša so študije, ki obravnavajo družbeno dinamiko, strukture moči in zgodovinske spremembe znotraj plezalnih skupnosti ter dejavnike, kot so razred, narodnost, spol, rasa in njihov vpliv na prakso in dojemanje alpinizma. Od drugih del tega področja preučevanja zgodovine, ki je še precej v povojih, se delo Rak razlikuje po tem, da tematizira neznane oz. manj znane zgodbe pogosto spregledanih zgodovinskih akterjev.

Vsem najbolj znanim knjigam o plezanju na najvišje gore sveta, na primer *Annapurna* Maurica Herzoga, *The White Spider* Heinricha Harrerja ali *K2: The Savage Mountain* Charlesa Houstona in Roberta Batesa, je skupno eno: napisali so jih moški avtorji severnoameriških ali evropskih korenin. Te zgodbe o resničnih dogodivščinah so pomagale oblikovati in vzdrževati diskurz romantične moškosti od zgodnjega dvajsetega stoletja do danes. V njih se prepletajo herojska moškost in bratstvo, vendar pa tudi seksizem in izključevanje drugega. A kdo je ta »drugi« in zakaj si ne zasluži mesta na zgodovinskem odru alpinistične literature ali sploh alpinizma? Kako to, da Šerpe pogosto niso imenovani, čeprav so opravili težaško in nevarno delo, ki je velikokrat odločilno pripomoglo k uspehu odprave?

Štiri poglavja v knjigi niso razvrščena kronološko temveč po gorah, s čimer je avtorica želela poudariti pomen vsake gore kot naravne in kulturne znamenitosti, kjer se nenehno pojavljajo vprašanja o spolu. Za vse tri gore razloži, zakaj jih proučuje in zakaj so relevantne. Pripoved v prvem poglavju *Leadership and Gender on Annapurna* začne z navajanjem mizoginističnih komentarjev proti alpinistkam, ki jih je moč najti v literaturi in navaja razloge zanje. Na podlagi teh Rak razvije tezo o občutku ogroženosti alpinistov zaradi ženske prezenze v gorah, kar je vodilo k iskanju razlogov, zakaj ženska konstitucija in naravne danosti pač niso primerne za alpinizem. Mnogi alpinisti v zlati dobi himalajizma so na ženske gledali kot na odvrčanje pozornosti od predanosti plezanju. Ko se pojavijo na Everestu, so tam le kot reprezentacije, kot objekti moškega pogleda, kot »Playboyeve podobe«. Prav Annapurna je že več kot petdeset let mesto, kjer se zapletena zgodovina spola v alpinističnem pisanju bere kot »telesna politika« (ang. »bodily politics«), ki dopušča, da ima spol osrednje mesto pri ustvarjanju gorskih moškosti in včasih gorskih feminizmov. Omejevanju in preprečitvi udeležbe na himalajskih odpravah so se namreč alpinistke hitro uprle: organizirale so lastne, vse ženske odprave. Ena izmed takih je bila ameriška odprava *American Women's Himalayan Expedition* 1978 leta pod vodstvom ameriške alpinistke Arlene Blum, o kateri je napisala knjigo *Annapurna: A Woman's Place*.

V drugem poglavju *K2: The Gendered Rope* Rak predstavi fenomen »bratovščine vrvi« ki je pomembno vplivala na percepcijo (romantične) moškosti in izključevanja žensk iz odprav. Plezalna vrv namreč nima le varovalne funkcije pač pa je tudi znamenje razlikovanja, pripadnosti ter je povezana s plezanjem kot kulturo in dejavnostjo. Je ideal moškosti in samostojnosti. V tridesetih letih 20. stoletja se je kot antiteza bratovščine vrvi pojavila »ženska naveza«, ki je obetala odstranitev s spolom povezanih stereotipov. Predvsem z drugim valom feminizma je dejansko postala povezana s feministično agendo gorništvu, ko so alpinistke dokazovale, da zmorejo same, brez moške podpore ali vodstva. Samostojni vzponi Poljakinje Wande Rutkiewicz v Himalaji, japonska samostojna ženska odprava na Everest leta 1975, s katero je Junko Tabei postala prva ženska, ki je dosegla vrh te gore, in samostojna ženska odprava na Anapurno leta 1978, so primeri takšnih odzivov.

Everest, najvišja gora na svetu, nekoč simbol romantičnih idej o dosežkih, sanj o slavi in poligon za preizkušanje moškosti, danes pa neizbežno povezan s komercializacijo, zaseda dve poglavji v knjigi. Everestova plezalna zgodovina

namreč že od samega začetka vključuje tudi zgodovino rasnih, razrednih in spolnih pristranskosti, ki so se sprožile, ko je britanski imperij kartografiral Everest. V tretjem poglavju *Everest and Authenticity* Rak tematizira herojsko moškost in njene najvidnejše predstavnike na Everestu: Georga Leigh Mallorya, Sira Edmunda Percivala Hillaryja in Tenzinga Norgaya.

Rak poudarja, da je avto/biografske zapise potrebno brati več kot le zgodovinska poročila, saj vsebujejo resnico o tem, kaj je pomenilo biti netipičen plezalec, četudi tega ne povejo direktno in na glas. Izpostavi primer Japonke Junko Tabei, prve ženske, ki se je povzpela na najvišjo goro sveta. Kljub množici njenih dosežkov – od omenjenega vzpona, do ustanovitve ženskega plezalnega kluba Joshi-Tohan in vzpona na vseh sedem najvišjih vrhov celin, prav tako kot prva ženska, okoljevarstvenica, avtorica in učiteljica – je bilo vse prepogosto poudarjano njeno azijsko poreklo in dejstvo, da je »dobra žena in mama«. Dosežki »japonske gospodinje« niso dosegli takšne presoje in hvale kot dosežki moških sodobnikov. To ni osamljen primer seksizma, s katerim so se morale plezalkice spopasti (in se še spopadajo), ko so se njihovi moški kolegi in novinarji osredotočali na njihove ženske lastnosti in tradicionalno vlogo, kar je seveda popolnoma nepovezano z alpinizmom.

Življenjske zgodbe in pripovedi, ki niso odražale evropsko prevladujoče narative tistega časa, so ostale potisnjene v ozadje. Rak obravnava mnoge od teh in jih, sploh če gre za večkratni popis istega dogodka, na primer v primeru tragedije na Everestu 1996 leta, ko je umrlo osem plezalcev, postavi v perspektivo. S tem skuša poudariti vrednost, ki jo imajo te pripovedi z drugega gledišča, kar je pomembno za odstranitev oznake dokončnega poročila ne samo o tem, kaj se je dejansko zgodilo, pač pa tudi o drugih perečih tematikah, na primer, kaj pomeni plezanje in kdo spada na goro. Knjiga Lene Gammelgaard *Climbing High: A Woman's Account of Surviving the Everest Tragedy* je popis tragedije na Everestu 1996 leta, celo prva izmed knjig o tragediji, ki je bila objavljena. Vendar pa jo je popolnoma zasenčila prodajna uspešnica Jona Krakauerja *Into Thin Air*, po kateri je bil posnet tudi film. Temu je tako verjeto tudi zaradi dejstva, da je bila knjiga Gammelgaardove objavljena v danščini, angleški prevod je bil objavljen šele leta 2000. Krakauerjevi knjigi Rak posveti dovršen del četrtega poglavja *Everest: Gender Politics and the 1996 Disaster*. Knjiga *Into Thin Air* je primer junaške pripovedi preteklosti, skozi katero naj bi si bralec predstavljal težave sedanosti na gori. Vendar pa se je ob branju takšne knjige in aktualnih novic ob tragediji pomembno zavedati dejstva, da so ženske, neevropski vodniki in Šerpe ob njej odigrali pomembne vloge, ki v splošnih pripovedih niso predstavljene. Več jih je o svoji različici zgodbe tudi pisalo, ali pa so bili vsaj intervjuvani. Vendar pa »pustolovski diskurz Everesta« ne more (ali noče) priznati njihove prisotnosti v dramatični obravnavi teh dogodkov in daje prednost belskemu moškemu. Tu Rak misli predvsem na film *Everest*, posnet leta 2015. Lahko bi oporekali, da ta ni relevanten za raziskavo, saj gre za film in ne literaturo. Pa vendarle Rak s filmom aktualizira zgodovinske dogodke in dokazuje da, čeprav se zdi nepredstavljivo, rasizem in seksizem še vedno prežemata mednarodno odmevne filmske vsebine (in literaturo). Krakauer slika tradicije alpinizma na Everestu in v celoti sodeluje

pri mitih o tem, kdo sodi na goro (beli evropski in severnoameriški moški kot so George Mallory, Edmund Hillary, Reinhold Messner). Piše tudi o domnevem zatonu plezanja na osemtisočake, predvsem Everest, s komercializacijo tega. Spolna in rasna politika v tem, enem izmed ključnih primerov, sta posledično negativno vplivali na javno dojemanje o tem, kdo sodi na Everest v komercialni dobi. Spol je predstavljen kot eden glavnih problemov komercialne dobe Everesta in argument, zakaj je prišlo do nesreče. Argument temelji na Krakauerjevem prikazu plezalske avtentičnosti kot protikulturne, maskulinistične in zahodnjaške. Avtentičnost naj bi temeljila na idejah o žrtvovanju, povezanih s figuro Georgea Malloryja ali Edmunda Hillaryja, in ne kogar koli (še posebej ne žensk in Šerp), ki ne ustreza temu kalupu. Gammelgaardova slika alternativno zgodbo o tem, kaj se je zgodilo na Everestu, in je zgovorna proti pripoved Krakauerjevi zgodbi o junaških vodnikih, nesposobnih ženskah in nemočnih strankah.

Očitno je, da je Rak naredila mojstrski pregled psiholoških, antropoloških in post strukturnih pogledov na alpinizem in s njim povezanimi čustvi. To je odličen uvod v bogato literaturo, ki jo je v raziskavi uporabila. Seznam te daje bralcu tudi ideje za nadaljnje (ali ponovno) branje z novimi koncepti v mislih.

Julie Rak trdi, da je žanr sam dosegel t.i. »lažni vrh« (*false summit*), vrh, za katerega se izkaže, da ni najvišja točka gore, vrhunec. Trdi, da alpinizem ni pripravljen sprejeti drugih načinov plezanja ali drugih vrst plezalcev in to dokazuje s primeri iz dolge zgodovine himalajizma. Pokrije zgodovino od prvih poskusov na osemtisočake do sodobne zgodovine konec devetdesetih let prejšnjega stoletja. Poudarek je seveda na študiji spola (in vključujočih seksizmov ter moškosti), vendar pa se Rak dotika tudi drugih povezanih tematik, na primer komercializacije (prepada med vodnikom in klientom, pristnim plezalcem in zgolj bogatim turistom), problematike reprezentacije Šerp, razvoja himalajskega plezanja, vrednot v gorništvu itd., kar knjigo dela za relevantno branje za raziskovalce raznoterih sorodnih področij. Hkrati odpira kritično polje za nadaljnje raziskovanje. Knjiga bi lahko bila zanimivo branje tudi za laike z zanimanjem za študije spola ali zgodovine alpinizma, saj je slog pisanja dostopen. Poleg tega z zadosti širokim orisom nudi vpogled v celotno zgodovino plezanja na določeno goro, na njen ugled in zapuščino. Za poznavalce je ta morda presplošen, vendar pa so nekatera dejstva dovolj specifična in nepoznana, da pritegnejo tudi že poučenega bralca. Opisi življenjskih zgodb zvenceh imen ženskega alpinizma (Julie Tullis, Lilliane Barrard, Chantal Maudit, Alison Hargreaves itd.) so zanimivi, saj osebe približa bralcu in jih naredi bolj relevantne.

Odločitev za posvetitev tej tematiki izvira iz nedavne avtoričine lastne izkušnje. Ko se je želela naučiti plezati, je namreč opazila dvojna merila in zaničevalni odnos do inštruktorice plezanja s strani moškega kolega. Seksizem je torej še vedno prisoten v alpinističnem svetu. Vendar pa Rak ostaja optimistična. V *False summit* je namreč dala glas tistim, ki ga v zgodovini niso imeli in katerih identiteta je bila omejena le na nekogaršnjega spremljevalca. Poleg predstavitve gorske dokumentarne literature z drugega gledišča, razkriva tudi, kako lahko podpremo izkušnje marginaliziranih, da zagotovimo širšo in natančnejšo izmenjavo pripovedi. Delo je eno pomembnejših del o spolu in alpinizmu zadnjih let in bo gotovo postalo

temeljno delo na tem področju. Verjetno je, da bo preoblikovalo miselnost bralcev (in plezalcev) ali pa jim vsaj dalo misliti o tem, kdo sodi v gore. Spodbuja tudi odpiranje debate o politiki sloga plezanja ter možnosti za bolj vključujoče zgodbe v prihodnosti. Ob poplavi alpinistične literature mnogi namreč kaj hitro ugotovijo, da se ne morejo popolnoma poistovetiti s pogumnim himalajskim plezalcem zaradi svoje rase in/ali spola. In tudi to je »lažni vrh«, za katerega Rak upa, da bo v prihodnosti presežen.

Julija Šuligoj

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskičasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 78 | 2024 | št. 1-2 (169) | str. 1–262